

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Εμμανουήλ Χαρίτος

**Το περί Θεού ερώτημα στα εν χρήσει (2006 - 2016) διδακτικά
εγχειρίδια του Θ.Μ. στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ρέθυμνο 2018

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	5
Πίνακας Βραχυγραφιών.....	9
Εισαγωγή.....	10
Σύντομη επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας.....	16
Δομή της εργασίας.....	22

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 1^ο

Η έννοια του Θεού και η σχέση του με τον άνθρωπο και τον κόσμο.

1.1 Ο Θεός στην Αγία Γραφή.....	25
1.1.1 Ο Θεός στην Παλαιά Διαθήκη.....	25
1.1.2 Ο Θεός στην Καινή Διαθήκη.....	34
1.2 Ουσία και ενέργειες του Θεού.....	39
1.2.1 Θεός άνθρωπος και κόσμος.....	46
1.3 Θεολογία και θεολογικός λόγος. Παράδοση και ανανέωση, χαρισματική και ακαδημαϊκή θεολογία.....	55
1.4 Ο άνθρωπος δημιούργημα του Θεού.....	71
1.4.1 Η λύτρωση του ανθρώπου και η εσχατολογική προοπτική του.....	77
1.5 Η αποκάλυψη και η έννοια του Θεού.....	82
1.6 Το περί Θεού ερώτημα ως προς την ζωή με τους άλλους και τη διασφάλιση της διαφορετικότητας και της ειρήνης. (Θεολογικές και φιλοσοφικές απόψεις για την έννοια του Θεού).....	93

1.7 Η αμφισβήτηση και η άρνηση του Θεού στη σύγχρονη εποχή.....	102
---	-----

1.7.1 Προτάσεις για τη στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στις σύγχρονες αρνήσεις και αμφισβητήσεις του Θεού.....	109
--	-----

Κεφάλαιο 2^ο

Το θρησκευτικό μάθημα στην ελληνική εκπαίδευση

2.1 Το μάθημα των Θρησκευτικών.....	117
2.1.1 Η ιστορία του θρησκευτικού μαθήματος.....	117
2.1.2 Το ΘΜ στο Νέο Σχολείο.....	123
2.1.3 Το ΘΜ στην Ευρώπη.....	125
2.2 Ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο του θρησκευτικού μαθήματος.....	130
2.3 Οι θέσεις της Εκκλησίας και της Πολιτείας για το θρησκευτικό μάθημα.....	145
2.4 Θρησκευτική αγωγή και ορθόδοξη γνώση.....	167
2.5 Το περί Θεού ερώτημα στο ΘΜ ως προς τις σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες της διαθεματικότητας και της σχεσιοδυναμικής παιδαγωγικής.....	176
2.6 Η ψυχοσυναισθηματική κατάσταση των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου.....	194

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 3^ο

Μεθοδολογία

3.1 Η επιλογή της μεθόδου ανάλυσης δεδομένων.....	202
3.2 Ο καθορισμός των Κατηγοριών.....	204
3.2.1 Κατηγορίες.....	205
3.3 Το παράδειγμα της ανάλυσης της έρευνας.....	208

Κεφάλαιο 4ο

Σκοπός, ερευνητικά ερωτήματα και υλικό της έρευνας

4.1 Ο σκοπός της έρευνας.....	209
4.2 Τα ερευνητικά ερωτήματα.....	211
4.3 Η αναγκαιότητα της έρευνας.....	215
4.4 Παρουσίαση του ερευνούμενου υλικού και τα τυπικά χαρακτηριστικά του.....	216
4.5 Τα γενικά χαρακτηριστικά του ερευνούμενου υλικού.....	217
4.6 Οι σκοποί του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ για το θρησκευτικό μάθημα στο Δημοτικό Σχολείο.....	222

Κεφάλαιο 5^ο

Αποτελέσματα της έρευνας

5.1 Αναλυτικά Αποτελέσματα.....	224
5.2 Γενικά Αποτελέσματα.....	282
5.3 Συζήτηση – Συμπεράσματα.....	292
5.4 Συμπεράσματα –Περιορισμοί – Προτάσεις.....	303

Βιβλιογραφία

Πηγές.....	309
Βοηθήματα.....	311
Νομοθεσία.....	340

Πρόλογος

Πρόλογος

Το θεμελιώδες θεολογικό ερώτημα της ανθρωπότητας, το οποίο αφορά στην ίδια την ύπαρξη του ανθρώπου και του κόσμου, που νομιμοποιεί την ύπαρξη των θρησκειών γενικώς και του Χριστιανισμού ειδικώς, που ορίζει το θεωρητικό, το ιδεολογικό και το επιστημονικό υπόβαθρο των προβληματισμών που εγείρονται διαχρονικά, που σχετίζεται με τα κύρια ζητήματα της ισότητας των ανθρώπων και των λαών, της διασφάλισης των ανθρώπινων δικαιωμάτων, της εξάλειψης της ξενοφοβίας, της μισαλλοδοξίας και του ρατσισμού, της καταπολέμησης των διακρίσεων, των κοινωνικών ανισοτήτων και των αδικιών, και που δομεί την απτότητα και την ουσία του Ορθόδοξου Χριστιανικού δόγματος, του οποίου οι αρχές διαπνέουν την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα, υπήρξε το κίνητρο για την ενασχόλησή μας με την παρούσα έρευνα. Επιπλέον βασικό κίνητρο είναι να ερευνήσουμε τι μαθαίνουν και με ποιο τρόπο τα παιδιά για το Θεό στο Δημοτικό Σχολείο. Πώς διαμορφώνεται και αναπτύσσεται η θρησκευτική τους σκέψη και αν γνωσιολογικά και διδακτικά είναι κατάλληλα τα βιβλία του ΘΜ ώστε να αποκτήσει το παιδί μια βασική και ουσιαστική γνώση για τον Θεό. Ως επέκτασή της έρευνας αυτής είναι και διάφορα ερωτήματα που προαναφέρθηκαν και ακολουθούν ως προς την σχέση Θεού, ανθρώπου και κόσμου. Παράλληλα θα αναζητήσουμε από την άποψη της Χριστιανικής Παιδαγωγικής αν το Θρησκευτικό βίωμα το οποίο παρουσιάζεται κατά τη διδασκαλία του ΘΜ, παρουσιάζεται επαρκώς ως Ορθόδοξο βίωμα που έχει να κάνει με τις παραδόσεις, την ιστορική συνέχεια και την κοινωνική ενότητα των Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών.

Το Περί Θεού ερώτημα, με τους τρεις άξονές του, Θεός, Θεός – άνθρωπος και Θεός – κόσμος, εντοπίζεται στον πυρήνα των θεολογικών, των θρησκευσιολογικών, των φιλοσοφικών, των παιδαγωγικών και των κοινωνιολογικών θεωριών και θεωρήσεων, γεγονός που καταμαρτυρεί τη διαχρονικότητά του και τη βαρύνουσα σημασία του στη συνείδηση του ανθρώπου, λόγω της μεγάλης του συνάφειας με την ίδια του την ύπαρξη τόσο προς τον Θεό όσο και ως προς τον κόσμο. Η ερμηνεία του ερωτήματος για την έννοια του Θεού ποικίλει ανάλογα με την προοπτική προσέγγισης, συνεπώς καταγράφεται η θεοκεντρική ερμηνεία των θρησκειών, η ανθρωποκεντρική ερμηνεία της παιδαγωγικής επιστήμης και η κοσμοκεντρική ερμηνεία της φιλοσοφίας.

Ο διακριτός τρόπος που εξετάζεται το περί Θεού ερώτημα αποτελεί μια αναμφισβήτητη πραγματικότητα, που καταδεικνύεται από την τοποθέτηση του προσώπου του Θεού είτε στον φυσικό και είτε στον υπερβατικό κόσμο. Συγκεκριμένα, οι θρησκείες θεωρούν ότι η ύπαρξη του Θεού σχετίζεται με την ύπαρξη του φυσικού κόσμου, που βασίζεται σε μια δυναμική σχέση Δημιουργού-δημιουργήματος, όπου ο Θεός είναι είτε προσωπικός είτε απρόσωπος, με υπερφυσικές ιδιότητες, σε μια πραγματικότητα διαφορετική από εκείνη της εμμένειας. Η Παιδαγωγική και η Φιλοσοφία εκλαμβάνουν το πρόσωπο του Θεού είτε αποκομμένο από το φυσικό κόσμο, ως μια ακίνητη μεταφυσική υπερβατικότητα, είτε σε απτή συσχέτιση με τον κόσμο των αισθήσεων, ως αναπόσπαστο μέλος του. Η διαφορετικότητα των προσεγγίσεων αυτών, καθιστούν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα την ενασχόληση με την εν λόγω θεματική και είναι αυτή που μας ώθησε εξ αρχής να διεξάγουμε έρευνα που να συνδέει κάποιες από αυτές τις προσεγγίσεις. Για τον λόγο αυτό, επιλέξαμε να διερευνήσουμε το πώς μπορεί να προσεγγιστεί η έννοια, γνώση και βίωμα του Θεού ταυτόχρονα από τη σκοπιά της θρησκείας και της παιδαγωγικής, όπως αυτή όμως ορίζεται από το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας. Αυτό σημαίνει ότι η ερευνητική προσπάθεια δεν σχετίζεται με τη σύγκριση των προσεγγίσεων, αλλά με τη συνύπαρξή τους σε ένα ιδιόμορφο θεωρητικό και ιδεολογικό πεδίο, στο οποίο συμπλέκονται με ιδιαιτερότητες η θεολογία του Ορθόδοξου Χριστιανικού δόγματος και Εκκλησία της Ελλάδας από τη μια, και οι εκάστοτε κεντρικές διοικήσεις και οι νόμοι της Πολιτείας περί Παιδείας από την άλλη. Στο επίκεντρο της προβληματικής της έρευνας τίθεται το Θρησκευτικό Μάθημα, το οποίο σήμερα αποτυπώνει ταυτόχρονα τις βασικές θεολογικές θεμελιώδεις αλήθειες, λαμβάνοντας υπόψη την πολυπολιτισμικότητα της κοινωνίας, τηρώντας απαρέγκλιτα τις αρχές της ανεξιθρησκίας, διασφαλίζοντας τις πανανθρώπινες αξίες και διατηρώντας τον γνωσιολογικό χαρακτήρα που απαιτείται από το εκπαιδευτικό σύστημα.

Ένας επιπλέον προβληματισμός μας επίσης από τη θέση του εκπαιδευτικού της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης είναι κατά πόσο και σε ποιο βαθμό, τα σχολικά εγχειρίδια του θρησκευτικού μαθήματος της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης απαντούν στο θεμελιώδες Περί Θεού ερώτημα και συμβάλλουν στη δημιουργική εσωτερική αναζήτηση των μαθητών για το βασικό ζήτημα της ύπαρξης του Θεού και της σχέσης του με τον άνθρωπο και τον κόσμο. Παράλληλα, είναι άξιο έρευνας με ποιον τρόπο

μπορούν τα παιδιά της μέσης σχολικής ηλικίας να αντιληφθούν και να κατανοήσουν την έννοια του Θεού, την οποία θα πρέπει να εισάγουν σταδιακά στην προσωπική ζωή τους ως συμπεριφορά και πίστη..

Οι ανωτέρω προσωπικοί προβληματισμοί, σε συνδυασμό με την απουσία άλλων παρόμοιων ερευνητικών μελετών που σχετίζονται με την ανάλυση περιεχομένου των εγχειριδίων του θρησκευτικού μαθήματος υπό το πρίσμα του Περί Θεού ερωτήματος και των τριών του αξόνων, μας ώθησαν περαιτέρω να ασχοληθώ με τη διενέργεια σχετικής έρευνας. Έτσι κατέληξαμε να ερευνάμε «*Το περί Θεού ερώτημα στα εν χρήσει (2006 - 2016) διδακτικά εγχειρίδια του Θ.Μ. στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση*». Πρόθεσή μας είναι να καλύψουμε όσο αυτό είναι εφικτό και όσο μας επιτρέπεται από την έκταση της ερευνητικής μελέτης, όλους του παραπάνω προβληματισμούς, οι οποίοι θα τεθούν στην έρευνα και θα μας δώσει όσο το δυνατό ασφαλέστερα πορίσματα. Εξετάζουμε επίσης το περιεχόμενο των βιβλίων του ΘΜ της περιόδου 2006-2016 και συγκρίνουμε αυτό με την Ορθόδοξη διδασκαλία και με το επίπεδο γνώσης που αποκτά ο μαθητής στο Δημοτικό σχολείο για τον Θεό και τη σχέση Του με τον άνθρωπο και τον κόσμο. Στην Ορθόδοξη Παράδοση το σχολείο αποτελεί έναν από τους κύριους παράγοντες μετάδοσης και βίωσης του θρησκευτικού συναισθήματος και της δημιουργίας θρησκευτικής ταυτότητας στο παιδί. Το βίωμα το οποίο είναι μέρος της εμπειρίας της Ορθόδοξης Παράδοσης ακολουθεί παράλληλα την Ορθόδοξη διδασκαλία του ΘΜ.

Η παρουσίαση και η ανάλυση των αντίθετων απόψεων αποτελεί ένα από τα βασικά ζητούμενα της παρούσας διατριβής, καθώς θα αποτελέσει το έναυσμα για έναν εποικοδομητικό και δημιουργικό προβληματισμό του αναγνώστη, ο οποίος θα πρέπει να συνειδητοποιήσει ότι μόνο μέσω της πολυφωνίας, από όποια πλευρά κι αν αυτή προέρχεται, εξασφαλίζονται τα οφέλη που θα καταστήσουν αξιόπιστο το εκπαιδευτικό σύστημα, θα συμβάλλουν στον εκσυγχρονισμό της διδασκαλίας του θρησκευτικού μαθήματος και θα πετύχουν τη σύνδεση της παράδοσης και των νέων δεδομένων της πολυπολιτισμικότητας, της ετερότητας και της διαφορετικότητας.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους μου παρείχαν βοήθεια και υποστήριξη στην ερευνητική μου προσπάθεια. Τις πιο βαθιές μου ευχαριστίες θέλω να εκφράσω στον βασικό επιβλέποντα της διατριβής μου, τον Καθηγητή Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Αγωγής Πανεπιστημίου Κρήτης

Σταυριανό Κυριάκο ο οποίος υπήρξε σύμβουλος, υποστηρικτής και βοηθός μου καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της ερευνητικής μελέτης. Η επιστημονική του καθοδήγηση, η αφιέρωση πολύ και σημαντικού προσωπικού χρόνου, η εμπιστοσύνη που έδειξε προς το πρόσωπό μου, ώστε να με επιλέξει ως διδάκτορά του και η διάθεσή του να μου παρέχει κάθε είδους βοήθεια, είναι ένα μικρό δείγμα της συμπαράστασης που έτυχα από αυτόν και για την οποία είμαι ιδιαίτερος ευγνώμων.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω από βάθος καρδιάς τους Καθηγητές, κ.Περάκη Ηρακλή, κ.Αραμπατζή Χρήστο, κ.Καραγεωργούδη Εμμανουήλ, κ.Οικονομίδα Βασίλειο, κ.Ελευθεράκη Θεόδωρο, κ.Κρέζα Μαρία που ως μέλη της επταμελούς επιτροπής με βοήθησαν και με υποστήριξαν ως προς το επιστημονικό υλικό, που με τόση προθυμία και ευγένεια μου παρείχαν. Παράλληλα, θα ήθελα ολόψυχα να τους ευχαριστήσω για τη συμπαράσταση, για την αποδοχή και για την καθοδήγηση που μου παρείχαν σε όλη τη δύσκολη διάρκεια της πορείας της έρευνας και της σύνταξης της διατριβής. Για το τέλος αφήνω τις θερμότερες ευχαριστίες μου στα πρόσωπα του στενού οικογενειακού, φιλικού και επαγγελματικού περιβάλλοντός μου, που με υπομονή, κατανόηση, αγάπη και ενδιαφέρον μου παραστάθηκαν με πολλούς και διάφορους τρόπους, προκειμένου να ανταποκριθώ στις απαιτήσεις της ερευνητικής μου μελέτης με επιτυχία. Τους ευχαριστώ λοιπόν που υπάρχουν στη ζωή μου και την ομορφαίνουν καθημερινά.

Μανόλης Χαρίτος

Ρέθυμνο, 2018

Πίνακας Βραχυγραφιών

ΘΗΕ Θρησκευτική ηθική εγκυκλοπαίδεια

ΔΕΠΠΣ Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών

ΑΠΣ Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών

ΦΕΚ Φύλλο εφημερίδας κυβέρνησης

Εισαγωγή

Οριοθέτηση της ερευνητικής μελέτης

Ο τίτλος της διδακτορικής διατριβής καταδεικνύει σαφώς την πρόθεσή μας να διερευνήσουμε το κεντρικό ερώτημα για την έννοια του Θεού και την σχέση του με τον άνθρωπο και τον κόσμο, και ταυτόχρονα τον τρόπο που αυτό προσεγγίζεται στα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου. Η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη, οι διδασκαλίες των Μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, η Εκκλησιολογία, η Θεία Λατρεία και ο Θεολογικός Λόγος εν συνόλω, αποτελούνται κυρίως από κείμενα που χαρακτηρίζονται ταυτόχρονα θεολογικά, ιστορικά, πολιτιστικά και παιδαγωγικά. Τα κείμενα αυτά παρέχουν πληροφορίες για την ιστορία του χριστιανισμού, για τα γεγονότα που προηγούνται και έπονται της γέννησης του Θεανθρώπου, και που εν τέλει συνθέτουν την πίστη στον έναν, μοναδικό και υπερβατικό Πατέρα Θεό Δημιουργό.

Στο σύγχρονο θρησκευτικό μάθημα (ΘΜ) γίνεται προσπάθεια να αποδοθούν τα σημαντικότερα γεγονότα της Χριστιανοσύνης, ήδη από τα χρόνια που μόνος ο άνθρωπος βίωσε την αποκάλυψη του Θεού, πριν ακόμα Αυτός φανερωθεί με την υπέρτατη ενέργειά Του, που είναι η ενσάρκωση του Υιού Του. Οι πρώτες αυτές μαρτυρίες της Παλαιάς Διαθήκης, πλαισιώνονται από τα κείμενα των Γραφών, στα οποία καταγράφονται τα γεγονότα της αποκάλυψης μέσω των αυτοπτών και αυτήκων μαρτύρων ή της θεοπνευστίας των συγγραφέων. Όλο το υλικό της θεολογικής γραμματείας που αξιοποιείται στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, είναι προσαρμοσμένο με τέτοιο τρόπο, που να δημιουργεί συσχετίσεις στο μυαλό των μαθητών με πραγματικές εμπειρίες της καθημερινότητας που οι ίδιοι έχουν βιώσει¹.

Ο μορφωτικός, παιδαγωγικός και εκπαιδευτικός χαρακτήρας των θεολογικών κειμένων που προαναφέρθηκαν επισημαίνεται σε διάσπαρτα χωρία, της Αγίας Γραφής όπου καταγράφεται ότι η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη είναι παιδαγωγοί εις Χριστόν(Γαλ.3:24). Επίσης, σύμφωνα με την διδασκαλία του Χριστού ακόμη και ο ουρανός και η γή να καταστραφούν τα λόγια Του Θεού θα παραμείνουν αιώνια και θα επαληθευτούν(Ματθ.24:35). Συνεπώς, η ενσωμάτωσή τους στην εκπαιδευτική πραγματικότητα και στο εκάστοτε εκπαιδευτικό σύστημα και πρόγραμμα σπουδών

¹ Δεσπότης, Σ. (2006). *Η Αγία Γραφή στον 21^ο αιώνα. Βιβλικές Μελέτες*, Αθήνα: Άθως, σ.297

κρίνεται σημαντική και επιβεβλημένη. Μέσω των θεολογικών κειμένων, οι μαθητές, ανεξαρτήτως ηλικίας και θρησκευάτος, έρχονται σε επαφή με το μήνυμα του Ευαγγελίου, γνωρίζουν τις πανανθρώπινες και θεμελιώδεις αλήθειες που αυτό πρεσβεύει, και βρίσκουν απαντήσεις στα υπαρξιακά ερωτήματα περί Θεού, περί Ανθρώπου και περί Κόσμου. Οι θεολογικές έννοιες, που είναι ταυτόχρονα οικουμενικές, δε μαθαίνονται μέσω της θεωρίας αλλά μέσω της πράξης, της βιωματικής δηλαδή σύνδεσης των λεγομένων των γραπτών κειμένων με τα απτά παραδείγματα της καθημερινότητας.

Η βιωματικός χαρακτήρας των κειμένων αυτών είναι αυτός που τα καθιστά επίκαιρα και στη σύγχρονη εποχή και που συμβάλλει καταλυτικά στην υπερκάλυψη του χρονικού κενού που υπάρχει μεταξύ της εποχής που συντάχθηκαν και της εποχής που διδάσκονται στα σχολεία. Στα θεολογικά κείμενα της χριστιανικής παράδοσης δεσπόζει η μορφή του ανθρώπου, η οποία προσδιορίζεται από τον Δημιουργό της και καθορίζεται από το είδος της σχέσης που δημιουργείται με Αυτόν, με τον κόσμο και με τον πλησίον. Στη χριστιανική πίστη, αν και το παν είναι ο Τριαδικός Θεός, στον πυρήνα της θεματικής και του ενδιαφέροντος είναι η σχέση του Θεού Δημιουργού με τον άνθρωπο και τον κόσμο και η σχέση του ανθρώπου και του κόσμου με τον Θεό Δημιουργό. Η κορύφωση αυτής της σχέσης και η υπέρτατη στιγμή της αποκάλυψης του Θεού στον άνθρωπο και στον κόσμο είναι η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου σε Ιησού Χριστό².

Στη σύγχρονη εποχή της μετανεωτερικότητας, της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας εγείρεται το ερώτημα σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο τα ιερά χριστιανικά κείμενα και οι θεολογικές θεμελιώδεις αλήθειες που πρεσβεύουν βρίσκουν έμπρακτη εφαρμογή στις νέες κοινωνικές, πολιτιστικές και εκπαιδευτικές συνθήκες, κατά πόσο γίνονται αποδεκτές σε μια κοινωνία που κυριαρχεί ο σύγχρονος, νεωτερικός και μοντέρνος λόγος και ιδέες. Το σχολείο, ως αναπόσπαστο μέρος της μετανεωτερικής, παγκοσμιοποιημένης και πολυπολιτισμικής κοινωνίας διέπεται από παρόμοια χαρακτηριστικά και κυρίως, βρίσκεται στο επίκεντρο της τάσης για κριτική προσέγγιση των παραδεδομένων αληθειών. Οι σύγχρονοι άνθρωποι

² Florovsky, G. (2006). Θέματα Ορθόδοξου Θεολογίας. Στο Αντωνόπουλου, Α., Τερέζη, Χ. Θεολογική αγωγή και διδακτική του μαθήματος των θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο: Μια μεθοδολογική πρόταση, Σύναξη, Τεύχ.98, σ.82

αμφισβητούν πια ανοιχτά τις επικρατούσες αρχές και το κυρίαρχο αξιακό σύστημα, και αποδέχονται ευκολότερα μια ιδεολογία σχετικοποίησης των πάντων.

Το δημοτικό σχολείο στην ελληνική κοινωνία, η οποία απώλεσε τον «κλειστό» της χαρακτήρα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν και έγινε χώρα απορρόφησης οικονομικών μεταναστών, ως και σήμερα, που έχει μετασηματιστεί σε μια σημαντική χώρα υποδοχής προσφύγων, αποτελεί πολυεθνική, πολυφυλετική και πολυθρησκευτική κοινωνική κυψέλη. Το γεγονός της υποχρεωτικής φοίτησης στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση έχει συντελέσει στην συσσώρευση ξένων μαθητών και στη σύνθεση μιας ιδιότυπης κοινωνικής, θρησκευτικής και ιστορικής πραγματικότητας, όπου κυριαρχεί η παροχή εμπορευματοποιημένων γνώσεων, προκειμένου να απευθύνονται σε όλους.

Σε ένα τέτοιο κοινωνικό, πολιτισμικό, παιδαγωγικό και εκπαιδευτικό περιβάλλον, η παρούσα διδακτορική διατριβή αποσκοπεί στο να διερευνήσει εκ πρώτοισ τη θέση του μαθήματος των θρησκευτικών στο σύγχρονο Δημοτικό Σχολείο, μετά την αναθεώρηση του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών (ΑΠΣ) το 2002, που υλοποιήθηκε από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, και την ανανέωση των σχολικών εγχειριδίων για το ΘΜ της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, που έλαβε χώρα το 2006. Στη συνέχεια, η ερευνητική μελέτη εξετάζει το κεντρικό περί Θεού ερώτημα στα εν χρήσει (2006 - 2016) διδακτικά εγχειρίδια του Θ.Μ. στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση καθώς και τι μαθαίνουν και με ποιόν τρόπο οι μαθητές για το Θεό στο Δημοτικό Σχολείο. Συγκεκριμένα, διερευνάται ενδελεχώς και διεξοδικά ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζεται το Περί Θεού ερώτημα στα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου, τόσο κειμενικά όσο και περικειμενικά.

Η θεματική της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι πολυεπίπεδη καθώς, εκτός από το αυστηρά θεωρητικό και ερευνητικό της πλαίσιο, μπορεί σε σημαντικό βαθμό να απαντήσει στο ερώτημα που αφορά στο αν ο ένας, μοναδικός και υπερβατικός Πατέρας Θεός Δημιουργός γίνεται αντιληπτός από τους ανθρώπους κατά τη φανέρωσή του και ποια ακριβώς μπορεί να είναι η θέση Του στη μετανωτερική, παγκοσμιοποιημένη και πολυπολιτισμική σύγχρονη κοινωνία. Οι διαπιστώσεις που αφορούν στην ανωτέρω προβληματική μπορούν να εξαχθούν από τη μελέτη, την εξέταση και την ανάλυση της θέσης που έχει σήμερα το ΘΜ στο εκπαιδευτικό σύστημα και στο πρόγραμμα σπουδών, καθώς επίσης και της θέσης που έχει το

υπαρξιακό ερώτημα Περί Θεού στα εγχειρίδιά του. Η προσέγγιση της θεματικής του παρόντος πονήματος από πλευράς του ερευνητή έγκειται στην πεποίθηση και στην παραδοχή ότι η ανάπτυξη του κριτηρίου του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος και η ανάπτυξη μιας θεωρητικής οπτικής, ερμηνείας και αξιολόγησης των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων, γεγονότων και καταστάσεων είναι δυνατή να αποβεί καθοριστικής σημασίας εφόδιο για τους μαθητές της μέσης παιδικής σχολικής ηλικίας. Η ωφέλεια της γνωριμίας των μαθητών με τον Θεό και της συνειδητοποίησης της σχέσης Του με τα κτιστά όντα και τον κόσμο, πιστεύεται από τον γράφοντα, ότι είναι διαχρονικής αξίας και ότι μπορεί να αποτελέσει κίνητρο καλλιέργειας της δημιουργικής και κριτικής σκέψης, και ανάπτυξης της νοητικής, συναισθηματικής και ψυχικής κατάστασης του ατόμου σε όλη την πορεία της ζωής του.

Το υλικό στο οποίο βασίζεται η έρευνα είναι τα τέσσερα σχολικά εγχειρίδια του θρησκευτικού μαθήματος για τον μαθητή του Δημοτικού Σχολείου. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τα βιβλία μαθητή των Θρησκευτικών των τάξεων Γ', Δ', Ε' και Στ', που αποτελούν τα κατεξοχήν εργαλεία παράδοσης, εξέτασης και μελέτης του μαθησιακού αντικειμένου των θρησκευτικών κατά τη διδακτική και εκπαιδευτική διαδικασία. Ο ρόλος τους στο ζήτημα της μάθησης και της κατάκτησης γνώσεων γύρω από τα θρησκευτικά και δογματικά ζητήματα θεωρείται κεντρικός και στην ουσία αποτελεί τον πυρήνα της διδακτικής και εκπαιδευτικής πράξης παρά το ότι η ιδιαιτερότητα του Θ.Μ. είναι ότι απαιτεί και την βιωματική προσέγγιση³. Στην Ελλάδα και στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα έχει επικρατήσει εδώ και πολλές δεκαετίες η πρακτική της χρήσης ενός και μόνο σχολικού εγχειριδίου για κάθε μαθησιακό αντικείμενο. Συνεπώς, δεν αποτελεί εξαίρεση από την κυρίαρχη τάση ούτε το ΘΜ.

Το σχολικό εγχειρίδιο γενικώς προορίζεται να λειτουργεί διαμεσολαβητικά μεταξύ των εκπαιδευόμενων και του εκπαιδευτικού, μεταξύ όλων των συμμετεχόντων στη διδακτική διαδικασία, ώστε να συμβάλλει στη δημιουργία διαπροσωπικών δεσμών μεταξύ τους. Η ενασχόληση των μαθητών και των δασκάλων με το σχολικό

³ Johnsen, E. (1993). *Textbooks in the Kaleidoscope. A critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*, Sivesind, L. (trans), Oslo: Scandinavian University Press, σσ.175-176; Καψάλης, Α. & Χαραλάμπους, Δ. (2008). *Σχολικά εγχειρίδια. Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ.200-201

εγχειρίδιο καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της εκπαιδευτικής διαδικασίας, είτε αυτή λαμβάνει χώρα στο σχολείο είτε στο σπίτι. Η χρήση του εγχειριδίου είναι σχεδόν καθολική και στην πραγματικότητα αποτελεί εξαίρεση η ενασχόληση με εναλλακτικό γνωσιακό υλικό, όπως είναι τα τεχνολογικά μέσα, οι χάρτες, οι εφημερίδες κ.ά. Στο σχολικό εγχειρίδιο αποτυπώνονται και βρίσκουν έμπρακτη εφαρμογή οι βασικές αρχές της Ειδικής Διδακτικής Επιστήμης (ΕΔΕ) και οι απαιτήσεις των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών (ΑΠΣ), που σχετίζονται με το κάθε μάθημα, την κάθε τάξη και την κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα. Το εγχειρίδιο λειτουργεί επικουρικά στον εκπαιδευτικό, ο οποίος οργανώνει και σχεδιάζει το πλάνο διδασκαλίας σύμφωνα με τις κατευθύνσεις που λαμβάνει από αυτό, στο οποίο αποδίδονται οι επίσημες και εγκεκριμένες παιδαγωγικές και γνωσιολογικές θέσεις της Πολιτείας, και στον εκπαιδευόμενο, ο οποίος αντλεί από αυτό τις απαιτούμενες πληροφορίες, που μπορούν να μετασχηματιστούν σε γνώσεις αλλά και που θα τον καταστήσουν αποδοτικό ως προς αυτά που ζητούνται στο σχολείο. Το σχολικό βιβλίο είναι το βασικό υλικό που λαμβάνουν οι συμμετέχοντες στην εκπαιδευτική και διδακτική διαδικασία, είναι άμεσα προσεγγίσιμο, στο οποίο μπορούν να ανατρέξουν άμεσα και γρήγορα, προκειμένου να λάβουν, να αξιολογήσουν, να ελέγξουν ή να συμπληρώσουν τις γνώσεις, που επιβάλλεται να έχουν σύμφωνα με τις προδιαγραφές του ΑΠΣ⁴.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, επιτακτική ήταν η ανάγκη να γίνει διεξοδική διερεύνηση των σχολικών εγχειριδίων του ΘΜ του δημοτικού σχολείου, προκειμένου να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα τόσο ειδικά για τον τρόπο που προσεγγίζεται, ερμηνεύεται και διδάσκεται η έννοια της Αποκάλυψης του Θεού και οι τρεις άξονές του στην ελληνική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, όσο γενικά για τη θέση που κατέχει το ΘΜ στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα. Το βιβλίο είναι το μοναδικό ελέγξιμο και μετρήσιμο εργαλείο της διδακτικής των θρησκευτικών στο σχολείο, καθώς είναι δύσκολη, αν όχι απίθανη, η διεξαγωγή έρευνας πεδίου σε έναν πολύ

⁴ Fritzsche, K. (1992). Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, Τεύχ.17, σσ.178-180; Johnsen, ό.π., σσ.173; Ξωχέλλης, Π. (2002). *Παιδαγωγική του Σχολείου*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ.11; Μπονίδης, Κ. (2004)¹. Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ.1-2; Μπονίδης, Κ. (2005). Η αξιολόγηση των σχολικών βιβλίων: διαδικασία και κριτήρια αξιολόγησης. Στο Βέικου (επιμ.) *Διδακτικό βιβλίο και εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο: Προβληματισμοί, δυνατότητες, προοπτικές*, Πρακτικά συνεδρίου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, 17-19 Φεβρουαρίου 2005, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη, σ.106

μεγάλο αριθμό δείγματος σχολικών μονάδων, τάξεων, εκπαιδευτικών και εκπαιδευόμενων σε όλη την επικράτεια.

Με τη μελέτη και την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων, εκτός από το ζητούμενο της έρευνας, εξάγονται συμπεράσματα για τις εκπαιδευτικές και κοινωνικές επικρατούσες συνθήκες, για τους βασικούς σκοπούς και τους επιμέρους στόχους της εκπαίδευσης, για τις μεθόδους μάθησης και διδασκαλίας που εφαρμόζονται, για τον χαρακτήρα και τη φύση του μαθησιακού αντικειμένου, για τον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι εκπαιδευόμενοι και οι εκπαιδευτικοί από την επίσημη Πολιτεία. Στο σχολικό βιβλίο, ο αναλυτής συλλέγει στοιχεία για το πώς προβάλλεται η απτή πραγματικότητα, για τον προσανατολισμό της διδασκαλίας, για την παροχή και το είδος των κινήτρων μάθησης, για το είδος των σχολικών εργασιών, για τη μέθοδο εμπέδωσης, για τους τρόπους αξιολόγησης της μάθησης, για την ποιότητα και σημασία της κοινωνικοποίησης των συμμετεχόντων στην εκπαιδευτική διαδικασία⁵. Είναι κοινά αποδεκτό ότι η κοινωνικοπολιτισμική διάσταση του σχολικού βιβλίου έγκειται στο γεγονός ότι αποδίδει τις κυρίαρχες τάσεις και την επικρατούσα κουλτούρα, προκειμένου να διατηρηθεί σε ισχύ ο κοινωνικός και πολιτιστικός έλεγχος, να προβληθεί η πραγματικότητα που θεωρείται νόμιμη και κοινά αποδεκτή, δηλαδή η κατασκευασμένη αλήθεια, στην οποία κάθε άτομο καλείται να αναλάβει και να διεκπεραιώσει τον ρόλο που του έχει ανατεθεί.

Τα νέα ΑΠΣ και τα νέα σχολικά εγχειρίδια, αποσκοπούν ακριβώς στην πάταξη αυτού του φαινομένου, δηλαδή στην προαγωγή της επιστημονικής εγκυρότητας, στην απελευθέρωση από κάθε είδους προκαταλήψεις, στη διαφάνεια των προθέσεων των συγγραφέων και στην καταλληλότητα του περικειμενικού υλικού⁶. Σε αυτό το θεωρητικό υπόβαθρο εντάσσεται η ερευνητική προσπάθεια της παρούσας διατριβής, δηλαδή στην ανάλυση των δεδομένων που προκύπτουν από την εξέταση του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων, τα οποία δεν αποσκοπούν στην

⁵ Καψάλης, Α. (2002). *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σσ.358; Μπονίδης, 2004, ό.π., σσ.1-2, 195; Μπονίδης, 2005, ό.π., σ.106; Μπονίδης, Κ. (2009). Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης, *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, Τεύχ.13, σ.86; Ματσαγγούρας, Η. (2006). Διδακτικά εγχειρίδια: Κριτική αξιολόγηση γνωσιακής, διδακτικής και μαθησιακής λειτουργίας, *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, Τεύχ.7, σσ.60-92

⁶ Fritzsche, 1992, ό.π., σσ.175-178; Μπονίδης, 2004, ό.π., σσ.159-160; Παληκίδης, Α. (2007). Η εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας. Στο Ανδρέου, Α. (επιμ.), *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ.322-325

ομογενοποίηση των ανθρώπων, των πεποιθήσεων και των συμπεριφορών, στην απόρριψη και απομόνωση του κοινωνικά, εθνικά και θρησκευτικά Άλλου⁷, στην καλλιέργεια εθνικιστικού και θρησκευτικού φανατισμού, στην προώθηση της μιας και μόνης κοινωνικής, πολιτιστικής και θρησκευτικής αλήθειας⁸, και στην παρακώληση της επικράτησης του σεβασμού, της ομόνοιας και της φιλίας⁹. Συνεπώς, εκ των προτέρων στο παρόν πόνημα, η εξέταση του τρόπου προσέγγισης του Περί Θεού ερωτήματος στα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ του Δημοτικού, τίθεται σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο, χωρίς σκοπιμότητες ή ιδεοληψίες, όπου επιχειρείται η υπερκέραση όλων των αναχρονιστικών στοιχείων που προάγουν τις στερεοτυπίες, τη μισαλλοδοξία και την αντιπαλότητα μεταξύ των κοινωνικών και θρησκευτικών ομάδων¹⁰.

Σύντομη επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας

Το μάθημα των Θρησκευτικών αποτελούσε πάντα αναπόσπαστο μέρος της εκπαιδευτικής πραγματικότητας της Ελλάδας, ήδη από την εποχή του Καποδίστρια και της βασιλείας του Όθωνα. Από εκείνη την εποχή ως και τη σημερινή, η διάταξη και η δομή του περιεχομένου του ΘΜ βασίζεται στην παράθεση των γεγονότων με χρονολογική αλληλουχία, όπως ακριβώς ισχύει στην Αγία Γραφή. Στο πλαίσιο του ΘΜ, στα πρώτα χρόνια από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, οι μαθητές ήταν υποχρεωμένοι να αποστηθίζουν τα κείμενα των εγχειριδίων, χωρίς να παρωθούνται να κρίνουν, να αξιολογούν, να ερμηνεύουν ή να εξηγούν βάσει των γνώσεων ή των βιωματικών τους εμπειριών. Σταδιακά και με την εισαγωγή ξενόφερτων αρχών της Παιδαγωγικής επιστήμης και της επιστήμης της Ψυχολογίας, διαφοροποιήθηκε κάπως

⁷ Ξωχέλλης, 2002, ό.π., σ.36; Zembylas, M., Charalambous, P. & Charalambous, C. (2010). Teachers' emerging and repertoires towards reconciliation: potential and challenges in Greek-Cypriot education, *Journal of Peace Education*, Vol.8, (1), σσ.19-36

⁸ Καψάλης, Α. & Θεοδώρου, Δ. (2002). Τυπολογία και μεθοδολογία της έρευνας σχολικών εγχειριδίων, *Μακεδόν*, Τεύχ.10, σ.198; Καψάλης & Χαραλάμπους, 2008, ό.π., σ.335

⁹ Φλουρής, Γ. & Καλλογιαννάκη, Π. (1996). Εθνοκεντρισμός και εκπαίδευση. Η περίπτωση των βαλκάνιων λαών και Τούρκων στα ελληνικά σχολικά βιβλία. Αφορμή για προβληματισμό και συζήτηση, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, Τεύχ.23, σσ.207-248

¹⁰ Μπονίδης, 2005, ό.π., σσ.108-116; Μπονίδης, 2009, ό.π., σσ.88-89

η διδακτική μεθοδολογία του ΘΜ μέχρι που επικράτησε το μοντέλο της δασκαλοκεντρικής μονοδιάστατης αφήγησης από τον καθηγητή Ν.Ι. Εξαρχόπουλο¹¹.

Κατά την εποχή της βενιζελικής κυριαρχίας στο πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας, το ΘΜ απώλεσε εν μέρει τη φυσιογνωμία της χρονολογικής αλληλουχίας των εξιστορούμενων γεγονότων, και για πρώτη φορά ταξινομήθηκε βάσει θεολογικών κλάδων, όπως είναι η Παλαιά Διαθήκη, η Καινή Διαθήκη, η Εκκλησιαστική Ιστορία, η Λειτουργική, η Κατήχηση. Κατά τη δεκαετία του 1960, όταν και έγινε η πρώτη μεγάλη μεταρρύθμιση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, δόθηκε μεγάλη έμφαση στο κήρυγμα του Χριστού για τη σωτηρία του κόσμου και το ανθρώπου. Σύμφωνα με τον Περσελή, η εκπαιδευτική αυτή προσέγγιση ονομάζεται κηρυγματική θεολογία και ουσιαστικά αποτέλεσε λίγο μετά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα τον πυρήνα της χριστιανικής εκπαιδευτικής διδασκαλίας¹². Η θεωρητική αυτή προσέγγιση σχετίζεται άμεσα με τα θεμελιώδη υπαρξιακά ερωτήματα Περί Θεού και με την πορεία του ανθρώπου προς τη σωτηρία του, προς την αναγωγή του στον άκτιστο κόσμο του υπερβατού Θεού Δημιουργού, δηλαδή προς τη θέωση. Η υιοθέτησή της από τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα είχε σαν άμεση συνέπεια την πρόωρη εκλογίκευση του ΘΜ και κατ' επέκταση την υπερ-εκτίμηση των νοητικών, συναισθηματικών και ψυχικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων των μαθητών, ιδίως αυτών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Αυτό σημαίνει ότι από το 1960 ως και σήμερα, υπάρχει ένας σαφής προσανατολισμός των ΑΠΣ, συνεπώς και των σχολικών εγχειριδίων του ΘΜ, προς τη θεολογία έναντι της παιδαγωγικής, δηλαδή υπέρ της λογικής των μαθητών έναντι του ενδιαφέροντός τους¹³.

Από το τέλος του 1970 έως σήμερα υπάρχει έντονη συζήτηση ως προς τη φυσιογνωμία του ΘΜ. Οι θέσεις που έχουν διατυπωθεί στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου είναι ποικίλες και όχι σπάνια, η διχογνωμία και οι αντιπαλότητες οδήγησαν σε ακρότητες, που δεν συνάδουν με τις παιδαγωγικές και τις εκπαιδευτικές αρχές. Ο καθηγητής Ν.Α. Ματσούκας, πρότεινε το ΘΜ να αποκτήσει ένα περισσότερο γνωσιακό χαρακτήρα, έναντι του κατηχητικού και του βιωματικού, σαφώς

¹¹ Εξαρχόπουλος, Ν.Ι. (1962). *Ειδική διδακτική*, Τόμ. 1^{ος}, Αθήνα: Έκδοση βιβλιοπωλείου Σ. Κοντού-Δ. Φυλακτού, σσ.105-107; Περσελής, Ε.Π. (2004). *Σχολική Θρησκευτική Αγωγή*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρης, σσ.10-11

¹² Περσελής, Ε.Π. (2007). Η μορφωτική αξία της Αγίας Γραφής στο σύγχρονο σχολείο. Στο *Η διαχρονική αξία της Αγίας Γραφής*, Πρακτικά 2^{ης} Επιστημονικής Συνάντησης Θεολόγων Γ' Διεύθυνση Αθηνών, Δυτικής Αθήνας, 14 Μαρίου 2006, σσ.83-84

¹³ Περσελής, 2004, ό.π., σσ.29-39

προσανατολισμένο στις διδαχές της Αγίας Γραφής, οι οποίες είναι άρρηκτα δεμένες με την ελληνική και την ορθόδοξη παράδοση¹⁴. Ο Γιανναράς υποστήριξε ότι το ΘΜ δεν είναι λογικό να κατηγορείται ως μέσο καταπάτησης και καταστρατήγησης των θρησκευτικών δικαιωμάτων των πολιτών, καθώς η εκκλησιαστική ορθοδοξία αποτελεί το κεντρικό στοιχείο που εξασφαλίζει την εθνική, την κοινωνική και την πολιτιστική συνοχή των Ελλήνων. Συνεπώς, οι μαθητές θα πρέπει να κατακτούν γνώσεις αναφορικά με αυτή, προκειμένου να έρθουν σε επαφή με την ουσία του ελληνικού πολιτισμού¹⁵.

Στις αρχές τις δεκαετίας του 1990, παρατηρήθηκε μια οπισθοδρόμηση και ένας συντηρητισμός στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, που είχε σαν αποτέλεσμα να επηρεαστεί αρνητικά η φυσιογνωμία του ΘΜ. Σύμφωνα με τον καθηγητή Περσελή, το μάθημα έγινε έντονα κατηχητικό και διδασκόταν με την εφαρμογή ενός αυστηρού αφηγηματικού και μονοσήμαντου μοντέλου διδασκαλίας, που δεν άφηνε κανένα περιθώριο βιωματικής μάθησης¹⁶. Ο καθηγητής Χ. Βασιλόπουλος διατύπωσε ότι το σημαντικότερο πρόβλημα του ΘΜ είναι η αδυναμία του να θέσει στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής και διδακτικής διαδικασίας τις προσωπικές και βιωματικές εμπειρίες των μαθητών, δηλαδή να συσχετίσει εποικοδομητικά τα χριστιανικά γεγονότα, τον θεολογικό λόγο και τη θρησκευτική γλώσσα με την απτή, καθημερινή πραγματικότητα των παιδιών. Συνεπώς, η απώτερη σκοποθεσία του ΘΜ επιβάλλεται να είναι η γνωριμία των μαθητών με τον Θεό και με τον Λόγο Του, μέσα από τη συνειδητοποίηση των ενεργειών Του στις πραγματικές εγκόσμιες καταστάσεις¹⁷.

Ο Ι.Π. Πέτρου, ο οποίος διατύπωσε ότι είναι αδιανόητο να αμφισβητείται ο ρόλος των πατερικών και των βιβλικών κειμένων στη διαμόρφωση του οικουμενικού πολιτισμού ανά τους αιώνες και ο ρόλος των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας τόσο στην εποχή τους όσο και σήμερα. Μια τυχόν απάρνηση των μαθητών από αυτού του

¹⁴ Ματσούκας, Ν. (2001). Μια άλλη διάσταση του θρησκευτικού μαθήματος, *Καθ' οδόν*, Τεύχ.17, σ.19

¹⁵ Γιανναράς, Χ. (1998). *Ιχνηλασία νοήματος. Πολιτική, Κοινωνία, Παιδεία στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα: Λιβάνης

¹⁶ Περσελής, 2004, ό.π., σσ.29-39

¹⁷ Βασιλόπουλος, Χ. (1997). Η ιδιοτυπία της θρησκευτικής γλώσσας και οι προσωπικές εμπειρίες των μαθητών στα νέα σχολικά εγχειρίδια των θρησκευτικών του δημοτικού σχολείου, *Μακεδόν*, Τεύχ.3, σσ.3-9

είδους τη μόρφωση και τις γνώσεις, τους αποστερεί από το να έρθουν σε ουσιαστική επαφή με τον πλούτο της ελληνικής και ορθόδοξης γραμματείας¹⁸.

Ο Σ. Ζουμπουλάκης, αν και θεμελίωσε τη θέση του περί θρησκευτικής αγωγής στην πλήρη επικράτηση των θεμάτων της Αγίας Γραφής στα σχολικά εγχειρίδια και στη θεματολογία του ΘΜ, αμφισβήτησε απόλυτα την ομολογιακή φυσιογνωμία του μαθήματος και υποστήριξε ότι το ΘΜ μπορεί να βρεθεί στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής ουδετερόθρησκης εκπαίδευσης, μόνο όταν και αν αναγνωριστεί ότι στην Αγία Γραφή εντοπίζεται η αρχή του παγκόσμιου πολιτισμού και ότι ο Θεός της είναι ο Θεός Πατέρας και Δημιουργός της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης. Στον ίδιο συλλογισμό του, ο Ζουμπουλάκης διατύπωσε ότι στο ΘΜ ουσιαστικά η πατερική κηρυγματική θεολογία, η λειτουργική και εκκλησιαστική ιστορία του χριστιανισμού και της ορθοδοξίας θα πρέπει να πλαισιώνουν την Αγία Γραφή, η οποία θα βρίσκεται στον πυρήνα της θεματολογίας¹⁹.

Για τον Α. Αντωνόπουλο, το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων του ΘΜ του Δημοτικού Σχολείου, δεν αποτελεί μια αλληλουχία χριστιανικών ιστορικών γεγονότων και συμβάντων, αλλά μια σύνθεση παρελθοντικών τεκταινομένων, που έχουν διαχρονική αξία και συσχετίζονται άμεσα και ευθέως με τη σύγχρονη καθημερινότητα των ανθρώπων. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρητική προσέγγιση, το ΘΜ και τα βιβλία των θρησκευτικών αποσκοπούν να συνδέσουν τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα και κηρύγματα του χριστιανισμού με την ανθρώπινη βιοματική εμπειρία του σήμερα²⁰.

Ο Σ. Δεσπότης διατύπωσε την άποψη ότι το ΘΜ δεν θα πρέπει να αποτελεί ένα ακόμα γνωστικό μαθησιακό αντικείμενο, προορισμένο να επιφορτίζει με περισσότερες γνώσεις τους μαθητές, αλλά ένα μαθησιακό εργαλείο που θα καθιστά τις παρεχόμενες γνώσεις από τα άλλα σχολικά μαθήματα ουσιαστικές, χρήσιμες και κατάλληλες για τη θεμελίωση μιας στέρεας και ανθρωπιστικής ιδεολογίας ζωής. Συνεχίζοντας τη συλλογιστική του, ο Δεσπότης κατέληξε στο ότι η θρησκευτική

¹⁸ Πέτρου, Ι.Σ. (2001). Το μάθημα των θρησκευτικών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, *Καθ' οδόν*, Τεύχ.17, σ.31

¹⁹ Ζουμπουλάκης, Σ. (2000). Τα θρησκευτικά ως βιβλικό μάθημα, *Νέα Εστία*, Τεύχ.1729, Δεκέμβριος, σσ.1020-1026

²⁰ Αντωνόπουλος, Α.Σ. (2007). Διδακτική των θρησκευτικών και ευχαριστιακή ερμηνευτική: μεθοδολογική μελέτη περίπτωσης. Στο Σμυρναίου, Σ., Κουτσούκος, Α., *Σύγχρονη Παιδαγωγική και Ψυχολογία*, Αθήνα: Ηρόδοτος, σ.170

αγωγή δεν είναι συνυφασμένη με την κατάκτηση νέων και περισσότερων γνώσεων, αλλά είναι η δύναμη που συνθέτει τις υπάρχουσες γνώσεις σε ένα ομοιογενές και ισχυρό σύνολο, το οποίο διαποτίζει τη ζωή του κάθε ατόμου και του δείχνει το δρόμο προς την ευτυχία, την αρμονία και την ευημερία. Ο δρόμος αυτός οδηγεί στον ίδιο τον Θεό Δημιουργό²¹.

Ο καθηγητής Ηρακλής Ρεράκης σε πρόσφατες ομιλίες του έκανε επισταμένο λόγο για τη χρησιμότητα του ΘΜ στην εποχή της μετανεωτερικότητας, το οποίο διαφυλάττει σε μεγάλο βαθμό την πίστη στο Χριστό, την εμπιστοσύνη στον άνθρωπο, την έννοια του προσώπου και τη θρησκευτική αγωγή από την πλήρη αποδόμηση και απόρριψη. Το σχολείο, μέσω του ΘΜ, αναδεικνύεται σε φορέα κοινωνικής ενότητας και συνοχής, καθώς επίσης προστατεύει τη συλλογικότητα από την επικράτηση του ατομικού «εγώ». Βασική προϋπόθεση είναι να προσεγγίζονται, να επιλύονται και να απαντώνται τα θεολογικά ζητήματα των μαθητών από την δική τους ορθόδοξη παράδοση και πίστη, και όχι μέσω κάποιων πολυθρησκευτικών κοσμοθεωρήσεων που εκμηδενίζουν το νόημα της ζωής. Το ΘΜ σύμφωνα με τον Ρεράκη, θα πρέπει να προάγει την ορθόδοξη θρησκευτική αγωγή που αποδέχεται ότι η διδασκαλία του Χριστού είναι η μόνη αλήθεια που ελευθερώνει το παιδί και τον νέο.²²

Στη σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα, όπου έχουν επικρατήσει οι αρχές της διαθεματικότητας, όπως αποτυπώνονται στα νέα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών του 2002, τα νέα σχολικά εγχειρίδια του θρησκευτικού μαθήματος σηματοδοτούν την υιοθέτηση μιας νεωτεριστικής πρακτικής διδασκαλίας. Η σύγχρονη αυτή διδακτική και εκπαιδευτική πρακτική της θρησκευτικής αγωγής, εκκινεί ήδη από τη διαδικασία συλλογής του υλικού της διδακτέας ύλης, της διαχείρισης και της συγκρότησής του, της σύνθεσης και της επεξεργασίας του, και τερματίζεται στη μέθοδο της πρακτικής και θεωρητικής του αξιοποίησης εντός του περιβάλλοντος της τάξης²³. Με την

²¹ Δεσπότης, 2006, ό.π., σσ.314-315

²² Ρεράκης, Η. (6/7/2017). «Αλήθειες που αποκρύπτονται για το μάθημα των Θρησκευτικών. Ανακτήθηκε στις 25/11/2017 από <http://www.ipaideia.gr/paideia/iraklis-rerakis-alitheies-pou-apokriptontai-gia-to-mathima-ton-thriskeutikon>; Ρεράκης, Η. (23/8/2017). «Η διδασκαλία όλων των θρησκειών σε όλα τα παιδιά είναι ή δεν είναι θρησκευτικός ολοκληρωτισμός;». Ανακτήθηκε στις 25/11/2017 από: <http://thriskeftika.blogspot.gr/2017/08/html>

²³ Τσαγκαρλή-Διαμάντη, Ε. (2005). Σύγχρονα αναλυτικά προγράμματα και μοντέλα διδασκαλίας. Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας-παραδείγματα, Τεύχ.2^ο, σ.112-140; Βρεττός, Ι. (2005) Διαθεματική-διεπιστημονική προσέγγιση της διδασκαλίας. Στο Δεληκωνσταντή, Κ. *Ειδική διδακτική του μαθήματος των θρησκευτικών Β΄*, Τμήμα Θεολογίας, Τομέας Συστηματικής Θεολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, σσ.105-113.

ενσωμάτωση των νέων παιδαγωγικών αρχών, το μάθημα γίνεται πιο αποτελεσματικό, πιο ευχάριστο και πιο κατανοητό²⁴. Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό κατά την εξέταση της προβληματικής της παρούσας διατριβής είναι η ιδιαιτερότητα του θρησκευτικού μαθήματος, ιδίως για τους μαθητές της μέσης παιδικής ηλικίας που φοιτούν στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και διαπνέονται από μια παιδικότητα στη σκέψη και στο συναίσθημα, ώστε να αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο τα υπαρξιακά θεολογικά ερωτήματα ή να δυσκολεύονται να τα κατανοήσουν, με τον τρόπο που το κάνουν οι ενήλικες. Για τον λόγο αυτό, ο Κ. Δεληκωνσταντής χαρακτηρίζει το ΘΜ ως το δυσκολότερο μαθησιακό αντικείμενο με ιδιαίτερα αυξημένες αξιώσεις²⁵. Στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο, εντάσσεται και η θέση του Ι.Β. Κογκούλη, ο οποίος θεωρεί επιβεβλημένη τη χρονική γεφύρωση των θεολογικών κειμένων του ΘΜ και της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης με τη σύγχρονη καθημερινότητα των ανθρώπων. Το γεγονός ότι τα κείμενά αυτά γράφτηκαν και προορίζονταν για τους διανοητικά ώριμους ανθρώπους, καταδεικνύει την εύλογη δυσκολία που αντιμετωπίζουν τα νήπια, τα παιδιά και οι έφηβοι στο να αντιληφθούν τα βαθύτερα τους νοήματα, παρά τη διαχρονικότητά τους²⁶. Για τον λόγο αυτό, υπάρχει ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τον τρόπο που προσεγγίζεται το κεφαλαιώδες Περί Θεού ερώτημα στα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού και κατά πόσο αυτός καθορίζει τη φυσιογνωμία του ΘΜ εν συνόλω.

Ο Καθηγητής Κυριάκος Σταυριανός σε άρθρο του παρουσιάζει όλες τις απόψεις σχετικά με την θρησκευτική εκπαίδευση που αφορούν τον τρόπο διδασκαλίας των θρησκευτικών θεμάτων. Προτείνει για την αντιμετώπιση του προβλήματος της θρησκευτικής ετερότητας και θρησκευτικής ελευθερίας, το συνδυασμό του παραδοσιακού στοιχείου της Ορθόδοξης πίστης και του Ελληνισμού με την Ευρωπαϊκή προοπτική. Προτείνει επίσης ανοχή απέναντι στους άλλους και όχι υποταγή. Για την ομαλή μετάβαση από το Νηπιαγωγείο στο Δημοτικό σε σχέση με το ΘΜ προτείνει το παιδί στο Νηπιαγωγείο να μαθαίνει για τις ηθικές αξίες της Αγίας Γραφής, να ακούει για το Θεό, να μαθαίνει για τις παραδόσεις, τα ήθη και τα τα

²⁴ Αντωνόπουλος, Α.Σ., ό.π. σ.167

²⁵ Δεληκωνσταντής, Κ. (1996). Σχολική θρησκευτική αγωγή και κριτική θρησκευτικότητα. Στο συλλ. Έργο Φωτίου, Σ. *Αγωγή Ελευθερίας. Η πρόταση της ορθόδοξης αγωγής στο σύγχρονο κόσμο*, Αθήνα: Αρμός, σ.89

²⁶ Κογκούλης, Ι.Β. (2005). *Διδακτική των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ.254

έθιμα, τις Χριστιανικές γιορτές, με αναφορές δευτερευόντως σε άλλες Θρησκείες και παραδόσεις εφόσον είναι εφικτό.²⁷

Δομή της Εργασίας

Η παρούσα ερευνητική μελέτη αποτελείται από δύο μέρη, το θεωρητικό και το εμπειρικό. Στο πρώτο προσεγγίζονται θεωρητικά οι σημαντικότεροι όροι της θεματικής και οι βασικές έννοιες που δομούν την προβληματική της έρευνας. Βασική πρόθεση του ερευνητή είναι να τεθούν υπό εξέταση οι περισσότερες δυνατές παράμετροι, έστω και συνοπτικά και όσο αυτό επιτρέπεται από τα περιθώρια της έκτασης του πονήματος, προκειμένου ο αναγνώστης να σχηματίσει μια σφαιρική άποψη και να κατανοήσει εις βάθος την έρευνα, τα αποτελέσματά της και τα πορίσματα. Ο ιδιάζων χαρακτήρας της θεματικής, που συνδυάζει το θεμελιώδες θεολογικό ερώτημα και οι τρεις άξονές του, οι οποίοι δομούν το θεολογικό γίνεσθαι του ορθόδοξου δόγματος, του θρησκευτικού μαθήματος και των εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών αρχών, προϋποθέτει την ταυτόχρονη διερεύνηση πολλά ζητημάτων. Τα ζητήματα αυτά, σχετίζονται με τα θεμελιώδη υπαρξιακά ερωτήματα της χριστιανοσύνης, κι όχι μόνο, με τη φύση και τον χαρακτήρα του θρησκευτικού μαθήματος στο παρελθόν και στο σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα, με τη σχέση της Πολιτείας και της Εκκλησίας, με τη διαμάχη των κοσμικών και των θεολογικών κύκλων για τη διατήρηση ή όχι του θρησκευτικού μαθήματος στο Πρόγραμμα Σπουδών, με τις νέες εξελίξεις στην παιδαγωγική επιστήμη και στην επιστήμη της ψυχολογίας, και με τον ομολογιακό, κατηχητικό ή θρησκευτολογικό χαρακτήρα του θρησκευτικού μαθήματος.

Συγκεκριμένα, το θεωρητικό μέρος αποτελείται από δύο κεφάλαια, τα οποία εξετάζουν τα θεολογικά ερωτήματα Περί Θεού ανθρώπου και κόσμου και τη θέση του θρησκευτικού μαθήματος στην ελληνική εκπαίδευση. Στο πρώτο κεφάλαιο, προσεγγίζεται η διαλεκτική Εκκλησίας και Κοινωνίας, εκλαμβανόμενη από κοσμική και θεολογική σκοπιά, διερευνώνται εννοιολογικά η Ουσία και οι Ενέργειες του Θεού, αναλύονται η Θεολογία και ο θεολογικός λόγος και η πορεία τους στην ιστορία

²⁷ Σταυριανός Κ., *Η θρησκευτική ετερότητα στην προσχολική εκπαίδευση στο Διαχείριση προβλημάτων στο Νηπιαγωγείο για την ομαλή μετάβαση στο Δημοτικό*, επιμ. Μέλλου Ελ., Αθήνα 2012, σελ. 300-309

της ελληνικής πραγματικότητας. Παράλληλα, εξετάζεται η σχέση του Θεού και του ανθρώπου ως σχέση ελευθερίας, όπου σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η ελεύθερη βούληση, παρουσιάζεται θεωρητικά ο γνωστός και άγνωστος Θεός, και εν τέλει προσεγγίζεται το κεντρικό ερώτημα της ερευνητικής μελέτης σε συσχέτιση με τη ζωή, με τους άλλους. Συμπληρωματικά σε αυτό, ερευνάται η διασφάλιση της διαφορετικότητας και της ειρήνης μέσω του θρησκευτικού μαθήματος και της διδασχής των θεμελιωδών αρχών του Ορθόδοξου δόγματος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του θεωρητικού μέρους, η επισκόπηση των βιβλιογραφικών μελετών στρέφονται περισσότερο στα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά ζητήματα που σχετίζονται με την προβληματική της έρευνας. Συγκεκριμένα, επιχειρείται μια σύντομη αλλά περιεκτική αναδρομή αναφορικά με το θρησκευτικό μάθημα στην Ελλάδα, εξετάζεται ο χαρακτήρας του, τόσο στην εγχώρια εκπαιδευτική πραγματικότητα όσο και στη διεθνή, και αναλύεται το περιεχόμενό του. Παράλληλα, παρατίθενται οι θέσεις του Κράτους και της Εκκλησίας αναφορικά με την αναγκαιότητα της διατήρησης του θρησκευτικού μαθήματος στο σχολικό πρόγραμμα και με τη φυσιογνωμία του σύμφωνα με τις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες σε παγκόσμιο επίπεδο. Επιπλέον, ερευνάται η συνάφεια της θρησκευτικής αγωγής και της ορθόδοξης γνώσης, προσεγγίζονται τα βασικά σημεία των σύγχρονων παιδαγωγικών θεωριών της διαθεματικότητας και της σχεσιοδυναμικής, μεμονωμένα και σε συσχέτιση με το Περί Θεού ερώτημα, και το θεωρητικό μέρος της διατριβής ολοκληρώνεται με μια περισσότερο κατατοπιστική αναφορά στο ζήτημα της ψυχοσυναισθηματικής κατάστασης και ωριμότητας των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου, στους οποίους απευθύνονται τα υπό έρευνα σχολικά εγχειρίδια.

Το δεύτερο μέρος της ερευνητικής μελέτης, είναι το εμπειρικό και αποτελείται από τρία κεφάλαια. Συγκεκριμένα, διαιρείται στο κεφάλαιο της μεθοδολογίας, της ερευνητικής σκοπιμότητας και του προσδιορισμού των ερευνητικών ερωτημάτων, των αποτελεσμάτων της έρευνας και της συζήτησης. Στο πρώτο, γίνεται καταγραφή της μεθόδου ανάλυσης των δεδομένων, που επιλέχθηκε ως η καταλληλότερη για την διενέργεια της παρούσας έρευνας, καθορίζονται οι κατηγορίες, στις οποίες θα βασιστεί η ανάλυση και παρατίθεται το παράδειγμα της ανάλυσης της έρευνας. Στο δεύτερο κεφάλαιο του ερευνητικού μέρους γίνεται αναφορά στον σκοπό της έρευνας, καταγράφονται τα ερευνητικά ερωτήματα στους τρεις άξονες του Περί Θεού

ερωτήματος, προσδιορίζεται η αναγκαιότητα της έρευνας, παρουσιάζεται το ερευνούμενο υλικό και τα τυπικά και γενικά του χαρακτηριστικά και γίνεται καταγραφή των σκοπών του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών (ΑΠΣ) για το θρησκευτική μάθημα στο Δημοτικό Σχολείο. Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο, παρατίθενται τα αποτελέσματα της έρευνας και της ανάλυσης του περιεχομένου των τεσσάρων σχολικών εγχειριδίων του θρησκευτικού μαθήματος (ΘΜ) και γίνεται η συζήτηση των πορισμάτων και των συμπερασμάτων που εξήχθηκαν από τη διερευνητική διαδικασία. Η διατριβή ολοκληρώνεται με τον επίλογο και με την καταγραφή των βιβλιογραφικών παραπομπών.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 1^ο

Η έννοια του Θεού και η σχέση του με τον άνθρωπο και τον κόσμο.

1.1 Ο Θεός στην Αγία Γραφή

1.1.1 Ο Θεός στην Παλαιά Διαθήκη

Αν ανατρέξει κανείς στη γραμματεία των ιστορικών χρόνων, όπως καταγράφεται στα κείμενα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης θα διαπιστώσει ότι η εμφάνιση του Θεού είναι συχνή, συνεχής και πολλές φορές αδιαμφισβήτητη. Αφήνοντας εκτός προς το παρών τα βιβλία που συνθέτουν την Καινή Διαθήκη, γιατί η παρουσία του Θεού είναι στην ουσία η Καινή Διαθήκη, και επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στα σαράντα εννέα (49) βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης ο Θεός εμφανίζεται στον κόσμο ήδη από τους πρώτους στίχους του πρώτου κεφαλαίου της Γενέσεως με την δημιουργία του κόσμου (Γεν. 1:1 κ.εξ.) και έκτοτε είναι συνεχώς παρών στην ιστορική πορεία του κόσμου και του περιούσιου λαού. Εδώ όμως πρέπει να γίνει μια διάκριση. Ο Θεός που εμφανίζεται στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης είναι μονάδα. Δεν γίνεται λόγος για Τριάδα, όπως αποκαλύπτεται αργότερα κατά τους χρόνους της ενσάρκωσης του Χριστού. Αυτό βέβαια είναι απολύτως κατανοητό διότι ο Ισραήλ ανδρώνεται σε μία περιοχή που χαρακτηρίζεται από πλήθος θεοτήτων και από τη λατρεία των ειδώλων, εξ ου και η εντολή που δίνει ο Θεός στον Μωϋσή κατά την παράδοση του νόμου : *«...ού ποιήσεις σεαυτῶ εἶδωλον οὐδέ παντός ὁμοίωμα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω και ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω και ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω της γης, οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς οὐδέ μή λατρεύσεις αὐτοῖς ἐγώ γάρ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου...»* (Εξ. 20:4-5). Πέρα από την εμφανή εντολή του Θεού για τη μη δημιουργία εικόνων και ειδώλων, για τον ανεικονισμό της θρησκείας και της θεότητας, από το σχετικό παλαιδιαθηκικό χωρίο συνάγεται το συμπέρασμα ότι η πίστη του Ισραήλ, σε αντίθεση με τις θρησκείες των γύρω περιοχών, στηριζόταν σε μία Θεότητα, ήταν μονοθεϊστική. Βέβαια η τριαδικότητα της μίας Θεότητας γίνεται από νωρίς εμφανής με το περιστατικό της φιλοξενίας του Αβραάμ, ωστόσο δεν θα μπορούσε να περιμένει κανείς ότι σε ένα λαό που εκείνη τη στιγμή αρχίζει να εμφανίζεται στο προσκήνιο και να ανδρώνεται θεολογικά να γίνει βαθύτατη θεολογική ερμηνεία και ανάλυση περί του Τριαδικού

δόγματος, της μίας Θεότητας, της Μίας κοινής ουσίας αλλά της διαφορετικότητας των τριών υποστάσεων.

Η φιλοξενία του Αβραάμ, όπως αυτή περιγράφεται στο 18^ο κεφάλαιο της Γενέσεως, αποτελεί την εμφανή παρουσία του Τριαδικού Θεού, αλλά και σύμφωνα με ορισμένους μελετητές την προτύπωση του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας, στο οποίο παρευρίσκεται η Αγ. Τριάδα: *«μιᾶ τῆ οὐσία ἀλλ' ἐν τρισὶ ταῖς ὑποστάσεσι...»*. Ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης²⁸, αναλύοντας το σχετικό παλαιδιαθηκικό χωρίο, επισημαίνει ότι οι απαντήσεις του Αβραάμ στα λόγια των επισκεπτών γίνονται σε πρώτο ενικό πρόσωπο, σαν να παρευρίσκεται ένας και όχι τρεις. Παρατηρεί ότι παρουσιάζονται τρεις ξεχωριστές υποστάσεις στον Αβραάμ, που όμως αποτελούνται από την αυτή ουσία, γεγονός που τους καθιστά μονάδα, επομένως εύκολα οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για την εμφάνιση της Αγίας Τριάδας στον Αβραάμ.

Η *«ἐν τῷ κόσμῳ αὐτῇ»* παρουσία του Τριαδικού Θεού δεν αποτελεί την πρώτη γνωστή Θεοφάνια, αντιθέτως στη χρονική σειρά των ιστορούμενων γεγονότων, όπως αυτά παρατίθενται στην Παλαιά Διαθήκη, αποτελεί τη δεύτερη, ενδεχομένως και την τρίτη. Η πρώτη παρουσία του Θεού γίνεται αντιληπτή κατά τις διάφορες φάσεις της δημιουργίας και ιδιαίτερα κατά τη στιγμή της δημιουργίας του ανθρώπου, όπου αναφέρεται σχετικά: *«...καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν...»* (Γεν. 1:26) και αλλού: *«... καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν...»* (Γεν. 2:7). Είναι η πρώτη φορά που στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης το απρόσωπο του Θεού παρουσιάζεται να κάνει διάλογο με άλλα πρόσωπα σαν να παρίστανται στο έργο της δημιουργίας. Για τον Μέγα Βασίλειο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για σύμπραξη και των τριών προσώπων της Αγ. Τριάδος κατά το καινοδιαθηκικό χωρίο: *«...ὁ ἑωρακὸς ἐμέ ἑώρακεν τὸν πατέρα...»* (Ιω. 14:9), γι' αυτό και γράφει χαρακτηριστικά: *«...Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν. Τίνι γὰρ λέγει τὸ, Ποιήσωμεν, ἢ τῷ Λόγῳ καὶ μονογενεῖ Υἱῶ, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο²⁹, κατὰ τὸν εὐαγγελιστὴν, καὶ τῷ Πνεύματι, περὶ οὗ*

²⁸ Γρηγορίου Νύσσης, Ἐκλογαί μαρτυριῶν πρὸς Ἰουδαίους, MPG 46, 197²⁻¹⁴

²⁹ Πρβλ. Ιω. 1:3-4 *«...πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ο γέγονεν, ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων...»*

γέγραπται, Πνεῦμα Θεῖον τὸ ποιῆσάν με³⁰; Εἰ δὲ καὶ μὴ ῥητῶς λέγει περὶ τίνων, ἢ πρὸς τίνας διαλέγεται, ὅμως ὅτι μὴ περὶ ἑαυτοῦ μόνου λέγει δῆλόν ἐστιν, ὅτε φησὶν Ἰδοὺ Ἀδὰμ γέγονεν ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν...» (Μέγας Βασιλείος, Ἀνατρεπτικός τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου (τόμοι 5), MGP29, 756³¹⁻³⁹).

Στην Παλαιὰ Διαθήκη ὅταν ὁ Ησαΐας λέγει μεταξύ ἄλλων: «...βασιλέα Κύριον Σαβαώθ εἶδον τοῖς ὀφθαλμοῖς μου...» (Ησ. 6:5) βλέπει τὸ Θεό ὄχι με ἀνθρώπινη μορφή, ἀλλὰ στη δόξαν Του, ὁ δὲ Δανιήλ³¹, βλέποντας τὸν Παλαιό των ἡμερῶν καθήμενον ἐπὶ θρόνου κρίσεως, βλέπει τὸν σαρκωμένο Υἱό καὶ Λόγο τοῦ Θεοῦ μέλλοντα κρίναι ζώντας καὶ νεκρούς.

Οἱ προφῆτες λοιπὸν εἶδαν τὴ δόξα τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι τὸ Θεό στὴν οὐσία Του με ἀνθρώπινη μορφή. Ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος ἐγένετο ορατός με τὴν κατὰ σάρκα γέννησή Του καὶ ὡς πρὸς τὴ θεανθρώπινή Του Υπόσταση καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὴν οὐσία Του. Ἡ πλειονότητα των Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας συσχετίζει τὰ προφητικά ὀράματα ὄχι με τὸ Θεό – Πατέρα, ἀλλὰ με τὸν Υἱό τοῦ Θεοῦ. Ὅλες οἱ ὀράσεις παρουσιάζουν τὴ σάρκωση τοῦ Χριστοῦ καὶ δὲν ἔχουν κανένα ἄλλο σκοπὸ παρά μόνον τὴν προπαρασκευὴ τῆς. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ μπορεῖ νὰ περιληφθεῖ καὶ τὸ εσχατολογικὸ ὄνειρο τοῦ Δανιήλ: «...ἐθεώρουν ἐν ὀράματι τῆς νυκτός...» (Δαν. 7:7) ποὺ προεικονίζει τὴ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου. Ὁ Ἰππόλυτος Ρώμης, στὸ σχόλιό του γιὰ τὸν Δανιήλ μεταξύ ἄλλων σημειώνει: «...Παλαιὸν μὲν οὖν ἡμερῶν οὐχ ἕτερον λέγει, ἀλλ' ἢ τὸν τῶν ἀπάντων κύριον καὶ Θεὸν καὶ δεσπότην τὸν καὶ αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ πατέρα, τὸν παλαιοῦντα τὰς ἡμέρας...»³², προλέγοντας με αὐτὸ τὸν τρόπο τὴ Δευτέρα παρουσία Του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Ἅγιος Ἰλάριος τοῦ Πουατιέ γράφει: «...ὁ

³⁰ Πρβλ. Ἰώβ 33:4 «...πνεῦμα Θεῖον τὸ ποιῆσάν με, πνοὴ δὲ παντοκράτορος, ἡ διδάσκουσά με...»

³¹ Δαν. 7:9-14 «...ἐθεώρουν ἕως ὅτε θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθητο ἔχων περιβολὴν ὡσεὶ χιόνα, καὶ τὸ τρίχωμα τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὡσεὶ ἔριον λευκὸν καθαρὸν, ὁ θρόνος ὡσεὶ φλόξ πυρός, καὶ ἐξεπορεύετο κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ ποταμὸς πυρός, χίλια χιλιάδες ἐθεράπευον αὐτόν καὶ μύρια μυριάδες παρειστήκεισαν αὐτῷ· καὶ κριτήριον ἐκάθισε καὶ βίβλοι ἠνεψήθησαν. ἐθεώρουν τότε τὴν φωνὴν τῶν λόγων τῶν μεγάλων, ὧν τὸ κέρας ἐλάλει, καὶ ἀπετυμπανίσθη τὸ θηρίον, καὶ ἀπώλετο τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ ἐδόθη εἰς καυσὶν πυρός. καὶ τοὺς κύκλῳ αὐτοῦ ἀπέστησε τῆς ἐξουσίας αὐτῶν, καὶ χρόνος ζωῆς ἐδόθη αὐτοῖς ἕως χρόνου καὶ καιροῦ. ἐθεώρουν ἐν ὀράματι τῆς νυκτός καὶ ἰδοὺ ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἦρχετο, καὶ ὡς παλαιὸς ἡμερῶν παρῆν, καὶ οἱ παρεστηκότες παρῆσαν αὐτῷ. καὶ ἐδόθη αὐτῷ ἐξουσία, καὶ πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς κατὰ γένη καὶ πᾶσα δόξα αὐτῷ λατρεύουσα· καὶ ἡ ἐξουσία αὐτοῦ ἐξουσία αἰώνιος, ἥτις οὐ μὴ ἀρθῆ, καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ, ἥτις οὐ μὴ φθαρῆ...»

³² Ἰππολύτου Ρώμης, Σχόλια εἰς τὸν Δανιήλ, ed. M. Lefevre, 4, 11, 2¹⁻³

μονογενής Υιός, ὁ ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Πατρὸς, μᾶς ἀνήγγειλε τὸν Θεὸ τὸν ὅποιο οὐδεὶς εἶδε ποτέ [...] Αυτό μᾶς τό λέγουν τά λόγια τῶν προφητῶν, μᾶς τό ἀναφέρει τό Εὐαγγέλιο, μᾶς τό ὑπογραμμίζει ὁ Ἀπόστολος, μᾶς τό ὁμολογεῖ ἡ Ἐκκλησία: Αὐτός πού ἐμφανίστηκε ἦταν ὁ ἀληθινός Θεός· κανεῖς δέν λέγει ὁμως ὅτι εἶδε τὸν Θεὸ Πατέρα...»³³. Την πιο συστηματική μελέτη για τις Θεοφάνιες και τα παλαιοδιαθηκικά οράματα μας την παρέδωσε ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, επισημαίνοντας: «...καὶ Ἀδάμ εἶδε Θεὸν καὶ ἤκουσε τῆς φωνῆς τῶν ποδῶν αὐτοῦ περιπατοῦντος τὸ δειλινὸν καὶ ἐκρύβη ἐν τῷ παραδείσῳ (Γεν. 3:8), καὶ Ἰακώβ εἶδε καὶ ἐπάλαισε μετὰ τοῦ Θεοῦ (Γεν. 32:35) δῆλον δέ, ὅτι ὡς ἄνθρωπος ἐφάνη αὐτῷ ὁ θεός-, καὶ Μωυσῆς ὡς ὀπίσθια ἀνθρώπου εἶδε (Εξοδ. 32:23), καὶ Ἡσαΐας ὡς ἄνθρωπον εἶδε καθήμενον ἐπὶ θρόνου (Ἠσ. 6:1), καὶ Δανιὴλ ὁμοίωμα ἀνθρώπου εἶδε καὶ ὡς υἱὸν ἀνθρώπου ἐλθόντα ἐπὶ τὸν παλαιὸν τῶν ἡμερῶν (Δαν. 7:13). Καὶ οὐ φύσιν Θεοῦ εἶδε τις, ἀλλὰ τὸν τύπον καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ μέλλοντος ἔσεσθαι· ἔμελλε γὰρ ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ Θεοῦ ὁ ἀόρατος ἄνθρωπος γίνεσθαι ἐν ἀληθείᾳ, ἵν' ἐνωθῆ τῇ φύσει ἡμῶν καὶ ὄραθῆ ἐπὶ γῆς...» (Ιω. Δαμασκηνός *Λόγος ἀπολογητικός πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας*, ed B. Kotter, p.3, 26⁶⁻¹⁸).

Για την Εκκλησία η εορτή τη Υπαπαντής του Κυρίου είναι η συνάντηση της Παλαιάς με την Καινή Διαθήκη και αποκαλύπτει το νόημα των παλαιοδιαθηκικών προφητειών, με συγκεκριμένο και σαφή τρόπο. Στο πρόσωπο του θεοδόχου Συμεών «ἐν εἰρήνῃ» η παλαιοδιαθηκική Εκκλησία υποδέχεται τον ιδρυτή της νεοδιαθηκικής Εκκλησίας, τον οποίο ανήγγειλαν οι προφῆτες ως: «*Ἀρχηγὸ Παλαιᾶς τε καὶ Καινῆς*». Και το ὄραμα του Ιεζεκιήλ αποτελεί προμήνυμα της σαρκώσεως του Κυρίου: «*Προφήτης Θεοῦ ἐφάνης Ἰεζεκιήλ, ὅτι ἀνήγγειλας εἰς ἡμᾶς σάρκωσιν Κυρίου, τοῦ Ἄμνοῦ καὶ κτίστου, , Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ φανέντος εἰς τοὺς αἰῶνας*» διαβάζουμε στα υμνογραφικά κείμενα της εορτῆς του προφήτη Ιεζεκιήλ, την εικοστή πρώτη του μηνός Ιουλίου.

Όλες οι Θεοφάνιες και τα προφητικά οράματα ης θεότητας είναι τόσο αποκαλυπτικά του μέλλοντος, ὥστε να κατανοηθούν ἀπὸ την Εκκλησία μέσα στο χριστολογικὸ πλαίσιο, και τὸ ὄνομα τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν καθίσταται συνώνυμο και χαρακτηρίζει τὸν Υἱὸ και ὄχι τὸ Θεὸ – Πατέρα. Δεν ἀναφέρεται κανένα λειτουργικὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο να ἀποδίδει τὰ προφητικὰ οράματα ἢ τὸ ὄνομα τοῦ Παλαιοῦ τῶν

³³ Ἰλαρίου Πουατιέ, *Περὶ τῆς Τριάδος*, MPG 75, 34, 152-153A

ημερών στο Θεό Πατέρα. Βέβαια διαβάζοντας το βιβλίο του Δανιήλ(αγιογραφικό)³⁴ εύλογα γεννάται το ερώτημα, εάν ο Υιός του ανθρώπου είναι ο Χριστός, εκείνος ο: «*ἐπί θρόνου καθήμενος*» προς τον οποίο μεταβαίνει ο Υιός του ανθρώπου, ο Παλαιός των ημερών, γιατί δεν κατανοείται ως ο Θεός Πατήρ. Τα πατερικά και λειτουργικά κείμενα μας δίνουν την απάντηση. «*Τί σημαίνει ἕως τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ἔφθασεν*», διερωτάται ο Κύριλλος Αλεξανδρείας. Αφορά το χώρο ή τον χρόνο; Θα ήταν λάθος να ο κατανοήσουμε με αυτόν τον τρόπο, διότι η θεότητα δεν είναι μέσα στο χώρο ή στο χρόνο, αντιθέτως γεμίζει το χώρο και πληροί το χρόνο. Ο Θεός δημιουργεί το χώρο και το χρόνο, επομένως δεν μπορεί να εντάσσεται σε κτιστά μέτρα και σταθμά. Αν συμβεί, αυτό, τότε αυτόματα θα οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι και ο Θεός με τη σειρά του είναι κτιστός διότι μπορεί να εντάξει τη φύση του σε κτιστά μέτρα, πράγμα άτοπο και αδιανόητο. Για τον Αλεξανδρινό Θεολόγο, ο Υιός έφτασε στη δόξα του Θεού Πατρός, γι' αυτό και γράφει σχετικά: «...*Καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος ἦν, καὶ ἕως τοῦ παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ἔφθασεν, καὶ ἐνώπιον αὐτοῦ προσηνέχθη, καὶ αὐτῷ ἐδόθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ βασιλεία, καὶ πάντες οἱ λαοὶ φυλαὶ γλῶσσαι αὐτῷ δουλεύουσιν. ὁρᾷς ὅπως ἐν τούτοις ὅλον ἡμῖν ἀκριβῶς καταγράφεται τῆς ἐνανθρωπήσεως τὸ μυστήριον· ὁρᾷς ὅπως λαμβάνειν λέγεται τὴν βασιλείαν παρὰ Πατρὸς ὁ Υἱός· οὐ γυμνὸς τῷ προφήτῃ Λόγος, ἀλλ' ὡς υἱὸς ἀνθρώπου, φαινόμενος· ἐταπείνωσε γὰρ ἑαυτόν, καθὰ γέγραπται, σχήματι δι' ἡμᾶς εὐρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος· ἵνα καὶ πρῶτος εἰς βασιλείαν ἀνενεχθεῖς, ἀρχὴ πάλιν ἡμῖν καὶ ὁδὸς τῆς εἰς βασιλείαν δόξης ἀναδειχθῆ...*»³⁵. Η Παλαιά Διαθήκη χαρακτηρίζεται από την αδυναμία άμεσης γνώσης της θείας αποκαλύψεως, επομένως τα οράματα των προφητών είναι οράματα όχι της φύσεως ούτε των προσώπων αλλά της δόξας του Θεού. Η ανθρωπομορφική εικόνα της Θεότητας σαν όραμα της δόξης Της από τους παλαιοδιαθηκικούς προφήτες δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στον Χριστό, στη σάρκωσή του ή στη Δευτέρα Του Παρουσία.

Το ζητούμενο λοιπόν είναι αν ο Θεός όπως έγινε γνωστός κατά τους χρόνους της Καινής Διαθήκης εμφανίστηκε με τον ίδιο τρόπο και κατά τους ιστορικούς χρόνους. Διότι, αν ο Θεός εμφανίστηκε με τον ίδιο τρόπο, τότε όχι μόνο υπάρχει, αλλά και κατά τους χρόνους της Παλαιάς Διαθήκης έγινε γνωστός, οπότε είναι και ο ίδιος που

³⁴ Δαν. 7:13.

³⁵ Κυρίλλου Αλεξανδρείας, Έρμηνεία, ἤτοι ὑπόμνημα εἰς τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, ed. P.E. Pusey, 1, 257¹⁸ – 258¹

εμφανίζεται κατά την Καινή Διαθήκη, στο πρόσωπο του Χριστού. Αν λοιπόν δεχτούμε ότι ο Θεός εμφανίζεται στο πρόσωπο του Χριστού, τότε θα πρέπει να εξεταστεί αν στην ιστορική πορεία του Ισραήλ εμφανίζεται ο ίδιος Θεός με αυτόν της Καινής Διαθήκης, και είναι ίδιος με αυτόν της Παλαιάς, άρα η παρουσία του Θεού είναι δεδομένη και χωρίς ερωτήματα περί της ύπαρξής του. Δεν αμφισβητείται η ύπαρξη και η παρουσία του Θεού, διαμέσου του Χριστού κατά την Καινή Διαθήκη. Αυτό που τίθεται σε αμφιβολία είναι αν ο Θεός της Καινής είναι ο ίδιος με αυτόν της Παλαιάς, και κατά πόσον ο Θεός της Καινής που έγινε ορατός στο πρόσωπο του Χριστού, μπορεί να είναι ο ίδιος με τον απρόσωπο Θεό της Παλαιάς που κανείς δεν τον είδε σε οντολογικό και πραγματολογικό επίπεδο, όπως συνέβη με τον Χριστό. Οι συγγραφείς του πρωτότυπου κειμένου της ΠΔ αποδίδουν την έννοια Θεός με τις ονομασίες Ελ και Ελωχείμ³⁶.

Ο Χριστός καλείται εικόνα του Θεού, ως δημιουργική αρχή και έχει φυσικά άμεση και ουσιαστική αναφορά προς το πρόσωπο του Θεού πατέρα ως «ἀπαύγασμα» της δόξας του και χαρακτήρας της υπόστασής Του³⁷. Ο άνθρωπος, πλασμένος και δημιουργημένος ως κατ' εικόνα και ομοίωσιν του Θεού, έχει τη δεκτικότητα να δει ως συνολική ύπαρξη το Θεό, να τον γευθεί, να συζητήσει μαζί του, να κοινωνήσει μαζί του και συνεπώς να μεταμορφωθεί και να μεταβάλλει τη ζωή του σε θείο και άκτιστο κάλλος³⁸. Για τους Πατέρες της Εκκλησίας η εικόνα του Θεού έχει χαραχτεί μέσα στον άνθρωπο κατά την δημιουργία του. Επομένως η ανθρώπινη εικόνα είναι σύμμορφη της εικόνας του Θεού. Η πρώτη Υπόσταση, αυτή του Θεού – Πατρός είναι εμφανής στον κόσμο μόνο σε σχέση με τον Υιό και σε άμεση συνάφεια με το Άγιο Πνεύμα. Έτσι όποιος βλέπει τον Υιό στην πραγματικότητα βλέπει και τις άλλες δύο υποστάσεις της Τριάδας και όποιος αποδέχεται την ύπαρξη του Υιού συνεπώς αποδέχεται και την ύπαρξη της Τριάδας στο σύνολό της, γι' αυτό και ο Χριστός επισημαίνει συχνά: «Ὁ ἑώρακὼς ἐμέ ἑώρακεν τὸν πατέρα...» (Ιω. 14:9)

³⁶ Δοΐκου Αθ. Δαμιανού. (1984) Τάδε Λέγει Κύριος, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, σελ.29

³⁷ Έβρ. 1:3: «..ὃς ὢν ἀπαύγασμα τῆς δόξης καὶ χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ, φέρων τε τὰ πάντα τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ..»

³⁸ Ματσούκα Ν., Δογματική και συμβολική Θεολογία, έκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ την δυτική χριστιανοσύνη, έκδ. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη 1992, σ.194-201.

Η Εκκλησία δεν απάντησε ποτέ στην ερώτηση: «...Δειξόν ἡμῖν τον Πατέρα...» (Ιω. 14:8), για να μπορέσουμε να γνωρίσουμε την ουσία Του με τη δική μας κτιστή γνώση³⁹.

Αν τα παραπάνω ισχύουν για την παρουσία του Θεού στον κόσμο, ως προς τη σχέση και συνάφεια των δύο προσώπων, Θεού – Πατρός και σαρκωμένου Λόγου, κάτι αντίστοιχο ισχύει και για την τρίτη υπόσταση, αυτή του Αγίου Πνεύματος. Στην Παλαιά Διαθήκη που καταφαίνεται το απρόσωπο του Θεού, το Πνεύμα δεν εμφανίζεται ως ένα ιδιαίτερο πρόσωπο, αντιθέτως σε όλες τις Θεοφάνιες φαίνεται να είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον Θεό Πατέρα, συνεργών ομού μετ' αυτού⁴⁰. Στην Καινή Διαθήκη, το Άγιο Πνεύμα εμφανίζεται πολλές φορές και με διαφορετικές παραστάσεις, όπως συμβαίνει κατά την βάπτισμα του Χριστού όπου γίνεται αισθητό στον κτιστό κόσμο: «...ὡσεὶ περιστέρα...», στην Μεταμόρφωση του Κυρίου στο όρος Θαβώρ με τη μορφή φωτεινής νεφέλης, ή κατά την διάρκεια της εορτής της Πεντηκοστής, όταν παρουσιάζεται στους μαθητές με τη μορφή πύρινων γλωσσών.

«Ο όρος Κύριος(που χρησιμοποιήθηκε προηγουμένα για την Μεταμορφωση του Χριστού στο όρος Θαβωρ) αποτελεί μετάφραση του μεταγραμματισμένου και φωνηεντισμένου με τα φωνήεντα του αδωναί ιερού τετραγράμματος Ιαβέ(Γιαχβέ)»⁴¹ που δεν είναι ο απρόσωπος εκδικητικός Θεός της ΠΔ

Είναι απαραίτητο κατά την προσέγγιση της Αγίας Γραφής αφενός να απορρίπτουμε ως λανθασμένη την αντίθεση μεταξύ του εκδικητικού Θεού της ΠΔ και του καλού της ΚΔ και αφετέρου «να διατηρούμε την βεβαιότητα ότι μόνο ο Ιησούς Χριστός μας παρέχει το μυστικό του μοναδικού Θεού των δύο Διαθηκών.⁴²

³⁹ Πρβλ. Μέγας Βασίλειος *Ανατρεπτικός του ἀπολογητικοῦ του δυσσεβοῦς Εὐνομίου* (τόμοι 5) MPG 29 v1.68, p.688,⁸⁻¹⁸: «...Εἰ ἀντιδιαστέλλεται ὁ ἀγέννητος τῶ γεννητῶ ὁ δὲ ἀγέννητος οὐσία ἀπλῆ· καὶ ἀτρεπτος καὶ ἀθάνατος καὶ ἀσχημάτιστος, καὶ πᾶσιν ἀντιδιασταλήσεται πρὸς τὸν γεννητόν. Εἰ γὰρ τινὶ μὲν ἀντιδιαστέλλεται, τοῖς δὲ λοιποῖς οὐχ, σύνθετος καὶ οὐχ ἀπλοῦς. Εἰ ὁ γνοῦς, ὅτι ἀγέννητος ἐστὶν ὁ Θεός, ὅτι ποτὲ ἐστὶν ὁ Θεός ἀκριβῶς ἔγνω, μειζον δὲ οὐδὲν ἐστὶ τοῦ τὸν Θεόν κατὰ τὴν αὐτοῦ φύσιν γνῶναι, ἀλλ' αὕτη ἐστὶν ἡ αἰώνιος ζωὴ, ὁ διδάξας ἡμᾶς, ὅτι ἀγέννητος ἐστὶν ὁ Θεός, μειζων εὐρεθήσεται ὧν ὁ Θεός ἠτοίμασε τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν...»

⁴⁰ Προβατάκη Θ., *Το ἅγιον Πνεῦμα εἰς τὴν ὀρθόδοξον ζωγραφικὴν*, Θεσσαλονίκη 1971, σ.15

⁴¹ Δοῖκου Αθ. Δαμιανού. (1984) *Τάδε Λέγει Κύριος*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, σελ.20

⁴² Λεξικό Βιβλικῆς Θεολογίας (1980) Jacques GUILLET, S.J.(Paris) μτφ. Χαράλαμπος Σωτηρόπουλος. Αθήνα, Εκδ. «Βιβλικό Κέντρο Ἄρτος Ζωῆς», σελ.481

Οι προφῆτες της Παλαιάς Διαθήκης είδαν τον Θεό όχι κατά την ουσία και την φύση Του. Διαβάζοντας τα σχετικά χωρία που αναφέρονται στη κλήση των προφητών τα αποτελέσματα είναι αναμενόμενα. Κατά την διάρκεια της κλήσης του προφήτη Ησαΐα παρατηρούμε ότι ο προφήτης ευρισκόμενος στο χώρο, όπου παρουσιάζεται σε αυτόν ο Θεός, ακούει τη φωνή Του γι' αυτό και λέγει: «...καὶ ἐπήρθη τό ὑπέρθυρον ἀπό τῆς φωνῆς ἧς ἐκέκραγον καὶ ὁ οἶκος ἐπλήσθη καπνοῦ...» (Ησαΐας 6:4) και λίγο παρακάτω: «...καὶ ἤκουσα τῆς φωνῆς τοῦ Κυρίου λέγοντος...» (Ησαΐας 6:8). Ο προφήτης δεν βλέπει το Θεό, αλλά ακούει τη φωνή Του που τον καλεῖ στη διακονία του κηρύγματος. Επομένως κάτω από αυτό το σκεπτικό και με δεδομένη την αναφορά του Ευαγγελιστή Ιωάννου: «...Θεόν οὐδεὶς ἑώρακεν ἴσως...» (Ιω. 1:18), εύκολα μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Ησαΐας λέγοντας: «...βασιλέα Κύριον Σαβαώθ εἶδον τοῖς ὀφθαλμοῖς μου...» (Ησαΐας 6:5), βλέπει την δόξαν του Θεού, όπως συμβαίνει και με τον Μωυσή κατά την διάρκεια της παραλαβῆς του νόμου από το ὄρος Σινά: «...καὶ κατέβη ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τό ὄρος, τό Σινά καὶ ἐκάλυπεν αὐτό ἡ νεφέλη ἕξ ἡμέρας καὶ ἐκάλεσεν Κύριος τόν Μωϋσῆν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἐβδόμῃ ἐκ μέσου τῆς νεφέλης τό δέ εἶδος τῆς δόξης Κυρίου ὡσεὶ πῦρ φλέγον ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους ἐναντίον τῶν υἱῶν Ἰσραήλ...» (Εξοδ. 24:16-17) καθώς επίσης και: «...τό δέ ὄρος τό Σινά ἐκαπνίζετο ὄλον διά τό καταβεβηκέναι ἐπ' αὐτόν τόν Θεόν ἐν πυρί καὶ ἀνέβαινεν ὁ καπνός ὡς καπνός καμίνου...» (Εξοδ. 19:18). Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, όπως περιγράφονται στο σχετικό βιβλίο της Εξόδου, ο Θεός εμφανίζεται στον Μωϋσή: «ἐν εἶδει πυρός» και όχι με ανθρώπινη μορφή. Παράλληλα, όταν ο Μωυσῆς βλέπει το θαυμαστό γεγονός της φλεγόμενης βάτου δεν βλέπει το Θεό, αλλά ακούει τη φωνή Του να τον καλεῖ στο ἔργο της διακονίας: «...ὄφθη δὲ αὐτῷ ἄγγελος Κυρίου ἐν φλογὶ πυρός ἐκ τοῦ βάτου, καὶ ὄρᾳ ὅτι ὁ βάτος καίεται πυρί, ὁ δὲ βάτος οὐ κατεκαίετο. εἶπεν δὲ Μωυσῆς· παρελθὼν ὄψομαι τό ὄραμα τό μέγα τοῦτο, τί ὅτι οὐ κατακαίεται ὁ βάτος. ὡς δὲ εἶδεν κύριος ὅτι προσάγει ἰδεῖν, ἐκάλεσεν αὐτόν κύριος ἐκ τοῦ βάτου λέγων· Μωυσῆ, Μωυσῆ. ὁ δὲ εἶπεν· Τί ἐστίν; καὶ εἶπεν Μὴ ἐγγίσης ὧδε. λῦσαι τό ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου· ὁ γὰρ τόπος, ἐν ᾧ σὺ ἔστηκας, γῆ ἁγία ἐστίν. καὶ εἶπεν αὐτῷ Ἐγὼ εἰμι ὁ Θεὸς τοῦ πατρός σου, Θεὸς Ἀβραάμ καὶ Θεὸς Ἰσαὰκ καὶ Θεὸς Ἰακώβ. ἀπέστρεψεν δὲ Μωυσῆς τό πρόσωπον αὐτοῦ· εὐλαβεῖτο γὰρ κατεμβλέψαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. (Εξοδ. 3:2-7). Ο προφήτης Ιεζεκιήλ στο ὄραμα της κλήσης του δεν βλέπει το Θεό με ανθρώπινη μορφή, αλλά ως νεφέλη, και πυρ: «...καὶ εἶδον καὶ ἰδοῦ

πνεῦμα ἐξαΐρον ἤρχετο ἀπὸ βορρᾶ, καὶ νεφέλη μεγάλη ἐν αὐτῷ, καὶ φέγγος κύκλω αὐτοῦ καὶ πῦρ ἐξαστράπτον, καὶ ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ ὄρασις ἠλέκτρον ἐν μέσῳ τοῦ πυρὸς καὶ φέγγος ἐν αὐτῷ. (Ιεζ. 1:4). Καὶ λίγο παρακάτω δὲν βλέπει τὸ Θεό, ἀλλὰ τὴ δόξαν Του: «...καὶ ἰδοὺ φωνὴ ὑπεράνωθεν τοῦ στερεώματος τοῦ ὄντος ὑπὲρ κεφαλῆς αὐτῶν, ὡς ὄρασις λίθου σαπφείρου ὁμοίωμα θρόνου ἐπ’ αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ τοῦ ὁμοιώματος τοῦ θρόνου ὁμοίωμα ὡς εἶδος ἀνθρώπου ἄνωθεν, καὶ εἶδον ὡς ὄψιν ἠλέκτρον ἀπὸ ὀράσεως ὀσφύος καὶ ἐπάνω, καὶ ἀπὸ ὀράσεως ὀσφύος καὶ ἔως κάτω εἶδον ὡς ὄρασιν πυρὸς καὶ τὸ φέγγος αὐτοῦ κύκλω, ὡς ὄρασις τόξου, ὅταν ᾗ ἐν τῇ νεφέλῃ ἐν ἡμέραις ὑετοῦ, οὕτως ἢ στάσις τοῦ φέγγους κυκλόθεν, αὕτη ἢ ὄρασις ὁμοιώματος δόξης κυρίου· καὶ εἶδον καὶ πίπτω ἐπὶ πρόσωπόν μου καὶ ἤκουσα φωνὴν λαλοῦντος...» (Ιεζ. 1:25-28). Προς ἐπιβεβαίωση τῶν λεγομένων τούτων ἐρχεται καὶ ὁ Λόγος τοῦ Κυρίου, πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Ἰσραὴλ, ὅπου ἀναφέρει: «...ἐν γὰρ νεφέλῃ ὀφθήσομαι ἐπὶ τοῦ ἰλαστηρίου...» (Λευιτ. 16:2). Επομένως οἱ προφῆτες στα ὀράματά τους εἶδαν ἢ ἀκούσαν τὸ Θεό; Εἶδαν τὴ δόξα τοῦ Θεοῦ, τὸ ἀπρόσωπο τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀκτιστὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι τὸ Θεό στὴν οὐσία Του με ἀνθρώπινη μορφή. Σχετικὰ με τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ στὴν ΠΑ υπάρχουν οἱ ἐξῆς διακρίσεις: α) Ὁ Θεός, ὁ Γιαχβὲ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. β) Ὁ Θεός, ὁ Κύριος τῆς δόξης καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. γ) Ὁ Θεός, ὁ Ἄγγελος καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ.⁴³ Ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος ἐγένε ορατός με τὴν κατὰ σάρκα γέννησή Του καὶ ὡς πρὸς τὴ θεανθρώπινή Του ὑπόστασι καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὴν οὐσία Του, γι’ αὐτὸ καὶ ὁ ευαγγελιστὴς Ἰωάννης γράφει χαρακτηριστικὰ: «...Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε...» (Ἰω. 1:18). Ἄρα γίνεται κατανοητὸ ὅτι στὴ Παλαιὰ Διαθήκη οἱ ἐμφανίσεις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐμφανίσεις τῶν ἐνεργειῶν Του, ἐπομένως ὑποστατικὰ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὁ Τριαδικὸς Θεός δὲν ἐμφανίζεται, παρὰ μόνο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Καινῆς Διαθήκης με τὴν ἐνσαρκὴ γέννησι τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου. Ὅλες οἱ Θεοφάνειες καὶ τὰ προφητικὰ ὀράματα τῆς Θεότητος εἶναι τόσο ἀποκαλυπτικὰ τοῦ μέλλοντος, ὥστε νὰ κατανοηθοῦν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία μέσα στο χριστολογικὸ πλαίσιο. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία ἀμεσης γνώσεως τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἐπομένως τὰ ὀράματα τῶν προφητῶν εἶναι ὀράματα ὄχι τῆς φύσεως οὔτε τῶν προσώπων ἀλλὰ τῆς ἐνεργητικῆς δόξας τοῦ Θεοῦ. Στὸ ἴδιο πλαίσιο ἡ ἀνθρωπομορφικὴ εἰκόνα τῆς Θεότητος σαν ὄραμα τῆς δόξης Της ἀπὸ τοὺς παλαιοδιαθητικὸς προφῆτες δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀναφέρεται ἐνεργητικὰ στὴν ὑπόστασι τοῦ Υἱοῦ ποὺ σαρκώνεται στὴ Δευτέρα Του Παρουσία.

⁴³ Πατρῶνος Γεώργιος, Ἐκκλησία καὶ κόσμος ἐκδ Ἀποστολικὴ διακωνία χ.χ.

1.1.2 Ο Θεός στην Καινή Διαθήκη

Η συχνή αναφορά και χρήση του ονόματος του Χριστού, η παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων της Παλαιάς Διαθήκης ως την προπαρασκευαστική χρονική περίοδο για την εμφάνιση του Χριστού, η διηγετική ενασχόληση με το πρόσωπό Του και η παρακολούθηση της πορείας της Εκκλησίας από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα, αλλά και οι απαντήσεις που η Χριστολογία δίνει σε ερωτήματα υπαρξιακού χαρακτήρα υπογραμμίζουν την προσωπική σχέση του Θεού με τον κόσμο και του ανθρώπου με τον Θεό. Στην ΚΔ εξαιτίας της ενσάρκωσης αποκαλύπτεται ο Θεός ως Πατήρ και ο Άγγελος ως Υιός. Δεν υπάρχει καμία άλλη διαφορά μεταξύ ΠΔ και ΚΔ ως προς την ορολογία περί Θεού.⁴⁴ Όλα βρίσκουν την ανάπαυσή τους το σκοπό τους, τη σημασία και τη δυναμική τους στο πρόσωπο του ενανθρωπήσαντος Θεού, στον Χριστό. Χωρίς τον σαρκωμένο Λόγο του Θεού ο Χριστιανισμός θα ήταν μια ιδεολογία, πολιτική θεώρηση, κοινωνικός αγώνας, φιλοσοφικό μόρφωμα, δεν θα ήταν όμως: «*ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ*» (Ιω. 14:6). Αν κάποιος αρνηθεί ή προσπαθήσει να μειώσει την σημασία του προσώπου του Χριστού, τότε αυτομάτως μειώνει την ουσία του Χριστιανισμού καθώς λησμονεί ότι στην ορθόδοξη παράδοση, από την Πεντηκοστή μέχρι και σήμερα, η Εκκλησία βρίσκει το νόημα της ύπαρξής της στο πρόσωπο του Χριστού, χωρίς το οποίο δεν έχει αξία, νόημα ή ελπίδα. Άλλωστε με την αποκάλυψη της Εκκλησίας δια της Πεντηκοστής επιτελείται η εσχατολογική σύναξη και ανακαίνιση του Ισραήλ⁴⁵. Εξάλλου η Εκκλησιολογία της ορθόδοξης πίστεως, είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την Χριστολογία καθώς απορρέει από αυτήν και το αντίστροφο, η Χριστολογία οδηγεί στην Εκκλησιολογία. Χριστολογία και Εκκλησιολογία περιγράφουν το ίδιο, τη συνάντηση του Θεού με τον άνθρωπο στο πρόσωπο του θεανθρώπου Χριστού, που είναι ο λόγος της δημιουργίας του σύμπαντος, η ένσαρκη παρουσία του Θεού στον κόσμο, η καταξίωση της ανθρώπινης ύπαρξης στο πρόσωπο του Χριστού και τέλος η προσωποποίηση της ελπίδας του κόσμου. Όπως η παρουσία του Θεού στον κόσμο με την ενανθρώπησή Του είναι ιστορικό γεγονός σε τόπο και χρόνο, έτσι και η χριστιανική ζωή συνυφαίνεται με το σύνολο της ζωής του χριστιανού σε τόπο και χρόνο.

⁴⁴ Πατρώνος Γεώργιος, Εκκλησία και κόσμος, χ.χ. Αθήνα, Εκδόσεις Αποστολική Διακονία, σελ.158

⁴⁵ Δεσπότης, Σ.(2009). Ο κώδικας των Ευαγγελίων. Αθήνα, Εκδόσεις Άθως . Σελ.281

Ωστόσο το μεγαλείο, ο πλούτος και το βάθος της ορθόδοξης Θεολογίας συγκεντρώνεται στο δόγμα της Αγίας Τριάδας και στο μυστήριο της ενσάρκου οικονομίας, όπως λέγει και ο Απ. Παύλος: «εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ, Χριστοῦ, ἐν ᾧ εἰσὶν πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ γνώσεως ἀπόκρυφοι. (Κολ. 2:2-3). Για την ορθή κατανόηση του τριαδικού δόγματος, πλήθος Πατέρων έγραψε χιλιάδες σελίδων, έγιναν θεολογικές συζητήσεις και συγκρούσεις μεγάλων προσωπικοτήτων, συνήλθαν επτά Οικουμενικές Σύνοδοι, ενώ τις μεγαλύτερες τρικυμίες η Εκκλησία τις γνώρισε στην προσπάθειά της να αποκρυσταλλώσει βασικές Τριαδολογικές δογματικές αλήθειες.

Σήμερα η Εκκλησία αντιμετωπίζει το αίτημα της ανανέωσης που τίθεται όχι από την πλευρά του σώζοντος, δηλαδή της Εκκλησίας αλλά από την πλευρά του σωζόμενου. Όμως η Παράδοση είναι πάντοτε ανακαινιστική και ζώσα με την παρουσία του Αγίου Πνεύματος μέσα στην Εκκλησία οι ενέργειες του οποίου άχτιστες και θεϊκές δεν κινδυνεύουν από παλαιώση.⁴⁶

Η προσέγγιση της Αγίας Τριάδας πραγματοποιείται όχι τόσο με εξωτερική διδασκαλία, όσο με εσωτερική εμπειρία χριστιανικής ζωής. Πρόκειται για μια εμπειρία υπαρξιακή της Θείας γνώσης, μαρτυρίες της οποίας βρίσκουμε στη ζωή των Αγίων και στα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας, οι οποίοι αναφέρουν χαρακτηριστικά: «...ὁ αὐτὸς δὲ καὶ μακάριος, ὅτι μετὰ τὴν ἐντεῦθεν τοῦ βίου ἐδκημίαν τῆς ἀληθινῆς μακαριότητος ἀξιωθήσεται, καὶ τῷ φωτὶ καταγλαϊσθήσεται τῆς θείας γνώσεως, καὶ εἰς ἀνάπαυσιν καὶ τρυφὴν αἰώνιαν αὐλισθήσεται, ἥτις ἐστὶν οὐρανῶν βασιλεία...»⁴⁷, και αλλού: «...ἀλλὰ τῷ θείῳ νόμῳ ἐπόμενοι καὶ τῷ τῆς Θείας γνώσεως φωτὶ ὀδηγούμενοι οὐκ ἐσοφίσαντο περιττὰ οὐδὲ πέρα τοῦ πρέποντος γεγόνασι δίκαιοι...»⁴⁸. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε πλήθος Πατέρων, οι οποίοι στα έργα τους κάνουν λόγο περί της Θείας γνώσεως ως την εμπειρία μετοχής στην Αδιαίρετη και Άκτιστη Τριάδα, όμως αρκούμαστε σε ένα παράδειγμα, το οποίο θεωρούμε ότι είναι αρκούντως ικανοποιητικό. Στην ερώτηση του Αποστόλου Φιλίππου: «*Δειξὸν ἡμῖν τὸν πατέρα...*» ο Χριστός απαντά με ένα αρκετά ξεκάθαρο τρόπο: «*ὁ ἑώρακὼς ἐμὲ ἑώρακεν τὸν πατέρα...*» (Ιω. 14:9). Τι μεγαλύτερη απόδειξη χρειάζεται για να

⁴⁶ π. Ζήσης, Θ.(1993). *Επόμενοι τοῖς Θεοῖς Πατράσι*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Βρυέννιος, σελ.51

⁴⁷ Ιω. Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν ΡΙΗ ψαλμὸν, ἥτοι τὸν ἄμωμον*, MPG 55, 675, ³²⁻³⁶

⁴⁸ Ιω. Δαμασκηνός, *Τόμος πρὸς τὸν ἐπίσκοπον δῆθεν τοῦ Δαραίας τὸν Ἰακωβίτην*, ed. B. Kotter, 3²⁻³

γίνει αντιληπτή η διαρκής και αέννηη παρουσία του Θεού – Πατρός διαμέσου του Υιού;

Δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς ότι η Εκκλησία αποτελεί προτύπωση της μελλούσης Βασιλείας του Θεού. Όπως στην εκκλησία δεν υφίστανται διαχωρισμοί, έτσι και στην βασιλεία του Θεού ο άνθρωπος είναι ένας, ει-κόνα και ομοίωση του Θεού. Γι' αυτό και ο απόστολος Παύλος επιμένει μεταξύ άλλων: *«Πάντες γὰρ υἱοὶ Θεοῦ ἐστε διὰ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε οὐκ ἐν Ἰουδαίῳ οὐδὲ Ἑλλην, οὐκ ἐν δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἐν ἄρσεν καὶ θήλυ, πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ»* (Γαλ. 3:26-28) και αλλού: *«καὶ ἐνδυσάμενοι τὸν νέον τὸν ἀνακαινούμενον εἰς ἐπίγνωσιν κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος αὐτόν, ὅπου οὐκ ἐν Ἑλλην καὶ Ἰουδαίῳ, περιτομῇ καὶ ἀκροβυστία, βάρβαρος, Σκύθης, δοῦλος, ἐλεύθερος, ἀλλὰ [τὰ] πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριστός»* (Κολ. 3:10-11).

Η παρουσία του Θεού στον κόσμο εμφανίζεται όμως με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο, αυτόν της Θείας Κοινωνίας. Το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας είναι το πλέον σημαντικό μυστήριο της εκκλησίας γιατί αποτελεί τον τρόπο ένωσης του Θεού με τον άνθρωπο αλλά και γιατί προτυπώ-νει στη ζωή του ανθρώπου την μελλοντική του παρουσία στην Βασιλεία του Θεού. Με την Θεία Ευχαριστία τα αόρατα γίνονται ορατά, τα ουράνια γήινα και τα ανθρώπινα και κτιστά, θεία και άκτιστα. Η διηνεκής παρουσία του Χριστού στον κόσμο διαμέσου της Θείας Ευχαριστίας κατάφερε να λύσει το βασικό πρόβλημα του ανθρώπου, την κοινή του μοίρα, που είναι ο θάνατος. Η διδασκαλία του Χριστού έγινε αποδεκτή γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο. Γιατί μίλησε, έδειξε και κατάφερε να λύσει το φοβερό μυστήριο του θανάτου. Κατήργησε τον θάνατο, έλυσε τον άνθρωπο από τα δεσμά του και του έδωσε την λύση για ένα άλυτο πρόβλημα, όπως μαρτυρεί σχε-τικά ο Λουκάς στο κείμενο των Πράξεων: *«...λύσας τὰς ὠδῖνας τοῦ θανάτου»* (Πραξ. 2:24).

Η ενανθρώπιση του Χριστού εντασσόμενη στο γενικότερο πλαίσιο της Θείας Οικονομίας είναι η αφετηρία της σωτηρίας του ανθρώπου. Ο Χριστός δείχνει τον τρόπο ώστε όλοι να γίνουν μέτοχοι *«ζωῆς αἰωνίου»*, μέσα από την συμμετοχή στο μυστήριο των μυστηρίων, το μυστήριο της άρρητης Θείας συγκατάβασης, την Θεία Ευχαριστία. Με την Θεία Ευχαριστία ο άνθρωπος ενώνεται με τον Χριστό στην αιώνια Βασιλεία Του και αποκτά την αιώνια ζωή, ώστε να είναι εφικτή η συμμετοχή

του ανθρώπου στην αγάπη του Θεού, τη βασική αιτία για όλα αυτά⁴⁹, όπως μας πληροφορεί σχετικά ο ευαγγελιστής Ιωάννης: *«οὕτως γὰρ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν τὸν μονογενῆ ἔδωκεν, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀπόληται, ἀλλὰ ἔχη ζωὴν αἰώνιον»*(Ιω. 3:16).

Το ζητούμενο στη ζωή του ανθρώπου είναι η απάντηση στο συνεχές ερώτημα σχετικά με τον σκοπό της παρουσίας του στον κόσμο αφενός, και αφετέρου στο πρόβλημα του θανάτου. Η φιλοσοφική θεώρηση του υπαρξισμού συνοψίζει την προβληματική στο διηνεκές ερώτημα, αν πρόκειται ο άνθρωπος να πεθάνει γιατί τότε γεννιέται. Την απάντηση, έστω και φαινομενικά με απλό τρόπο, που όμως στην πραγματικότητα δεν είναι καθόλου απλοϊκός, την δίνει ο ίδιος ο Χριστός, διαμέσου του ευαγγελιστού Ιωάννη: *«πᾶς ὁ θεωρῶν τὸν υἱὸν καὶ πιστεύων εἰς αὐτὸν ἔχη ζωὴν αἰώνιον»* (Ιω. 6:40). Η απάντηση του Χριστού δεν δίνει την λύση άμεσα στο ερώτημα. Αντιθέτως, επισημαίνει τη δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να ζήσει αιώνια. Και ο δρόμος αυτός περνά μέσα από την πίστη στον Χριστό ως τον αληθινό Υἱό και Λόγο του Θεού. Σε αυτό το σημείο όμως γεννάται ένα άλλο καίριο ερώτημα, για το αν αρκεί μόνο η πίστη για να αποκτήσει κανείς την αιώνια ζωή. Η απάντηση και πάλι δίνεται από τα ίδια τα Κυριακά Λόγια: *«ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ ἔχει ζωὴν αἰώνιον. Ἐγὼ εἶμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς. Οἱ πατέρες ὑμῶν ἔφαγον ἐν τῇ ἐρήμῳ τὸ μάννα καὶ ἀπέθανον· οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων, ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγη καὶ μὴ ἀποθάνῃ. Ἐγὼ εἶμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς· ἐάν τις φάγη ἐκ τούτου τοῦ ἄρτου, ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα. καὶ ὁ ἄρτος δὲ ὃν ἐγὼ δώσω, ἢ σὰρξ μου ἐστίν, ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς.»* (Ιω. 6:47-51). Επομένως μπορεί να υποστηριχτεί η άποψη πως η πίστη από μόνη της δεν αρκεί, χρειάζεται και η συμμετοχή στο Μυστικό Δείπνο και στην Ευχαριστία, που παρέδωσε ο ίδιος ο Χριστός, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την σωτηρία του ανθρώπου. Τα λόγια του Χριστού σε αυτό το σημείο είναι αρκετά ξεκάθαρα: *«ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἶμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον, καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ»* (Ιω. 6:54). Και συνεχίζει ακόμα περισσότερο, χαρακτηρίζοντας την σάρκα και το αίμα Του ως την μόνη αληθινή τροφή του ανθρώπου: *«ἢ γὰρ σὰρξ μου ἀληθῆς ἐστίν βρωσις, καὶ τὸ αἶμά μου ἀληθῆς ἐστίν πόσις. ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἶμα ἐν ἐμοὶ μένει, κἀγὼ ἐν αὐτῷ. Καθὼς ἀπέστειλὲν με ὁ ζῶν πατὴρ κἀγὼ ζῶ διὰ τὸν*

⁴⁹ Ιωάννης μητρο. Περγάμου *Η ενότης της εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω επι-σκόπῳ κατὰ τους τρεις πρώτους αιῶνες*, Αθήνα 1990, εκδ. Γρηγόρη, σελ. 13-16.

πατέρα, και ὁ τρώγων με κάκεινος ζήσει δι' ἐμέ. Οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς, οὐ καθὼς ἔφαγον οἱ πατέρες και ἀπέθανον· ὁ τρώγων τοῦτον τὸν ἄρτον ζήσει εἰς τὸν αἰῶνα.» (Ιω. 6:55-58).

Ο δρόμος λοιπόν για την αιώνια ζωή περνά μέσα ἀφ' ενός ἀπὸ την πίστη στον Χριστό τον Υἱό του Θεοῦ, ἀφετέρου δε, ως λογικό επακόλουθο της προϋπόθεσης της πίστης, μέσα ἀπὸ την συμμετοχή στα μυστήρια της Εκκλησίας, την μετοχή στα μυστήρια της ἐπερχόμενης Βασιλείας του Θεοῦ. Ο ἄνθρωπος που συμμετέχει ενεργά στα μυστήρια της Εκκλησίας, του σώματος του Χριστοῦ, ως μέλος του σώματος αὐτοῦ, καθιστά τον εαυτό του μέτοχο και κοινωνό τη Βασιλείας. Η ἐνωσή του με τον Θεό διέρχεται μέσα ἀπὸ τα μυστήρια και κυρίως μέσω της Θείας Ευχαριστίας, που εἶναι ο δρόμος για την ἀφεση των ἀμαρτιῶν, την ἐνωση με τον Χριστό και επομένως με τον Θεό, την ἀπόκτηση της αιώνιας μνήμης του στον Θεό και επομένως της αιώνιας ζωῆς. Ο Χριστός εἶναι ζωή, μας πληροφορεῖ ο ἴδιος: *«Ἐγὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις και ἡ ζωή· ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, κἂν ἀποθάνῃ, ζήσεται· και πᾶς ὁ ζῶν και πιστεύων εἰς ἐμέ οὐ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τὸν αἰῶνα»* (Ιω. 11:25-26), επομένως ὅποιος ἐνώνεται μαζί Του ἐνώνεται με την ζωή: *«κἂν ἀποθάνῃ, ζήσεται...»*. Κατ' ἀναλογία ὅποιος ἀπομακρύνεται ἀπὸ Αὐτόν και τον ἀρνεῖται, κατ' οὐσίαν ἀρνεῖται τη ζωή. Ἄρα ο τρόπος για να ζήσει ο ἄνθρωπος αιώνια στην ἐπερχόμενη Βασιλεία διέρχεται ἀπὸ την ἐνωση με τον Χριστό μέσω της Θείας Ευχαριστίας, γι' αὐτό και ο ευαγγελιστής Ματθαῖος ἐπισημαίνει μεταξύ ἄλλων ὅτι: *«τινες ὄδε μὴ γεύσονται θανάτου ἕως ἂν ἴδωσιν τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ.»* (Ματθ. 16:28).

Για την Εκκλησία ο κάθε ἄνθρωπος εἶναι ο ἴδιος ο Χριστός που γυρίζει ἀπὸ πόρτα σε πόρτα και κρούει: *«ἰδοὺ ἔστηκα ἐπὶ τὴν θύραν και κρούω· ἐάν τις ἀκούσῃ τῆς φωνῆς μου και ἀνοίξῃ τὴν θύραν, εἰσελεύσομαι πρὸς αὐτὸν και δειπνήσω μετ' αὐτοῦ και αὐτὸς μετ' ἐμοῦ»* (Ἀποκ. 3:20).

Για την Εκκλησία ο Χριστός ως ἀληθινὸς παιδαγωγὸς του ἀνθρώπου παιδαγωγεῖ τους πιστούς του για να τους καταστήσει, ως γνήσια τέκνα του, κληρονόμους της Βασιλείας του, γιατί ὅποιος παιδαγωγεῖται ἀπὸ τον Θεό προσεγγίζεται ως τέκνο του, ἐπισημαίνει μεταξύ ἄλλων ο ἀπόστολος Παῦλος: *«εἰς παιδείαν ὑπομένετε· ὡς υἱοῖς ὑμῖν προσφέρεται ὁ Θεός· τίς γάρ υἱὸς ὄν οὐ παιδεύει πατήρ»* (Εβρ. 12:7).

1.2 Ουσία και ενέργειες του Θεού

Η αποδοχή του λόγου της Εκκλησίας σχετικά με την ύπαρξη και τον τρόπο φανέρωσης του Θεού στον κόσμο αλλά και η δυνατότητα μετοχής στην άκτιστη πραγματικότητα της ουράνιας Βασιλείας καθιστά τον άνθρωπο μέτοχο της αγιότητας του Θεού και κάτοχο των δωρεών του Αγίου Πνεύματος δια μέσου της λατρευτικής ζωής και των μυστηρίων της Εκκλησίας. Η συμμετοχή αυτή όμως του ανθρώπου στην αγιότητα του Θεού δεν σημαίνει και γνώση της ουσίας Του, καθώς η ουσία του Θεού δεν είναι προσιτή και δεν μπορεί να γίνει αισθητή από την κτιστότητα. Αντιθέτως ο Θεός καταφέρνει να γίνει αισθητός και προσιτός από τον άνθρωπο αλλά και το σύνολο της κτίσης, δια μέσου των ενεργειών Του. Άρα το ζητούμενο είναι και αυτό θα προσεγγίσουμε στη συνέχεια, να γίνει κατανοητός ο τρόπος της μετοχής στην αγιότητα και στην άκτιστη πραγματικότητα δια μέσου των θείων ενεργειών.

Όταν ανατρέχουμε στο πρόγραμμα σπουδών και στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών που αφορούν στο θρησκευτικό μάθημα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, όπως το έχει συντάξει το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, το οποίο σήμερα έχει μετονομαστεί σε Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, αντιλαμβανόμαστε ότι το μάθημα εξυπηρετεί δύο στόχους: Ο πρώτος, υπό το πρίσμα της φιλοσοφικής θεώρησης⁵⁰, είναι η δημιουργία των βάσεων για την ανάπτυξη μιας «φιλόανθρωπης» κοινωνίας, αποκομμένης από κάθε είδους θρησκευτικότητες. Ο δεύτερος, αφορά στην εξοικείωση των μαθητών με θεολογικές έννοιες και σχετίζεται άμεσα με την προσπάθεια κατανόησής τους μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο του χριστιανισμού. Τα σχολικά εγχειρίδια (2006-2016) των θρησκευτικών, αν και αποτελούν μια αξιοπρεπή προσπάθεια, λειτουργούν περισσότερο σαν εφελθρία για τον μαθητή, να ασχοληθεί, εφόσον επιθυμεί, με τη γνώση της Θεολογίας και της διδασκαλίας της Εκκλησίας. Δεν εντοπίζεται μια συστηματική ή εκτεταμένη μελέτη του τρόπου απόδοσης των εκκλησιαστικών και θεολογικών αληθειών, απώτερος στόχος των θρησκευτικών προσεγγίσεων είναι να έρθει ο εκπαιδευόμενος σε μια πρώτη επαφή με τη θεολογική διδασκαλία. Αυτό το οποίο γίνεται στα βιβλία αυτά είναι ότι ο μαθητής δεν γνωρίζει χρονικά τον Θεό, όπως αυτός εμφανίζεται στην Ιστορία.. Ξεκινώντας από τη Δημιουργία και φθάνοντας στην Ανάσταση και Ανάληψη, καθώς και στη Πεντηκοστή, την γενέθλιο ημέρα της Εκκλησίας θα ήταν

⁵⁰ Ματσούκας, Ν. (2009). *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Πουρναράς, σσ.491-495

πιο εύκολο και κατανοητό για το μικρό παιδί να εννοήσει τις ενέργειες του Θεού και την ύπαρξή του στον κόσμο. Ωστόσο μέσω των σχολικών εγχειριδίων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης βασική σκοποθεσία και στοχοθέτηση είναι να γνωρίσουν οι μαθητές τον Θεό, να κατανοήσουν τον τρόπο που επιδρά στην ζωή τους και να αντιληφθούν το γεγονός ότι τους αποκαλύπτεται διαρκώς, αν και δεν το συνειδητοποιούν. Αυτό σημαίνει ότι ο Θεός τους γνωστοποιείται, όχι ως προς την ουσία Του, στην οποία παραμένουν οι άνθρωποι αμέτοχοι, αλλά μέσω των ενεργειών Του.

Πριν διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται το θεμελιώδες ζήτημα της αποκάλυψης του Θεού στον κόσμο και στην κοινωνία μέσα στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, κρίνεται αναγκαία μια εμβάθυνση στα ζητήματα των άκτιστων θείων ενεργειών και της ουσίας του Θεού. Αρχικά, επιβάλλεται να καταστεί κατανοητό το τι είναι οι θείες ενέργειες και πως ο άκτιστος Θεός γίνεται αισθητός και διακριτός από την κτιστότητα, χωρίς να μετέχει σε αυτή. Το ερώτημα που θα απαντηθεί στην παρούσα ενότητα σχετίζεται με τον τρόπο που ο Θεός αποκαλύπτεται στον κόσμο των κτιστών όντων.

Η γνώση των κτισμάτων και των όντων έφερε τους ανθρώπους στη γνώση του Θεού προ του νόμου και των προφητών, αλλά αυτή η γνώση δεν έχει σκοπιμότητα αν ο άνθρωπος δεν καταφέρει να πραγματοποιήσει μέσω αυτής μια προσωπική σχέση με τον Θεό. Η αποδοχή αυτής της γνώσης δεν συνεπάγεται αυτομάτως τη μετάληψη του Θεού στη ζωή του ατόμου γιατί υπάρχει η εμπειρία και η λατρευτική ζωή εκτός από τη γνώση. Ο Θεός, δεν είναι μόνο ουσία, αλλά είναι κυρίως Πρόσωπο, που επιδιώκει να αναπτύξει μια προσωπική σχέση με τα κτιστά όντα, που Αυτό δημιουργεί. Πριν από την προσέγγιση οποιοδήποτε θεολογικών θεμάτων περί Θεού, πρέπει πάντα να γίνεται αναφορά στην κοσμολογία, δηλαδή στον τρόπο που ο Θεός δημιούργησε τον κτιστό κόσμο. Ο Μέγας Βασίλειος υποστηρίζει μεταξύ του αγέννητου και του γεννητού, του άκτιστου και του κτιστού υπάρχει μεγάλη διαφορά καθώς ο άκτιστος που είναι άτρεπτος, αθάνατος και ασχημάτιστος δεν μπορεί να γίνει γνωστός στην κτίση κατά την ουσία Του. Εί ο γνούς, ότι αγέννητος. Ο Θεός είναι τριαδικός,

δηλαδή έχει τρία Πρόσωπα, ο Πατέρας Θεός, ο Υιός του Θεού και το Άγιο Πνεύμα, τα οποία συνεργούν στη δημιουργία των κτιστών όντων και του κόσμου⁵¹.

Για το σύνολο των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, η οντολογική διάκριση μεταξύ του άκτιστου και του κτιστού είναι θεμελιώδης. Η κτιστή πραγματικότητα γίνεται από το μηδέν με τη θεία βούληση και δεν έχει καμία σχέση ή ομοιότητα με την θεία ουσία, παρά μόνο με τις ενέργειες του Θεού. Με τη θέλησή Του, ο Τριαδικός Θεός δημιουργεί από το μηδέν, δηλαδή από το *ούκ* όντων και καθιστά ανέφικτη την ύπαρξη οποιουδήποτε δεσμού μεταξύ του υπερβατικού κόσμου της ακτιστότητας και εκείνου της κτιστότητας. Αυτό σημαίνει ότι ο Θεός δεν είναι φυσικά συγγενής με κάποιο δημιούργημά του και ότι η αντίληψη περί της αιωνιότητας του σύμπαντος πέφτει στο κενό, αφού ο τριαδικός Θεός είναι το μόνο ον που είναι αθάνατο και αιώνιο.

Το υπέρτατο άκτιστο ον, είναι αγέννητο, δημιουργεί τα κτιστά όντα και γεννά τον Υιό του. Συνεπώς, η Θεολογία της Εκκλησίας και τα κηρύγματα των Πατέρων βασίζονται γνωσιολογικά στη διάκριση του άκτιστου και κτιστού όντος, και όχι σε εκείνη του αγέννητου και του γενητού⁵², από τα οποία το πρώτο αναφέρεται σε εκείνο που δεν τρέπεται και το δεύτερο σε εκείνο που μεταβάλλεται⁵³.

Στην πατερική παράδοση, η δημιουργία, η διατήρηση και η διασφάλιση της κτιστότητας οφείλονται αποκλειστικώς στην ποιητική και συνεκτική ενέργεια του Θεού, η οποία, όπως και ο Θεός, είναι άκτιστη και εκπηγάζει από την κρυφή, απρόσιτη και υπερβατική ουσία Του⁵⁴.

Αν και ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό, ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, διατυπώνει ρητώς ότι η δημιουργία του δεν είναι αποτέλεσμα του προστακτικού λόγου του Θεού, αλλά από χειροπιαστή ενέργειά Του. Όταν γίνεται αναφορά στην προέλευση του ανθρώπου ως κτιστού όντος, δεν εκλαμβάνεται ο όρος γέννηση ως δόκιμος, αφού δεν πρόκειται για μια διαδοχική διαδικασία, αλλά η έννοια της

⁵¹ Παπαδοπούλου-Τσανάνα, Ο. (1970). *Η ανθρωπολογία του Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών*, σ.21

⁵² Balas, D.L., (1966). Μετουσία Θεού. Man's Participation in God's Perfections according to Saint Gregory of Nyssa, Romae, σ.24; Von Balthasar, H.U. (1995). Presence and Thought: An Essay on the Religious Philosophy of Gregory of Nyssa, M. Sebanc (trans), San Francisco, σ.27

⁵³ Μαρτζέλος, Γ. (2000). *Ορθόδοξο Δόγμα και Θεολογικός Προβληματισμός Β΄. Φιλοσοφία και Θεολογία στην Πατερική Παράδοση*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, σ.25

⁵⁴ Νικολαΐδης, 2002, ό.π., σ.19

δημιουργίας από τα «χέρια» του ίδιου του τριαδικού Θεού⁵⁵. Σύμφωνα με τον Άγιο Ιωάννη Δαμασκηνό, ο Θεός έπλασε την ανθρώπινη μορφή από το χώμα της γης και από τη δική Του πνοή του έδωσε ψυχή, νόηση και λογική⁵⁶. Σε αντίθεση με τα άλλα κτιστά όντα, ο άνθρωπος είναι το μόνο θεόπλαστο ον, το οποίο δημιουργήθηκε άμεσα από την ενέργεια του Θεού και όχι έμμεσα από τον λόγο Του⁵⁷. Η δημιουργία του ανθρώπου λαμβάνει χώρα όταν ολοκληρωθεί η κτίση των υπόλοιπων όντων, γεγονός που αποσκοπεί στην εξασφάλιση ενός είδους σύνδεσης μεταξύ του άκτιστου υπερβατικού κόσμου και του κτιστού κόσμου. Δηλαδή, ενός δεσμού ανάμεσα στον κτιστό κόσμο και στον άκτιστο Θεό⁵⁸.

Με τη διάκριση του άκτιστου από τα κτιστά όντα στη θεολογία, ουσιαστικά επιτυγχάνεται η εξίσωση της απόστασης όλων των δημιουργημάτων και καθενός από αυτά, από τον ίδιο τον Θεό, ο οποίος βρίσκεται με την τριαδικότητά του, στον κόσμο του υπερβατού. Συνεπώς, επισημαίνεται το γεγονός ότι η ουσία του Θεού εντοπίζεται σε έναν κόσμο, στον οποίο συμπεριλαμβάνονται όλα τα όντα που θεωρούνται αισθητά και νοητά, δηλαδή όλα τα πλάσματα που εκπορεύονται από τη θεία βούληση⁵⁹, που είναι φθαρτά και γίνονται αντιληπτά με την ενεργοποίηση των αισθήσεων του ατόμου⁶⁰. Τα νοητά αποκτούν υπόσταση μέσω των αισθητών, δηλαδή μέσω της ύλης, και από την άλλη τα αισθητά, δηλαδή τα υλικά πράγματα, σημασιοδοτούνται μέσω του πνεύματος⁶¹.

Σε αντιπαραβολή της φθαρτότητας, της μεταβλητότητας και της περιορισμένης χωροχρονικότητας των κτιστών όντων, στη Θεολογία (όπως και στη Φιλοσοφία) προβάλλεται η αιωνιότητα, η αυθυπαρξία, η α-φθαρτότητα, η α-μεταβλητότητα του

⁵⁵ Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως* 1, 4, PG.94, 800B, Ι. Δαμασκηνού, *Έκδοσις Ακριβής της Ορθοδόξου Πίστεως*, επιμ.Ν. Ματσούκας, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1985, σελ.209

⁵⁶ Ιωάννου του Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως* 1, 12, PG.94, 845CD, Ι. Δαμασκηνού, *Έκδοσις Ακριβής της Ορθοδόξου Πίστεως*, επιμ.Ν. Ματσούκας, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1985, σελ.151

⁵⁷ Τσιμίγκας, Γ. & Βασιλοπούλου, Γ. (2010). Βασικές αρχές βιοηθικής και ορθόδοξης ηθικής, *Το Βήμα του Ασκληπιού*, Τόμ.9^{ος}, Τεύχ.2, Αθήνα, Απρίλιος-Ιούλιος, σ.165

⁵⁸ Αρχιμ. Αιμιλιανού Σιμωνοπετρίτου (2007). *Λόγος περί νήψεως, Ερμηνεία στον Άγιο Ησύχιο, Ιερό Κοινόβιο Ευαγγελισμού της Θεοτόκου*, σσ.4-5; Ζησιούλας, Δ.Ι. Μαθήματα Χριστιανικής Δογματικής, Κεφ.5^ο *Περί Δημιουργία, Σωτηρίας, Χριστολογίας και Εκκλησιολογίας. Η εκ το μηδενός Δημιουργία*. Ανακτήθηκε στις 24/09/2017 από: <http://www.oodegr.com/oode/dogmat1/E2.htm>

⁵⁹ Αλεξόπουλος, Θ. (2006). *Το «είναι» κατά τη διδασκαλία του αγίου Γρηγορίου Νύσσης: Διερεύνηση του Καππαδόκη Πατέρα με συγκριτικές αναφορές στη νεοπλατωνική σκέψη του 3^{ου} αιώνα και τα αεροπαγιτικά έργα*, Αθήνα: Γρηγόρη, σ.159; Balas, 1966, ό.π., σ.44

⁶⁰ Αλεξόπουλος, 2006, ό.π., σσ.29-30

⁶¹ Αλεξόπουλος, 2006, ό.π., σ.26

υπέρτατου όντος, του υπερβατικού Θεού, ο οποίος, ως αγαθός, ενσαρκώνει το απόλυτο καλό και την τελειότητα του κόσμου, όπως επίσης δεν είναι χωροχρονικά καθορισμένος⁶². Το υπέρτατο ον, είναι τριαδικό, δηλαδή περιλαμβάνει τρία Πρόσωπα, τον Πατέρα, τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα, που είναι ομοούσια, άκτιστα, αιώνια και υπάρχουν παντού στον χώρο και στον χρόνο. Η περί της Αγίας Τριάδας διδασκαλία είναι ορισμένη και καθορισμένη από τα θεόπνευστα κηρύγματα των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, και γίνεται αποδεκτή διαχρονικά από την Ορθόδοξη πίστη. Σύμφωνα λοιπόν με την Πατερική Παράδοση, ήδη από τις Γραφές κατέστη σαφές και ξεκάθαρο ότι και τα τρία Πρόσωπα δεν διακρίνονται ως προς την ουσία και αποτελούν την ίδια άκτιστη φύση, ενώ η έννοια της «γέννησης» δεν υποδηλώνει την ανυπαρξία του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, όπως επίσης, δεν διακρίνει την προηγούμενη από την επόμενη κατάσταση⁶³. Συνεπώς, αν και λόγω της ίδιας ουσίας τους και των ίδιων χαρακτηριστικών που διέπουν την άκτιστη φύση τους, τα τρία Πρόσωπα της τριαδικής θεότητας διακρίνονται ως προς τον τρόπο που υπάρχουν. Συγκεκριμένα, ο Πατέρας Θεός είναι αγέννητος και αποτελεί το αίτιο της γέννησης του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, χωρίς όμως να υπονοείται σε καμία περίπτωση σύνδεση της γέννησης αυτή με τη κτιστή δημιουργία. Αυτό συνεπάγεται ότι, όπως είναι αγέννητος ο Πατέρας, είναι εξίσου αγέννητα τα δύο άλλα Πρόσωπα του τριαδικού Θεού⁶⁴.

Σύμφωνα με την Πατερική Θεολογική παράδοση και τις αρχικές πρώτες προσεγγίσεις του Μεγάλου Βασιλείου, που ασπάστηκαν και οι υπόλοιποι μεγάλοι διανοητές της χριστιανοσύνης, τα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδας είναι ομοούσια και σχετίζονται μεταξύ τους κατ' ενεργεία ως προς τον κτιστό κόσμο⁶⁵. Η ουσία του τριαδικού υπερβατικού όντος είναι μια και αδιαίρετη, είναι παντελώς άγνωστη και απρόσιτη για τον άνθρωπο και αποτελεί το αφανέρωτο οντολογικό στοιχείο του Θεού, που μαζί με τη δημιουργία Του, δεν προβλέπεται να αποκαλυφθεί στα πλάσματα του κτιστού κόσμου των αισθήσεων. Βέβαια, για τον Ξιώνη, ανασταλτικά λειτουργεί στην αντίληψη της ουσίας του Θεού από τον άνθρωπο το ζήτημα της κτιστότητας, η οποία

⁶² Ξιώνης, 1999, ό.π., σσ.41-42

⁶³ Ξιώνης, 1999, ό.π., σ.48, 79; Ματσούκας, 2009, ό.π., σ.492

⁶⁴ Ξιώνης, 1999, ό.π., σ.31

⁶⁵ Μαρτζέλος, 1993, ό.π., σ.89.

παρεμβάλλεται ανάμεσα στον κόσμο, την υπερβατικότητα, και την ασώματη νοητότητα της ουσίας του υπέρτατου όντος⁶⁶.

Ένα ενδεικτικό παράδειγμα για τα ομοούσια Πρόσωπα της Αγίας Τριάδας έφερε ο Άγιος Νεόφυτος, το οποίο ασπάστηκαν και χρησιμοποίησαν και μεταγενέστεροι διανοητές της χριστιανοσύνης, με τον ήλιο. Συγκεκριμένα, επιχειρώντας να τεκμηριώσει τη θεολογική αλήθεια ότι τα τρία Πρόσωπα (οντότητες) μπορούν να συνυπάρξουν σε ένα (στο ένα και υπέρτατο ον) έθεσε ως παράδειγμα τον ήλιο, στον οποίο συνυπάρχουν το φως, η φλόγα και η φωτιά. Υποστήριξε ότι όπως δεν μπορεί να υπάρξει φωτιά χωρίς θερμότητα και φως, δεν μπορεί να υπάρξει ο Πατέρας Θεός, χωρίς τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα. Συνεχίζοντας τον συλλογισμό του, διατύπωσε ότι όπως η θερμότητα και το φως έχουν την ίδια ουσία με τη φωτιά, έτσι και ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα έχουν την ίδια ουσία με τον Πατέρα Θεό. Επίσης, θεώρησε ότι όπως η φωτιά όσο η θερμότητα και το φως ενυπάρχουν ισόποσα στον ήλιο, έτσι και ο Πατέρας, ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα, συμμετέχουν ισόποσα στη θεία φύση του υπέρτατου όντος. Το γενικό συμπέρασμα της εν λόγω συλλογιστικής του Άγιου Νεόφυτου είναι ότι όπως δεν νοείται ήλιος χωρίς φωτιά, θερμότητα και φως, έτσι δεν νοείται Θεός, χωρίς Πατέρα, Υιό και Άγιο Πνεύμα⁶⁷.

Ως προς το ζήτημα της *Αγαθότητας* του Θεού, από την οποία χαρακτηρίζεται ο ίδιος αλλά και οι ενέργειές του, δεν μπορεί να αποτελεί μέρος της ουσίας Του, καθώς αυτή παραμένει παντελώς άγνωστη στους ανθρώπους. Συνεπώς, το αγαθό και το ωραίο είναι στην πραγματικότητα άκτιστες ενέργειες του υπέρτατου και υπερβατικού όντος, και αναφέρονται στη δημιουργικότητά του, η οποία αφορά στον κτιστό κόσμο και γίνεται αντιληπτή μέσω της ενεργοποίησης των αισθήσεων. Η ενεργοποίηση αυτή, συνεπάγεται την άμεση συμμετοχή των ανθρώπων στις φανερώσεις του Θεού, και αυτό σημαίνει ότι η θεϊκή πραγματικότητα γίνεται ορατή στο κάθε άτομο ξεχωριστά μέσω της πίστης. Η «κρυφή» ουσία του Θεού γίνεται μεθεκτική από τους ανθρώπους, όταν αυτοί είναι σε θέση, από τη μια να αντιληφθούν τις ενέργειες που προβάλλονται προς τους ίδιους από τον Θεό, είτε αφορούν στην δημιουργία ζωής, είτε στην απόκτηση σοφίας, είτε στη θέωση, και από την άλλη, να αποποιηθούν κάθε

⁶⁶ Ξιώνης, 1999, ό.π., σ.224.

⁶⁷ Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου, Κατήχησις ΙΣΤ, Συγγράμματα, τόμ. Β', σσ. 273-274

διανοητική δράση για να έρθουν σε κοινωνία με την υπερβατικά ανώτερη ουσία Του, μέσω της βαθιάς πίστης⁶⁸.

Η διατήρηση του χάσματος, που εντοπίζεται μεταξύ της άγνωστης ουσίας του Θεού και των κτιστών δημιουργημάτων του, το οποίο ουσιαστικά επισημαίνει και καταδειχνει τη μεγάλη και υπαρκτή απόσταση ανάμεσα στη θεία πρόνοια και στους ανθρώπους, καθιστώντας την απρόσιτη και αδύνατη, θα έθετε τις βάσεις για τεκμηρίωση μιας θεολογικής «αλήθειας» περί της απώλειας ή περί της αμφισβήτησης της αγαθότητας του Θεού. Μια υπερβατική και υπέρτατη οντότητα, που παραμένει απόμακρη από τα κτιστά δημιουργήματά της, δεν θα μπορούσε να πείσει για την ωραιότητα και αγαθότητα της βούλησής της, η οποία θα αποτελούσε την κινητήρια δύναμη για τη δόμηση του κτιστού κόσμου. Ο τριαδικός Θεός όμως μέσω των άκτιστων ενεργειών του, αποκαλύπτεται, ευεργετεί τα δημιουργήματά του και προνοεί με καλοσύνη γι' αυτά, τα οποία με τη σειρά τους μετέχουν σε Αυτόν, γνωρίζουν την υπόστασή του και γίνονται ένθεοι⁶⁹.

Σύμφωνα με την Πατερική παράδοση, η ενέργεια του Θεού προέρχεται εξίσου από τα τρία ομοούσια Πρόσωπα της Αγίας Τριάδας, είναι μια και άκτιστη, η οποία πολλαπλασιάζεται μέσω της αγαθότητάς του. Ο Θεός, ως υπέρτατο αγαθό ον, ενεργοποιείται για να δημιουργήσει ζωή, με όσα χαρακτηριστικά και ιδιότητες αυτή συνεπάγεται για τα κτιστά όντα, ανάλογα με τη φύση και τον προορισμό τους στον κόσμο των αισθήσεων. Αυτό σημαίνει ότι η μια και άκτιστη ενέργειά του, επιμερίζεται σε πολλές και εκδηλώνεται μέσω των δημιουργιών, που είναι ορατές στον κόσμο. Ωστόσο, οι επιμέρους ενέργειες συνδέονται άμεσα μεταξύ τους και υπάγονται σε μια ενιαία και αδιαίρετη θεία βούληση. Οι διαφορές των ενεργειών δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα, αλλά καθορίζονται από τον τρόπο που ερμηνεύονται από εκείνους στους οποίους φανερώνονται, δηλαδή από τον βαθμό και την ποιότητα της πίστης του στην αφανέρωτη ουσία του Θεού. Από αυτή, εκκινεί η μια και άκτιστη

⁶⁸ Άγιος Διονύσιος Αρεοπαγίτης (1978). *Περί θείων ονομάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης; Γρηγόριος Παλαμάς, *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικών*, Τόμ. Γ'. Ανακτήθηκε στις 27/07/2017 από: <https://greekdownloads.files.wordpress.com/2013/06/filokalia-tomos-3os.pdf>; Καραλής, Γ. (2017). Διάλογος περί Ουσίας και Ενεργείας, *Ορθόδοξος Τύπος*, 5 Μαΐου. Ανακτήθηκε στις 26/07/2017 από: <http://orthodoxostypos.gr/διάλογος-περί-ουσίας-και-ενεργείας/>

⁶⁹ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιερόθεου (2011). *Εμπειρική δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμ. Β', Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας); Douglass, 2005, ό.π.

ενέργεια και από εκείνη παράγονται τα πολλά και διαφορετικά κτιστά όντα⁷⁰. Σύμφωνα με τον Άγιο Διονύσιο Αεροπαγίτη και τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, ο επιμερισμός των ενεργειών, που εν τέλει παραμένουν σε πλήρη ενότητα για την ανάδειξη της μιας και άκτιστης ενέργειας, μπορεί να αναχθεί σε επίπεδο θέωσης, όπου η δυνατότητα του κάθε ατόμου να αναχθεί στον Δημιουργό του, βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το σύνολό τους, γεγονός που παραπέμπει σε ενότητά τους για την ανάδειξη του ενός και μοναδικού άκτιστου υπερβατικού και υπέρτατου όντος⁷¹.

Η θεολογική παράδοση, όπως διαμορφώθηκε από τα θεόπνευστα κηρύγματα των μεγάλων Πατέρων, ορίζει ότι η άκτιστη ενέργεια του τριαδικού Θεού:

- προέρχεται από την υπέρτατη ουσία Του,
- είναι συνώνυμη με τη δημιουργική βούλησή Του,
- είναι αέναη και έχει την αρχή της στον Πατέρα Θεό,
- είναι αίδιος με τον Πατέρα Θεό, με τον ίδιο τρόπο που είναι αίδιος και ο Λόγος Του,
- η δημιουργική Του ενέργεια ολοκληρώνεται και παύει, όταν ολοκληρώνει το κτιστό του έργο,
- η δημιουργική Του ενέργεια δεν παύει αναφορικά με τη θέωση του ανθρώπου, η οποία είναι διαρκής, ατελείωτη και αέναη,
- η δημιουργική Του ενέργεια είναι άκτιστη

1.2.1 Θεός, άνθρωπος και κόσμος

Ο άνθρωπος, όπως και το σύνολο των κτιστών όντων, οφείλει τη δημιουργία και την ύπαρξή του στον όντως Όντα, δηλαδή στον υπέρτατο Θεό, καθώς προήλθε από τη βούλησή Του και υπάρχει εξ αιτίας Του⁷². Η δυνατότητα της ζωής, που παρέχεται από τον Θεό στον άνθρωπο, αποτελεί δώρο της ευσπλαχνίας Του, της φιλανθρωπίας Του, της αγάπης Του για το δημιούργημά Του. Ο Θεός μόνο μπορεί να προσφέρει το

⁷⁰ Ρωμανίδης, Ι.Σ. (2004). *Πατερική Θεολογία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρακαταθήκη. Ανακτήθηκε στις 28/07/2017 από: http://www.oodegr.com/oode/biblia/pateriki_theologia/perieh.htm

⁷¹ Άγιος Διονύσιος Αεροπαγίτης (1978). *Περί θείων ονομάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης; Γρηγόριος Παλαμάς, *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπητικών*, Τόμ. Γ'. Ανακτήθηκε στις 27/07/2017 από: <https://greekdownloads.files.wordpress.com/2013/06/filokalia-tomos-3os.pdf>

⁷² Νικολαΐδης, 2002, *ό.π.*, σ.90

δώρο της ζωής, γιατί είναι η μοναδική, η αναμφισβήτητη και η αιώνια πηγή ζωής⁷³. Αν και η σχέση Θεού και ανθρώπου είναι Δημιουργού και δημιουργήματος, η απόσταση που υπάρχει μεταξύ τους είναι χαώδης, καθώς η επαφή τους πραγματώνεται μόνο δια μέσου των ενεργειών του Θεού, οι οποίες εκδηλώνονται στον κτιστό κόσμο, ενώ η ουσία Του παραμένει κρυφή και απρόσιτη για τους ανθρώπους.

Το εύλογο ερώτημα που εγείρεται αναφορικά με την ουσία του Θεού, σχετίζεται με το πώς ο άνθρωπος, ο οποίος βρίσκεται σε άγνοια ως προς αυτή και σε μεγάλη απόσταση ως προς τον ίδιο τον Θεό, γνωρίζει γι' αυτή και για τη θεία Του φύση. Αυτό απαντάται, μέσα από τα κηρύγματα και τις θεωρητικές προσεγγίσεις της Πατερικής παράδοσης, που προβάλλεται η θεολογική αλήθεια ότι ο Θεός αποκαλύπτει τον εαυτό του στους ανθρώπους και στην κοινωνία, μέσω των ενεργειών του. Οι ενέργειές αυτές, φανερώνουν την υπόσταση του Θεού στους πιστούς, κι όχι μόνο, αλλά δεν αποκαλύπτουν περαιτέρω στοιχεία για την ουσία Του⁷⁴. Αυτό συνεπάγεται ότι ο ίδιος ο άνθρωπος νοηματοδοτεί τις ενέργειες και τις φανερώσεις αυτές, μέσω της πίστης του, η οποία τον οδηγεί να έρθει σε επαφή με τον Θεό, μέσα από όσα θεωρητικά ίστανται και εκδηλώνονται, χωρίς όμως να έχει απτές και χειροπιαστές αποδείξεις για την ουσία της θείκης Του φύσης. Αυτή παραμένει κρυφή από τους πιστούς⁷⁵. Μέσω της πραγμάτωσης των ενεργειών του, ο Θεός ταυτόχρονα φανερώνεται στους ανθρώπους αλλά και δημιουργείται ένα είδος ιδιότυπης γέφυρας, που περιορίζει το οντολογικό χάσμα που εντοπίζεται ανάμεσα στους δύο κόσμους: αυτόν του υπερβατού και αυτόν των αισθήσεων⁷⁶. Ουσιαστικά, με τις ενέργειές του ο αγαθός Θεός δημιουργεί έναν σύνδεσμο μεταξύ του Δημιουργού και των δημιουργημάτων του, που από την μια Τον καθιστά προσιτό και εν μέρει «οικείο» στα κτιστά όντα, που μπορούν να αντιληφθούν την υπόστασή του, και από την άλλη

⁷³ Ζαφείρης, Γ. (1991). *Αι αμβλώσεις και η Ορθόδοξος Εκκλησία, Θέσις και αντιθέσις*, Αθήνα: Αυτοέκδοση, σ.27

⁷⁴ Ξιώνης, 1999, ό.π.,σ.233

⁷⁵ Ξιώνης, 1999, ό.π., σ.273

⁷⁶ Douglass, S. (2005). *Theology of the Gap: Cappadocian Language Theory and the Trinitarian Controversy*, American University Studies, series 7, vol. 235, New York: Peter Lang

διευκολύνει την αναγωγική πορεία του πιστού προς Αυτόν, δηλαδή την πνευματική επικοινωνία μαζί Του, παρά τη φυσική ροπή του ανθρώπου προς τη φθορά⁷⁷.

Οι ενέργειές αυτές του Θεού, που τον φανερώνουν στον κτιστό κόσμο, είναι αποτελέσματα της κοινής βούλησης και των τριών Προσώπων, που μετέχουν στην τρισυπόστατη αλλά ομοούσια οντότητά του. Οι ενέργειες και η ουσία του Θεού αποτελούν τις δύο πτυχές της θείας του φύσης, η μια από τις οποίες αποσκοπεί να έρθει σε επαφή με τα κτιστά όντα και να τους αποκαλύψει την ύπαρξη και το μεγαλείο της έτερης πτυχής, που είναι η ουσία του, η οποία όμως, όπως προαναφέρθηκε παραμένει απερίγραπτη και αόρατη από όλους. Συνεπώς, μέσω των ενεργειών του, ο Θεός αποκαλύπτει στα κτιστά δημιουργήματά του τη θεία του φύση, αλλά όχι στην πληρότητά της, καθώς λόγω της υπερβατικότητας του όντος, διαφέρει σημαντικά από αυτά.

Το γεγονός ότι η ουσία του Θεού διατηρείται σε έναν «σκοτεινό» χώρο, όπου μένει οντολογικά και γνωσιολογικά απροσέγγιστη από τους ανθρώπους, εξηγείται θεολογικά και από την Πατερική παράδοση στη βάση ότι στην περίπτωση γνωστοποίησής της, θα σήμαινε ότι αυτό θα εξίσωνε τον Δημιουργό με τα δημιουργήματά Του ή και αντιστρόφως. Η διάκριση μεταξύ της ουσίας και των ενεργειών αποβαίνει χρήσιμη για τον πιστό, καθώς τον καθοδηγεί γνωσιολογικά να αντιληφθεί, να κατανοήσει, να γνωρίσει και εν τέλει να έρθει σε κοινωνία με τον αγαθό τριαδικό Θεό. Σύμφωνα με την Πατερική παράδοση, η ενανθρώπιση του Θεού αποτελεί την υπέρτατη ένδειξη αγαθότητας και μπορεί να χαρακτηριστεί ως υπέρτατη ενέργεια καλοσύνης προς τον κτιστό κόσμο, και συγκεκριμένα προς την ανθρωπότητα. Η ενανθρώπιση

ση του Θεού ήταν ταυτόχρονα και η σπουδαιότερη πράξη φανέρωσης της υπόστασης και της θείας φύσης Του. Για τον Μ. Βασίλειο και τους Καππαδόκες θεολόγους, η διάκριση ουσίας και ενέργειας, ταυτόχρονα με τη γνωσιολογική της διάσταση,

⁷⁷ Tzamalikos, P. (1986). *The Concept of the Time in Origen*, Glasgow: University of Glasgow, σσ.163-164, 696; Ματσούκας, Ν. (1980). *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, Αθήνα: Γρηγόρης, σσ.94-98

διαθέτει και οντολογική αξία, εφόσον οι δύο πόλοι της συνθέτουν την υπερβατικότητα της θείας φύσης του τριαδικού Θεού⁷⁸. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, την οποία ασπάζονται και μεταγενέστεροι θεολόγοι-διανοητές, ο Θεός είναι και ουσία και ενέργειες, γιατί αν ήταν μόνο το ένα, δηλαδή του άγνωστο και το ακατάληπτο, δεν θα ήταν αναγκαίο να γίνει περαιτέρω διερεύνηση της υπόστασής του. Η φυσική ενέργεια η οποία οφείλεται στην ύπαρξη της ουσίας του Θεού είναι απόλυτα απλή όπως άλλωστε και η ουσία. Αυτή όμως η απλή ενέργεια μερίζεται αμερίστως εν μεριστοίς. Η απλή ενέργεια του Θεού διακρίνεται σε δημιουργική, προνοητική, καθαρκτική, φωτιστική, θεωτική. Μεταξύ αυτών των μορφών της μίας και μόνης ενέργειας του Θεού δεν υπάρχει ταυτότητα. Αρα το μερίζεται εν μεριστοίς δεν σημαίνει ότι ο Θεός μεριζόμενος λιγοστεύει, μικραίνει.

Ο άνθρωπος, που είναι ένα από τα κτιστά δημιουργήματα του αγαθού Θεού και συνεπώς ανήκει στον κόσμο, δύναται να έρχεται σε κοινωνία μαζί Του, να ανέρχεται στον κόσμο του υπερβατικού, αν και οι ενέργειά Του είναι άκτιστη. Η υπερκέραση του χάσματος μεταξύ άκτιστου και κτιστού, επιτυγχάνεται από πλευράς του ατόμου, με την πίστη, δηλαδή με την παύση των διανοητικών διεργασιών, με τις οποίες, λόγω του γνωσιολογικού κενού, δεν μπορεί να φτάσει στην αναγωγή στον χώρο του θεϊκού επέκεινα. Μόνο μέσω της αναγωγικής πορείας προς τη θεία φύση του τριαδικού Θεού, ο άνθρωπος φτάνει στη θέωση, συνεπώς, σύμφωνα με την Πατερική παράδοση, θα πρέπει να πιστέψει για να γίνει μέτοχος της ενέργειας του Θεού και να γίνει κοινωνός της ουσίας Του. Ο Θεός με συγκατάβαση δίνει στον άνθρωπο την δυνατότητα να κατανοήσει πολλά για Αυτόν με την βοήθεια του Αγίου Πνεύματος (Α' Κορ.2:9-10).

Η γνωσιολογική αυτή διάσταση της επίδρασης της άκτιστης θεοποιητικής ενέργειας του Θεού στον κτιστό άνθρωπο, η οποία τον οδηγεί στη θέωση, ταυτίζεται με την κατάκτηση του Λόγου Του. Μέσω αυτού, το άτομο, ο πιστός, γίνεται μέτοχος της υπόστασης του Θεού, ο οποίος με τη σειρά Του, εισέρχεται σε αυτόν μέσω της γνώσης, της αποκάλυψης και της φανέρωσης, και του μεταλαμπαδεύει την άκτιστη φύση του μέσω χάρις.

⁷⁸ Μαρτζέλος, 1993, ό.π., σ.41

Οι σωτηριώδεις ενέργειες του Πατέρα Θεού οφείλονται στην αγάπη Του για τον άνθρωπο και εκκινούν αποκλειστικώς από αυτή, η οποία αποτέλεσε και το μέσο αναίρεσης και απεμπλοκής του από την αμαρτία, όπως επίσης και διαπαιδαγώγησής του. Η αγάπη αυτή είναι απογυμνωμένη από τη θεία χάρη, την δικαιοκρισία και την παρρησία του, και εκπηγάει από την ευσπλαχνία του Θεού. Ο αγαθός Θεός με την ενανθρώπιση του Υιού Του, του Λόγου του Θεού, θεράπευσε την ανθρώπινη ανυπακοή και παρανόηση των λεγομένων Του, προκειμένου να σώσει την ανθρωπότητα, ένα σημαντικό μέρος της κτιστής του δημιουργίας. Για τον λόγο αυτό, με τη γέννηση του Χριστού, μετά την κατάβαση του Αγίου Πνεύματος και μέσω της Θεοτόκου Παναγίας, η φιλευσπλαχνία του εκδηλώθηκε με την υπακοή του σαρκωμένου Του Υιού να σώσει τους παραστρατισθέντες ανθρώπους⁷⁹.

Με τον όρο *Οικονομία* δηλώνεται η υπέρτατη ενέργεια και έργο του Θεού προς τους ανθρώπους, με στόχο να τους σώσει από τη φθορά και τον θάνατο. Για την επιτέλεση αυτής της διάσωσης ο Θεός επιδεικνύει την προνοητικότητα και τη δημιουργικότητά του, και εν τέλει μεριμνά για όλο τον κτιστό κόσμο, που συμπεριλαμβάνει το σύμπαν, τους αγγέλους, τις ανώτερες νοερές δυνάμεις, τους ανθρώπους και κάθε κτιστό δημιούργημα. Πρόκειται ουσιαστικά για τον κόσμο, που βρίσκεται έξω από την ακτιστότητα του υπερβατικού και υπόκειται διαρκώς στην πρόνοια και στη βούληση του Δημιουργού του. Ο κόσμος της κτιστότητας είναι στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα της θείας βούλησης και της θείας πρόνοιας. Οτιδήποτε βρίσκεται εντός των ορίων της κτιστής πραγματικότητας δεν δύναται να προσεγγίσει στην ουσία του Θεού, συνιστά την Οικονομία και καθορίζει το μέγεθός της⁸⁰. Η Οικονομία διαχωρίζεται από τη Θεολογία στη βάση της διάκρισης της Ενέργειας και της Ουσίας του Θεού. Ενώ η δεύτερη είναι μια έννοια απροσπέλαστη για τα κτιστά όντα, η ενέργεια αποτελεί τον πυρήνα του σωστικού έργου του Θεού για τη σωτηρία των ανθρώπων. Αυτό σημαίνει ότι το θεϊκό αυτό σχέδιο αποτελεί την οικονομία για τον άνθρωπο⁸¹.

⁷⁹ Ιωάννης Δαμασκηνός, *Έκδοσις Ακριβής της Ορθοδόξου Πίστεως* 45, *Περί της θείας οικονομίας και περί της δι' ημάς κηδεμονίας και της ημών σωτηρίας*, Δογματικά Α, Άπαντα τα έργα, Χρήστου, Π., Σάκκος, Σ. (επιμ), Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Γρηγόριος Παλαμάς, σσ.278-283

⁸⁰ Νικολαΐδης Ν. (2009). *Θέματα Πατερικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη, σ.42

⁸¹ Αγουρίδης, Σ. (1966). *Θεός και Ιστορία κατά την Αγίαν Γραφήν. Στο Θεός και Ιστορία, Θεσσαλονίκη, σ.21*

Η Οικονομία αφορά στον τρόπο που ο Θεός επιλέγει να φανερώνεται στον κτιστό κόσμο και στις θείες ενέργειες που εκδηλώνονται και που αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος. Η ενανθρώπιση του Υιού του Θεού, η γέννησή Του, η σταυρική θυσία Του, η ανάστασή Του, η ανάληψή Του, η εμφάνιση του Αγίου Πνεύματος κατά την Πεντηκοστή αποτελούν τις κατεξοχήν ενέργειες του Θεού που θεμελίωσαν την ίδρυση και τη δημιουργία της Εκκλησίας και αποτύπωσαν το σωστικό έργο Του. Με τις ανωτέρω ενέργειες εκδηλώθηκε στον κτιστό κόσμο το έργο της λύτρωσης των ανθρώπων, για το οποίο ενσαρκώθηκε ο Θεάνθρωπος Χριστός Σωτήρας και συνιστούν την κεφαλαιώδη σωτηριώδη ενέργειά του Πατέρα Θεού προς το δημιούργημά Του. Με την εκδήλωση της ενέργειάς Του ο Θεός στην πραγματικότητα διέσωσε την ανθρωπότητα, η οποία ήταν ήδη σε πτώση⁸². Όπως διατυπώνει ο Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας, ο ενσαρκωμένος Υιός Λόγος, αποκαλύπτεται τόσο ως άνθρωπος όσο και ως Θεός για να σώσει την ανθρώπινη ύπαρξη και φύση, συνεπώς η παρουσία του βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τη θεία Οικονομία αλλά και με την πορεία της ιστορίας⁸³.

Ο Απόστολος Παύλος διατυπώνει ρητά στις επιστολές του προς Εφεσίους και Κολοσσαείς ότι ο μόνος τρόπος για να γνωρίσουν οι άνθρωποι τον Θεό είναι μέσω των ενεργειών του, οι οποίες αποτυπώνουν όλο το σωτήριο έργο του, όπου ο Θεάνθρωπος Χριστός είναι ο Κύριος κάθε εξουσίας και αρχής⁸⁴. Οι ενέργειες αυτές εκλαμβάνονται ως κοινές για όλα τα Πρόσωπα της Αγίας Τριάδας και αποτελούν προβολές της θείας ουσίας, η οποία μένει κρυφή και απρόσιτη στον κόσμο της

⁸² Κρικιώνης, Χ. (1981). *Η Ενότης της Εκκλησίας κατά τον Μέγαν Βασίλειον, Τόμος Εόρτιος Χιλιοστής Εξακοσιοστής Επετείου Μεγάλου Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη: Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, σ.315; Καλογήρου, Ι.Ο., (1983). *Η θέσις του Μεγάλου Βασιλείου επί των Χριστολογικών Ζητημάτων κατά την εμφάνισιν του Απολιναρισμού*, Τόμος Εόρτιος Χιλιοστής Εξακοσιοστής Επετείου Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη: Θεολογική Σχολή, ΑΠΘ, σ.394

⁸³ Χρήστου, Π. (1965). Κύριλλος Αλεξανδρείας, Οικουμενικός διδάσκαλος της Εκκλησίας (375-444). Στο *Θρησκευτική ηθική εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ.7^{ος}, Αθήναι, σσ.1160-1176; Χρήστου, Π. Κύριλλος Αλεξανδρείας, Οικουμενικός Διδάσκαλος της Εκκλησίας, ΘΗΕ 7, σσ.1160-1174; Λιάλιου, Δ.Α. , (1994). *Ερμηνεία των Διαλλαγών, των Β' και Γ' Επιστολών του Αγίου Κυρίλλου προς Νεστόριο και συναφών ιερών κανόνων της Γ' Οικουμενικής Συνόδου*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά,σ.176, Λιάλιου, Δ.Α. (2000). *Ερμηνεία των Υπομνηστικών του Αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά, σ.277; Λιάλιου, 1994, ό.π., σ.385

⁸⁴ Φλορόφσκυ, Γ. (1972). *Το Σώμα του ζώντος Χριστού. Μία ορθόδοξος ερμηνεία της Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, σ.133; Αποστόλου Παύλου, *Προς Κολοσσαείς 1: 25-27; Αποστόλου Παύλου, Προς Εφεσίους 1:5-10*; Καραβιδόπουλος, Ι.Δ. (2006). *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά, σ.329-360

ακτιστότητας και της υπερβατικότητας⁸⁵. Η διάκριση αυτή εντοπίζεται στα ιερά κείμενα της Αγίας Γραφής και στην ορθόδοξη πατερική παράδοση⁸⁶, όπου η πρώτη αφορά στη θεώρηση του Θεού καθ' εαυτόν και η δεύτερη αφορά στη σχέση του Θεού με τον κόσμο⁸⁷.

Κατά τον Μέγα Βασίλειο, η ουσία του Θεού βρίσκεται στον πυρήνα της θεολογίας ενώ οι ενέργειές Του βρίσκονται στο επίκεντρο της οικονομίας⁸⁸. Η συνάφεια της αποκάλυψης του Θεού μέσω της ενανθρώπισης του Υιού Του με τη θεία Οικονομία και την πορεία της Ιστορία, επισημαίνεται από τον Ευσέβιο Καισαρείας, ο οποίος αρχίζει την Εκκλησιαστική του Ιστορία από το σωτηριώδες έργο του Θεού, δηλαδή από την υπέρτατη ενέργειά Του, που μεταβαίνει από την Παλαιά Διαθήκη, δηλαδή τον άσαρκο λόγο, στην Καινή Διαθήκη, δηλαδή τον σαρκωμένο λόγο. Η Καινή Διαθήκη αναφέρεται στη θεία οικονομία, δηλαδή στον ενσαρκωμένο και ανανθρωπήσαντα Χριστό, και στη συνέχεια διακρίνει την θεία Οικονομία της ενανθρώπισής Του από την κατά Χριστόν Θεολογία που σχετίζεται με τη θέση του Χριστού στην Τριαδική υπέρτατη θεότητα⁸⁹. Από την ανωτέρω θέση διαπιστώνεται ότι οι αρχές της χριστιανικής θρησκείας, αν και παραδίδονται από τον Θεό ήδη από την παλαιά εποχή, θεμελιώνονται με την ενσάρκωση του Θεού Λόγου τη νεότερη εποχή⁹⁰. Η ιστορική αυτή συνέχεια, που εκκινεί από την παλαιά εποχή και φτάνει στη νεότερη εποχή συνεπάγεται ότι η διδασκαλία του Θεανθρώπου, όπως παραδόθηκε στην ανθρωπότητα, δεν ήταν ούτε νέα αλλά ούτε και άγνωστη, αφού ήταν η ίδια με εκείνη που παραδόθηκε από τον Πατέρα Θεό νωρίτερα⁹¹.

Το σωτήριο έργο του Θεού, που επιβεβαιώνεται μέσω της θείας Οικονομίας λαμβάνει χώρα παρουσία του Χριστού και του Αγίου Πνεύματος⁹². Όλος ο κτιστός κόσμος

⁸⁵ Χρήστου, Π. (1978). *Ο Μέγας Βασίλειος, βίος και πολιτεία, Συγγράμματα, Θεολογική σκέψις*, Θεσσαλονίκη: Ανάλεκτα Βλατάδων, σ.246

⁸⁶ Μαρτζέλος, 1993, ό.π., σ.14

⁸⁷ Μαρτζέλος, 1993, ό.π., σ.22

⁸⁸ Μαρτζέλος, 1993, ό.π., σ.91

⁸⁹ Ευσέβιο Καισαρείας (1977). *Άπαντα τα έργα 1, Α' 1,2*, Χρήστου, Π. (εις, μτφρ, σχόλια), Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Ν.28, Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης: Πατερικές Εκδόσεις Γρηγόριος Παλαμάς, σ.76; Ευσεβίου Καισαρείας, 1977, ό.π., Α' 1,7-8

⁹⁰ Χελιώτης, Α.Σ. (1972). *Η θρησκευολογία του Ευσεβίου Επισκόπου Καισαρείας*, Αθήνα: Ανάτυπο από την Θεολογία

⁹¹ Ευσεβίου Καισαρείας, 1977, ό.π., Α' 4, 15, σ.110

⁹² Καραβιδόπουλος, 2006, ό.π., σ.332, Ματσούκας, Ν.Α. (2009). *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανισσύνη*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά, σ.298-299;

ανακεφαλαιούται στον σαρκωμένο Θεού Λόγο, δηλαδή στον Θεάνθρωπο Χριστό, ο οποίο σύμφωνα με τον Ιωάννη τον Δαμασκηνό ενανθρωπίστηκε με ευδοκία από τον Πατέρα Θεό με ύψιστο προορισμό να σώσει τους ανθρώπους από την αμαρτία, από τη φθορά και τον θάνατο⁹³.

Μαζί με την ουσία του Θεού, που βρίσκεται κρυφή στον κόσμο του υπερβατικού και της ακτιστότητας και είναι απρόσιτη στα κτιστά όντα, η απόσταση του ανθρώπου από τον Θεό παραμένει ακατάλυτη. Ωστόσο, οι Καππαδόκες Πατέρες αναγνωρίζουν και διδάσκουν ότι είναι πραγματική και εφικτή η πορεία του ανθρώπου προς τον Θεό, η οποία υλοποιείται με τη θέωση⁹⁴. Σύμφωνα με τον Νικολαΐδη⁹⁵, το μυστήριο της θείας Οικονομίας, ή διαφορετικά της εν Χριστώ οικονομίας, αποδίδει την προειλημμένη απόφαση της Αγίας Τριάδας, δηλαδή του τριαδικού Θεού να διασώσει τον κτιστό κόσμο, τους ανθρώπους και εν τέλει την Εκκλησία, καθώς όλα είναι δημιουργήματά Του. Μάλιστα, η Εκκλησία επιβάλλεται να παραμείνει ασφαλής από τη φθορά, καθώς, εκτός του ότι δημιουργήθηκε από τον Θεό, δεν υλοποίησε το έργο της, που είναι η ανταπόδοση της αγάπης και της θυσίας του Θεανθρώπου. Στο πλαίσιο της Εκκλησίας, ο πιστός καλείται να ευχαριστήσει εμπράκτως τον τριαδικό Θεό για την ευσπλαχνία και την ελεημοσύνη που έδειξε στην ανθρωπότητα, εξαιτίας των οποίων, αν και δεν υπήρχε καμία ελπίδα διάσωσης από την πτώση στην αμαρτία και στη φθορά, σώθηκε. Η σωτηρία αυτή εξασφαλίζεται από τη συμμετοχή στη σωτηριώδη ζωή του Θεανθρώπου Χριστού, όπως αυτή καθίσταται γνωστή μέσω του μυστηρίου της θείας εν Χριστώ Οικονομίας⁹⁶.

Στη θεία Οικονομία, τα τρία Πρόσωπα του τριαδικού Θεού παραμένουν αδιαχώριστα, αν και δεν επιτελούν το ίδιο έργο. Η ενέργεια του Πατέρα Θεού κατά την τέλεση του μυστηρίου διαφοροποιείται, ωστόσο δεν επιφέρει κάποια αλλαγή στην ενότητα των Προσώπων της Αγίας Τριάδας. Όπου υπάρχει ο Πατέρας Θεός υπάρχει και ο Υιός Του και το Άγιο Πνεύμα, όπου υπάρχει ο Θεός Λόγος υπάρχει ο Θεός και το Άγιο Πνεύμα και όπου υπάρχει το Άγιο Πνεύμα υπάρχει ο Πατέρας Θεός και ο Λόγος Του.

⁹³ Ιωάννης Δαμασκηνός, *Η Θεοτόκος. Τέσσερις Θεομητορικές Ομιλίες. Λόγος εις την υπερένδοξον Μεταμόρφωσιν του Κυρίου Ιησού Χριστού* PG.96, Γιεβτις, Α. (επιμ., σχόλια), Αθήνα: Εκδόσεις Όσιος Ιωάννης ο Ρώσσο, σσ.572-572

⁹⁴ Αγουρίδης, Σ. *Θεός και Ιστορία εις τους Καππαδόκας. Στο Σεμινάριον Θεολόγων, Θεός και Ιστορία*, σ.87

⁹⁵ Νικολαΐδης, 2009, ό.π., σ.198

⁹⁶ Ζιάκας, Γ. *Θεός και Ιστορία κατά τον Ωριγένη*. Στο Σεμινάριο Θεολόγων, Θεός και Ιστορία, σ.58

Προσεγγίσαμε λοιπόν τα ζητήματα των ακτίστων θειών ενεργειών και της ουσίας του θεού, όπως και τον τρόπο που ο Θεός αποκαλύπτεται στον κόσμο. Αυτά τα ζητήματα συναρτώνται με τη χαρισματική και ακαδημαϊκή θεολογία καθώς και την παράδοση και την ανανέωση που θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα.

1.3 Θεολογία και θεολογικός λόγος. Παράδοση και ανανέωση, χαρισματική και ακαδημαϊκή θεολογία.

Ο όρος «Παράδοση» στα θεολογικά εγχειρίδια και λεξικά προσεγγίζεται συνήθως συνοδευόμενος με το επίθετο «Ιερή», και εκλαμβάνεται μαζί με την Αγία Γραφή ως κατεξοχήν πηγή του Χριστιανισμού. Συγκεκριμένα, αφορά στο σύνολο των αληθειών της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, που αποκαλύφθηκαν αρχικά με την ενανθρώπιση του Ιησού Χριστού, και στη συνέχεια με τη διδασκαλία των αποστόλων και των Άγιων Πατέρων της Εκκλησίας. Στην Ιερή Παράδοση, συγκαταλέγονται επίσης όλα τα κείμενα των αποφάσεων των Οικουμενικών Συνόδων και όλα τα λειτουργικά εκκλησιαστικά κείμενα, που αφορούν στα δογματικά, τα λατρευτικά και στα ηθικά ζητήματα της Εκκλησίας. Για πολλούς θεολόγους, η Ιερή Παράδοση ταυτίζεται με την Αγία Γραφή, οι οποίες μαζί αναφέρονται στο γεγονός της θείας Αποκάλυψης. Σύμφωνα με αυτή, όπως το πρόσωπο του Ιησού Χριστού ανάγεται στη μια και μόνη Εκκλησία, έτσι και η ορθόδοξη πίστη είναι μια. Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, τεκμηριώνεται η αντίληψη περί ταύτισης ή αλληλοσυμπλήρωσης της Ιερής Παράδοσης και της Αγίας Γραφής, εφόσον, η αλήθεια του Χριστού και το κήρυγμα των Αποστόλων μεταδόθηκε αρχικά προφορικά στο σύνολο των πιστών, ενώ στη συνέχεια καταγράφηκε στα βιβλία της Αγίας Γραφής. Ωστόσο η Εκκλησία πάντα είναι καινή και νέα, γιατί ούτε γηράσκει ούτε παλιώνει η άχτιστη Θεία Χάρη, γιατί αποτελεί τη συνέχιση του πάντοτε επίκαιρου, νέου και ζωντανού έργου του Χριστού εν Αγίω Πνεύματι.⁹⁷ Η ανανέωση λοιπόν είναι η στο παρόν βίωση και εκδήλωση της παράδοσης.⁹⁸

Αν και ο όρος «Ιερή Παράδοση» θεωρείται ιουδαϊκός και παραπέμπει στις σχολές όπου ο δάσκαλος διδάσκει και ο μαθητής τηρεί απαρέγκλιτα τα όσα μαθαίνει, με τη σάρκωση του Υιού του Θεού, μετασηματίζεται σε «χριστιανική». Η διαφορά με την «ιουδαϊκή» έγκειται στο ότι ο δάσκαλος Χριστός, μεταδίδει στους μαθητές του κάτι νέο, το οποίο θα γίνει από εκείνους παράδοση για τις γενιές που έπονται. Μέσω της

⁹⁷ Σταυριανός, Κ. (2007). Η έννοια της Παράδοσης κατά τους Τρεις Ιεράρχες, Εισήγηση στην Παμπελοποννησιακή Ημερίδα *Οι Τρεις Ιεράρχες, ως Θεολόγοι και Παιδαγωγοί*, υπό την αιγίδα της Ι.Μ. Αργολίδος, Δήμου Ναυπλίου, Π.Ε.Θ. Αργολίδας, Ναύπλιο 27/01/2007, σσ.2-4; Τσάμης, Δ.Γ. (2003). *Εισαγωγή στη σκέψη των Πατέρων της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά, σ.271, Π. Ζήση Ν Θεόδωρου(1993) *Επόμενοι τοις Θείοις Πατράσι*, Θεσσαλονίκη Εκδόσεις Βρυέννιος, σ.51

⁹⁸ Τσάμης Δ. *Εισαγωγή στη σκέψη των Πατέρων της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη(2003), Εκδ. Π.Πουρναρά, σελ.267

μεταλαμπάδευσης του καινούριου, ο λόγος της Αποκάλυψης του Θεού της Παλαιάς Διαθήκης, όπως επίσης και οι προφητικοί λόγοι, επανερμηνεύονται και τίθενται στη μεσσιανική παράδοση, που άρχεται με την παρουσία του Ιησού Χριστού. Το έργο της διδασκαλίας, αναλαμβάνουν οι μαθητές του Χριστού, οι οποίοι με τη φώτιση του Αγίου Πνεύματος γίνονται απόστολοι και συνεχίζουν τη χριστιανική παράδοση με λόγια και πράξεις. Τα κηρύγματά τους αποτελούνται από τις διδαχές του Χριστού και από τις βιωματικές τους εμπειρίες, τα οποία αρχικά μεταδίδουν οι ίδιοι και στη συνέχεια οι διδάσκαλοι που αυτοί επιλέγουν, μέσα από τους κόλπους της Εκκλησίας. Στη συνέχεια, για τη διαφύλαξη της χριστιανικής, της αποστολικής και της πατερικής παράδοσης και για την προστασία της πίστης από τις αιρέσεις, δημιουργήθηκαν οι επισκοπικοί κατάλογοι και το συνοδικό σύστημα αντίστοιχα. Η διαχρονικότητα της παράδοσης συνδέεται με την αποκάλυψη του Θεού, η οποία δεν υπαγορεύει την στατική προσέγγιση των παραδεδομένων, αλλά αντίθετα τη δυναμική ερμηνεία τους, για την αποφυγή παρεκκλίσεων, που μπορούν να αλλοιώσουν την ουσία της πίστης και του ορθόδοξου δόγματος⁹⁹.

Στον πυρήνα της ορθόδοξης θεολογίας βρίσκεται το δόγμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που είναι οι αλήθειες της πίστης, όπως αυτές αναδεικνύονται από τα ιερά κείμενα της Αγίας Γραφής και εξελίσσονται στην πορεία της ιστορίας και της παράδοσης με την καθοδήγηση και τη συμβολή του Αγίου Πνεύματος (Προς Κορινθίους 12:3). Η εξέλιξη της πίστης, συνεπώς των αληθειών και του δόγματος, αποτυπώνεται στις αποφάσεις που λαμβάνονται διαχρονικά στις Οικουμενικές Συνόδους με τη σύμπραξη των Πατέρων της Εκκλησίας. Οι Πατέρες πίστευαν ότι ο πυρήνας της Αποκάλυψης χρειάζεται συνεχή ερμηνεία, επεξεργασία, διατύπωση και ανάπτυξη. Για αυτό οι Πατέρες συντελούσαν στην ευσεβή έρευνα των μυστηρίων του Θεού και μοχλούσαν εν Αγίω Πνεύματι να ερμηνεύσουν τις αλήθειες της Αγίας Γραφής.¹⁰⁰ Η αέναη εμπλοκή του τριαδικού Θεού στη διαμόρφωση του δόγματος της Εκκλησίας, μέσω του Αγίου Πνεύματος, συνεπάγεται ότι αυτό συνδέεται με την Αποκάλυψη του υπέρτατου, υπερβατικού και άκτιστου όντος στον κόσμο των

⁹⁹ Σταυριανός, (2007), ό.π., σσ.2-4

¹⁰⁰ Τσάμης Δ. Εισαγωγή στη σκέψη των Πατέρων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Θεσσαλονίκη(2003), Εκδ. Π.Πουρνάρα, σελ.269

κτιστών, δηλαδή με τη φανέρωση του Θεού στον άνθρωπο, η οποία συντελέστηκε με την ενανθρώπιση του Υιού Του και συντελείται διαρκώς μέσω των ενεργειών Του¹⁰¹.

Η Αποκάλυψη του Θεού μέσω των ενεργειών Του, αφορούν στην ίδια τη δημιουργία των κτιστών όντων όσο και στη σωτηριώδη θεία οικονομία, που αφορά το πέρασμα από την Παλαιά στην Καινή Διαθήκη, από την Καινή Διαθήκη στη συγκρότηση του σώματος της Εκκλησίας και από εκεί στην τελική ολοκλήρωσή της με τη μορφή που έχει σήμερα. Από την ανωτέρω προσέγγιση, συνεπάγεται ότι η Θεολογία της Εκκλησίας, δεν μπορεί να αφορά μόνο στην παράδοση της Αγίας Γραφής και των Μεγάλων Πατέρων, αλλά κάθε αλήθεια που σχετίζεται με την ιστορική πορεία δημιουργίας, διατήρησης και διαφύλαξης της ενότητας της Εκκλησίας. Η σύγχρονη αντίληψη για την απαρχή της χριστιανικής θεολογίας καταδεικνύει ότι η αλήθεια βρίσκεται εντός των Ευαγγελίων, όπου παρατίθεται με τρόπο απλοϊκό η αρχέγονη διδασκαλία¹⁰². Συγκεκριμένα, στον Ύμνο του Λόγου, που αποτελεί την εισαγωγή στο Ευαγγέλιο του Ιωάννη, αποδίδεται σπερματικά το δόγμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, το οποίο από εκεί και έπειτα μορφοποιείται και σημασιοδοτείται. Στην «ενσάρκωση του Λόγου» (Ιω.1:14-18), εντοπίζονται τόσο το χριστολογικό όσο και το τριαδικό δόγμα, που συνθέτουν τη Θεολογία της Εκκλησίας, και που αποτελούν τον επίκεντρο της πίστης και την κεντρική θεματική των Οικουμενικών Συνόδων διαχρονικά.

Στον προ-Λόγο του Ιωάννη, διατυπώνεται με τρόπο ποιητικό αλλά σαφή, ότι ο Υιός του Θεού γεννήθηκε από τον Πατέρα Θεό, ως ζωντανός και άπειρος Λόγος που γεννήθηκε από έναν πάνσοφο, τέλειο και άπειρο Νου. Η γέννηση του Υιού του Θεού προϋπήρχε της απαρχής της δημιουργίας, και ως Λόγος, αποτελεί το δεύτερο Πρόσωπο της Τριαδικής Θεότητας, που είναι αχώριστο με εκείνο του Πατέρα Θεού και βρίσκεται πάντα πολύ κοντά του. Ο Λόγος είναι τέλειος Θεός και υπήρχε κατά την αρχή της δημιουργίας ενωμένος με Εκείνον. Όλα τα δημιουργήματα, έγιναν με τη συνεργασία του Λόγου με τον Πατέρα Θεό, χωρίς να εξαιρείται κανένα από αυτή τη σύμπραξη. Ο Λόγος είχε μέσα του ζωή και έτσι δημιούργησε ο ίδιος ζωή, την οποία συντηρεί.

¹⁰¹ Μαρτζέλος, Γ. (2002). *Ιστορία της Ορθόδοξης Θεολογίας και Πνευματικότητας*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Έκδοση: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων, σσ.1-2

¹⁰² Βασιλειάδης, Π. (2012). *Θέματα Βιβλικής Θεολογίας. Βοήθημα για το μάθημα της Θεολογίας της Καινής Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, e-book, σσ.8-9

Από το σύντομο αυτό χωρίο του Κατά Ιωάννη Ευαγγελίου, αναδεικνύονται οι βασικές αλήθειες του χριστιανικού δόγματος, που θεμελιώνουν σε μεγάλο βαθμό τη Θεολογία της Εκκλησίας. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στη στενή σχέση του Πατέρα Θεού με τον Υιό Του, στην προϋπαρξή του Θεού Λόγου και στην απόληξη του Λόγου από την απιστία. Ο Υιός του Θεού, εισάγεται ως μέγεθος, αλλά όχι σαν κτιστό δημιούργημα, αλλά ως διακριτό και ξεχωριστό Πρόσωπο, που στρέφεται προς τον Πατέρα Θεό και βρίσκεται σε κοινωνία μαζί Του. Η γέννηση του Λόγου, προϋπήρχε της δημιουργίας του κτιστού κόσμου, γεγονός που το καθιστά Θεό, χωρίς να συγχέεται με τον Πατέρα. Με τη γέννηση του Λόγου, που προηγείται της κατασκευής του κόσμου, εισάγονται οι έννοιες της ζωής και του φωτός. Η φύση του Θεού Λόγου είναι ζωοποιός, αφού σύμφωνα με τον Ευαγγελιστή, είναι Δημιουργός των πάντων, εξίσου με τον Πατέρα Θεό. Ωστόσο, ο Λόγος, δεν δίνει μόνο ζωή, χώρο και χρόνο στα όντα, αλλά ταυτόχρονα τους παρέχει το φως, δηλαδή τους φωτίζει και τους οδηγεί μακριά από το σκοτάδι. Αν και υποστηρίζει με σαφήνεια ότι το φως του Λόγου κατανικά το σκότος, καθώς το δεύτερο δεν μπορεί να κατανοήσει το μέγεθος της ισχύος του πρώτου. Ωστόσο, γίνεται η ανθρωπολογική διάκριση των ανθρώπων που διαθέτουν τη λογική να αντιληφθούν τη σπουδαιότητα του φωτός και εκείνων που αδυνατούν να απεμπλακούν από το σκοτάδι. Σε αυτή τη πολύ σύντομη, αλλά πολύ σημαντική αναφορά, ουσιαστικά γίνεται μετάβαση από την κοσμολογία στην ανθρωπολογία, και στον τρόπο που το υπερβατικό ον επιδρά στα όντα του κόσμου των αισθήσεων. Ο Λόγος, είναι μια αέναη ζωοποιός δύναμη, στραμμένη προς τον Πατέρα Θεό, και μαζί Του, δημιουργούν τον κτιστό κόσμο και τα κτιστά όντα, τα οποία όμως δεν γνωρίζουν τον Θεό εκ των προτέρων¹⁰³.

Στην πρώτη αυτή αποκάλυψη του χριστιανικού δόγματος, που στη συνέχεια αποτέλεσε και το δόγμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο Θεός χαρακτηρίζεται ως Λόγος, γεγονός που καταδεικνύει την έντονη επίδραση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, και κυρίως των θεωρήσεων των στωικών, στην ευαγγελική σκέψη. Ο Ευαγγελιστής Ιωάννης, δεν χρησιμοποιεί τον όρο «Σοφία» για να περιγράψει και να προσδιορίσει τον Θεό, ο οποίος θεωρείται δόκιμος ιουδαϊκός όρος, αλλά επιλέγει τον φιλοσοφικό όρο «Λόγος», που αφορά στον θείο Νου, ο οποίος είναι υπεράνω όλων

¹⁰³ Ατματζίδης, Χ. Η Θεολογία του κατά Ιωάννη Ευαγγελίου στο πλαίσιο της Θεολογίας της Καινής Διαθήκης

και εξουσιάζει τους πάντες και τα πάντα. Σύμφωνα με τον Μαρτζέλο¹⁰⁴, ο φιλοσοφικός αυτός όρος χρησιμοποιήθηκε μορφολογικά, προκειμένου να ισχυροποιηθεί η θέση του Ιωάννη, έναντι των αιρετικών, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν κατεξοχήν τη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων. Η άποψή αυτή, τοποθετείται στην γενικότερη αντίληψη ότι οι Πατέρες της Εκκλησίας παρουσίασαν τη Θεολογία της στη βάση της ελληνικής σκέψης, για να λάβουν πλεονέκτημα έναντι των αιρετικών απόψεων για την ορθόδοξη πίστη. Αυτό σημαίνει ότι η ορθόδοξη θεολογία δεν επηρεάστηκε ουσιαστικά από την ελληνική φιλοσοφία, αλλά προέβη σε μορφολογικά δάνεια για να καταστήσει ομαλή τη μετάβαση από τη φιλοσοφική συλλογιστική στη θεολογική συλλογιστική¹⁰⁵. Οι Πατέρες άλλωστε αξιοποίησαν τη λογική υπογράμμισαν όμως τα όρια και τις δυνατότητές της.¹⁰⁶

Η φράση *Ο Λόγος σάρξ εγένετο*, αποτελεί την απαρχή του δόγματος του χριστιανισμού, συνεπώς, η αφετηρία της Ορθόδοξης Θεολογίας. Εφόσον, η ενανθρώπιση του Υιού του Θεού αποτελεί την αδιαμφισβήτητη αλήθεια της Αποκάλυψης του Τριαδικού υπέρτατου άκτιστου όντος στον κόσμο των αισθήσεων και στους ανθρώπους, η χριστιανική θεολογία εφορμάται όχι από το τέλος της ιστορικής πορείας του Ιησού, αλλά από την αρχή της¹⁰⁷. Σύμφωνα με τον Στυλιανόπουλο, ο Λόγος του Θεού, βρίσκεται στο επίκεντρο τη Ορθόδοξης Θεολογίας, με αποτέλεσμα η χριστολογική και χαρισματική του διάσταση να υπερκεράσει την αυθεντία των ιερών γραπτών κειμένων, η οποία είχε κατά κάποιο τρόπο αντικατασταθεί από τις Πατερικές αλήθειες, όπως αυτές ανέκυψαν από τις Οικουμενικές Συνόδους. Από αυτό προκύπτει ότι η κεφαλή της Εκκλησίας είναι το ίδιο το Σώμα του Χριστού ως ολότητα, και όχι οι ιερείς ή τα γραπτά ιερά κείμενα¹⁰⁸.

Σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση, η Θεολογία δεν αφορά μόνο στην κατανόηση, στην ερμηνεία και στην κατάκτηση των θεμελιωδών αληθειών της πίστης μέσω του ατομικού και αυτόνομου στοχασμού, αλλά συνδέεται αναπόσπαστα με την πνευματική εμπειρία και τον τρόπο ζωής του Ορθόδοξου δόγματος. Βάσει αυτής, η θεολογία είναι ταυτόχρονα στοχαστική και πνευματική, δηλαδή είναι αλήθεια και

¹⁰⁴ Μαρτζέλος, 2002, ό.π., σσ.1-2

¹⁰⁵ Μαρτζέλος, 2002, ό.π., σσ.1-2

¹⁰⁶ Τσάμης Δ. Εισαγωγή στη σκέψη των Πατέρων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Θεσσαλονίκη(2003), Εκδ. Π.Πουρνάρα, σελ.270

¹⁰⁷ Μαρτζέλος, 2002, ό.π, σσ.3-4

¹⁰⁸ Stylianopoulos, T. (1997). *The New Testament: An Orthodox Perspective*, vol. I, Massachusetts

ζωή. Αυτό συνεπάγεται ότι η αναζήτηση και ο εντοπισμός του τρόπου πρόσβασης στην αλήθεια, είναι προσωπικό γεγονός, που αφορά στο κάθε άτομο/ πιστό ξεχωριστά και μεμονωμένα, και η γνώση της είναι βιωματική, που απαιτεί την ενεργητική συμμετοχή του σε αυτή¹⁰⁹.

Στην Ορθόδοξη θεολογία, η συνύπαρξη της αλήθειας της πίστης και της ζωής της Εκκλησίας, συνηγορεί στο ότι ενυπάρχουν ταυτόχρονα η θεωρία του δόγματος και η έμπρακτη βίωσή του, που της προσδίδει έναν χειροπιαστό χαρακτήρα. Στην ορθόδοξη θεολογική παράδοση η θεωρία συνοδεύεται από την πράξη, ο στοχασμός συνδέεται με την πνευματικότητα, άρα ο πιστός, δεν αρκεί να βρίσκεται σε μια κατάσταση διαρκούς περίσκεψης για τη νοερή αναζήτηση και κτήση της αλήθειας, αλλά σε μια αέναη διαδικασία πνευματικής εμπειρίας, που επιτυγχάνεται με την ενεργή συμμετοχή και δράση στη ζωή της Εκκλησίας¹¹⁰.

Μέσω της βιωματικής μετοχής-μέθεξης των πιστών στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, είναι δυνατή η πλήρης κατανόηση του λόγου του Θεού, ο οποίος είναι πρακτικά αδύνατο να συλληφθεί από τον ανθρώπινο νου, μόνο με τη μελέτη των γραπτών κειμένων. Αν και η σύνταξη των Ιερών Κειμένων του Ορθόδοξου Δόγματος είναι θεόπνευστα με τη συμβολή του Αγίου Πνεύματος, η ανθρώπινη πνευματική δυναμική δεν είναι αρκετή ώστε το περιεχόμενό τους να γίνει πλήρως κατανοητό. «Οι λέξεις σημαίνουν ένα γεγονός αλλά αυτοί που γνωρίζουν τι ακριβώς σημαίνουν οι λέξεις είναι εκείνοι που κοινωνούν με το γεγονός το οποίο είναι η αλήθεια... Κριτήριο για τη συμφωνία στις λέξεις και άρα στο σημαινόμενο είναι η από κοινού κοινωνία-γνώση τις αλήθειας. Έτσι οι λέξεις γίνονται γλωσσική ομολογία κοινής πίστης.»¹¹¹ Μάλιστα, ο ιερός Χρυσόστομος, διατύπωσε ότι ο λόγος του Θεού δεν συλλαμβάνεται από τους πιστούς, αλλά εκείνος τους συλλαμβάνει, στο ίδιο πλαίσιο που κινήθηκε συλλογιστικά και ο απόστολος Παύλος, όταν διατύπωσε ότι όσοι γνωρίζουν τον Θεό, είναι αυτοί που τους γνωρίζει Εκείνος (Γαλ.4:9).

Η δογματική διδασκαλία των Άγιων Πατέρων στοχεύει στη διασφάλιση της θέωσης των πιστών, δηλαδή της καθοδήγησής τους στην πορεία που οδηγεί στην αναγωγή στην ουσία και στην ενέργεια του Θεού, που αποτελεί και τον υπέρτατο στόχο. Η

¹⁰⁹ Florovsky, G. (1972). *Bible, Church, Tradition: An Eastern Orthodox View*, Belmont, σ.172

¹¹⁰ Βασιλειάδης, 2012, ό.π., σσ.10-11

¹¹¹ Παπαδόπουλου Γ.Στυλιανού, Θεολογία και γλώσσα,χ.χ. Κατερίνη, Εκδ. Τέρτιος, σελ.60-61

θέωση αποτελεί τον πυρήνα της ορθόδοξης πνευματικότητας, ενώ η ενανθρώπιση του Λόγου του Θεού είναι ο πυρήνας της ορθόδοξης θεολογίας. Η πρώτη, προέκυψε ως ανάγκη προάσπισης της ακεραιότητας της δεύτερης, από τις αρνητικές συνέπειες των κηρυγμάτων των αιρετικών, οι οποίες εστίασαν στην παρερμηνεία των εννοιών περί Θεού Λόγου (τριαδολογία). Όταν στη συνέχεια, αναδείχθηκε μέσω των διδασκαλιών η ορθόδοξη πνευματικότητα, οι αιρετικοί επιδίωξαν την αλλοίωση της πνευματικής εμπειρίας της ζωής της Εκκλησίας και έτσι ανέπτυξαν δράση παρερμηνείας των εννοιών περί ενανθρωπίσεως ή σαρκώσεως (χριστολογία)¹¹².

Ως απάντηση στον κίνδυνο των αιρέσεων, που απειλούσε το ίδιο το χριστιανικό δόγμα¹¹³, δομήθηκε η Ορθόδοξη Θεολογία, μέσω της δημιουργίας μιας ισχυρής και αναπόσπαστης σύνδεσης της ενανθρώπισης του Λόγου του Θεού και της θέωσης του πιστού, μέσω της βιωματικής εμπειρίας στη ζωή της Εκκλησίας¹¹⁴. Η Θεολογία μοιάζει ουσιαστικά να αποτελεί το κοινό πεδίο της άρρηκτης σχέσης μεταξύ της σωτηριολογίας και της χριστολογίας, όπως προέκυψαν από την πατερική παράδοση, αν και στην πραγματικότητα δεν ταυτίζονται εννοιολογικά. Από τα ανωτέρω, διαπιστώνεται ότι η Θεολογία της Εκκλησίας, δεν αποτελεί την αδιαφιλονίκητη αλήθεια της πίστης, που ορίστηκε άπαξ από την Αγία Γραφή και την Πατερική παράδοση, και παραμένει σταθερή, αμετακίνητη και αυτονόητα διαφυλαγμένη¹¹⁵. Αντίθετα, αφορά στην αδιαφιλονίκητη αλήθεια της σαρκώσεως του Θεού, με την ενανθρώπιση του Υιού Του και με την αέναη εκδήλωση της άκτιστης ενέργειάς Του με την οποία φανερώνεται στους ανθρώπους, η οποία σταδιακά συνδέθηκε άρρηκτα με την ορθόδοξη πνευματικότητα που προέκυψε από τη δογματική διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας εναντίον των αιρέσεων, με απώτερο στόχο την εξασφάλιση της θέωσης των πιστών. Η Θεολογία της Εκκλησίας έχει τις καταβολές της από την Αγία Γραφή, αναπτύχθηκε στην διδασκαλία των Άγιων Πατέρων και εξελίσσεται διαχρονικά ως και σήμερα, παράλληλα με τις προσπάθειες των σύγχρονων Πατέρων της Εκκλησίας να διασφαλίσουν τη ζωή της.

Ο απώτερος στόχος της ορθόδοξης πνευματικότητας, και κατ' επέκταση της ορθόδοξης θεολογίας, η θέωση, συνεπάγεται τη τέλεια σύνδεση του κτιστού με το

¹¹² Μαρτζέλος, 2002, ό.π., σσ.3-4

¹¹³ Αγίου Θεόδωρου του Στουδίτου, *Επιστολή 28 Βασιλείω Μονάζοντι*, PG.99, 1001D-1004A;

¹¹⁴ Τρεμπέλας, Π.Ν. (2003). *Δογματική*, Τόμ. Β', Αθήνα: Ο Σωτήρ, σσ.349-354

¹¹⁵ Κουμάντος, Α.Π. (1996). «Νόμος αρχετύπων: Λόγος-Λόγοι-Λογικοί κατά τη διδασκαλία του Μαξίμου του Ομολογητού», *Φιλοσοφία του Λόγου*, Κ. Βουδούρης, (επιμ), Αθήνα, σ.76

άκτιστο, χωρίς όμως να καταρρίπτεται η ετερότητά του. Αυτό σημαίνει ότι ο πιστός απελευθερώνεται από τη βιολογική του υπόσταση, που του προσδίδει τη δική του, προσωπική και ξεχωριστή ταυτότητα, που το διαχωρίζει από τα υπόλοιπα κτιστά δημιουργήματα, και αποκτά μια διαφορετική υπόσταση, που τον διασώζει από τη φθορά, δηλαδή από τον θάνατο¹¹⁶. Ο Υιός του Θεού, ενσαρκώθηκε σε άνθρωπο, δηλαδή σε κτιστό ον, αλλά κατάφερε να νικήσει τον θάνατο, με τη διατήρηση της άκτιστης ουσίας του, η οποία ενώθηκε αδιαίρετως και ασυγχύτως με τη φθαρτή του φύση. Με τον όρο *ασυγχύτως*, δηλώνεται ότι το ον, που ανάγεται είτε στην άκτιστη είτε στην κτιστή φύση, δεν χάνει την ταυτότητά του, δηλαδή διατηρεί την ετερότητά του. Σύμφωνα με τη θέση αυτή που έγινε δεκτή από την Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο, ο Ιησούς, υπερέβη την ολοκληρωτική φθορά με την αδιαίρετη ένωση της άκτιστης και της κτιστής του φύσης, η οποία επιτεύχθηκε μέσω της αγάπης¹¹⁷. Με την αγάπη του για την ανθρωπότητα, ο Ιησούς, κατάφερε να εξέλθει της κτιστότητάς του και να ενωθεί με την ακτιστότητά του, γεγονός που αποτελεί και τη λύση στο πρόβλημα του θανάτου. Ο πιστός που αισθάνεται αγάπη και ενώνεται αδιαίρετα με τους άλλους ανθρώπους, και εν τέλει με τον έναν, υπέρτατο και τριαδικό Θεό, εξασφαλίζει την αθανασία, σε αντίθεση με τον προορισμό του κάθε κτιστού όντος¹¹⁸. Συνεπώς, ο Χριστός, στην ορθόδοξη θεολογία με την ενανθρώπησή του, ενσάρκωσε την ένωση του κτιστού με το άκτιστο, που υπερβαίνει τη φυσική φθορά.

Στη ζωή της Εκκλησίας, η ιδιότυπη αυτή ένωση κτιστού και ακτίστου, που σταδιακά οδηγεί στη θέωση, λαμβάνει έμπρακτο χαρακτήρα μέσω της Θείας Ευχαριστίας, όπου οι πιστοί απελευθερωμένοι από την προσωπική τους ταυτότητα, έρχονται σε μεταξύ τους κοινωνία, προκειμένου να υπερβούν της υποστάσεώς τους. Μέσω του μυστηρίου της ορθόδοξης πνευματικότητας, η υπέρβαση της βιολογικής υπόστασης που υπαγορεύεται από την ενανθρώπιση του Υιού του Θεού, γίνεται βιωματική εμπειρία, μετασχηματίζεται σε πράξη αγάπης και σταδιακά επιτυγχάνεται η θέωση, που συμβάλει στην υπέρβαση του θανάτου. Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, η Χριστολογία της Ορθόδοξης Θεολογίας ταυτίζεται με την εκκλησιοποίηση, δηλαδή

¹¹⁶ Russell, N. (1988). *The concept of Deification in the Early Greek Fathers*, Oxford, σσ.14-43

¹¹⁷ Καρμίρης, Ι. (1960). Δογματικά και Συμβολικά Μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, Τομ. Α, Αθήνα, σσ.168-169. Ανακτήθηκε στις 08/08/2017 από: <http://www.theognosia.gr/el/dogmatika-symvolika-mnhmeia-orthodoksou-pisteos>

¹¹⁸ Berdiaeff, N. () *Πέντε στοχασμοί περί Υπάρξεως*, Τριανταφύλλου, Β., Γουνέλα, Σ. (μτφρ), Αθήνα: Εκδόσεις «Κοινότητα», σ.224

με την βίωση της αληθινής ζωής της Εκκλησίας μέσω του μυστηρίου της Ευχαριστίας, όπου προάγεται η αγάπη και η ελευθερία¹¹⁹.

Στο Κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο, το οποίο ουσιαστικά εισάγει τις μεγάλες αλήθειες που δομούν την Ορθόδοξη Θεολογία και το χριστιανικό δόγμα, η ενσάρκωση του Υιού του Θεού γίνεται για τη σωτηρία του κόσμου και όχι για την ερμηνεία του. Ο Χριστός, που αποτελεί τον ενανθρωπήσαντα Θεό Λόγο και αποτελεί τον γραπτό λόγο της ορθόδοξης παράδοσης και των γραφών της Εκκλησίας, ταυτίζεται με τη σοφία της δημιουργίας Του, που ήρθε σε κοινωνία με τους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης¹²⁰. Η ενσάρκωση του Υιού του Θεού, που αποτελεί την υπέρτατη ένδειξη φανέρωσης και αποκάλυψης του Θεού στον κτιστό κόσμο, η οποία οδηγεί στη συσχέτιση του Θεού Λόγου με την κοσμολογία. Σύμφωνα με τις θεόπνευστες διδαχές του αποστόλου Παύλου και του ευαγγελιστή Ιωάννη, μέσω του Λόγου ερμηνεύεται, εξηγείται και κατανοείται ο αισθητός κόσμος, δηλαδή ο κόσμος της εμμένειας, Συνεπώς, μέσω του Θεού Λόγου πηγάζει η ζωή, η σοφία και η αλήθεια του κόσμου, είτε κοσμολογικά είτε ανθρωπολογικά¹²¹.

Ο απόστολος Παύλος, ο Ευαγγελιστής Ιωάννης και οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας συνδέουν το φως και τη ζωή του Θεού Λόγου με τη ζωή της Εκκλησίας και με τη Θεολογία, οι οποίες συνδέονται, όπως έχει ήδη προαναφερθεί, σε μια αδιάσπαστη ενότητα/ σχέση. Ο Θεός Λόγος που αποτυπώνεται στην Αγία Γραφή και στα βιβλικά κείμενα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες της Εκκλησίας, αφορούν στα γεγονότα που έλαβαν χώρα εν Χριστώ, σε συγκεκριμένο χωροχρόνο και τόπο. Ωστόσο, χωρίς τη συμβολή της πατερικής παράδοσης και των δογματικών διδασκαλιών των Άγιων Πατέρων, η Αγία Γραφή, και κατ' επέκταση η Θεολογία, θα παρέμενε εστιασμένη, προσανατολισμένη και στάσιμη στο παρελθόν. Αυτό σημαίνει ότι η Ορθόδοξη Θεολογία θα έχανε τη διαχρονικότητά της και θα δημιουργούσε μια αίσθηση ασυνέχειας.

¹¹⁹ Αγουρίδης, Σ. (1990), Μπορούν τα πρόσωπα της Τριάδας να δώσουν τη βάση για Περσοναλιστικές απόψεις περί του Ανθρώπου, *Σύναξη*, Τεύχ. 33, Ιανουάριος-Μάρτιος, σσ.67-78; Μπέγζος, Μ. (1988), *Δοκίμια Φιλοσοφίας και Θρησκείας, Μεταμοντερνισμός και Εσχατολογία*, Αθήνα: Γρηγόρη, σ.155

¹²⁰ Lohse, E. (2002). *Επίτομη Θεολογία της Καινής Διαθήκης*, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σσ.184-211; Παναγόπουλος, Ι. (1991). *Η ερμηνεία της Αγίας Γραφής στην Εκκλησία των Πατέρων*, τόμ.Α', Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας

¹²¹ Τερέζης, Χ. (2008). Κοσμολογικά ζητήματα στη νεοπλατωνική φιλοσοφία και την ορθόδοξη θεολογία. Στο *Η Ορθοδοξία ως κληρονομιά*, Τόμ. Γ', Θεολογία και Φιλοσοφία στην Εποχή των Πατέρων, Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, σσ.121-185; Μαρτζέλος, 2002, ό.π.,

Ωστόσο, αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι η ιστορική αυτή πορεία της Θεολογίας, δεν τερματίζεται στις αναφορές της Αγίας Γραφής και της Πατερικής παράδοσης, αλλά συνεχίζεται στο σήμερα, στο σώμα της Εκκλησίας, που δεν εξυπηρετεί μόνο τον διαρκή και αέναο διάλογο μεταξύ του Θεού και του ανθρώπου με σκοπό τη θέωση, αλλά φανερώνει τις θεμελιώδεις αλήθειες για την ύπαρξη του ανθρώπου, του κόσμου και την υπέρβαση της φθοράς. Στη ζωή της Εκκλησίας, η Πατερική παράδοση, η Αγία Γραφή, και εν τέλει η Θεολογία του Ορθόδοξου δόγματος ενσαρκώνονται στα Μυστήρια, δηλαδή στις θείες λειτουργίες της Εκκλησίας, όπου προσλαμβάνεται ο κόσμος και ταυτόχρονα έρχεται σε επαφή με τον κόσμο του υπερβατού και έρχεται σε κοινωνία με τον Χριστό.

Η θεολογική παράδοση, στο συλλογιστικό πλαίσιο της δημιουργίας του ανθρώπου κατ' εικόνα και ομοίωση του Θεού, εστίασε στη σχέση του Θεού Λόγου με τα κτιστά όντα, και συγκεκριμένα με τους ανθρώπους. Ο άσαρκος Λόγος της αγαθής θέλησης του Πατέρα Θεού, όπως αποκαλύφθηκε στην Παλαιά Διαθήκη, μέσα από προφητείες, τυπολογίες, γενεαλογίες, νομοθεσίες, θαύματα, φανερώνει τη δυναμική εμπλοκή του Αγίου Πνεύματος, το οποίο συμπαρίσταται στον Πατέρα Θεό, στη διαδικασία της αποκάλυψής Του. Η κορύφωση της φανέρωσης του Θεού στους ανθρώπους και στον κτιστό κόσμο είναι η ενανθρώπιση του Υιού Του, όπου ο άσαρκος λόγος μετασχηματίζεται σε ένσαρκο επαληθεύοντας την προγενέστερη ιστορία της σχέσης του αγαθού Θεού με την ανθρωπότητα¹²². Σε κάθε περίπτωση το μυστικό της ανθρωπότητας του Χριστού είναι το Άγιο Πνεύμα, του οποίου τη μαρτυρία περί της θείας φύσης του θεανθρώπου στον Ιορδάνη ποταμό, διαδέχτηκε η διδασκαλία του Χριστού, στην οποία εξυμνείται ο Πατέρας Θεός και το Άγιο Πνεύμα. Μέσω του λόγου του Χριστού και της δυναμικής της ενανθρώπησής του τέθηκαν οι βάσεις της αποδοχής της ύπαρξης και της ομολογίας του ενός και τριαδικού Θεού¹²³.

Η δύναμη του σαρκωμένου και ενανθρωπήσαντα Λόγου είναι η δημιουργός της ζωής των πάντων και η αυτή που εξασφαλίζει τη σωτηρία από τον θάνατο. Στο πρόσωπο του Χριστού, συνδέεται ο αιώνιος Θεός Λόγος και ο ανθρώπινος λόγος, ο οποίος μετέχει στην άκτιστη ενέργεια του τριαδικού Θεού και μέσω της αγάπης και της

¹²² Δεληκωνσταντής, Κ. (1977) *Το ήθος της ελευθερίας*, Αθήνα: Δόμος,; Φαράντος, Μ. (1972). *Χριστολογία, Ι, Το ενυπόστατον*, Αθήναι, σ.82

¹²³ Παναγόπουλος, Ι. (1985). «Οντολογία ή θεολογία του προσώπου; Η συμβολή της πατερικής Τριαδολογίας στην κατανόηση του ανθρώπινου προσώπου», *Σύναξη*, Τεύχ.14, Απρίλιος-Ιούνιος, σ.35

αγαθότητας έρχεται σε διαπροσωπική κοινωνία με την ουσία Του. Σημαντική είναι η θέση και η συμβολή του Αγίου Πνεύματος στη φανέρωση του Θεού στον κτιστό κόσμο (Ματθ.11:27, Εβρ.12:14, Κορ. Β 4:4, Κολ.1:15) για να «δουν» οι μαθητές του Κυρίου το φως της άκτιστης ουσίας του Θεού και οι Άγιοι Πατέρες της Εκκλησίας που «είδαν» και εξακολουθούν να «βλέπουν» τη λάμψη του Χριστού, προκειμένου να γίνουν μέτοχοι και κοινωνοί της υπέρτατης και απρόσιτης θείας ουσίας του τριαδικού Θεού.

Στην Ορθόδοξη Θεολογία, όπως διαμορφώθηκε από τις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων, η υπόσταση του Θεού Λόγου συνδέεται με την ανθρώπινη σε μια σχέση, στην οποία διατηρούν την ετερότητά τους, δεν τρέπονται, δεν διαχωρίζονται και δεν διαιρούνται. Αυτό σημαίνει ότι η ένωσή τους είναι υποστασιακή και οι ενέργειές τους, επηρεάζουν αμφοτέρως, και ότι η ενανθρώπιση του Υιού του Θεού και η αποκάλυψη του Χριστού παρείχε στην ανθρωπότητα την δυνατότητα της θέωσης. Συνεπώς, κεντρικό σημείο της θεολογίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας είναι η Χριστολογία, η οποία φανερώνει το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι δημιούργημα του Θεού κατ' εικόνα και ομοίωση.

Η Ορθόδοξη Θεολογία και ο θεολογικός λόγος σήμερα, αποτυπώνουν τη βασική επιδίωξη της Εκκλησίας να καθαγιάσει το άνθρωπο και τη κτίση, στο πλαίσιο της κοινότητας της Θείας Ευχαριστίας. Η θεολογία αποτελεί την ερμηνεία και τη μαρτυρία της δημιουργίας και της ενσάρκωσης του Θεού Λόγου και ο θεολογικός λόγος είναι το αποτέλεσμα της βίωσης των γεγονότων που αφορούν στην αποκάλυψη του Υιού του Θεού στον κόσμο των κτιστών όντων, της εμπειρίας στη ζωή της Εκκλησίας, της ενεργής συμμετοχής στην πνευματικότητά της, δηλαδή στα μυστήρια και κυρίως στη Θεία Ευχαριστία¹²⁴. Η σύνδεση της Θεολογίας και του θεολογικού λόγου με τη ζωή της Εκκλησίας, και η έμπρακτη απόδοσή τους στις λατρευτικές τελετές εξασφαλίζουν τη διαχρονικότητα του Ορθόδοξου δόγματος και των αληθειών του¹²⁵.

¹²⁴ Λουδοβίκος, Ν. (2010). *Ο μόχθος της μετοχής, Είναι και Μέθεξη στον Γρηγόριο Παλαμά και τον Θωμά Ακινάτη, Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός, σ.107*

¹²⁵ Μαξίμου Ομολογητού, *Μυσταγωγία 24, (Σωτηρόπουλου, Χ. 224, 20-23) (PG.91, 704D);*
Λουδοβίκος, Ν. (1992). *Η Ευχαριστιακή Οντολογία, τα ευχαριστιακά θεμέλια του είναι, ως εν κοινωνία γίνεσθαι στην εσχατολογική οντολογία του αγίου Μαξίμου του Ομολογητή, Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, σ.39*

Η θεολογία και ο θεολογικός λόγος, που γίνονται προσωπικό βίωμα στο μυαλό και στη συνείδηση του πιστού, λαμβανόμενο ως σύναψη προσωπικής σχέσης με τον Θεό, αποτελεί την πρωτογενή μορφή της εκκλησιαστικής θεολογίας. Στη λεγόμενη χαρισματική θεολογία, δεν παίζει καθοριστικό ρόλο ο τρόπος που οι αλήθειες κοινωνούνται, δηλαδή ο τρόπος που μεταβιβάζονται στις γενιές των πιστών, καθώς επίσης ο βαθμός και η ποιότητα της γνωστοποίησής τους. Η ερμηνεία και η κατανόησή τους μπορούν να επιτευχθούν μέσω απλοϊκών ή πολύπλοκων γραπτών πηγών, από δυσνόητων, λόγιων ή έντεχνων εκφορών, και αυτό αφορά αποκλειστικά στον κάθε πιστό ξεχωριστά και τις δυνατότητές του. Η χαρισματική θεολογία αποτελεί την κτιστή ερμηνεία των άκτιστων αληθειών του δόγματος και του γεγονότος της αποκάλυψης του Θεού, μέσω της ενσάρκωσης του Λόγου του, στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία και πραγματικότητα, που ζει ο εκάστοτε εκφραστής της.

Στην Ορθόδοξη παράδοση, η πνευματική επαφή και ερμηνεία της θεολογίας της Εκκλησίας, που αποτελεί κυρίως προσωπική κατάκτηση του κάθε πιστού, διέπεται από δύο συνιστώσες: Η πρώτη αφορά στη βεβαιότητα ότι η θεολογία και ο θεολογικός λόγος δεν μπορούν ποτέ να εκληφθούν ως προϊόντα πλάνης ή ψεύδους, καθώς, όπως έχει προαναφερθεί, πραγματώνεται με τη συμβολή και τη συνεπικουρία του Αγίου Πνεύματος. Αυτό συνεπάγεται ότι η Ορθόδοξη Θεολογία είναι θεόπνευστη, στη βάση που είναι αγιοπνευματική, άρα κανένας πιστός δεν μπορεί να παραπλανηθεί από το περιεχόμενο της χαρισματικής θεολογίας¹²⁶. Η δεύτερη συνιστώσα, αφορά στο ποιόν του ίδιου του πιστού, ο οποίος θα πρέπει να διέπεται από πνευματικές αρετές και να είναι απελευθερωμένος από κάθε είδους πάθη¹²⁷.

Παράλληλα με τη χαρισματική θεολογία, και εξίσου βιωματική με την πρωτογενή αυτή μορφή της Ορθόδοξης Θεολογίας, είναι και η Πατερική, η οποία αφορά στον τρόπο και στη μέθοδο κτήσης της από τους πιστούς. Με αυτή, ουσιαστικά επισημαίνεται το γεγονός ότι για να επιτευχθεί η θέωση, η θεοπτία και η θεοφάνεια, από ένα μεγάλο μέρος ανθρώπων, για τους οποίους δεν θεωρείται ένα αυτονόητο κεκτημένο, πρέπει να διδαχθούν τις πράξεις αγάπης, που προκύπτουν από τις εντολές του Θεού. Μέσω της πατερικής θεολογικής μεθόδου, ο πιστός καθοδηγείται βάσει

¹²⁶ Β' Επιστολή Πέτρου 1,21. Ανακτήθηκε στις 06/07/2017 από: <http://www.imgap.gr/file1/AG-Pateres/AG%20KeimenoMetafrasi/KD/22.%20PetrouB.htm>

¹²⁷ Γρηγορίου Θεολόγου, 1^{ου} Θεολογικού Λόγου, PG. 36, 13CD; Ματσούκας, Ν.(2005). *Δογματική και Συμβολική θεολογία*, Τόμ.Α', Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, σ.138

των θεόπνευστων διδαγμάτων και των δογματικών διδασκαλιών, και συμβουλεύεται ώστε να τηρεί τις εντολές του Θεού, που θα τον οδηγήσουν εκ του ασφαλούς στην αναγωγή του στην υπέρτατη τριαδική οντότητα. Συνεπώς, η κατάκτηση της πατερικής θεολογίας γίνεται δια μέσου της μάθησης και όχι της προσωπικής διανοητικής διεργασίας, ερμηνείας και κατανόησης των θεμελιωδών αληθειών του δόγματος. Η μάθηση αυτή προϋποθέτει τη βιωματική εμπειρία, την έμπρακτη και σωματική άσκηση, με απώτερη σκοποθεσία και βασική στοχοθέτηση την κάθαρση από τα πάθη, ώστε να καταστεί το άτομο ικανό να φτάσει στη θέωση και να αναχθεί στον κόσμο του άκτιστου υπερβατού¹²⁸. Η έμπρακτη συμμετοχή στη ζωή της Εκκλησίας, συνεπώς και στην πατερική θεολογία, μέσω των θείων μυστηρίων, συμβάλλει στη μετάβαση της θεωρίας στην εφαρμογή, δηλαδή, καθιστά εφικτή και προσεγγίσιμη την θεοπτία. Συνεπώς, ο πιστός μαθαίνει να πράττει προς επίτευξη της θέωσης, βάσει των θεοδίδακτων μεθόδων ερμηνείας, κατανόησης και οικειοποίησης της απλανούς θεολογίας.

Η κατάκτηση της χαρισματικής θεολογίας, που γίνεται απλανής με τη συμβολή του Αγίου Πνεύματος, είναι αποτέλεσμα της έμπρακτης διαλεκτικής και συνδιαλλαγής που αναπτύσσει το κτιστό ον με τον Θεό. Σε αυτή την περίπτωση, ο πιστός ξεπερνάει το στάδιο της αντίληψης, της γνώσης και της κατανόησης, και μεταβαίνει στο στάδιο της επικοινωνίας προς τον Θεό¹²⁹. Η επικοινωνία αυτή ταυτίζεται με την προσωπική εμπειρία της θείας παρουσίας που έχει το άτομο, η οποία εξασφαλίζεται μέσω της χαρισματικής θεολογίας, τη στιγμή που η πατερική θεολογική μέθοδος προϋποθέτει τη σύλληψη και την ένωση με τον τριαδικό Θεό με τον μετασχηματισμό του νου και των αισθήσεων σε γνωστικά μέσα αντίληψης της άκτιστης υπόστασης της θείας φύσης. Στην ουσία της, η πατερική θεολογία, προετοιμάζει τον πιστό να «δει» το θείο φως του Θεού Λόγου, γεγονός που αναδεικνύει τον αποδεικτικό χαρακτήρα της αναφορικά με τις άκτιστες αλήθειες του χριστιανικού δόγματος¹³⁰.

Εκτός από τη χαρισματική και την πατερική, που εξετάστηκαν ενδελεχώς, υπάρχει και η επιστημονική θεολογία, η οποία θέτει ως επίκεντρο των αναζητήσεών της το κτιστό και το επιστητό, όπως προκύπτουν από την εκκλησιαστική ζωή και όπως

¹²⁸ Χρήστου, Π. (1962). *Υπέρ των ιερώς ησυχάζοντων, Λόγος Α' 3, 42*, Τόμ.Α', Θεσσαλονίκη: Γρηγορίου του Παλαμά, Συγγράμματα, σ. 453

¹²⁹ Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος 20, PG.35, 1080B

¹³⁰ Τσελεγγίδης, 2004, ό.π.

ορίζονται από την Ορθόδοξη (χαρισματική) Θεολογία. Η επιστημονική θεολογία, που ουσιαστικά αφορά σε ένα σημαντικό βαθμό την παρούσα έρευνα, μελετά όχι μόνο τα ζητήματα της πνευματικότητας της Εκκλησίας, όπως προκύπτουν από τα μυστήρια της Εκκλησίας, αλλά και την ίδια τη ζωή της Εκκλησίας, η οποία λαμβάνεται ως βιωματική πραγματικότητα μιας πνευματώδους διεργασίας. Η επιστημονική θεολογία μελετά, εξετάζει, αναλύει και ερμηνεύει τη κτιστή διάσταση του δόγματος, που αφορά αποκλειστικά στην Εκκλησία και στο εκκλησιασμό της, στον τρόπο που επιδρά στους πιστούς και βρίσκει έμπρακτη εφαρμογή η χαρισματική θεολογία στη ζωή και στη λειτουργία της Εκκλησίας, χωρίς όμως ποτέ να συγχέεται μαζί της. Η χαρισματική και πατερική θεολογία διαφέρουν παντελώς από την επιστήμη της θεολογίας, και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να συγχέονται¹³¹.

Στην πατερική σκέψη, η παράδοση και η ανανέωση δεν βρίσκονται σε αντιδιαστολή, αλλά καταδεικνύουν τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας της βίωσης της πρώτης στο παρόν, στο τώρα. Αυτό δεν συνεπάγεται την υπερκέραση του μέλλοντος έναντι του παρελθόντος, αλλά τη διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ του χθες και του σήμερα, έτσι ώστε να αποτραπεί από τη μια η αναχρονιστική εμμονή στα κληροδοτήματα και η αναστολή της εξέλιξης, και από την άλλη η διάλυση της παράδοσης ως αναπόσπαστο κομμάτι της πορείας της ιστορίας. Οι Πατέρες της Εκκλησίας πίστευαν στη διατήρηση της χριστιανικής παράδοσης και την ένταξή της σε μια δυναμική αναπτυξιακή τροχιά, στην οποία η ουσία της αποκάλυψης θα παρέμενε αμετακίνητη στα αιώνια όριά της και ταυτόχρονα θα λάμβανε χώρα η συνεχής επανερμηνεία και επεξεργασία του κεντρικού της πυρήνα. Αυτός, προκειμένου να καρποφορήσει, θα πρέπει να εμφυτευτεί στην ψυχή και τη συνείδηση των πιστών, καθώς επίσης να συμβάλλει στην επίλυση των προβλημάτων της κάθε εποχής. Μόνο μέσω μιας προοδευτικής επαναπροσέγγισης των μυστηρίων και των ενεργειών του Θεού, με την πνευματική υποστήριξη του Αγίου Πνεύματος, οι Πατέρες ήταν σε θέση να φωτιστούν και στη συνέχεια να ποιμάνουν την Εκκλησία. Το ίδιο επιθυμούσαν και για το ποίμνιό τους, καθώς υποστήριζαν ότι η χρήση της λογικής ήταν αναγκαία, αρκεί να διατηρούνταν τα όριά της, προκειμένου να μην θίγονταν οι θεμελιώδεις αλήθειες της χριστιανικής πίστης¹³².

¹³¹ Ματσούκας, Ν. (1985). *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α΄, Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία, Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, σ.21

¹³² Τσάμης, 2003, ό.π., σσ.267-271

Αποτελεί βασική προϋπόθεση, η χριστιανική ή Ιερή παράδοση να εξελίσσεται και να πορεύεται μεταξύ παρελθόντος-παρόντος και μέλλοντος, δηλαδή να είναι ζωντανή και δυναμική, έτσι ώστε να αποκαλύπτει τις θεμελιώδεις αλήθειες του Χριστού και ταυτόχρονα να εκφράζει την πνευματικότητα της Εκκλησίας, δηλαδή την εμπειρία του πιστού μέσα στην εν Χριστώ οικογένειά του. Για τη διατήρηση των ισορροπιών, ο πυρήνας της αποκάλυψης επιβάλλεται να διατηρείται αμετακίνητος στην παράδοση, κινούμενος όμως προς τα εμπρός. Κίνηση λοιπόν προς το εμπρός και στάση πάνω στην «πέτρα» τον Χριστό.¹³³ Η ισορροπία έγκειται στην ταυτόχρονη ύπαρξη των εννοιών της κίνησης και της στάσης, εκλαμβανόμενες ως πρόοδος και θεμελίωση αντίστοιχα. Βάση και των δύο αποτελεί η αιώνια, η αναλλοίωτη και η αμετακίνητη αποκάλυψη εν Χριστώ. Στην ορθόδοξη εκκλησιολογία, η συνύπαρξη της στάσης και της κίνησης αποτελεί μια διαχρονική διαλεκτική αντίληψη για την ίδια την Εκκλησία, η οποία είναι «στάσιμη» στο παρελθόν και «κινούμενη» προς το μέλλον ταυτόχρονα. Η αρχαιότητα και η νεότητα της Εκκλησίας, την καθιστούν ζωντανή εικόνα της αιωνιότητας μέσα στην πορεία του χρόνου. Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, οι Πατέρες της Εκκλησίας ερμήνευαν και δίδασκαν την αλήθεια της αποκάλυψης, ως γνήσιοι και χαρισματικοί διάδοχοι των αποστόλων και των προφητών, καθιστώντας την όμως επίκαιρη για να «μιλά» στη ψυχή των πιστών της εποχής τους¹³⁴.

Η Ιερή Παράδοση, χωρίς τη δυναμική ανανέωση και την πόρευση προς το μέλλον, μένει στάσιμη, παθητική και ανεδαφική προς την πραγματικότητα του ανθρώπου. Χωρίς να κινείται προς τα μπροστά, η παράδοση ανισχυροποιείται και δεν μπορεί να αποτελεί φορέας του μηνύματος της αποκάλυψης εν Χριστώ στους αιώνες. Αντίθετα, μετασχηματίζεται σε ένα ανομοιογενές σύνολο εθίμου, που εξυπηρετεί τις σκοπιμότητες του φανατισμού αντί να μεταδίδει την ανιδιοτελή αγάπη του Χριστού. Οι Πατέρες της Εκκλησίας, αντιλαμβανόμενοι των ανωτέρω κινδύνων, αγωνίστηκαν μέσω της διδασκαλίας τους υπέρ της διατήρησης της ακεραιότητας της Ιερής Παράδοσης. Για να το πετύχουν αυτό, επιδόθηκαν σε μια διαρκή επανερμηνεία των θεμελιωδών αληθειών του Χριστού και έδειξαν τον δρόμο για την πρόσληψη της θυσίας του Υιού του Θεού ως έναυσμα δημιουργικής ανανέωσης. Για τους μεγάλους

¹³³ Τσάμης Δ. Εισαγωγή στη σκέψη των Πατέρων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Θεσσαλονίκη(2003), Εκδ. Π.Πουρνάρα, σελ.272

¹³⁴ Τσάμης, 2003, ό.π., σσ.272-273

Πατέρες, η παράδοση επιβάλλεται να επεκτείνεται προς το μέλλον, να εμπλουτίζεται, να είναι ομοιογενής, να επανερμηνεύεται, να εξατομικεύεται, προκειμένου να μεταφέρει την εν Χριστώ αλήθεια και το θέλημα του Πατέρα Θεού. Δεν έχει κανένα νόημα για τους Πατέρες, η Εκκλησία να διατηρεί τον πλούτο που παρέλαβε από το παρελθόν χωρίς να το εξελίξει ή να το προσαρμόζει στο παρόν. Αντίθετα, αυτό θα αποτελούσε την καταδίκη όχι μόνο της πίστης και του κηρύγματος του Χριστού, αλλά και του ίδιου του Θεού. Για τους Πατέρες, η ανανέωση είναι επιβεβλημένη και δεν πρέπει να συγχέεται με την εκκοσμίκευση, την αυθαίρετη δόξα και την καινοτομία¹³⁵.

¹³⁵ Τσάμης, 2003, ό.π., σσ.276-275

1.4 Ο άνθρωπος δημιούργημα του Θεού

«Ει τις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθήτω μοι» (Ματθ.16:24). Με αυτό τον τρόπο προσκάλεσε ο Χριστός όλους ὅσους επιθυμούν να ακολουθήσουν τη διδασκαλία του για τη σωτηρία τους, ενώ την ίδια στιγμή τους προειδοποιεί ότι ο αγώνας για την σωτηρία και την βασιλεία του Θεού δεν είναι εύκολος, καθώς διέρχεται από στενή πύλη ενώ η οδός της σωτηρίας είναι τεθλιμμένη. «Εἰσεέλθετε διὰ τῆς στενῆς πύλης· ὅτι πλατεῖα ἡ πύλη καὶ εὐρύχωρος ἡ ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ἀπώλειαν, καὶ πολλοὶ εἰσιν οἱ εἰσερχόμενοι δι' αὐτῆς. 14 τί στενὴ ἡ πύλη καὶ τεθλιμμένη ἡ ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ζωὴν, καὶ ὀλίγοι εἰσιν οἱ εὐρίσκοντες αὐτήν» (Ματθ.7:14). Στη συνέχεια της ενότητας θα προσεγγίσουμε τη σχέση Θεού – Ανθρώπου.

Στο Ορθόδοξο δόγμα και στη Θεολογία, το μοναδικό και απόλυτα ελεύθερο ον είναι ο Θεός, αφού είναι αυτεξούσιος και δεν υπόκειται σε κανένα είδους εμμενούς ή υπερβατικής αναγκαιότητας, σε κανένα είδους μεταφυσικό ή φυσικό περιορισμό. Το αυτεξούσιο, σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση αφορά στη δυνατότητα του ατόμου να ενεργεί βάσει προσωπικών κινήτρων και κατόπιν ἔλλογων διαπιστώσεων και συνεκτικῶν σκέψεων¹³⁶. Αποτελεί την πηγή της αυθεντικής και πλήρους ελευθερίας, η οποία φανερώνεται στον κτιστό κόσμο-δημιούργημα του μέσω της ἀκτιστης ἐνέργειάς του¹³⁷. Σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο, εγείρεται το ερώτημα αναφορικά με τι ελευθερία μπορεί να ἔχουν τα κτιστά ὄντα, και συγκεκριμένα ο άνθρωπος, όταν αυτή εντοπίζεται μόνο στον κόσμο του επέκεινα και αποκλειστικά στον Τριαδικό Θεό. Δηλαδή, με το πόσο πραγματικά ελεύθερος μπορεί να είναι ο άνθρωπος, όταν θεμελιώσή της λαμβάνει χώρα ἔξω από αυτόν και η πλήρωσή της αφορά μόνο τον ὄντως ὄντων.

Η κατ' εικόνα δημιουργία του ανθρώπου από τον Θεό, του εξασφαλίζει το αυτεξούσιο, η οποία προσδίδει στην ελευθερία του ουσιαστική αξία και την καθιστά καθοριστικής σημασίας για την μετέπειτα πνευματική του εξέλιξη και εν τέλει για την αναγωγή του στον κόσμο του υπερβατού. Του παρέχει τη δυνατότητα να προσανατολίζεται και να πορεύεται προς το αγαθό, ὡστε σταδιακά να ενωθεί με την υπόσταση του Αγαθού Θεού. Αυτός ἄλλωστε, ενεργεί με γνώμονα την Αγαθότητά

¹³⁶ Μπενάκη, Λ. (2002). *Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα: Παρουσία, σσ.159-176

¹³⁷ Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος 45, 3, PG.150, 1156^A Χρήστου, Π. (1962).

του και προνοεί για το κτιστό δημιούργημά του, να έχει εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα το διατηρούν σε διαρκή κοινωνία μαζί Του¹³⁸. Σημαντικό σημείο αναφορικά με την έννοια της ελευθερίας στη θεολογική παράδοση είναι αυτό της λογικής, δηλαδή του νου, το οποίο, αν και έρχεται σε αντιπαράβολή με τη δημιουργία κατ' εικόνα του αρχετύπου Θεού, σημασιοδοτεί τον τρόπο που ο άνθρωπος ως κτιστό ον είναι πραγματικά ελεύθερο. Η χρήση του λογικού, αποτελεί μια έμπρακτη και χειροπιαστή εκδήλωση της αυτεξουσιότητας και της ελευθερίας του ανθρώπου, η οποία βασίζεται στην προαίρεση, στις επιδιώξεις, στις επιθυμίες και στους στόχους του κάθε ατόμου ξεχωριστά. Βάσει αυτών, ο άνθρωπος μπορεί να είναι καλός ή κακός, να προβαίνει σε καλές ή κακές πράξεις, να εξομοιώνεται ή όχι με την αγαθότητα του Δημιουργού του¹³⁹.

Η λογική του ατόμου εξαρτάται άμεσα από την ελευθερία και την αυτεξουσιότητά του. Όταν αυτές περιορίζονται, καταπατώνται ή παρεμποδίζονται, η λογική γίνεται κενού νοήματος, χάνει την ουσία και τη λειτουργικότητά της. Αυτό ουσιαστικά συνεπάγεται ότι ο άνθρωπος στερείται της ελευθερίας της βούλησης, μετασχηματίζεται σε άβουλο και άλογο ον, χωρίς επιθυμίες, επιδιώξεις, κρίσεις και ευθύνες. Σύμφωνα με την πατερική παράδοση, ο άνθρωπος μόνο όταν είναι σε θέση να αξιολογεί, να σκέφτεται, να συλλογίζεται, να ερμηνεύει και να κατανοεί μέσω της ενεργοποίησης του λογικού του, καθίσταται ικανός να φτάσει στη θέωση και να αντιληφθεί το μεγαλείο του Δημιουργού του και του Θεού Λόγου. Συνεπώς, μέσω της ελευθερίας και του αυτεξουσίου το άτομο μπορεί να συλλογίζεται, και μόνο μέσω του συλλογισμού και της νοητικής εγρήγορσης μπορεί να έρθει σε κοινωνία με τον Τριαδικό Θεό και εν τέλει να κατανικήσει τον θάνατο και τη φυσική φθορά¹⁴⁰.

Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Μάξιμου του Ομολογητή, το αυτεξούσιο αποτελεί ένα ισχυρό και ανεξάρτητο πλεονέκτημα του ανθρώπου έναντι των υπόλοιπων κτιστών όντων, που καθορίζει την πορεία του στην ιστορία διαχρονικά. Ο Γρηγόριος Νύσσης, διατύπωσε ρητώς ότι η ελευθερία μέσω του αυτεξουσίου, που παρείχε στον άνθρωπο ο Θεός στην κατ' εικόνα δημιουργία του, είναι το σημαντικότερα αγαθό που

¹³⁸ Γρηγορίου Παλαμά *Ομιλία 36*, PG.151, 449B

¹³⁹ Μαντζαρίδου, Γ.Ι. (1998). *Παλαμικά*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, σσ.156 κ.ε

¹⁴⁰ Συλλογικό Έργο (2000). *Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στην ιστορία και το παρόν*, Μαντζαρίδης, Γ., (επιμ), Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου

θα μπορούσε ποτέ να έχει δοθεί στον άνθρωπο¹⁴¹. Σύμφωνα με τον Γρηγόριο Παλαμά, το αυτεξούσιο και η δυνατότητα του ανθρώπου να πράττει και να ενεργεί βάσει της ελεύθερης του βούλησης, ισχυροποίησε τη θέση του ανθρώπου έναντι του κακού και του πονηρού. Αυτό, υπό τη μορφή του διαβόλου, μόνο μέσω του νου και της επίκλησης λογικών επιχειρημάτων, δύναται να πείσει το κάθε άτομο ξεχωριστά, ώστε να λοξοδρομήσει από τον προορισμό του, που είναι η ένωσή του με τον Θεό Δημιουργό του¹⁴². Η αποστασία του ατόμου από το χριστιανικό δόγμα, που σημαίνει και την ταυτόχρονη απάρνηση της σωτηρίας του από τη φυσική φθορά και τον θάνατο, παρουσιάζεται στη θεολογική παράδοση ως παραπλάνηση του ανθρώπινου νου, στις περιπτώσεις που γίνεται λανθασμένη διαχείριση της δυναμικής του αυτεξουσίου.

Μέσα από τη διδασκαλία του Μάξιμου Ομολογητή, το αυτεξούσιο είναι πάντα παρόν εντός του ανθρώπου, σε μια σταθερή και πάγια κατάσταση, και δεν ενεργοποιείται μόνο σε περιπτώσεις που η απειλή του κακού είναι εντονότερη. Το αυτεξούσιο αφορά μόνο στις νοητικές διεργασίες και σχετίζεται με την εγρήγορση του νου, που θέτει το άτομο σε μια αέναη διαδικασία επανόδου ή μετάβασης στον κόσμο του υπερβατού, μέσω της αναγωγής στην υπόσταση του Τριαδικού Θεού. Σύμφωνα με αυτή την οντολογική προσέγγιση, ο Μάξιμος θεωρεί ότι μέσω του αυτεξουσίου, ο άνθρωπος βρίσκεται σε μια διαρκή προσπάθεια ανακάλυψης του κατ' εικόνα εαυτού του, προκειμένου εν τέλει να πραγματώσει τον καθ' ομοίωση στόχο του¹⁴³. Αυτή η ενεργητική προσπάθειά του, σύμφωνα με τον Γρηγόριο Παλαμά, μπορεί να οδηγήσει το άτομο στο αγαθό αλλά και στο κακό, δηλαδή στην ένωσή του με τον Θεό ή στην απομάκρυνση από τον απώτερο σκοπό του.

Για να τεκμηριώσει τη θέση του ο Γρηγόριος Παλαμάς αναφέρθηκε στην ηθική πτώση των προγόνων, που τους απομάκρυνε από τον καθ' ομοίωση στόχο και αμαύρωσε το κατ' εικόνα¹⁴⁴. Αυτή τους οδήγησε και στον αποπροσανατολισμό από

¹⁴¹ Μαξίμου Ομολογητού, *Σχόλια εις τα Αγίου Διονυσίου Αρεοπαγίτου*, PG.4, 308A, Ματσούκας, Ν.(1980). *Κόσμος, Άνθρωπος, Κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, Αθήνα: Γρηγόρη, σ.123; Ματσούκας, Ν. (2001). *Το πρόβλημα του κακού, Δοκίμιο της πατερικής Θεολογίας, Φιλοσοφική και θεολογική βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη: π. Πουρναράς*, σσ.66-69

¹⁴² Γρηγορίου Παλαμά, *Κεφάλαια Φυσικά 44*, PG.150, 1152D

¹⁴³ Μαξίμου Ομολογητού, *Περί διαφόρων αποριών*, PG.91, 1076B; Στανιλοάε, Δ. (1978). Εισαγωγή, Μάξιμος Ομολογητής, *Φιλοσοφικά και Θεολογικά Ερωτήματα*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία, σσ.148-149; Ματσούκας, 1980, ό.π., σ.126

¹⁴⁴ Γιανναράς, 1970, ό.π, σ.43

τον στόχο της σωτηρίας, δηλαδή στην αμαρτία, και τους κατέστησε ευάλωτους τις διαβολές του κακού. Παρ' όλα αυτά, η ελευθερία και το αυτεξούσιο του ανθρώπου δεν καταλύθηκαν πλήρως, αλλά περισσότερο σκοτίστηκαν και απώλεσαν τον βασικό τους σκοπό, που αφορά στην υπερκέραση του θανάτου¹⁴⁵. Αυτό σημαίνει ότι ο τρόπος προσέγγισης, η πρόθεση και η προσπάθεια του ατόμου να έρθει σε κοινωνία με τον Τριαδικό Θεό, αποτελούν έμπρακτες εκδηλώσεις του αυτεξουσίου, της ελευθερίας και της ενεργοποίησης του νου του. Συνεπώς, το αν ο άνθρωπος θα φτάσει στη θέωση ή θα απομακρυνθεί από αυτή παρασάγγας, είναι το αποτέλεσμα της έκφρασης της θέλησης και μιας εσωτερικότητας με άκρως προσωπικά χαρακτηριστικά¹⁴⁶.

Η ελευθερία μετασχηματίζεται σε πράξη, μέσω προσωπικών διαχειρίσεων που είναι πιθανό από τη μια να μετεξελιχθούν σε αγαθότητα και από την άλλη σε φαιδρότητα, οι οποίες εγείρονται από την ασυνείδητη ή συνειδητή θέληση, από την εγκρατή ή ακρατή ορμητικότητα, από την έμφυτη ή όχι ανάγκη πραγμάτωσης του απώτερου στόχου¹⁴⁷. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται η σπουδαιότητα της σχέσης του Θεού με τον άνθρωπο, ως σχέση ελευθερίας, καθώς, ο Δημιουργός, ορμώμενος από την αγαθότητά Του, μετασχημάτισε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα παραστρατήματα των ανθρώπων σε ωφελήματα, προκειμένου να τους οδηγήσει στη θέωση, χωρίς να παραβιάζει τις ελευθερίες τους και τη δύναμη της λογικής τους. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και όταν οι άνθρωποι παραβίασαν τις εντολές του Θεού, κινούμενοι από το αυτεξούσιό τους, και συντάχθηκαν με το κακό και το πονηρό, ο Αγαθός Θεός τους λύτρωσε από τη βία που τους ασκούσε ο διάβολος, χωρίς να καταπατήσει τις ελευθερίες, που Αυτός κατ' εικόνα τους παραχώρησε. Λόγω της αδιαμφισβήτητης σοφίας Του, ο Αγαθός Θεός, αναγνωρίζοντας στον άνθρωπο το ελαφρυντικό ότι στράφηκε προς το κακό λόγω της διαβολικής παρερμηνείας του θελήματός Του από το πονηρό, δεν του αποστέρησε τη δυνατότητα της σωτήριας υπέρβασης του θανάτου, ενεργώντας τιμωρητικά. Από την πλευρά του ο άνθρωπος, αντιλαμβανόμενος το μεγαλείο και την καλοσύνη του Αγαθού Θεού, αποδέχτηκε την απελευθέρωσή του από το κακό, μέσω της Θείας Οικονομίας¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Γρηγορίου Παλαμά, *Κεφάλαια Φυσικά* 39, PG. 150, 1148B

¹⁴⁶ Λουδοβίκος, 1992, ό.π., σ.222

¹⁴⁷ Μαξίμου Ομολογητού, *Ζήτησις μετά Πύρρου*, PG.91, 304C

¹⁴⁸ Γρηγορίου Παλαμά, *Κεφάλαια Φυσικά* 54, PG.150, 1160D και 31, 388C

Ο Αγαθός Θεός με την ενσάρκωση του Υιού Του πρόσφερε απλόχερα στον άνθρωπο λύτρωση από το αμάρτημα του Προπάτορα Αδάμ, από τον κίνδυνο του πονηρού και από την απειλή του θανάτου, ως μοναδική εσχατολογική κατάληξη. Μέσα από την ενανθρώπιση του Θεού Λόγου και το έργο της θείας οικονομίας που πραγματώθηκε στο κτιστό πρόσωπο του Ιησού και στον Χριστό, δηλαδή στο πρόσωπο στο οποίο ενώθηκε η κτιστή και άκτιστη φύση του ανθρώπου και του Θεού, ο Δημιουργός απελευθέρωσε το δημιούργημά του από ματαιότητα του κόσμου των αισθήσεων. Ο ενσαρκωμένος Θεός Λόγος της Θείας Οικονομίας έθεσε όλες τις προϋποθέσεις για την άρση κάθε έννοιας, ένδειξης και εκδήλωσης της φυσικής φθοράς, που προκλήθηκαν από την αμαρτία που διέπραξαν οι πρόγονοι, λόγω της αυτεξουσίας και της ελευθερίας που τους δόθηκαν κατά την κατ' εικόνα δημιουργία τους. Με την υπερ-αγαθή ενέργεια του Θεού ο θάνατος, που διατηρούνταν ως μόνιμη κατάσταση παθογένειας στους ανθρώπους, υπερκεράστηκε με την άρση του διαχωρισμού ανάμεσα στο ανθρώπινο και στο θείο.¹⁴⁹

Αν με την ενανθρώπιση του Θεού Λόγου τέθηκαν τα θεμέλια της ελευθερίας του ανθρώπου από τις αμαρτίες του παρελθόντος, από τις διαβολές του κακού και από την εσχατολογία της φθαρτότητας και του θανάτου, με την ανάσταση του Θεανθρώπου και την υπερνίκηση του θανάτου, ουσιαστικά επισφραγίστηκε η οντολογική και ολοκληρωτική αποδέσμευση του ανθρώπου από τη δουλεία του υπέρτατου κακού και της αιώνιας αμαρτίας. Ο Χριστός με την επίγεια φανέρωσή του και παρουσία, επιβεβαίωσε όχι μόνο συμβολικά αλλά και εμπράκτως την απελευθέρωση του ανθρώπου από τα δεινά του κακού. Η απτότητα της απόδειξης αυτής έγκειται η ως εκ θαύματος θεραπεία των κατά το σώμα και κατά τον νου δαιμονισμένων. Η απελευθέρωση των ανθρώπων από τα δεσμά των δαιμόνων του διαβόλου, κατέστησε στην πραγματικότητα γνωστό στην ανθρωπότητα, ότι αυτός είναι που θα οδηγήσει τους ανθρώπους στην απόλυτη και αιώνια ελευθερία της ψυχής τους. Τον σωτήριο και απελευθερωτικό επίγειο ρόλο του Θεανθρώπου Χριστού, ανέλαβε να συνεχίσει η Εκκλησία, με τη διπλή φύση της Θεολογίας και της Πνευματικότητάς της, που αναφέρονται στην ψυχή και στο σώμα του ανθρώπου αντίστοιχα¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Μαξίμου Ομολογητού, *Πνευματικός τόμος*, PG.91, 156D; Χρήστου, Π. *Μάξιμος*, Θ.Η.Ε., τόμος Η', σ.621

¹⁵⁰ Γρηγορίου Παλαμά, *Ομιλία 5*, PG.151, 64BC

Η ιστορική πορεία του σαρκωμένου Θεού Λόγου, από τη γέννηση, τον θάνατο και την ανάστασή του, έχει άκρως ελευθερωτική αξία και σημασία για τους ανθρώπους. Μέσα από την Πνευματικότητα και τη ζωή της Εκκλησίας, με το θείο μυστήριο της βάπτισης, ο άνθρωπος μετέχει στη γέννηση και στην ανάσταση του Θεανθρώπου και στην πραγματικότητα απελευθερώνεται οντολογικά από τα δεσμά της αμαρτίας, του διαβόλου και του θανάτου¹⁵¹. Με τον ίδιο τρόπο, όταν μετά το προπατορικό αμάρτημα, το σφάλμα της ελεύθερης βούλησης του Αδάμ, ο οποίος ήταν προορισμένος να σαρκώσει την πρώτη ένωση κτιστού και ακτίστου¹⁵², μετασχηματίστηκε σε αμαρτία που βάρυνε όλους τους ανθρώπους, μετά την ενανθρώπιση του Θεού Λόγου, τη γέννηση του Χριστού και την ανάστασή του η αιώνια ελεύθερη ζωή διαχύθηκε στον κόσμο των κτιστών, με την πνευματική αναγέννηση των ανθρώπων μέσω της θυσίας του Θεανθρώπου και της ευσπλαχνίας του Πατέρα Θεού¹⁵³.

Ο Αδάμ, οδηγήθηκε στον θάνατο λόγω της λανθασμένης επιλογής του, η οποία τον οδήγησε στην διάπραξη της αμαρτίας και εν τέλει στην πτώση. Η ετερόγνωμη με το θείο προαίρεσή του, του στέρησε το δικαίωμα στην αθανασία, την οποία θα απολάμβανε στην περίπτωση που η ελεύθερή του βούληση θα ήταν προσανατολισμένη στην αρετή. Ο πρωτόπλαστος με την λανθασμένη διαχείριση της ελευθερίας του, απαρνήθηκε το άκτιστο φως, νεκρώθηκε ψυχικά με τον χωρισμό του από τον Θεό, και αποστέρησε την ανθρωπότητα από τη θεία χάρη¹⁵⁴. Σε αυτό το θεολογικό πλαίσιο, ο θάνατος, εκτός από έμπρακτη εκδήλωση της αδυναμίας του ανθρώπου να φτάσει στην ένωσή του με τον Θεό Δημιουργό του λόγω των δεσμών του με το πονηρό, μπορεί να εκληφθεί ως θείο δώρο, με τον ίδιο τρόπο που η υπερνίκησή του μετά την ανάσταση του Χριστού θεωρείται ως θείο δώρο που εξασφαλίζει αιώνια ζωή, που εμποδίζει τη διαιώνιση της αμαρτίας. Αυτό καταδεικνύει ότι ο Αγαθός Θεός, που μεταβιβάζει και προάγει το αυτεξούσιο και την ελευθερία στα κτιστά του δημιουργήματα, σε καμία περίπτωση δεν λειτουργεί τιμωρητικά αλλά προνοεί για την προστασία του ανθρώπου είτε με την εξασφάλιση

¹⁵¹ Γρηγορίου Παλαμά, *Ομιλία 21*, PG.151, 277AB

¹⁵² Tspiranlis, C. *Introduction to eastern patristic thought and orthodox Theology*, Theology and Life series 30, σ.176

¹⁵³ Γρηγορίου Παλαμά, *Ομιλία 16*, PG.151, 201A

¹⁵⁴ Μαξίμου Ομολογητού, *Ερμηνεία εις τον Ψαλμόν 59*, PG.90, 861A, Ρωμανίδης, 2010, ό.π., σσ.127-128

του υπέρτατα καλού, που είναι η αιώνια σωτηρία της ψυχής, είτε με την εξασφάλιση της διατήρησης της θνητής φύσης του κακού¹⁵⁵.

1.4.1 Η λύτρωση του ανθρώπου και η εσχατολογική προοπτική του

Μετά την Ανάσταση του Χριστού και την ίδρυση της Εκκλησίας, η ιστορική πορεία της επίγειας ζωής του Θεανθρώπου, αποτελεί διαχρονικά το εφαλτήριο της αναγέννησης των ανθρώπων μετά την πτώση, την κατεξοχήν πηγή και το κατεξοχήν μέσο διάχυσης και εξάπλωσης της θείας χάριτος του Τριαδικού Θεού, η οποία απελευθερώνει το άτομο από τα δεσμά της δουλείας του διαβόλου. Η ζωή του Χριστού δείχνει τον δρόμο στους ανθρώπους, για να μεταβούν από την παρά φύση κατάσταση της αμαρτίας στην κατά φύση, που ταιριάζει με την αγαθή και ηθική του φύση. Ωστόσο, το γεγονός ότι θα ακολουθήσει τον ορθό δρόμο εξαρτάται από την προσωπική ελευθερία επιλογής με την οποία δημιουργείται από τον Τριαδικό Θεό¹⁵⁶.

Ο αναγεννημένος άνθρωπος, μετά τη μυστηριακή του αποποίηση του αμαρτωλού παρελθόντος των προγόνων του, που λαμβάνει χώρα με τη βάπτιση, ακόμα κι αν χρησιμοποιεί λανθασμένα και αντίθετα από τη θέληση του Θεού Δημιουργού την ελευθερία και το αυτεξούσιό του, δεν αποστερείται των χαρισμάτων του, καθώς είναι αιώνια και δεν χάνουν τον θεϊκό τους χαρακτήρα¹⁵⁷. Σε αυτή την περίπτωση, η απομάκρυνσή του από τον Θεό, συνεπάγεται μη-ενέργεια, η οποία αποκαθίσταται με τη μετοχή-μέθεξη του ατόμου στα θεία μυστήρια της Εκκλησίας. Σύμφωνα με τις διδαχές του Αποστόλου Παύλου, πραγματικά ελεύθερος γίνεται ο άνθρωπος με την ισχύ της θείας χάριτος του Αγίου Πνεύματος, το οποίο του συμπαρίσταται παρέχοντάς του αναμαρτησία και ελευθερία. Ο άνθρωπος έρχεται σε κοινωνία με το Άγιο Πνεύμα, μέσω της συμμετοχής του στα θεία μυστήρια, της συνέργειας και της απόδοσης-ανταπόδοσης αγάπης, που σταδιακά των αναγάγουν στο κόσμο του ακτίστου και τον ενώνουν με την θεία υπόσταση του υπέρτατου υπερβατικού και ζωοποιού όντος¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Ματσούκας, 2001, ό.π., σσ.118-120

¹⁵⁶ Λουδοβίκος, 1992, ό.π., σ.131; Μαξίμου Ομολογητού, Έργα θεολογικά και πολεμικά, PG.91, 28D-29A

¹⁵⁷ Γρηγορίου Παλαμά, Προς Ξένην, PG.150, 1077A

¹⁵⁸ Αποστόλου Παύλου, Προς Ρωμαίους, 8:2, Ματσούκας, 1980, ό.π., σσ.279-286; Ρωμανίδης, 2010, ό.π., σσ.107-118

Η θεία αγάπη είναι η κατάκτηση του ανθρώπου κατά τη θέωσή του, την οποία του παρέχει απλόχερα ο Αγαθός Θεός. Με τη σειρά του ο άνθρωπος, στην προσπάθεια να φτάσει στο καθ' ομοίωσιν, καλείται να ενεργήσει όπως ο Θεός, παρέχοντας δηλαδή αγάπη προς τον πλησίον του. Η απόδοση αγάπης προς τους άλλους είναι μια έμπρακτη έκφραση ελευθερίας και αυτόνομης προσωπικής βούλησης, και αποτυπώνει το ήθος της ελευθερίας εν Χριστώ. Στον τρόπο που διαχειρίζεται ο κάθε άνθρωπος την αγάπη, είτε ως υποκείμενη στο κατέχειν είτε ως υποκείμενη στο παρέχειν, καταδεικνύεται ο βαθμός που αντιλαμβάνεται την προσωπική του ευθύνη στην κατάκτηση της θείας πληρότητάς του¹⁵⁹. Όταν ο άνθρωπος δίνει αγάπη στους άλλους, και δεν την κρατάει για τον εαυτό του, σημαίνει ότι έρχεται σε κοινωνία με τους συνανθρώπους του, ότι δηλαδή δημιουργεί κοινότητα, εκκλησία¹⁶⁰. Μέσω της αγάπης, η κοινωνία των κτιστών όντων αποκτά σημαίνουσα σημασία και αξία, γίνεται πραγματικά ελεύθερη και δυνατή να αντιμετωπίσει τις διαβολές του πονηρού. Σύμφωνα με τον Μάξιμο Ομολογητή, η ελευθερία του χριστιανισμού είναι ξένη προς οποιοδήποτε δείγμα ατομισμού και αυτοαναφοράς, ως ένδειξη αυτοπραγμάτωσης και αυτοερωτισμού. Η επικέντρωση του ανθρώπου στο εγώ του, και η αποστέρηση της αγάπης του προς τους άλλους, τον θέτουν σε έναν προσωπικό περιορισμό, που τον καθιστούν ανελεύθερο και εγκλωβισμένο στον εαυτό του. Τα εκκλησιαστικά διδάγματα αποσκοπούν στο να παρωθήσουν τα άτομα να θέσουν στο περιθώριο τον εγωκεντρισμό τους, να αυθυπερβούν την ατομικότητά τους και να προσφέρουν αγάπη στους άλλους, προκειμένου να ελευθερωθούν και να ενωθούν υποστασιακά με τον Τριαδικό Θεό¹⁶¹.

Ο άνθρωπος, όντας αποδεσμευμένος ψυχή τε και σώματι από την αμαρτία, από τα πάθη, από τη φυσική φθορά, από τον εσχατολογικό θάνατο, κινείται αποκλειστικά στον χώρο του αυτεξούσιου και της ελευθερίας. Δεν νοείται πραγματική ελευθερία χωρίς απελευθερωμένο φρόνημα από τις διαβολές του πονηρού και τις απειλές του κακού. Με την ενσάρκωση του Θεού Λόγου και με την ανάσταση του ενανθρωπίσαντα Χριστού, ο άνθρωπος εξασφάλισε την αιώνια ζωή, με την είσοδο της κτιστής του φύσης στον κόσμο του υπερβατού, και την ελευθερία του, με την υποστασιακή ένωσή του με τη θεία φύση. Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Γρηγόριου

¹⁵⁹ Werpehowski, W. (2009). *Anders Nygren's Agape and Eros*, The Oxford Handbook of Theological Ethics, Meilaender, G., Werpehowski, W. (eds), Oxford Handbooks Online, Scholarly Research Reviews

¹⁶⁰ Δεληκωνσταντής, 1997, ό.π., σ.34

¹⁶¹ Γιανναράς, 1970, ό.π., σ.81

Παλαμά η ανθρώπινη φύση έγινε *ομόθεη* και *ομόθρονη* με τη θεία¹⁶². Από τα ανωτέρω καταφαίνεται ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Πατέρα Θεό κατά πλήρη εικόνα Του και κατά μερική ομοίωσή Του, η οποία μπορεί να αναχθεί σε ολική και τέλεια με τη συνειδητοποίηση από πλευράς του ανθρώπου, ότι διαθέτει τη δυνατότητα να αξιοποιήσει ελεύθερα, βάσει του αυτεξουσίου του, τις ικανότητές του. Έτσι, όσοι από αυτούς το αντιλαμβάνονται και επιδίδονται στον αγώνα για την κατάκτηση της αρετής, μέσω της απόδοσης της αγάπης, επιδιώκουν στην πράξη να ομοιάσουν πλήρως στον Θεό Λόγο, δηλαδή στον Δημιουργό τους, με όσο το δυνατό ευρύτερο τρόπο. Αυτό σημαίνει, ότι οι άνθρωποι αυτοί επιθυμούν να αναμορφωθούν και να αποκαταστήσουν το αμαυρωθέν κατ' εικόνα, το οποίο πλήττεται από τη λανθασμένη χρήση της ελευθερίας. Από τα παραπάνω, προκύπτει ότι η ελεύθερη βούληση του ανθρώπου, που του παρασχέθηκε από τον Δημιουργό του, καθορίζει τον τρόπο, την ένταση και τον βαθμό της προσπάθειας του κάθε ατόμου να αγωνιστεί για την θέωση και την υποστασιακή ένωση με τον Θεό¹⁶³.

Ως φυσιολογική απόρροια των ανωτέρω θεολογικών πατερικών προσεγγίσεων, προκύπτει το ερώτημα και ο προβληματισμός, αν από τη μια, ενώ ο άνθρωπος ελευθερώνεται από τα δεσμά του διαβόλου και τη δουλεία της αμαρτίας, «υποδουλώνεται», δηλαδή από την άλλη, χάνει την ελευθερία του, όταν παραδίδεται πλήρως στον Χριστό. Η απάντηση στην προκειμένη αναρώτηση επικεντρώνεται στο γεγονός ότι η παράδοση του ανθρώπου στον Θεό είναι εκούσια και όχι ακούσια, ως κατάληξη της βούλησης των προγόνων του, και αποτελεί στην πραγματικότητα αποδοχή της προσφοράς, της αγαθότητας, της ευσπλαχνίας και της θυσίας του Χριστού. Όταν οι άνθρωποι ενώνονται υποστασιακά με τον Θεό, δεν σημαίνει ότι χάνουν την ελευθερία τους ή ότι αποστερούνται την κτιστή τους φύση, δηλαδή χάνουν την ταυτότητά τους. Αντιθέτως, σημαίνει ότι οικειώνονται με τη φύση, την υπόσταση και την ύπαρξη του Θεανθρώπου, που, όπως προαναφέρθηκε, αφορά στο μοναδικό και πλήρως ελεύθερο, άκτιστο και υπερβατικό ον, από το οποίο δημιουργούνται τα πάντα. Οι άνθρωποι, όταν φθάνουν στη θέωση λαμβάνουν το πνεύμα του Χριστού, που είναι πνεύμα υιοθεσίας¹⁶⁴. Αυτό είναι στην ουσία του πνεύμα ελευθερίας, από το οποίο διέπεται ο Τριαδικός Θεός. Συνεπώς, όταν οι

¹⁶² Γρηγορίου Παλαμά, *Ομιλία 12*, PG.151, 204CD

¹⁶³ Βουδούρης, Κ. (επιμ) (1994). «Περί του εικονίζει και ομοιούσθαι», *Φιλοσοφία και Ορθοδοξία*, Αθήνα, σσ.33-34

¹⁶⁴ Αποστόλου Παύλου, *Προς Ρωμαίους 8:15*

άνθρωποι έρχονται σε πλήρη κοινωνία με το εν Χριστώ πνεύμα, βιώνουν την ελευθερία του στην ουσία της, η οποία τους αποκαλύπτεται, φανερώνεται και μεταφέρεται μέσω της θείας φώτισης¹⁶⁵.

Η χαρισματική υιοθεσία είναι οντολογική και προϋποθέτει την αληθινή και ουσιαστική γέννηση και την κοινωνία των υιοθετούμενων στον Δημιουργό τους. Δηλαδή, εκτός από την συγγένεια που δημιουργούν οι άνθρωποι με τους γεννήτορές τους με την έννοια της φυσικής γέννησης, δημιουργούν και σχέση θετής υιοθεσίας με τον Χριστό. Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι, εκτός από φυσικά παιδιά είναι αναγεννημένα από τον Χριστό, ο οποίος ποτέ δεν τους εγκαταλείπει και είναι εφ' όρου ζωής οντολογικά συνδεδεμένος μαζί τους. Η υιοθεσία αυτή λαμβάνει χώρα εντός του πλαισίου της λειτουργίας, της πνευματικότητας και της ζωής της Εκκλησίας, με τρόπο μυστηριακό, που συνεπάγεται τη μέθεξη, την κοινωνία, τη συνέργια και τη συνύπαρξη με τον Γεννήτορά τους (Χριστό). Η υιοθεσία αυτή, σύμφωνα με την Πατερική παράδοση, πραγματώνεται μέσω του θείου μυστηρίου του Βαπτίσματος, από τον οποίο οι άνθρωποι αντλούν πνευματική δύναμη και γίνονται ωριμότεροι και σοφότεροι να αξιοποιήσουν με ορθολογικό τρόπο την ελευθερία και το αυτεξούσιο που τους παρέχεται από τον Θεό Πατέρα¹⁶⁶.

Στο πλαίσιο της χαρισματικής υιοθεσίας, ο Χριστός, μέσω του Βαπτίσματος, αναγεννά τους ανθρώπους πνευματικά, μετασχηματίζεται σε γεννήτοράς του, όχι φυσικώς, αλλά πνευματικώς. Μέλημά του, είναι να ενισχύει και να εμπλουτίζει το λογικό τους, όχι μόνο μέσω των διδαχών του, όσο και μέσω της ένωσης με την υπόστασή του, που συνεπάγεται ένωση ψυχής, σώματος και νου. Μέσω της υιοθεσίας τους από τον Θεάνθρωπο, οι άνθρωποι ανάγονται στον κόσμο του επέκεινα, η ζωή τους γίνεται αιώνια και φωτίζονται ώστε να είναι ηθικοί και αγαθοί, άρα και αρεστοί στον Πατέρα Θεό¹⁶⁷. Σύμφωνα με την ανωτέρω οντολογική προσέγγιση, ο άνθρωπος γίνεται πνεύματι υιός του Θεού Λόγου. Το γεγονός ότι γίνονται πνευματική τέκνα του Χριστού, συνεπάγεται ότι δεν αποκτούν ούτε ότι εκδηλώνουν αμέσως τις ενέργειές Του, όπως ένα παιδί, δεν γεννιέται έτοιμο να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του γεννήτορα, της φύσης του και της κοινωνίας. Με το Βάπτισμα και τη χαρισματική

¹⁶⁵ Αποστόλου Παύλου, *Προς Κορινθίους Β' 3:17*

¹⁶⁶ Τσελεγγίδης, Δ.Ι. (2002). *Χάρη και ελευθερία κατά την πατερική παράδοση του ΙΔ' αιώνα, Συμβολή στη Σωτηριολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά

¹⁶⁷ Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς (2004). *Γρηγορίου Παλαμά: Άπαντα τα Έργα*, Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς (Πατερικές Εκδόσεις) (Ομιλία 56-57)

υιοθεσία, ο άνθρωπος εξ ομοιώνεται εν δυνάμει με τον Θεό ως προς την ενέργειά του, και λαμβάνουν τις δυνάμεις εκείνες, οι οποίες, αξιοποιούμενες σύμφωνα με την ελεύθερη βούληση, θα αποτελέσουν τα εφόδια για την πλήρη αναγωγή τους στη βασιλεία του Θεού(Ιω.1,12).

Η ελευθερία μπορεί να είναι ταυτόχρονα οντολογική και ανθρωπολογική, με το αυτεξούσιο, που παραχωρείται από τον Δημιουργό στον άνθρωπο, ως κτιστό δημιούργημά του, να αποτελεί το θεμελιώδες οντολογικό γνώρισμα του κατ' εικόνα. Με το μυστήριο του Βαπτίσματος, ο άνθρωπος, που βαρύνεται από το προπατορικό αμάρτημα και έχει αμαυρωμένο κατ' εικόνα, με τη συμβολή της ελευθερίας του Αγίου Πνεύματος, αναγεννάται και ενδυναμώνεται πνευματικώς. Η παρουσία του Αγίου Πνεύματος επιβεβαιώνεται μέσω της θείας χάριτος, έτσι ώστε ο πιστός να είναι ελεύθερος τόσο κατά θεολογικό τρόπο όσο και κατά φυσικό. Η ελευθερία αποτελεί άκτιστη ενέργεια του Θεού, εφόσον Αυτός είναι το μοναδικό και πραγματικά ελεύθερο όν. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις διδαχές του Αγίου Γρηγορίου¹⁶⁸, η ελευθερία αποτελεί μια έμφυτη ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, η οποία μεταβιβάζεται μέσω των θείων εκκλησιαστικών μυστηρίων στον άνθρωπο. Η θεία χάρη του Αγίου Πνεύματος, που ενώνεται με την ανθρώπινη φύση μέσω της μετοχής-μέθεξης, αφορά στην άκτιστη μορφή της ελευθερίας.

Σύμφωνα με τις αποφάσεις της 6^{ης} Οικουμενικής Συνόδου αναφορικά με το εν λόγω ζήτημα, υποστηρίχθηκε από τους Πατέρες ότι όπως οι δύο φύσεις ενώνονται αδιαίρετα, χωρίς να συγχέονται, να τρέπονται ή να μερίζονται, έτσι ενυπάρχουν στον Θεάνθρωπο και οι δύο θελήσεις. Ως προς αυτές, διατηρούνται ενωμένες χωρίς να διαιρούνται και με τα δικά τους ξεχωριστά χαρακτηριστικά αμφοτέρως. Στην πραγματικότητα, η θεία υπερκερνά την ανθρώπινη θέληση, ώστε να αποδίδεται η αναμαρτησία του¹⁶⁹. Η ύπαρξη των δύο θελήσεων και των δύο αυτεξουσίων, λόγω της υποστασιακής ένωσης του ανθρώπου με τον Χριστό, θεμελιώνεται και στους ανθρώπους, οι οποίοι μέσω της θέωσης, εντάσσονται χαρισματικά και οντολογικά στο σώμα του σαρκωμένου Θεού Λόγου¹⁷⁰. Αυτό δε συνεπάγεται ότι οι δύο φύσεις

¹⁶⁸ Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος 31 Θεολογικός 5, PG.36, 165C, Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος 41 Θεολογικός 9, PG.36, 441C

¹⁶⁹ Συνοδικός Τόμος του 1351, 3, PG.151, 729B; Καρμίρης, Ι. (1960). *Δογματικά και Συμβολικά Μνημεία της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμ.Α', σσ.222-223. Ανακτήθηκε στις 08/08/2017 από: <https://drive.google.com/file/d/0B2MlhqeftC46cXJsbo0MmlMX2M/view>

¹⁷⁰ Ιωάννου Δαμασκηνού, Έκδοσις ακριβής της Ορθόδοξου πίστεως 57, PG.94, 1033A

ενυπάρχουν στον άνθρωπο, αλλά αντιθέτως. Ο άνθρωπος έχει φυσική υπόσταση την ανθρώπινη, και κατά όμοιο τρόπο τη φυσική θέληση και ελευθερία. Την άκτιστη υπόσταση, θέληση και ελευθερία την οικειοποιείται αποκλειστικά και μόνο μέσω της θείας χάριτος, με τη μυστηριακή μέθεξη στη ζωή της Εκκλησίας.

1.5 Η Αποκάλυψη και η έννοια του Θεού

Στην Πατερική θεολογία, οι εμπειρίες, που αναφέρονται στην έννοια και στην παρουσία του Θεού, ως προς τη σχέση του με τον άνθρωπο και τον κόσμο, καταγράφονται από τη μια ως καταφατικές και από την άλλη ως αποφατικές. Για τους Πατέρες της Εκκλησίας, ο άκτιστος Θεός δεν διακρίνεται απλώς οντολογικά από τον κτιστό κόσμο, που ο Ίδιος δημιούργησε, αλλά σχετίζεται άμεσα μαζί του μέσω των ενεργειών του και καθίσταται γνωστός και αντιληπτός από την εκδήλωσή τους. Την ίδια στιγμή όμως αναγνωρίζουν, ότι ο Θεός ως προς την ουσία του, τη φύση του, τον τρόπο που ενεργεί και τον τρόπο που υπάρχει ως μέρος της Τριαδικής οντότητας, παραμένει άγνωστος και απρόσιτος για τον κτιστό άνθρωπο. Αυτό σημαίνει ότι ο Θεός είναι ταυτόχρονα γνωστός και άγνωστος, κεκρυμμένος και αποκεκαλυμμένος. Η γνωσιολογική αυτή διάκριση του Θεού, εντοπίζεται στην άγνωστη ουσία και στις γνωστές ενέργειές Του, στην άγνωστη κτιστή του υπόσταση και τα γνωστά κτιστά δημιουργήματά Του, στην αποκάλυψή Του στον κόσμο και στη γνώση Του μέσω της εμπειρίας της Θείας Οικονομίας. Αυτό σημαίνει ότι σύμφωνα με την Πατερική θεολογία ο άνθρωπος συλλαμβάνει, κατανοεί και γνωρίζει τον Θεό μέσω της υπαρξιακής σχέσης που αναπτύσσει μαζί Του, η οποία αναπτύσσεται σε μια μακρά πορεία φώτισης, κάθαρσης και τελείωσης του ανθρώπου. Η πορεία αυτή αναζήτησης δεν είναι στοχαστική ή νοησιαρχική, αλλά είναι μια βιωματική διαδικασία προσωπικής εμπειρίας, η οποία θεμελιώνεται στο γεγονός ότι ο Θεός αποκαλύπτεται στον κτιστό κόσμο¹⁷¹.

Μέσω της αποκάλυψης του Θεού ως υπέρτατης οντότητας αποτελούμενης από την Τριάδα Προσώπων και των προσωπικών εμπειριών των ενεργειών Του, όπως αυτές αποτυπώνονται στη δημιουργία του ανθρώπου και του κτιστού κόσμου, ο πιστός σχηματίζει μια απτή εικόνα Του και Του προσδίδει χαρακτηρισμούς, που

¹⁷¹ Ματσούκας, Ν.Α. (1980). *Κόσμος, άνθρωπος και κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, Αθήνα, σ.123; Μαρτζέλος, 1993, ό.π., σ.187; Χρήστου, 1991, ό.π., σ.133-144

υποδηλώνουν τη Τριαδική Του υπόσταση και ουσία, προσδιορίζουν τις ίδιες τις ενέργειές Του και περιγράφουν τη φύση Του. Εφόσον ο άνθρωπος πιστεύει στον Θεό, σημαίνει ότι ταυτόχρονα αποδέχεται την αποκάλυψή Του, όπως καταγράφεται στην Αγία Γραφή και αποκαλεί τα Πρόσωπα της Αγίας Τριάδας *Πατέρα Θεό, Υιό και Λόγο του Θεού*, ο οποίος γεννάται από τον Πρώτο, και *Άγιο Πνεύμα*, το οποίο εκπορεύεται επίσης από τον Πρώτο. Παράλληλα, ο άνθρωπος αναγνωρίζοντας το μεγαλείο της δημιουργίας του κτιστού κόσμου και την αγαθότητα ως κίνητρο του Θεού για να προβεί σε αυτή, Τον αποκαλεί αγαθό, παντοδύναμο, σοφό, δίκαιο, δημιουργό κ.ά. Η ποικιλία των λεκτικών αυτών περιγραφών του Τριαδικού Θεού εκφράζουν ταυτόχρονα τους διαφορετικούς τρόπους φανέρωσης/ ύπαρξης των τριών Προσώπων και τους διαφορετικούς τρόπους εκδήλωσης της σχέσης του Θεού με τον κτιστό κόσμο. Οι περιγραφές αυτές αφορούν στις θετικές ιδιότητες του Θεού, αποτελούν «την πάντων θέσιν» και εκδηλώνονται μέσω της Οικονομίας¹⁷².

Σύμφωνα με τον Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή ο Θεός είναι η μοναδική αιτία των όντων, είναι «ο *μόνος νους των νοούντων και νοουμένων, και λόγος των λεγόντων και λεγομένων, και ζωή των ζώντων και ζουμένων, και πάσι πάντα, και ως και γινόμενος, δι' αυτά τα όντα και γινόμενα*»¹⁷³. Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός υποστηρίζει ότι ο Θεός είναι και Ων και Ουσία, είναι αιτία όλων των όντων και κάθε ουσίας. Για τον λόγο αυτό αποκαλείται Λόγος και Λογικός, Σοφός και Σοφία, Νοερός και Νους, Ζων και Ζωή¹⁷⁴. Ωστόσο, παρότι ο Θεός είναι η αιτία όλων των όντων, ο ίδιος καθ' εαυτόν δεν περιορίζεται στην ουσία των κτιστών όντων, αλλά την ξεπερνά, την υπερβαίνει, καθώς οντολογικά, δεν υφίσταται καμία σχέση μεταξύ της ουσίας του Θεού και των κτιστών δημιουργημάτων Του¹⁷⁵. Η μοναδική εφικτή και δυνατή σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των δύο κόσμων, δηλαδή του άκτιστου και του κτιστού, είναι η κατ' ενεργείαν. Από τα ανωτέρω διαπιστώνεται ότι η εικόνα που σχηματίζει ο άνθρωπος για τον Θεό προκύπτει από τον ιδιαίτερο τρόπο που ίστανται τα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδας, όπως προβάλλονται μέσω της Αγίας Γραφής, και από τις ενέργειες του Θεού, όπως εκδηλώνονται στον απτό και πραγματικό κόσμο. Σε

¹⁷² Μαξίμου Ομολογητού, *Μυσταγωγία*, Προοίμιο PG.91, 664B

¹⁷³ Μαξίμου Ομολογητού, *Μυσταγωγία*, Προοίμιο, PG.91, 664A

¹⁷⁴ Ιωάννου του Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου Πίστεως*, 1, 12, PG.94, 848A

¹⁷⁵ Ιωάννου του Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως* 1, 12, PG.94, 845CD, Μαξίμου Ομολογητού, *Μυσταγωγία*, Προοίμιο, PG.91, 664AB

καμία περίπτωση, ο πιστός δεν αναφέρεται εκφραστικώς ή λεκτικώς στον Θεό, μέσω της γνώσης της ουσίας Του, καθώς αυτή παραμένει απρόσιτη¹⁷⁶.

Σύμφωνα με τους μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας, η ουσία του Θεού, όπως και των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδας, των οποίων η ουσία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με Εκείνου, παραμένει άγνωστη και ακατάληπτη στους ανθρώπους, που ως κτιστά όντα είναι ανέφικτο να τη συλλάβουν. Ο Μέγας Βασίλειος διατύπωσε ότι βασικό χαρακτηριστικό της θείας ουσίας είναι το ακατάληπτό της¹⁷⁷, ενώ ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός υποστήριξε ότι η ουσία του Θεού είναι άπειρη και ακατάληπτη, και αυτό είναι το μόνο βέβαιο και κατανοητό¹⁷⁸. Συνεπώς, από τα ανωτέρω διαπιστώνεται πως οτιδήποτε γνωρίζει ο άνθρωπος για τον Θεό προέρχεται από την αποκάλυψη της υπόστασής του μέσω των ενεργειών του, όπως αυτές εκδηλώνονται μέσω της δημιουργίας και της ιστορίας. Οι ενέργειές αυτές, σύμφωνα με τον Μ. Βασίλειο, είναι προσανατολισμένες προς τον κτιστό κόσμο, ενώ η ουσία του Θεού παραμένει στο κόσμο του υπερβατού, στον οποίο ο άνθρωπος μεταβαίνει μόνο με τη θέωση¹⁷⁹. Ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο Μάξιμος ο Ομολογητής κάνουν επίσης λόγο για το ακατάληπτο και απρόσιτο της θείας ουσίας, η οποία υποδηλώνει το τι υπάρχει και το τι δεν υπάρχει, δηλαδή όχι το τι είναι ο Θεός αλλά το ότι είναι¹⁸⁰.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας υιοθέτησαν λεκτικά σχήματα και εκφράσεις, με αποφαιτική σημασία. Με τη χρήση αυτών αποδίδονται οι ιδιότητες που αρμόζουν στη θεία ουσία Του, οι οποίες έρχονται σε αντιδιαστολή με εκείνες που αναφέρονται σε εκείνες που δεν προσιδιάζουν στην άκτιστη φύση Του¹⁸¹. Με τη χρήση των λεκτικών αυτών προσδιορισμών των ιδιοτήτων της άκτιστης ουσίας του Θεού, καταδεικνύεται η υπεροχή Του έναντι των δημιουργημάτων του και ουσιαστικά αποδίδεται το μη είναι του Θεού¹⁸². Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός διατυπώνει ότι για το Θεό είναι αδύνατο να πούμε τι είναι στην ουσία Του, καθώς Αυτός υπερέχει όλων των όντων,

¹⁷⁶ Γρηγορίου Νύσσης, *Κατά Ευνομίου λόγος 3*, PG.45, 601B

¹⁷⁷ Μέγας Βασιλείου, *Επιστολή 234, 2*, PG.32, 869C; Μαρτζέλου, 1993, ό.π., σ.83

¹⁷⁸ Ιωάννου του Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως 1, 4*, PG.94, 800B

¹⁷⁹ Μεγάλου Βασιλείου, *Επιστολή 234, 1*, PG.32, 869AB; Μαρτζέλου, 1993, ό.π., σ.89

¹⁸⁰ Μαξίμου Ομολογητού, *Περί διαφορών αποριών των αγίων Διονυσίου και Γρηγορίου. Προς θωμάν και ηγιασμένον*, PG.91, 1288AB και PG.91, 1288BC

¹⁸¹ Ιωάννου του Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως 1, 12*, PG.94, 845C-848A; Μαρτζέλου, 1993, ό.π., σ.167

¹⁸² Μαξίμου Ομολογητού, *Μυσταγωγία*, Προοίμιο, PG.91, 664B

τα οποία δεν υπάρχουν ως μη όντα, και είναι η υπέρτατη και υπερβατική οντότητα που υπάρχει πριν και πάνω από εκείνο που δεν είναι¹⁸³.

¹⁸³ Ιωάννου του Δαμασκηνού, Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως 1, 4, PG.94, 800B. Στο έργο του Αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως, σε απόδοση στη νεοελληνικού του Αρχιμανδρίτη Δωρόθεου Πάπαρη, καταγράφεται η θέση του για την ακατάληπτη ουσία του Θεού, η οποία δεν μπορεί και δεν πρέπει να ερμηνεύεται με χρήση ανθρωποπαθών χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων. «Πολλά είναι που αντιλαμβανόμαστε ατελώς με το νου για τον Θεό, δεν μπορούμε να τα διατυπώσουμε κατάλληλα, αλλά αναγκαζόμαστε με δικές μας εκφράσεις να μιλάμε γι' αυτά που είναι πάνω από εμάς. Έτσι αποδίδουμε στο Θεό ύπνο, οργή, αμέλεια, χέρια, πόδια και όμοια. Γνωρίζουμε και ομολογούμε ότι ο Θεός είναι χωρίς αρχή και τέλος, αιώνιος, παντοτινός, αδημιούργητος, αμετάβλητος, αναλλοίωτος, απλός, ασύνθετος, ασώματος, αόρατος, αψηλάφητος, απεριγραπτός, άπειρος, απεριόριστος, ακατάληπτος, αχώρητος στο νου, αγαθός, δίκαιος, παντοδύναμος, δημιουργός όλων των κτισμάτων, παντοκράτορας, παντεπόπτης, προνοητής όλων, εξουσιαστής και κριτής... Όμως, για το Θεό είναι αδύνατο να πούμε τί είναι στην ουσία του. Είναι περισσότερο εύκολο να μιλήσουμε με την αφαίρεση όλων των ιδιωμάτων του. Επειδή δεν ταυτίζεται με κανένα από τα όντα... Και όσα λέμε καταφατικά για το Θεό, δεν φανερώνουν τη φύση του, αλλά τα σχετικά με αυτήν. Η έννοια αγαθός, δίκαιος, σοφός και ό,τι άλλο πούμε, δεν αναφέρονται στη φύση του Θεού, αλλά στα σχετικά με αυτήν. Υπάρχουν και ορισμένες καταφατικές έννοιες που λέγονται για το Θεό με καθαρή αρνητική έννοια, π.χ. λέγοντας σκοτάδι για το Θεό, δεν εννοούμε σκοτάδι, αλλά ότι δεν υπάρχει φως που ξεπερνά το δικό του φως, και λέγοντας φως, εννοούμε ότι δεν είναι σκοτάδι. Επειδή όμως βρίσκουμε στην Αγία Γραφή να έχουν ειπωθεί πάρα πολλά για το Θεό με τρόπο ανθρωπομορφικό, πρέπει να γνωρίζουμε, εφόσον είμαστε άνθρωποι, ότι είναι αδύνατο να εννοήσουμε ή να μιλήσουμε για τις θείες, υψηλές και άυλες ενέργειες της θεότητας, εάν δεν χρησιμοποιήσουμε ανάλογες σε μας εικόνες, τύπους και σύμβολα. Όσα, λοιπόν, λέμε με ανθρωπομορφικό τρόπο για το Θεό, τα λέμε με συμβολική σημασία, και έχουν κάποιο βαθύτερο νόημα. Διότι το θείο είναι απλό και δεν παίρνει σχήματα. Λέγοντας μάτια, βλέφαρα και όραση του Θεού, ως εννοήσουμε συμβολικά την εποπτεία του πάνω σ' όλα και το αλάθητο της γνώσεώς του. Διότι, μ' αυτή την αίσθηση (της οράσεως) αποκτάμε πιο τέλεια γνώση και μάθηση. Λέγοντας αυτιά και ακοή, ως εννοήσουμε συμβολικά τη διάθεσή του να μας σπλαχνιστεί και να δεχθεί τη δική μας δέηση. Διότι κι εμείς μ' αυτή την αίσθηση γινόμαστε ευδιάθετοι σ' αυτούς που μας παρακαλούν και τους ακούμε με περισσότερο ενδιαφέρον. Όταν λέμε στόμα και ομιλία, να εννοήσουμε τη φανέρωση της θελήσεώς του, διότι και σε μας οι διαθέσεις της καρδιάς φανερώνονται με το στόμα και την ομιλία. Όταν λέμε φαγητό και πιεστό, ως εννοήσουμε τη δικιά μας συμμόρφωση στο θέλημά του. Διότι κι εμείς με την αίσθηση της γεύσεως ικανοποιούμε την αναγκαία επιθυμία της φύσεώς μας. Όταν λέμε όσφρηση, ως εννοήσουμε την αποδοχή της σκέψεως και της αγάπης μας γι' αυτόν, διότι κι εμείς μ' αυτή την αίσθηση δεχόμαστε την ευωδία ευχάριστα. Λέγοντας πάλι πρόσωπο ως εννοήσουμε την απόδειξη και την εμφάνισή του με τα έργα του, διότι και η δική μας εμφάνιση γίνεται με το πρόσωπο. Λέγοντας χέρια, ως νοήσουμε την αποτελεσματικότητα της ενέργειάς του. Κι εμείς τα πιο αναγκαία και σπουδαία τα πετυχαίνουμε με τα χέρια μας. Λέγοντας δεξί χέρι, ως εννοήσουμε τη βοήθειά του για να έλθουν όλα καλά διότι κι εμείς χρησιμοποιούμε το δεξί χέρι για τα πιο αξιοπρεπή και δίκαια και που χρειάζονται μεγάλη δύναμη. Λέγοντας ψηλάφηση ως εννοήσουμε την πιο ακριβή και τέλεια γνώση και προσβολή των πιο λεπτών και κρυφών λογισμών. Διότι και αυτούς που εμείς ψηλαφούμε δεν μπορούν να κρύψουν κάτι πάνω τους. Λέγοντας επίσης πόδια και βάδην εννοούμε τον ερχομό και την παρουσία του, για να βοηθήσει όσους έχουν ανάγκη ή ν' αντιμετωπίσουν τους εχθρούς ή για κάποια άλλη πράξη. Διότι και σε μας η άφιξη γίνεται με τη χρήση των ποδιών. Λέγοντας όρκο ως εννοήσουμε το αμετακίνητο της βουλή του, διότι κι εμείς με όρκο επιβεβαιώνουμε τις συμφωνίες μεταξύ μας. Οργή και θυμό λέγοντας εννοούμε την απέχθεια και το μίσος στην κακία. Διότι κι εμείς θυμώνουμε επειδή μισούμε τις αντίθετες γνώμες. Λέγοντας ακόμη λησμονιά, ύπνο και νυσταγμό, ως εννοήσουμε την αμέλεια στην άμυνα ενάντια στους εχθρούς και τη ματαίωση της συχνής βοήθειας προς τους φίλους. Και με ένα λόγο, όλα όσα έχουν ειπωθεί για το Θεό με ανθρωπομορφικές εκφράσεις έχουν κρυμμένη κάποια σημασία που διδάσκει τα υπερφυσικά με ανθρωπομορφικές εκφράσεις, εκτός μόνον αν ειπωθεί κάτι για τη σωματική έλευση του Θεού Λόγου. Διότι αυτός ανέλαβε όλη την ανθρώπινη φύση για τη σωτηρία μας, δηλαδή τη

Τα λεκτικά σχήματα που προσδιορίζουν καταφατικά τον Θεό, ουσιαστικά αφορούν σε ανθρωποπαθείς εκφράσεις, που ανταποκρίνονται σε προσλαμβάνουσες ιδιότητες, σε χαρακτηριστικά και σε παραστάσεις, οι οποίες αποδίδονται στην υπέρτατη οντότητα Του βάσει των βιωματικών εμπειριών των ανθρώπων. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τον ανθρωπομορφισμό του Θεού, την αντικειμενοποίηση της εικόνας Του, την ειδωλοποίησή Του, γεγονός που στην πραγματικότητα απομακρύνει τον άνθρωπο από την πραγματική θεία ουσία Του και την έννοιά Του. Αντιλαμβανόμενος αυτή την απειλή, ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης αρνήθηκε όλες τις λεκτικές αναφορές στις ιδιότητες του Θεού, ακόμα και εκείνες που συμπεριλαμβάνονταν στα ιερά κείμενα της Αγίας Γραφής, γεγονός που ουσιαστικά έθιξε την θέση περί θεοπνευστίας των ιερών βιβλίων της χριστιανοσύνης. Συγκεκριμένα, ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο ανθρωπομορφισμού και ειδωλοποίησης του Θεού διατύπωσε ότι ο Θεός δεν είναι ούτε ενότητα, ούτε θεότητα, ούτε αγαθότητα, ούτε πνεύμα, ούτε πατρότητα, ούτε υιότητα, ούτε λόγος, ούτε δύναμη, ούτε ζωή, ούτε σοφία, ούτε αγαθότητα, ούτε νους, ούτε αλήθεια, ούτε κάτι άλλο από όσα του καταλογίζουν οι άνθρωποι, σύμφωνα με τα όσα κατανοούν και αντιλαμβάνονται ως ιδιότητες των κτιστών όντων¹⁸⁴.

Υπό αυτό το θεωρητικό και ιδεολογικό πλαίσιο, ο Θεός δεν μπορεί να αποδίδεται με ιδιότητες που αφορούν στα κτιστά του δημιουργήματα ή με χαρακτηρισμούς και παραστάσεις που κατανοούν και μπορούν να ερμηνεύουν οι άνθρωποι. Ο Θεός δεν δύναται να αποτελεί μέρος των βιωματικών εμπειριών του ανθρώπου, ούτε καν σε λεκτικό επίπεδο, εφόσον εκείνος δεν είναι σε θέση να γνωρίσει την πραγματική ουσία του Θεού, που παραμένει απρόσιτη και άγνωρη. Παράλληλα, είναι οξύμωρη η προσπάθεια των ανθρώπων, των πιστών ή μη, να εξηγήσουν την ύπαρξη και την παρουσία του Θεού στον κτιστό κόσμο, βάσει της υπαρξιακής έννοιας που αποδίδεται στα κτιστά δημιουργήματα. Ο Θεός είναι άκτιστη υπέρτατη και υπερβατική οντότητα, συνεπώς δεν είναι δυνατό να ίσταται όπως ίστανται τα κτιστά όντα. Ο Μάξιμος ο Ομολογητής, στην προσπάθειά του να αποτρέψει τον κίνδυνο του ανθρωπομορφισμού και της ειδωλοποίησης του Θεού, υποστήριξε ότι ο Θεός είναι ο κτήτορας του είναι του, ότι ως όντων ων έχει υπερείναι, δηλαδή το είναι του

νοερή ψυχή, το σώμα και τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης, που είναι τα φυσικά και τα αδιάβλητα πάθη». Ανακτήθηκε στις 10/12/2017 από:

http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/paterikon/iwannhs_damaskhnos_ekdosis_akribhs.htm

¹⁸⁴ Διονυσίου του Αρεοπαγίτου, *Περί μυστικής Θεολογίας, Προς Τιμόθεον 5*, PG.3, 1032C-1048A

υπερβαίνει την φύση και την ύπαρξη των δημιουργημάτων του, γεγονός που τον τρέπει στο μη είναι, αλλά όχι σε εκείνο που είναι συνώνυμο τη μη ύπαρξης¹⁸⁵.

Η λεκτική αυτή αφαίρεση των ιδιοτήτων του Θεού, αποτελεί ουσιαστικά την παραδοχή της ύπαρξης και της παρουσίας Του, καθώς δεν τον εξισώνει με τα κτιστά όντα, τα οποία διακρίνονται από τα χαρακτηριστικά που Του αποδίδονται και τον διατηρεί στον κόσμο του επέκεινα, του υπερβατικού και της ακτιστότητας. Σύμφωνα με τον Άγιο Μάξιμο η αποδοχή της κατ' ουσίαν διαφοράς του Θεού από τα κτιστά όντα αναδεικνύει την υπεροχή Του, συνεπώς μέσω της παντελούς αφαίρεσης μηνύεται η θεία του θέση. Με τον ίδιο τρόπο ο Υιός και Λόγος του Θεού φανερώθηκε στον κτιστό κόσμο, μέσω της αποκάλυψης της απρόσιτης θείας ουσίας Του, την οποία διατηρούσε κρυφή μετά την ενανθρώπισή του. Η ίδια η ενσάρκωση του Χριστού καταδεικνύει την υπερβατικότητά του, την ανωτερότητά του έναντι των κτιστών όντων και αποκαλύπτει σε όλο της το εύρος την κρυφότητα της θείας ουσίας του, η οποία παραμένει άγνωστη στους ανθρώπους. Μάλιστα, ο Άγιος Μάξιμος παρομοιάζει την κρυφότητα της θείας ουσίας του Χριστού με το υπέρλαμπρο φως του ήλιου, το οποίο είναι αδύνατο να κοιτάξει ο άνθρωπος, αν και η οπτική του ικανότητα είναι μεγάλη και αναμφισβήτητη¹⁸⁶. Παρόμοια και ο Γρηγόριος Νύσσης διατυπώνει ότι ο άνθρωπος, ο οποίος επιδιώκει να έρθει σε επαφή με τον Θεό και να Τον γνωρίσει, βρίσκεται σε πλάνη όταν πιστεύει ότι μπορεί να τον κατανοήσει βάσει των ιδιοτήτων των κτιστών όντων. Μάλιστα, επισημαίνει ότι ο άνθρωπος αυτός καταλήγει να πιστεύει στον Θεό ως είδωλο, μέσω μιας κτιστής εικόνας που έχει πλάσει στο νου του για Εκείνος, η οποία δεν ανταποκρίνεται στο μεγαλείο Του, στην υπέρτατη ουσία Του και στην υπερβατικότητά Του. Μοναδικός τρόπος να αποτραπεί αυτή η ανθρώπινη πλάνη είναι να επικρατήσουν οι λεκτικοί χαρακτηρισμοί που αναφέρονται στον Θεό ως αυτό που δεν είναι παρά ως αυτό που είναι¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Μαξίμου Ομολογητού, *Μυσταγωγία*, Προοίμιο, PG.91, 664B και 664BC. Και ο Άγιος Συμεών ο νέος Θεολόγος, το ίδιο θεωρητικό πλαίσιο με τον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη και τον Μάξιμο τον Ομολογητή, διατυπώνει στον *Θεολογικό Λόγο* του (3, 2) ότι η αφαίρεση των ιδιοτήτων του Θεού προσιδιάζει επακριβώς στην θεία ουσία Του.

¹⁸⁶ Μαξίμου Ομολογητού, *Μυσταγωγία*, Προοίμιο, PG.91, 664B; Μαξίμου Ομολογητού, *Προς Θαλάσσιον τον οσιώτατον πρεσβύτερον και ηγούμενον. Περί διαφόρων απόρων της Θείας Γραφής* 25, PG.90, 333DC και 333CC

¹⁸⁷ Μαξίμου Ομολογητού, *Προς Θαλάσσιον τον οσιώτατον πρεσβύτερον και ηγούμενον. Περί διαφόρων απόρων της Θείας Γραφής* 25, PG.90, 333DC

Από τις ανωτέρω προσεγγίσεις γίνεται αντιληπτό ότι οι λεκτικοί προσδιορισμοί που αναφέρονται τόσο στις ιδιότητες του Θεού όσο και εκείνοι που αναφέρονται στην αφαίρεσή τους, δεν δύνανται να αποδώσουν το μεγαλείο της θείας και υπερβατικής Του φύσης. Για τον Άγιο Μάξιμο και τον Διονύσιο τον Αεροπαγίτη, ο Θεός εν τέλει παραμένει ανερμήνευτος, ανεξάρτητα από τις προσπάθειες που καταβάλλει ο άνθρωπος για να συλλάβει και να κατανοήσει την έννοια, την ύπαρξη και την παρουσία Του¹⁸⁸. Αντιλαμβανόμενοι οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας την απειλή του ανθρωπομορφισμού και της ειδωλοποίησης του Θεού, ασπάζονται τους λεκτικούς χαρακτηρισμούς που αναφέρονται σε όσα ο Θεός δεν είναι, σε τέτοιο βαθμό που δεν θίγεται η γνωσιολογική υπόσταση της θεολογίας. Απώτερος στόχος τους είναι να αποφύγουν την αντικειμενικοποίηση του Θεού.

Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός διατύπωσε ότι ο Θεός επειδή είναι άποσος, αόρατος και απερίγραπτος, κανένας δεν τον έχει αντικρύσει στην όψη. Πώς μπορεί λοιπόν κάποιος να περιγράψει αυτόν που δεν έχει όρια, δεν έχει μορφή, που είναι ασώματος και αινιγματικός; (Ιώ. 5,37) Η απάντηση που δίνει σχετίζεται με τη θεϊκή ενέργεια, που αποκαλύπτεται στους ανθρώπους, με το επίπεδο της νόησης και της γλωσσικής ικανότητας των ανθρώπων. Τα ατύπωτα και αόρατα πράγματα, αποτυπώνονται σωματικά για να κατανοηθούν εν μέρει, σύμφωνα με την έμφυτη τάση του ανθρώπου να τα αναγάγει στη δική του αναλογία. Όσο εγγύτερα αυτή βρίσκεται στις νοητές θεωρίες τόσο μικρότερη είναι η ανάγκη του κάθε ατόμου να προβεί σε προσαρμοσμένες στη φύση και γνώριμες αναγωγές. Ο θεϊός Λόγος, ο οποίος συμβάλλει στην αναγωγική ικανότητα του ανθρώπου και μεριμνά για την προσωπική του αναλογία, είναι φυσικό και επόμενο να εξεικονίζει όσα έχουν λάβει σχήμα ανάλογα με την ανθρώπινη φύση, τα οποία είναι αναμφίβολα αρεστά και αναγκαία για το κάθε άτομο, αλλά έχουν τέτοια φύση, που τα καθιστά μη ορατά. Η αίσθηση είναι πολύ σημαντική για τον άνθρωπο και για τα κτιστά όντα, μιας και μέσω αυτής σχηματίζεται στο μπροστινό μέρος του εγκεφάλου μια εικόνα γνώριμη, η οποία διοχετεύει το νόημα που φέρει στη λειτουργία της κρίσης, το οποίο στη συνέχεια αποθηκεύει στη μνήμη¹⁸⁹. Μέσω της αναπαράστασης και απεικόνισης των θείων ενεργειών, παριστάνονται οι ωφέλειες και τα κακά, τα οποία πρέπει είτε να μιμηθεί ο

¹⁸⁸ Μαξίμου Ομολογητού, *Μυσταγωγία*, Προοίμιον, PG.91, 664BC και 664C; Διονυσίου Αεροπαγίτου, *Περί μυστικής Θεολογίας, Προς Τιμόθεον 5*, PG.3, 1048AB

¹⁸⁹ Διονυσίου Αρεοπαγίου, *Περί θείων ονομάτων*, P.G.3; Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 28*, PG36, 44A

άνθρωπος είτε να αποφύγει. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός υποστηρίζει ότι όσο ένας άνθρωπος είναι σπουδαίος γνώστης των θείων πραγμάτων και όσο υψηλότερο νοητικό επίπεδο διαθέτει, τόσο μικρότερη ανάγκη λεκτικής ή απεικονιστικής απόδοσης του Θεού έχει. Συνεπώς, μέχρι να καταφέρει ο άνθρωπος να επιβληθεί στην έμφυτη τάση του να πιστεύει ή να επιζητά τις ανθρωποπαθείς οπτικές ή λεκτικές αναπαραστάσεις του θείου, αισθάνεται εντονότερη την ανάγκη των εικόνων, ως μνήμες των ενεργειών του Θεού¹⁹⁰.

Σύμφωνα με την Πατερική θεολογία, ο άνθρωπος που επιθυμεί να γνωρίσει πραγματικά τον Θεό, χωρίς αυτό να προϋποθέτει την θέωση, πρέπει να Τον προσεγγίσει αποδεσμευμένος από κάθε προκατάληψη και ανεπηρέαστος από κάθε λεκτικό προσδιορισμό και κάθε δεδομένη ιδιότητα. Μόνο όταν ο άνθρωπος είναι ανοιχτός και διατεθειμένος να «δει» πίσω από τη «θέα» του Θεού, να συλλάβει το μεγαλείο και την υπερβατικότητα Του, να γνωρίσει όσα παραμένουν κρυφά και αφανέρωτα, τότε μόνο μπορεί να Τον κατανοήσει. Υπό αυτό το ιδεολογικό πρίσμα η γνώση συνεπάγεται την αγνωσία και η θεωρία συνεπάγεται την αορασία. Η πλήρης αγνωσία, σιγή, αβλεψία θα οδηγήσει τον άνθρωπο στη γνώση και στη θέα του Θεού, χωρίς να κρίνεται απαραίτητη η χρήση του λόγου, της έκφρασης και της λεκτικής εκφοράς. Όσο ο άνθρωπος πορεύεται προς την κατάκτηση της θεογνωσίας, η κατανόησή Του δεν επιτυγχάνεται μέσω τις λεκτικής επικοινωνίας και της χρήσης λεκτικών σχημάτων, αλλά μέσω της νοησιαρχικής και γνωσιολογικής εγρήγορσης¹⁹¹. Όπως άλλωστε επισήμανε ο Απόστολος Παύλος στην περιγραφή της εμπειρίας του Παραδείσου, η ανθρώπινη γλώσσα αποδεικνύεται εξαιρετικά φτωχή για να την αποδώσει¹⁹². Για να καταφέρει ο άνθρωπος, ο εν δυνάμει πιστός, να γνωρίσει τον Θεό, καλείται να εισέλθει στην αγνωσία, στην αλογία, στην ανωνυμία και στην ανοησία Του, και να εγκαταλείψει τις προσπάθειες να έρθει σε επαφή μαζί Του μέσω των φυσικών θεωριών και μακρυλογιών του κτιστού κόσμου, και κατ' επέκταση της θεολογίας¹⁹³.

¹⁹⁰ Παπαδόπουλος, Σ.Γ. (1982). *Πατρολογία*, Τόμ.Α', Αθήνα

¹⁹¹ Μαξίμου Ομολογητού, *Προς Θαλάσσιον τον οσιώτατον πρεσβύτερον και ηγούμενον. Περί διαφορών απόρων της Θείας Γραφής* 25, PG.90, 333CD και *Προς Θαλάσσιον τον οσιώτατον πρεσβύτερον και ηγούμενον. Περί διαφορών απόρων της Θείας Γραφής* 65, PG.90, 756C

¹⁹² Αποστόλου Παύλου, *Προς Κορινθίους* 12:4

¹⁹³ Διονυσίου Αρεοπαγίτου, *Περί θείων ονομάτων* 7, 1, PG.3, 865BC

Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, υποστήριξε ότι τα ονόματα και οι ιδιότητες του Θεού, είτε αυτά αναφέρονται στα κτιστά χαρακτηριστικά που του αποδίδονται, είτε στην πλήρη αφαίρεσή τους, βρίσκονται σε μια διαρκή, ταυτόχρονη και λειτουργική συνάφεια¹⁹⁴. Για τον Ιωάννη τον Δαμασκηνό η παραγωγή των ονομάτων του Θεού αποσκοπεί ούτως ή άλλως στην αποκάλυψη της βίωσης της έννοιας, της ύπαρξης και της παρουσίας του Θεού, μέσω μιας εικόνας που αναφέρεται στην πραγματικότητα, διαφοροποιημένη από τα χαρακτηριστικά του κτιστού κόσμου. Αν τα ονόματα και οι ιδιότητες που σχετίζονται με την έννοια και την ουσία του Θεού διαχωριστούν και αξιοποιηθούν μονομερώς, θίγουν τον γνωσιολογικό χαρακτήρα της θεολογίας και οδηγούν στον ανθρωπομορφισμό, την ειδωλοποίηση και την αντικειμενοποίησή Του, οι οποίες αναπόφευκτα Τον εξισώνουν με τα κτιστά όντα, που είναι δικά του δημιουργήματα. Ταυτόχρονα, η υπέρμετρη χρήση της αφαίρεσης των ιδιοτήτων του Θεού, είναι δυνατό να Τον εξισώσει με το μη είναι και να οδηγήσει σε έναν θεολογικό αγνωστικισμό που θίγει τη θεία Οικονομία. Λόγω των παραπάνω κινδύνων και απειλών η παραγωγή ονομάτων βρίσκονται σε μια άρρηκτη, λειτουργική και εξαρτημένη συσχέτιση, συνάφεια και ενότητα, αδιακρίτως αν αναφέρονται στις «κτιστές» ιδιότητες του Θεού είτε στην παντελή τους αφαίρεση. Οι δύο προσεγγίσεις διαφυλάσσονται αμφοτέρως, μέσω της αλληλεπίδρασης και της αλληλεξάρτησής τους, η μια από τον κίνδυνο του ανθρωπομορφισμού του Θεού και η άλλη από τον κίνδυνο του αγνωστικισμού. Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, τα καταφατικά λεκτικά σχήματα που προσδιορίζουν τις ιδιότητες του Θεού σύμφωνα με τις εμπειρίες του κτιστού κόσμου συγκρατούν τα αποφατικά λεκτικά σχήματα, που τις απορρίπτουν, και αντιστρόφως, προκειμένου να διατηρηθεί η έννοια του Θεού μακριά από τον ανθρωπομορφισμό, την αντικειμενοποίηση, την ειδωλοποίηση και τον αγνωστικισμό.

Μέσω της μεταξύ τους συνάφειας και λειτουργικής ενότητας, τα καταφατικά και αποφατικά ονόματα και ιδιότητες που αναφέρονται στην ουσία του Θεού, συνέβαλλαν καθοριστικά στο να διατηρηθεί αλώβητος ο χαρακτήρας της ορθόδοξης θεολογίας από τις αλλοιώσεις της έννοιας του Θεού, όπως επίσης να διαφυλαχθεί η ακεραιότητα της παρουσίας Του στον κόσμο των κτιστών όντων από τη μια, και της υπερβατικότητάς του σε σχέση με την κτιστότητα. Παράλληλα, απέτρεψαν τον κίνδυνο να μετασχηματιστεί η ορθόδοξη θεολογία σε πεδίο γνωσιολογικών και νοησιαρχικών προβληματισμών και αμφισβητήσεων, ή να αναπτύξει κοινά με την

¹⁹⁴ Ιωάννου του Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριθής της ορθοδόξου πίστεως* 1, 12, P.G.94, 848B

επιστήμη της ανθρωπολογίας, προσλαμβάνοντας ερμηνευτικές προσεγγίσεις και αξίες που βρίσκουν θεωρητική εφαρμογή στη σχολαστική θεολογία που αναπτύχθηκε στη Δύση. Αν και στη σχολαστική θεολογία υπήρχε η θετική οδός, η αρνητική οδός και η οδός της υπεροχής, σύμφωνα με τις οποίες οι θεολόγοι απέδιδαν θετικές, αρνητικές και υπερθετικού βαθμού ιδιότητες στον Θεό, η διαδικασία αυτή προϋπόκειται τη νοησιαρχία και τη μετάβαση από το κτιστό στο άκτιστο, χωρίς να συνεπάγεται την βίωση της έννοιας, της ύπαρξης και της παρουσίας της ακτιστότητας. Για τους σχολαστικούς θεολόγους, η ακτιστότητα θεωρούνταν ξεκάθαρα και σαφώς υποδεέστερη της δυναμικής της ανθρώπινης σκέψης και νόησης, με τις οποίες συλλαμβάνει και κατανοεί την έννοια, την ύπαρξη και την παρουσία του Θεού¹⁹⁵. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποδοθεί στον Θεό μια ανθρωπομορφική εικόνα και να μετατραπεί η θεολογία σε ανθρωπολογία, και κατ' επέκταση να διαβρωθεί το θεωρητικό υπόβαθρο της δυτικής θεολογικής σκέψης και της πνευματικότητας, η οποία σταδιακά οδήγησε στον αθεϊσμό.

Σήμερα, στην εποχή της γνώσης και της πληροφόρησης, όπου ο άνθρωπος μπορεί να ενημερωθεί για κάθε τι που τον ενδιαφέρει και να κατακτήσει ο ίδιος τις γνώσεις και τις δεξιότητες που είναι απαραίτητες για την προσωπική του πρόοδο και ανάπτυξη, του δημιουργούν την ψευδαίσθηση ότι οι δυνατότητες του δεν έχουν όρια και ότι μπορεί να συλλάβει, να αντιληφθεί, να ερμηνεύσει, να κατανοήσει και να κάνει κτήμα του όσα αφορούν στον κόσμο, καθώς επίσης και στη συμπαντική πραγματικότητα. Για τον σύγχρονο άνθρωπο, η κατάκτηση της γνώσης είναι απλώς ζήτημα χρόνου και δεν εκλαμβάνεται ως δυνατή ή πιθανή οποιαδήποτε άρνηση, απόφαση ή αφαίρεση που να σχετίζεται με αυτή τη διαδικασία. Η γνώση θεωρείται παραπάνω από βέβαιη και αποτρέπει πλήρως από κάθε είδους αγνωστικισμό, ακόμα κι όταν η σύγχρονη φιλοσοφία και διάνοηση πρεσβεύουν και αποδέχονται ότι είναι δυνατό η γνώση να μη φτάνει παντού.

Ωστόσο, όπως υποστήριζαν και οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας, η παντοδυναμία της γνώσης και των γνωσιολογικών προσεγγίσεων, που αναμφισβήτητα καλλιεργούν ένα κλίμα αισιοδοξίας για την πορεία της εξέλιξης του ανθρώπου, δεν μπορεί να έχει ισχύ στον άκτιστο κόσμο της Τριαδικής υπέρτατης και υπερβατικής οντότητας. Ο κόσμος της ακτιστότητας θεωρείται απροσπέλαστος για τις γνωσιολογικές δυνάμεις

¹⁹⁵ Ματσούκας, 1985, ό.π., σσ.207-208

των κτιστών όντων, καθώς το χάσμα που χωρίζει τους δύο κόσμους είναι ανυπέρβλητο. Η γνώση και η νόηση του ανθρώπου έχουν συγκεκριμένα όρια, τα οποία δεν μπορεί να υπερβεί και για τον λόγο αυτό δεν μπορεί να συλλάβει τη φύση του ακτίστου χωρίς να οδηγηθεί στην πλάνη.

Μέσω της πατερικής παράδοσης, η Ορθόδοξη Χριστιανική θρησκεία παρέχει λύσεις στα θεολογικά προβλήματα που προκύπτουν στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη και πολυπολιτισμική κοινωνική πραγματικότητα και που εγείρονται στο πλαίσιο των διαθρησκειακών συζητήσεων. Το γεγονός ότι το ορθόδοξο δόγμα δεν προβάλλει τον Θεό ως ανθρωπομορφική και ειδωλοποιημένη μορφή, με αντικειμενικοποιημένες τις θείες ιδιότητες σύμφωνα με τις δυνατότητες της ανθρώπινης νόησης και γνώσης, καθιστούν ιδιαίτερης σημασίας τον συγχρωτισμό των ορθόδοξων χριστιανών με τους πιστούς άλλων θρησκειών και δογμάτων. Ενώ οι δεύτεροι ασπάζονται συγκεκριμένα πιστεύω σχετικά με τη φύση και την υπόσταση του Θεού, με βάση τα ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά που αποδίδουν σε Αυτόν, οι πιστοί του ορθόδοξου δόγματος, ακολουθώντας τα κηρύγματα των Πατέρων της εκκλησιαστικής παράδοσης καταφάσκουν και αποφάσκουν ταυτόχρονα τις ιδιότητές Του, και ασπάζονται μια περί Θεού έννοια απαλλαγμένη από ειδωλοποιήσεις.

Σε αυτό το σημείο της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, όπου η έννοια, η ύπαρξη, η ουσία και η παρουσία του Θεού είναι διαχωρισμένη από κάθε είδους ανθρωπομορφισμούς, έγκειται η σημασία της διδασκαλίας των θεμελιωδών αληθειών της ορθόδοξης πίστης μέσω του ΘΜ σε όλους τους μαθητές, ανεξαιρέτως θρησκευόμενος. Το απαγκιστρωμένο περί Θεού ερώτημα από αντικειμενοποιημένες κτιστές και άκτιστες θείες ιδιότητες και από ανθρωπομορφικές περιγραφές και παρομοιώσεις, βοηθάει τους μαθητές να αντιληφθούν την έννοια του Θεού σε ένα ευρύ πλαίσιο, που ταιριάζει με τον χαρακτήρα της παγκοσμιοποιημένης κοινωνικής πραγματικότητας στην οποία ζουν, μαθαίνουν και δημιουργούν, και συμβάλει στην αντιμετώπιση των θεολογικών προβλημάτων που εγείρονται αναφορικά με την ύπαρξη του Θεού εν γένει.

1.6 Το περί Θεού ερώτημα ως προς τη ζωή, με τους άλλους και τη διασφάλιση της διαφορετικότητας και της ειρήνης.(Θεολογικές και φιλοσοφικές απόψεις για την έννοια του Θεού)

Η αποδοχή της ύπαρξης του Θεού και της ένσαρκης παρουσίας του Λόγου του Θεού στον κόσμο είναι ο βασικότερος λόγος για την ομόνοια, ειρήνη στη ζωή του ανθρώπου σε σχέση και συνάφεια με τους υπόλοιπους και σε ένα γενικό πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων. Το πρότυπο για την κοινωνική ζωή του ανθρώπου είναι η Αγία Τριάδα¹⁹⁶. Όπως οι τρεις υποστάσεις μετέχουν της αυτής κοινής Ουσίας χωρίς να χάνουν τα υποστατικά τους ιδιώματα¹⁹⁷ έτσι και ο άνθρωπος χωρίς να χάνει τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του που αποτελούν και τα κύρια στοιχεία της διαφορετικότητάς του από τους υπόλοιπους, μετέχει ως τμήμα ενός γενικού συνόλου στην Εκκλησία και δι' αυτής στα μυστήρια, τα οποία και αποτελούν την πρόγευση της μέλλουσας Βασιλείας του Θεού. Όλη η ανθρωπότητα, μέσα στην διαφορετικότητά της, μετέχουσα στην εκκλησία και στα μυστήρια συναπαρτίζει και συναποτελεί το σώμα του Χριστού και ως σώμα αγιάζεται και καθομοιώνεται με τον Θεό. Επομένως, μέσα στην εκκλησία, ο άνθρωπος ως ατομική οντότητα γίνεται μέρος ενός γενικού συνόλου, το οποίο έχει τα ίδια χαρακτηριστικά της ομοιότητας προς τον Θεό, χωρίς όμως να χάνει τα ιδιαίτερα στοιχεία της προσωπικότητάς του που τον χαρακτηρίζουν ως άνθρωπο. Μέσα στην εκκλησία παύει να είναι άτομο και γίνεται άνθρωπος και ως σύνολο πλησιάζει την αγιότητα του Θεού για να μπορέσει να μετάσχει της βασιλείας και των δωρεών του αγίου Πνεύματος. Βέβαια όλα αυτά που θα τα προσεγγίσουμε στη συγκεκριμένη ενότητα έχουν ισχύ εάν η απάντηση στο ερώτημα περί της ύπαρξης του Θεού είναι καταφατική.

Η θεολογία λαμβάνει την ύπαρξη του Θεού ως απολύτως απαραίτητη και βέβαιη βάσει της εξουσίας, της πίστης ή της αποκάλυψης, πολλοί φιλόσοφοι, κυρίως, και μερικοί θεολόγοι, πίστευαν ότι είναι δυνατό να αποδείξουν με τη λογική ότι πρέπει να υπάρχει ένας θεός. Ο Θωμάς Ακινάτης, τον δέκατο τρίτο αιώνα, διατύπωσε τους πέντε τρόπους με τους οποίους η ύπαρξη του Θεού μπορεί να αποδειχθεί φιλοσοφικά. Συγκεκριμένα:

¹⁹⁶ Γιούλτσης Βασίλειος «Θεολογία και διαπροσωπικές σχέσεις κατά τον Ιερό Φώτιο» στο Ανάλεκτα Βλατάδων τ. 20, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών μελετών, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 23-24

¹⁹⁷ Όπως παραπάνω σελ. 36-45

- Αρχικώς, επικαλέστηκε το επιχείρημα του *κινούντος ακινήτου*. Γνωρίζουμε ότι υπάρχει κίνηση στον κόσμο. Οτιδήποτε είναι εν κινήσει, κινητοποιείται από κάτι άλλο. Αυτό, πρέπει να κινηθεί από κάτι άλλο. Για να αποφύγουμε την αέναη επανάληψη, πρέπει να οριστεί ένα πρώτο κινούν ακίνητο, το οποίο μπορεί να ονομαστεί «θεός».
- Το δεύτερο επιχείρημα είναι αυτό που βασίζεται στο ότι τίποτα δεν προκαλείται από τον εαυτό του, δηλαδή στην *πρώτη αιτία*. Για παράδειγμα, ένα τραπέζι κατασκευάζεται από έναν ξυλουργό, ο οποίος έχει δημιουργηθεί από τους γονείς του. Και σ' αυτή την περίπτωση, προκειμένου να αποφευχθεί η αέναη επανάληψη, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι πρέπει να υπάρχει μια πρώτη αιτία, η οποία ονομάζεται θεός.
- Το τρίτο επιχείρημα, είναι *κοσμολογικό*. Σύμφωνα με αυτό, όλα τα φυσικά πράγματα, ακόμα και τα βουνά, τα ποτάμια και οι ογκόλιθοι, προκύπτουν και εκλείπουν, ανεξαρτήτως από τον χρόνο που διαρκούν. Επομένως, δεδομένου ότι ο χρόνος είναι απεριόριστος και άπειρος, πρέπει να υπάρχει κάποιο ορισμένο χρονικό σημείο, κατά το οποίο κανένα από αυτά δεν μπορεί να υπήρχε. Αλλά αν δεν υπήρχαν, πως θα μπορούσαν να υπάρξουν σε κάποια στιγμή της ιστορίας, εφόσον τίποτα δεν προκαλεί και δεν προκαλείται από τίποτα. Η λύση στον παρόντα προβληματισμό δίδεται με την αποδοχή της πεποίθησης ότι υπάρχει τουλάχιστον ένα αναγκαίο πράγμα που είναι αιώνιο, το οποίο ονομάζεται θεός.
- Το τέταρτο επιχείρημα βασίζεται στη διαφορά των ποιοτήτων, όπως είναι για παράδειγμα η *διαφορά στο βαθμό* της καλοσύνης κάθε ανθρώπου. Ωστόσο, κάθε σύγκριση αναφορικά με την περισσότερη ή λιγότερη ποιότητα, μπορεί να ευσταθεί και να είναι λογική, εφόσον τεθεί σε εξέταση βάσει του μέγιστου βαθμού καλοσύνης, που πρέπει να είναι ο θεός, ως το ανώτατο και υπέρτατα αγαθό υπερβατικό ον.
- Το τελευταίο και πέμπτο επιχείρημα είναι το *τελεολογικό*. Σύμφωνα με αυτό, όλα τα πράγματα στον κόσμο κινούνται προς έναν σκοπό, όπως ακριβώς το βέλος κατευθύνεται προς τον στόχο του, εφόσον το απελευθερώσει και το στρέψει προς μια κατεύθυνση ο τοξοβόλος. Συνεπώς, πρέπει να υπάρχει ένας

έξυπνος σχεδιαστής, που κατευθύνει όλα τα πράγματα και τα όντα στους στόχους τους και αυτός είναι ο θεός¹⁹⁸.

Δύο άλλα σημαντικά αποδεικτικά στοιχεία για την ύπαρξη του Θεού κινούνται στο επίπεδο της οντολογίας και σε εκείνο της ηθικής. Αναφορικά με το πρώτο, ο Άγιος Άνσελμος του Καντέρμπερυ, τον 11^ο αιώνα υπερασπίστηκε την ύπαρξη του θεού βάσει της λογικής ότι θα ήταν αντιφατικό να αρνούμαστε την ύπαρξη του θεού. Αρχίζει τον συλλογισμό του με τον ορισμό του Θεού ως «εκείνο το ον από το οποίο τίποτα μεγαλύτερο δεν μπορεί να συλληφθεί». Αν ο Θεός υπήρχε μόνο στο μυαλό, τότε δεν θα ήταν το μεγαλύτερο συλληφθέν ον, καθώς θα ήταν δυνατό να φανταστούν οι άνθρωποι μια ύπαρξη μεγαλύτερη, η οποία θα μπορούσε να υπάρχει τόσο στο μυαλό όσο και στην πραγματικότητα, συνεπώς θα ήταν ο Θεός. Επομένως, να φανταστούμε ότι ο Θεός υπάρχει μόνο στο μυαλό αλλά όχι στην πραγματικότητα οδηγεί σε μια λογική αντίφαση. Αυτό αποδεικνύει την ύπαρξη του Θεού τόσο στο μυαλό όσο και στην πραγματικότητα¹⁹⁹.

Ο Kant απέρριψε όχι μόνο το οντολογικό επιχείρημα του Άνσελμου, αλλά και τα τελεολογικά και κοσμολογικά επιχειρήματα του Θωμά Ακινάτη και στις θεωρητικές προσεγγίσεις που βασίζονταν στην άποψη ότι ο λόγος είναι πολύ περιορισμένος για να γνωρίζει κάτι πέρα από την ανθρώπινη εμπειρία. Ωστόσο, υποστήριξε ότι η θρησκεία θα μπορούσε να εδραιωθεί ως προϋπόθεση της ηθικής στο ανθρώπινο μυαλό, δηλαδή του πρακτικού λόγου. Η ύπαρξη του Θεού είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη οποιοδήποτε ηθικών κρίσεων που είναι αντικειμενικές, οι οποίες υπερβαίνουν τις απλές σχετικιστικές ηθικές προτιμήσεις. Τέτοιες κρίσεις απαιτούν πρότυπα εξωτερικά σε οποιοδήποτε ανθρώπινο μυαλό, δηλαδή, υποθέτουν το μυαλό του Θεού²⁰⁰.

¹⁹⁸ Thomas Aquinas, *The Summa Contra Gentiles*, Βιβλ. 1, Κεφ. 25; Te Velde, R. (1995). *Participation and Substantiality in Thomas Aquinas*, BRILL, Leiden New York Köln, σσ. 215-216; Ζυλσόν, Ε. (2016). *Το Ον και η Ουσία. Το πρόβλημα της ύπαρξης στη δυτική φιλοσοφία από την αρχαιότητα ως τον εικοστό αιώνα*, Σαμαρτζής, Θ. (μτφρ & εισαγ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, σ.213

¹⁹⁹ Murray, M.J., & Rea, M.C. (2008). *An Introduction to the Philosophy of Religion*, Cambridge University Press, σ.124; Oppy, G. (1995). *Ontological arguments and belief in God*, Cambridge University Press, σσ.4-5; Barnes, J. (1972). *The Ontological Argument*, London: Macmillan, σ.15

²⁰⁰ Kenny, A. (2005). *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Νεφέλη, σσ.262-265; Πελεγρίνης, 2004, ό.π.

Αντιθέτως, κατά της ύπαρξης του Θεού τάχθηκαν πολλοί φιλόσοφοι, άθεοι και αγνωστικιστές, οι οποίοι βρίσκουν τα επιχειρήματα των υπερασπιστών ως ασυμβίβαστα με τα παρατηρούμενα γεγονότα. Θεωρούν ότι ο Θεός δεν υπάρχει, καθώς η έννοιά του είναι ασυνάρτητη και συγκεκριμένη. Η ισχυρότερη απόδειξη ότι δεν υπάρχει Θεός αφορά στο Περί κακού ερώτημα, σύμφωνα με το οποίο, αν ο Θεός μπορεί να το αποτρέψει αλλά δεν το πράττει, τότε δεν μπορεί να είναι πανάγαθος, αν ο Θεός σκοπεύει να αποτρέψει το κακό, αλλά δεν δύναται, δεν μπορεί να είναι παντοδύναμος, αν ο Θεός σκοπεύει να αποτρέψει το κακό και είναι αναμφισβήτητα ικανός να το κάνει, τότε πως μπορεί να εξηγηθεί η ύπαρξη του κακού; Ένα ακόμα επιχειρήμα των πολέμιων της θέσης περί της ύπαρξης του Θεού, αφορά στην πεποίθηση ότι η ιδέα του Θεού είναι ασυμβίβαστη με το γεγονός ότι ο άνθρωπος έχει ελεύθερη βούληση, ότι έχει το δικαίωμα να κάνει επιλογές. Εάν ο Θεός είναι παντογνώστης, πρέπει να γνωρίζει εκ των προτέρων τι ακριβώς θα κάνει ένα άτομο σε μια δεδομένη κατάσταση. Στην περίπτωση αυτή, ένα άτομο δεν είναι στην πραγματικότητα ελεύθερο να ακολουθήσει εναλλακτική οδό σε αυτό που ο Θεός γνωρίζει ότι θα κάνει. Συνεπώς, η ελεύθερη βούλησή του είναι μια φενάκη, μια ψευδαίσθηση, μια αυταπάτη. Το ζήτημα της ελευθερίας των επιλογών γίνεται περισσότερο πολύπλοκο ως προς την αμαρτία, καθώς όσοι διαφωνούν με την ύπαρξη του Θεού, αδυνατούν να αποδεχτούν ότι κάποιος αμάρτησε λόγω επιλογής, δηλαδή εκμεταλλευόμενος την ελευθερία του²⁰¹.

Φιλοσοφικά, ο Hume διατύπωσε ισχυρές θέσεις και άσκησε δριμεία κριτική στα επιχειρήματα των υποστηρικτών της ύπαρξης του Θεού. Συγκεκριμένα, στο κοσμολογικό τρίτο επιχειρήμα του Θωμά Ακινάτη, αντιπαρέβαλε τη θέση ότι η ιδέα της αναγκαστικής παρουσίας ενός υπάρχοντος όντος είναι παράλογη, καθώς οτιδήποτε μπορεί να γίνει αντιληπτό ως υπάρχον μπορεί ταυτόχρονα να συλληφθεί και ως ανύπαρκτο. Διατύπωσε ότι πιθανή και αληθοφανής μπορεί να είναι η πρόταση ότι το σύμπαν είναι αιώνιο και άφθαρτο από μόνο του, χωρίς να είναι απαραίτητη η ύπαρξη ενός θεού, που να το έχει δημιουργήσει. Ο Hume διαφώνησε έντονα και ως προς το πέμπτο επιχειρήμα του Ακινάτη, και υποστήριξε ότι δεν υπάρχει ούτε νόμιμος, αλλά ούτε και λογικός τρόπος να προσδιοριστούν οι ιδιότητες του Θεού,

²⁰¹ Dawkins, R. (2007). *Η περί Θεού αυταπάτη*, Αθήνα: Κάτοπτρο; Λίποβατς, Θ. (2012) *Η απατηλή σαγήνη και η διαβρωτική βία του κακού*, Αθήνα: Πόλις; Βασιλειάδης, Π. *Το έλλειμμα θεολογίας περί του κακού στην Κ.Δ. και το μέλλον των βιβλικών σπουδών*. Ανακτήθηκε στις 10/08/2017 από: http://www.theo.auth.gr/sites/default/files/attachments/BIBLICUM_6.pdf

μέσω της παρατήρησης των χαρακτηριστικών των δημιουργημάτων του. Αμφισβήτησε τη βεβαιότητα των υποστηρικτών της ύπαρξης του Θεού, υποστηρίζοντας ότι ο κόσμος θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί από ένα σύνολο όντων, ή ότι θα μπορούσε να είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς προσπαθειών. Ο Hume δεν αποδέχονταν την αλήθεια του κόσμου, ως μια πρώτη φτωχή προσπάθεια μια νεαρής θεότητας, που μετά την εγκατέλειψε, νιώθοντας ντροπή για την χωλή της εικόνα²⁰².

Το Περί Θεού ερώτημα απασχόλησε την ανθρωπότητα σχεδόν από τις απαρχές της και στο πλαίσιο των αναζητήσεων του ανθρώπου να κατανοήσει, να ερμηνεύσει και να εξηγήσει την ύπαρξη του κόσμου και των όντων. Φιλοσοφικά, καταγράφονται αναρίθμητες μελέτες από τους Προσωκρατικούς ως και την μετανεωτερική εποχή, αναφορικά με την πρώτη αρχή, με το ένα και υπέρτατο ον, με το αίτιο της δημιουργίας του κόσμου. Οι προσεγγίσεις μπορεί να είναι κοσμολογικές, οντολογικές, θεολογικές και ηθικές και έχουν ως κοινό στοιχείο να εντοπίσουν και να προσδιορίσουν το τι βρίσκεται πίσω από την απτή πραγματικότητα, πίσω από τον άνθρωπο, πάνω από όλα τα όντα και τα πράγματα. Τα επιχειρήματα γύρω από το εν λόγω ερώτημα αποσκοπούν να υποστηρίξουν τη θέση είτε ότι ο Θεός υπάρχει στην πραγματικότητα, είτε ότι δεν υπάρχει.

Το Περί Θεού ερώτημα είναι καθοριστικό για την ανθρώπινη ζωή, για τον άνθρωπο ως ον, για τον τρόπο που δρα, πράττει και ενεργεί. Σύμφωνα με την απάντηση που θα δοθεί σε αυτό, ο άνθρωπος θεωρείται από τη μια ως η υπέρτατη ύπαρξη στο σύμπαν και από την άλλη ότι υπόκειται και υπακούει σε μια ανώτερη δύναμη, σε μια υπερβατική και υπέρτατη οντότητα, την οποία πρέπει να αγαπά ή να αφηφά, να σέβεται ή να αγνοεί. Το Περί Θεού ερώτημα επηρεάζει τον άνθρωπο και την πορεία της ιστορίας του, καθώς μπορεί είτε να τον καταστήσει αλαζόνα, ματαιόδοξο και επικίνδυνο για τους άλλους, λόγω του αισθήματος της παντοδυναμίας που πηγάζει από το γεγονός ότι θεωρεί τον εαυτό του το ιεραρχικά ανώτερο ον ενός κόσμου που στερείται Αρχής και Δημιουργού, είτε μετριοπαθή, προσγειωμένο και σεμνό, λόγω του ότι πρέπει να υπακούει στον ανώτερο, παντοδύναμο, πανάγαθο και παντογνώστη Δημιουργό του, ο οποίος βρίσκεται πάνω από όλα και από όλους.

²⁰² Dawkins, 2007, ό.π.; Πελεγρίνης, 2004, ό.π.

Για την απόδειξη της ύπαρξης του Θεού, υπάρχουν τρεις συλλογιστικές οδοί, όπως κατά κάποιο τρόπο τις όρισε ο Descartes²⁰³, οι οποίες ακολουθούνται διαχρονικά, αναλόγως τη γραμμή, που ο κάθε μελετητής, ερευνητής, πιστός ή σκεπτόμενος άνθρωπος αποφασίζει να ακολουθήσει. Συγκεκριμένα:

- Η προσέγγιση *a priori*, που υποστηρίζει μια αντίληψη περί Θεού ως την τέλεια ύπαρξη, της οποίας η ανυπαρξίας είναι παντελώς αδιανόητη (Ιδεολογική).
- Η προσέγγιση *a posteriori*, αφού δίνει στοιχεία από τον εμπειρικό, παρατηρούμενο και αισθητό κόσμο, υποστηρίζει ότι η ύπαρξη του Θεού είναι απαραίτητη για να εξηγήσει τα χαρακτηριστικά του σύμπαντος (Κοσμολογική).
- Η υπαρξιακή προσέγγιση, που επιβεβαιώνει την άμεση εμπειρία του Θεού μέσω της προσωπικής ανακάλυψης/ αποκάλυψης (Οντολογική). Ωστόσο, αυτή δεν αποτελεί πραγματικό επιχείρημα, καθώς κανείς δεν μπορεί να τεκμηριώσει τη θέση του για κάτι που δεν βλέπει μπροστά του ή που δεν βιώνει εμπειρικά άμεσα.

Στη βάση της τρίτης οδού, εντοπίζεται το ζήτημα της πίστης, η οποία σύμφωνα με τη χριστιανική θεολογία, απαντά στο ερώτημα της ύπαρξης του Θεού. Ο Απόστολος Παύλος στην επιστολή του προς Εβραίους²⁰⁴ διατυπώνει ρητώς ότι η πίστη υποστασιοποιεί τα πράγματα και νοηματοδοτεί τις αλήθειες που δεν μπορούν να ελεγχθούν ή να επαληθευτούν με τις αισθήσεις. Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, δεν μπορεί να αποδειχθεί η ύπαρξη του Θεού παρά μόνο μέσω της Πίστης. Ο Ευαγγελιστής Ιωάννης, μακαρίζει όσους πιστεύουν σε Αυτόν χωρίς να χρειάζεται να επιβεβαιωθούν αισθητηριακά και όσους, αν και δυσκολεύονται να Τον αποδεχτούν, έχουν καλή προαίρεση στο να πειστούν και να πιστέψουν(Ιω.20,29). Ο Ευαγγελιστής Μάρκος, διατύπωσε ότι σε κάθε ένα βήμα που κάνει ο άνθρωπος για να φτάσει στον Θεό και να τον κατανοήσει, προκειμένου να τον πιστέψει, Εκείνος κάνει δέκα βήματα προς τον άνθρωπο που Τον αναζητά. Ο Θεός αναγνωρίζει ότι ο άνθρωπος, όσο κι αν προσπαθεί να πιστέψει, δυσκολεύεται, αφού κλονίζεται από τα εξωτερικά ερεθίσματα και από την αδυναμία απτής τεκμηρίωσης, με αισθητηριακές αποδείξεις. Σύμφωνα με

²⁰³ Windelband, W. & Heimsoeth, H. (1982). *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*. Τόμ. Β΄., Ν.Μ. Σκουτερόπουλος (μτφρ),. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Μ.Ι.Ε.Τ.; Πελεgrίνης, 2004, ό.π.

²⁰⁴ Αποστόλου Παύλου, *Προς Εβραίους 11:1*

τον Ευαγγελιστή Μάρκο, το άτομο θα πρέπει να «δει» με τα μάτια της ψυχής τα έργα του Θεού, με τα οποία του φανερώνεται και του αποκαλύπτεται. Εξάλλου, η πίστη πηγάζει εκ των έσω, ως ανάγκη ξεχωριστή, που διαφοροποιεί τους ανθρώπους μεταξύ τους(Μαρκ.20,29). Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, επειδή αναγνώριζε τον υπερβατικό χαρακτήρα του Θεού και τη δυσκολία που γεννάει το γεγονός αυτό στους ανθρώπους, δηλαδή να αντιληφθούν με την κτιστή και εμμενή τους φύση την υπερβατική και άκτιστη ουσία του υπέρτατου όντος, που εντοπίζεται στο επέκεινα, υποστήριξε την θεμελιώδη σημασία της πίστης²⁰⁵.

Ο Απόστολος Παύλος, στην Επιστολή του προς Ρωμαίους, διατυπώνει σαφώς και ευκρινώς ότι όσοι δεν μπορούν ή δεν προαιρούνται να πειστούν για την ύπαρξη του Θεού, δεν έχουν καμία δικαιολογία, που να τεκμηριώνει τη θέση τους. Αυτό που μπορούν να γνωρίζουν για τον Θεό, δεν είναι κάτι για το οποίο θα πρέπει να αναμένουν. Είναι κάτι που ο Θεός τους το έχει ήδη δείξει και τους δείχνει καθημερινά και σε κάθε περίπτωση. Από την πρώτη στιγμή της δημιουργίας του κόσμου και του σύμπαντος, η αόρατη, άκτιστη και αιώνια θεία φύση Του, δηλαδή η άφθαρτη και αιώνια θεότητα Του, έχει γίνει ξεκάθαρα αντιληπτή στα κτιστά όντα που έχουν δημιουργηθεί²⁰⁶. Σύμφωνα με τις διδαχές του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, είναι παράλογο οι άνθρωποι να μην βλέπουν ή να κάνουν πως δεν βλέπουν ή να μη θέλουν να δουν την τελειότητα του κόσμου, η οποία αποκαλύπτει την τελειότητα και την αγαθότητα του Δημιουργού του. Όπως ακριβώς η θέα ενός ρούχου, παραπέμπει στον ράφτη του, όπως η θέα ενός πλοίου παραπέμπει στον ναυπηγό του, όπως η θέα ενός οικήματος παραπέμπει στον οικοδόμο του, έτσι και η θέα του σύμπαντος θα πρέπει να παραπέμπει στον Δημιουργό του. Αυτή η απόδειξη, θεολογικά, αποστερεί από κάθε αρνητή του Θεού κάθε δικαιολογία και τον καθιστά τον αντιρρητικό του λόγο ατεκμηρίωτο²⁰⁷.

Το Περί Θεού ερώτημα, όπως γίνεται αντιληπτό από τις ανωτέρω αναφορές, έχει κοσμολογική, τελολογική, οντολογική, ιδεολογική και ιστορική διάσταση, που προσεγγίζονται τόσο θεολογικά όσο και φιλοσοφικά, με στόχο από τη μια να αποδείξουν το αυτονόητο, ότι δηλαδή η ύπαρξη του Θεού είναι μια δεδομένη αλήθεια

²⁰⁵ Αγίου Ιωάννου Χρυσόστομου, *Εις τας Πράξεις PG.60, 409*

²⁰⁶ Αποστόλου Παύλου, *Προς Ρωμαίους 1:19, 20*

²⁰⁷ Γρηγορίου Νύσσης (1987). *Απολογητικός περί τῆς Ἑξαήμερου*. Στο *Γρηγορίου Νύσσης Ἔργα*, Τεύχ.5, Θεσσαλονίκη: Ε.Π.Ε., σσ.264-266.

που γίνεται αντιληπτή σε κάθε περίπτωση, και από την άλλη να διερευνήσουν τα δεδομένα της εν λόγω αλήθειας βάσει λογικής. Ωστόσο, στην παρούσα ενότητα, θα δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στην ηθική διάσταση του ερωτήματος, δηλαδή στην αντίχρεωση της ηθικής αναγκαιότητας της ύπαρξης του Θεού, όπως αυτή προκύπτει μέσα από τη συσχέτιση της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων και της διασφάλισης της διαφορετικότητας και της ειρήνης. Άλλωστε στο ερευνητικό μέρος θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν πολλές σχετικές αναφορές στα βιβλία του ΘΜ.

Όταν γίνεται λόγος για ηθική, δεν εννοείται μια στείρα πρακτική εφαρμογή ηθικών ενεργειών, που υπαγορεύονται από νόμους και καταναγκασμούς, βιβλικού τύπου, και απαιτούνται λόγω της αναγκαιότητας να περιοριστούν οι αδυναμίες του χαρακτήρα των ανθρώπων ή οι λοξοδρομήσεις λόγω του αυτεξουσίου τους. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, θα ήταν αρκετό να υπάρχει ένα σύμπαν, που θα λειτουργούσε ως ηθική μηχανή, με ηθικές σκοπιμότητες, όπου οι άνθρωποι θα πείθονταν ότι μπορούν να γίνουν ενάρετοι όταν προβαίνουν σε ηθικές πράξεις, μέσω των οποίων θα ικανοποιούνταν οι προσωπικές τους ανάγκες. Σε ένα τέτοιο ηθικοκεντρικό σύμπαν, θα πρέπει να υπάρχει μια *a priori* αιτία, που θα υποχρεώνει τους ανθρώπους να πετύχουν το μεγαλύτερο δυνατό καλό. Αυτή η αιτία θα είναι ο Θεός, που θα αποτελεί την ορθολογική προϋπόθεση της ηθικής ζωής. Στην περίπτωση αυτή όμως, ο Θεός εμφανίζεται ως αυστηρός κριτής, που απαιτεί την πιστή εφαρμογή των νόμων, που ο ίδιος έχει ορίσει. Σύμφωνα με τον Hans Küng, αυτός ο Θεός, της αυστηρής βιβλικής ηθικής, δε φανερώθηκε στο πρόσωπο του σαρκωμένου Θεού Λόγου. Ο ενανθρωπήσας Χριστός αποκαλύφθηκε ως αγάπη που σώζει, ένας Θεός που δωρίζει αγάπη, χωρίς να την αξιώνει²⁰⁸.

Σύμφωνα με τον Küng, σταδιακά τα διδάγματα της αγάπης του Χριστού, υπερκεράστηκαν από τον φόβο του βιβλικού Θεού, ο οποίος επιβλήθηκε κατά την πορεία εξέλιξης των χριστιανικών Εκκλησιών. Για τον λόγο αυτό, ο Küng διατυπώνει ότι είναι λογικό ο άνθρωπος να αντιμετωπίζει με δυσπιστία και σκεπτικισμό, έναν σκληρό Θεό, που προκαλεί φόβο στους πιστούς του και που μένει αποστασιοποιημένος και απαθής, στον ευδαίμονα υπερβατικό του κόσμο, τη στιγμή που η ανθρωπότητα δοκιμάζεται από δεινά, πάθη, δυστυχίες και οδύνες²⁰⁹. Απέναντι

²⁰⁸ Küng, H. (1978). *Existiert Gott? Antwort auf d. Gottesfrage d. Neuzeit*, München, Zürich: Piper, σ.759

²⁰⁹ Küng, 1978, ό.π., σ.759

σε έναν ατάραχο Θεό, που εστιάζει στην αυστηρή τήρηση των ηθικών νόμων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ηθική τάξη, που εν τέλει αποδεικνύεται φενάκη, μιας και υπερισχύουν οι ιδιαιτερότητες των ατόμων, οι άνθρωποι μπορούν να επαναστατήσουν και να θέσουν στο επίκεντρο των συζητήσεων το Περί Θεού ερώτημα.

Οι άνθρωποι μπορούν να θέσουν σε αμφισβήτηση τον απρόσιτο Θεό, που διατηρεί μια στάση απαθούς παρατήρησης των τεκταινομένων και των γεγονότων, όπως αυτά διαμορφώνονται από την ελεύθερη βούληση των αποπροσανατολισμένων ανθρώπων, λόγω της ακαμψίας των ηθικών νόμων. Το Περί Θεού ερώτημα, υπό αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, λειτουργεί υπέρ της διχόνοιας και της εχθρότητας μεταξύ των ανθρώπων, καθώς εξασφαλίζει μια επίπλαστη συμπαντική αρμονία, που θεωρείται ανεπίκαιρη ή πρόωγη για το παρόν και ανεπίκαιρη ή υπό αίρεση για το μέλλον. Αντίθετα, το ερώτημα Περί Θεού, όταν αφορά στο υπερβατικό άκτιστο ον, που έχει διαπράξει την υπέρτατη πράξη αγάπης και ευσπλαχνίας, με την ενανθρώπιση του Θεού Λόγου, τη θυσία του και την ανάστασή του, με απώτερο στόχο τη σωτηρία της ανθρωπότητας, αποκτά ανθρωπιστικό χαρακτήρα, ικανό να διασφαλίσει την ειρήνη και τη διαφορετικότητα στον κόσμο. Σύμφωνα με τον Küng, η αγάπη του Πατέρα Θεού και του Θεανθρώπου, μπορεί να συσπειρώσει τους ανθρώπους και να δημιουργήσει ένα κλίμα σύμπνοιας και ομόνοιας, θέτοντας εκ νέου το ερώτημα περί Θεού στη χριστιανική του βάση, στην ουσία του Θεού, όπως τον αποκάλυψε ο Υιός του εν πνεύματι και στο όνομα της αγάπης²¹⁰.

Εφόσον ο ένας, τέλειος, άφθαρτος και αγαθός Θεός είναι δημιουργός του σύμπαντος, κατ' εικόνα και ομοίωση, με ανάλογο τρόπο πρέπει να ωραίος, τέλειος, άριστος και μέγιστος ο αισθητός κόσμος και όλα τα κτιστά όντα που έχει δημιουργήσει (Ιω.4,8). Το ερώτημα που εγείρεται σε αυτή την περίπτωση αφορά στο πόσο ανεπηρέαστο μπορεί να αφήσει έναν άνθρωπο, η εικόνα ενός κόσμου όπου οι αξίες της ελευθερίας, της ειρήνης, της δημοκρατίας, της δικαιοσύνης και του ανθρωπισμού, δεν βρίσκουν έμπρακτη εφαρμογή και τίθενται στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής, αναφορικά με την ουσία του Θεού, στον οποίο πιστεύει. Συγκεκριμένα, το κεντρικό ερώτημα που θέτει ο άνθρωπος είναι πως από τον Πανάγαθο Θεό προκύπτει ένας κόσμος, ως

²¹⁰ Küng, 1978, ό.π., σ.759

εικόνα Του, που φαίνεται υπερνικημένος από ανθρώπινα πάθη, από τις έριδες, από τις εχθρότητες και τις εχθροπραξίες, που οφείλονται σε ποικίλες αιτίες, μεταξύ των οποίων είναι και οι διαφορετικές θρησκείες, οι διαφορετικοί θεοί. Η απάντηση που δίδεται σε αυτή είναι ότι μέσω της πίστης, οι άνθρωποι δεν χάνουν την εμπιστοσύνη τους στην εν τέλει επικράτηση των ανώτερων αξιών της ανθρωπότητας, της παγκόσμιας ειρήνης και της προστασίας της διαφορετικότητας, συνεπώς μέσω της πίστης δεν χάνουν την εμπιστοσύνη τους στον αγαθό Θεό Πατέρα. Με τον ίδιο τρόπο που οι άνθρωποι θα υπερασπίζονταν το διαχρονικό δικαίωμα στην ειρήνη και στη διαφορετικότητα, ακόμα και αν αυτές αμφισβητούνταν και βάλλονταν στη σύγχρονη κοινωνία και στον σύγχρονο κόσμο, θα απαντούσαν με απόλυτη βεβαιότητα στο Περί Θεού ερώτημα, αναφορικά με την ύπαρξή Του, αποκρούοντας τις θέσεις όσων αμφισβητούν και αρνούνται την ύπαρξη του Θεού.

1.7 Η αμφισβήτηση και η άρνηση του Θεού στη σύγχρονη εποχή.

Ο αθεϊσμός, όπως είναι γνωστό, έχει μια πολύ παλιά ιστορία, τόσο παλιά όσο σχεδόν και η ιστορία του κόσμου. Και είναι γεγονός ότι η πνευματική γενικά ατμόσφαιρα κάθε εποχής παίζει το ρόλο της στην κάμψη ή την ύψωση του βαθμού της αθεΐας. Για παράδειγμα η σύγχρονη εποχή, με δύο από τα πολλά χαρακτηριστικά της, δηλαδή την αλματώδη τεχνολογική ανάπτυξη και την εξωστρέφεια, ευνοεί αθεϊστικές αντιλήψεις. Η τεχνολογική ανάπτυξη δημιουργεί την εντύπωση ότι ο άνθρωπος είναι παντοδύναμος. Οι ψυχολογικές και πνευματικές συνθήκες της σύγχρονης ζωής ευνοούν αθεϊστικές τάσεις και αντιλήψεις και γι' αυτό σήμερα το πρόβλημα της αθεΐας είναι επίκαιρο, παρουσιάζει ενδιαφέρον, αποτελεί υποκατηγορία και ερευνητικό ερώτημα στο ερευνητικό μας μέρος και για αυτούς τους λόγους το εξετάζουμε σε αυτήν την ενότητα.

Με το σύνθημα «ο Θεός πέθανε. Δόξα τω Θεώ» υποδέχτηκαν τον 21^ο αιώνα οι «μεγάλοι» φιλόσοφοι, που αρνούσαν την ύπαρξη του Θεού στον κόσμο, με τον τρόπο που τον εμφανίζουν τα κείμενα και όπως τον αποκαλύπτει η Εκκλησία, επικαιροποιώντας το σύνθημα που είχε χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά στα χρόνια

του Διαφωτισμού²¹¹. Με μια μικρή διαφορά όμως, ότι το σύνθημα αυτό που χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των ετών του Διαφωτισμού, εντοπίζεται σε μια ιστορική περίοδο, που διαδέχεται τα σκοτεινά χρόνια του Μεσαίωνα και της Ιεράς Εξέτασης και η οποία είχε να αντιπαραβάλλει τα νέα φιλοσοφικά και ηθικά δεδομένα του νέου ρεύματος που ήταν στο ιστορικό προσκήνιο έναντι της νομικίστικης αντίληψης της θρησκείας και της υποχρεωτικής θρησκευτικότητας με σαφή αποτέλεσμα την ολοένα και περισσότερη απομάκρυνση του ανθρώπου από τον Θεό. Και αν αυτά συνέβαιναν κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, ισχύει το ίδιο και για τον 21^ο αιώνα, ώστε να επικαιροποιείται το σύνθημα περί του θανάτου του Θεού.

Εναλλακτική ονομασία του Διαφωτισμού θεωρείται αυτή της νεωτερικότητας ή του μοντερνισμού. Η νεωτερικότητα προσδιορίζεται ως η περίοδος κατά την οποία ο άνθρωπος ανέπτυξε την αντίληψη περί της προόδου, ότι δηλαδή η πορεία της ιστορίας είναι εξελικτική, με την έννοια ότι κάθε νέα εποχή θεωρείται ανώτερη της προηγούμενης, ως προς τα επιστημονικά επιτεύγματα. Αυτά ουσιαστικά αποτυπώνουν τη δυνατότητα του ανθρώπου να αξιοποιεί τις δυνάμεις της λογικής του, ώστε να αποκτήσει απόλυτη και αντικειμενική γνώση των πραγμάτων. Μέσω του ορθού λόγου, ο άνθρωπος πιστεύει ότι μπορεί να κατακτήσει τη γνώση της απόλυτης αλήθειας και να απελευθερωθεί από τις προκαταλήψεις του παρελθόντος και από την ακλόνητη πίστη του στο Θεό, βασιζόμενος πλέον στον ίδιο του το εαυτό²¹².

Στο χρονικό πλαίσιο που τοποθετείται η νεωτερικότητα (17^{ος}-20^{ος} αιώνας), στον χώρο της φιλοσοφίας, υπήρξαν πολλοί διανοητές που προσπάθησαν να αποδείξουν την ύπαρξη του Θεού, λογικά, κοσμολογικά, τελολογικά και ηθικά, αλλά εν τέλει απέτυχαν με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο, με αποτέλεσμα η ύπαρξη του Θεού να εμφανίζεται ως προβληματική. Η συζήτηση για την ύπαρξη του Θεού ωστόσο, δεν περιορίστηκε στην αποτυχία των αποδείξεων κατοχύρωσης της ύπαρξής του, αλλά επεκτάθηκε στις προσπάθειες απόδειξης της ανυπαρξίας του. Οι εισηγητές των θέσεων αυτών δεν είχαν ως βασική στοχοθέτηση την αμφισβήτηση της ύπαρξης του Θεού επισημαίνοντας απλώς τις αδυναμίες των επιχειρημάτων υπέρ της ύπαρξής

²¹¹ Δεληκωνσταντής, Κ. (2005). Η ευρωπαϊκή διάσταση της σχολικής θρησκευτικής αγωγής, στον τόμο *Βουλή των Ελλήνων-Διακοινοβουλευτική Συνέλευση Ορθοδοξίας «Τα θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού»* (Βόλος 15-17 Μαΐου 2004), Αθήνα, σσ.48-55

²¹² Δεληγιώργη, Α. (1996). *Ο Μοντερνισμός στη Σύγχρονη Φιλοσοφία. Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σσ.90-104

τους, αλλά να καταδείξουν με ευθύ τρόπο ότι δεν είναι δυνατό να υπάρχει ένα ον, όπως ο Θεός²¹³.

Η βασική απόδειξη της ανυπαρξίας του Θεού σχετίζεται με την παρουσία του κακού στον κόσμο και έγκειται στο κυρίαρχο ερώτημα της θεοδικίας, δηλαδή το πώς δικαιολογείται ένα πανάγαθο, πάνσοφο, παντοδύναμο και υπέρτατο ον όπως ο Θεός, να επιτρέπει την ύπαρξη του κακού στον κόσμο. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, άρχισε να διαμορφώνεται μια περισσότερο ακραία θεωρητική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία είναι ανοησία να γίνεται λόγος για τον Θεό και την ύπαρξή του. Η θέση αυτή τεκμηριώθηκε στη βάση της αρχής της επαληθευσιμότητας, που εισήγαγε ο κύκλος της Βιέννης, με την οποία οι προτάσεις «ο Θεός υπάρχει» και «ο Θεός δεν υπάρχει» στερούνται νοήματος. Η αρχή αυτή προϋπέθετε τη νοηματοδότηση μιας κρίσης μονό αν αποτελούσε ταυτολογία και ήταν εμπειρικά επαληθεύσιμη. Εφόσον λοιπόν ο Θεός είναι ένα ον που εντοπίζεται έξω από τον κόσμο, συνεπώς ξεπερνά την εμπειρία και δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί μέσω των αισθήσεων²¹⁴.

Οι διανοητές του κύκλου της Βιέννης, επιχείρησαν να αποδομήσουν την ύπαρξη του Θεού προβάλλοντας μια αρχή που στην πραγματικότητα στερείται νοήματος. Η αναφορά στον Θεό δεν είναι λογικά αυθαίρετη, συνεπώς κάθε απολογητής της θρησκείας έχει το δικαίωμα να μιλά γι' αυτόν και να θεμελιώνει την ύπαρξη του Θεού στην πίστη του σε αυτόν. Η πίστη αποτελεί τη λύση στις ανυπέρβλητες δυσκολίες των αποδείξεων περί της ύπαρξης του Θεού, η οποία δεν μπορεί να αντικρουστεί με λογικά επιχειρήματα, αλλά ούτε και να επιβληθεί. Αυτό σημαίνει ότι κάθε πιστός μπορεί να είναι βέβαιος για την ύπαρξη του Θεού, αλλά με τη βεβαιότητά του αυτή δεν μπορεί να πείσει τους άλλους, που δεν διέπονται από αυτή²¹⁵.

Μετά το ξέσπασμα των δύο παγκοσμίων πολέμων στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, αμφισβητήθηκε έντονα η διδασκαλία της νεωτερικότητας, σύμφωνα με την οποία η φιλοσοφία και η επιστήμη πορεύονταν προς μια σύνθετη μορφή με στόχο την κατάκτηση της αντικειμενικής αλήθειας. Η απογοήτευση που δοκίμασε η ανθρωπότητα από την αποτυχία των μεγάλων θρησκευτικών, πολιτικών, πολιτιστικών

²¹³ Ayer, A.J. (1966). "What I Believe," *Humanist*, Vol.81, (8), August, p. 226

²¹⁴ Edmonds, D. & Eidinow, J. (2004). *Η οργή του Βιτγκεστάιν*, Μηλιώρη, Μ. (μτφρ), Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

²¹⁵ Πελεγρίνης, Θ. (2004). *Λεξικό της φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σσ.268-269

και ιδεολογικών ιδεολογιών, οδήγησε στην εποχή της μετανεωτερικότητας, κατά την οποία η μεγάλες αλήθειες της ανθρωπότητας δεν προέρχεται από μια επιστήμη ή μια φιλοσοφία ή μια θρησκεία, αλλά από πολλές, που καθεμιά τους καθορίζεται από τις συνθήκες και τα πιστεύω της εκάστοτε εποχής²¹⁶. Στη μετανεωτερικότητα ουσιαστικά αποδομείται η τάση ευθυγράμμισης των ανθρώπων σε μια αναμφισβήτητη ιδεολογία, η αλήθεια και η πραγματικότητα αλλάζει, όπως επίσης η κοινωνία μεταβάλλεται²¹⁷. Για τους εισηγητές της μετανεωτερικότητας, η καθεαυτή αλήθεια είναι ένας μύθος, συνεπώς όσες ιδεολογίες προβάλλονται ως απόλυτη αλήθεια επιβάλλεται να απορριφθούν. Η απόρριψη της καθολικής αλήθειας των ιδεολογιών συνεπάγεται ότι κάθε κείμενο είναι ανοιχτό σε πολλαπλές αναγνώσεις, εφόσον δεν διέπεται από ένα, σταθερό και μοναδικά αναγνωρίσιμο νόημα, το υπόκειται σε ένα σύστημα αναμφισβήτητων αξιών στο οποίο ο άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να υπακούει²¹⁸. Γενικώς, οι υπέρμαχοι της μετανεωτερικότητας αποποιήθηκαν τη συμμόρφωση της ανθρωπότητας στην παντοδυναμία του ορθού λόγου της νεωτερικότητας, στα καθολικά αξιακά συστήματα, στις υπέρτατες αλήθειες. Αντίθετα, υποστήριξαν ότι η δύναμη της ανθρώπινης λογικής είναι ακριβώς αυτή που ανατρέπει τα πάντα²¹⁹.

Σε αυτό το θεωρητικό και φιλοσοφικό πλαίσιο η ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία κλήθηκε και εξακολουθεί και σήμερα να καλείται να συνδιαλλαγεί με την κοινωνία, με τη συνεπικουρία της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Όπως κατέστη σαφές από την προσέγγιση που προηγήθηκε, η ανθρώπινη διάνοηση διήλθε από διάφορα στάδια, που έθεσαν σε διαφορετικό πρίσμα τις διαχρονικές ή μη ιδεολογικές και θεολογικές αντιλήψεις. Στην παρούσα ενότητα θα επιχειρηθεί να διερευνηθεί η διαλεκτική σχέση που διατηρεί η Εκκλησία, και κατ' επέκταση η θρησκευτική εκπαίδευση στην πρωτοβάθμια εκπαιδευτική βαθμίδα που αφορά στην προβληματική της διατριβής, με την εκσυγχρονισμένη κοινωνία της νεωτερικότητας, της μετανεωτερικότητας και της πολύ-πολιτισμικότητας. Η διαλεκτική αυτή αφορά στη στάση της επίσημης Εκκλησίας να αναγνωρίσει τα πολύ σημαντικά που επέφερε ο Διαφωτισμός, δηλαδή

²¹⁶ Νούλας, Β.Κ. (1998). «Ζαν Φρανσουά Λυοτάρ (1924-1998). Ο πατέρας του μεταμοντερνισμού», *Φιλοσοφία και Παιδεία*, τχ. 13

²¹⁷ Λυοτάρ, Ζ.Φ. (2008). *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Παπαγιώργης, Κ. (μτφρ), Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση

²¹⁸ Κέλνερ, Ν. (2007). *Η σκέψη του Ζαν Μποντριγιάρ: πρόκληση και αμφισβήτηση*, Σαρίκας, Ζ. (μεφρ), Αθήνα: Πανοπτικόν

²¹⁹ Πελεγρίνης, 2004, ό.π., σσ.383-384

ο μοντερνισμός, στην ανθρώπινη διάνοηση και σκέψη, καθώς επίσης και της θέσης που διατήρησε στο πνευματικό γίγνεσθαι, καθώς συμπεριλήφθηκε στους θεσμούς της εποχής της προ-νεωτερικότητας που διατήρησαν την ισχύ τους και τα χρόνια που ακολούθησαν. Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, θα εξεταστεί και ο βαθμός που η θρησκευτική εκπαίδευση μέσα από τις τάξεις του δημοτικού σχολείου, συνέβαλλε στην ομαλή μετάβαση της ορθόδοξης πίστης στην εποχή της νεωτερικότητας.

Στην εποχή της προ-νεωτερικότητας, οι αρχές των θρησκειών, συμπεριλαμβανομένου και του Χριστιανισμού, αποτελούσαν τις απόλυτες και αναμφισβήτητες γνώσεις, όπως αυτές γνωστοποιούνταν στους ανθρώπους μέσα από τα εκάστοτε ιερά βιβλία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι απόλυτες αλήθειες της ανθρωπότητας να ορίζονται με γνώμονα τις θεολογικές αντιλήψεις, οι οποίες παραδίδονταν από γενιά σε γενιά με τέτοιο τρόπο, ώστε να μένουν αναλλοίωτες στον χρόνο και στις εκάστοτε συνθήκες και ανάγκες της κοινωνίας. Με την εμφάνιση των ιδεών και των αρχών του Διαφωτισμού, η Εκκλησία βρέθηκε στην ευάλωτη θέση να εξακολουθεί να πρεσβεύει την αναχρονιστική προσήλωση στο παρελθόν, σε μια κοινωνία που ήταν διατεθειμένη να συγκρουστεί με αυτό, προκειμένου να στραφεί προς το μέλλον και να εκσυγχρονιστεί. Ο άνθρωπος στην εποχή του μοντερνισμού, μένει ανικανοποίητος από τις παρελθοντολογικές απόλυτες αλήθειες, αμφισβητώντας κυρίως την παραδοσιακή και προαναγεννησιακή προέλευσή τους, που σχετίζεται με το ξεπερασμένο κοσμοείδωλο²²⁰.

Σε αυτό το διανοητικό πλαίσιο, τα ιερά κείμενα του Χριστιανισμού τέθηκαν σε έντονη αμφισβήτηση ως προς την αξιοπιστία τους, έπαψαν να πρεσβεύουν την αντικειμενική γνώση και η πίστη μετασηματίστηκε σε ατομικό δικαίωμα. Βασική σκοποθεσία των δυτικών εθνών της εποχής του νεωτερισμού, ήταν να διαχωριστούν πλήρως από την επιρροή της Εκκλησίας, περιθωριοποιώντας ή και αποδομώντας πλήρως τη χριστιανική θρησκεία. Αυτή, στην εποχή του μοντερνισμού, ανάγεται στη σφαίρα του ατομικού και εξαιρείται από τον δημόσιο βίο, θέτοντας το σημαντικό, και όπως αποδεικνύεται διαχρονικό, ζήτημα της θρησκευτικής δημόσιας εκπαίδευσης²²¹.

²²⁰ Μπέγζος, Μ. (2007). *Ευρωπαϊκή φιλοσοφία της Θρησκείας. Από το Μεσαιωνικό εκχριστιανισμό στο νεωτερικό αποχριστιανισμό της Ευρώπης*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη

²²¹ Μουζέλης, Ν. (2014). *Νεωτερικότητα και Θρησκευτικότητα. Εκκοσμίκευση-Φονταμενταλισμός-Ηθική*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις

Ενώ, όπως προαναφέρθηκε, η παραδοσιακή θρησκευτική απόλυτη γνώση, ιδωμένη μέσω των ιερών συγγραμμάτων των Πατέρων της Εκκλησίας, αμφισβητήθηκε πλήρως από την μοντερνιστική διάνοηση, σύμφωνα με την οποία η επιστημονική και φιλοσοφική γνώση, μέσω του Καθαρού Λόγου, οδηγούν με ασφάλεια των άνθρωπο στην κατάκτηση της αντικειμενικής αλήθειας για τον κόσμο, ο οποίος βρίσκεται σε μια συνεχή πορεία εξέλιξης, η εποχή της μετανεωτερικότητας ήρθε να απορρίψει την ανωτέρω παραδοχή. Σε αυτό το διανοητικό πλαίσιο, η θρησκευτική γνώση, αν και δεν αποκαταστάθηκε πλήρως ως προς την αποκλειστικότητα της απόλυτης και αναμφισβήτητης γνώσης, την οποία διατηρούσε στην προνεωτερικότητα, επανεμφανίστηκε επί ίσοις όροις στο προσκήνιο των πιθανών ερμηνειών για την πραγματικότητα και τον κόσμο.

Στη σημερινή εποχή, η έννοια της εκκοσμίκευσης, όπως έχει επικρατήσει να αναφέρεται, έχει τεθεί στο περιθώριο και δεν υποστηρίζεται τόσο ένθερμα, όσο την χρονική περίοδο, που προβάλλονταν ως επιβεβλημένη ανάγκη ο διαχωρισμός Κράτους και Εκκλησίας. Σύμφωνα με τον Μουζέλη (2014), αν και η θρησκεία σήμερα, στον δυτικό κόσμο δεν έχει καθόλου ή της ίδιας ισχύος πολιτική επιρροή, διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο ανάμεσα στους ανθρώπους, τους οποίους βοηθά να αποκτήσουν ταυτότητα, κοινωνική υπόσταση, κοινωνική και πολιτική δυναμική, τρόπους έκφρασης. Σε αυτό το πλαίσιο, η εκκοσμίκευση εξακολουθεί να υφίσταται, ωστόσο διαφοροποιημένη ως προς την προγενέστερη μορφή της. Αυτό σημαίνει, ότι και η εκκοσμίκευση εντάσσεται σε ένα θεωρητικό μετανεωτερικό πλαίσιο, όπου δεν προβλέπεται η γραμμική της εξέλιξη προς μια οριστική και αμετάκλητη εκδήλωσή της²²².

Με τον όρο εκκοσμίκευση εννοούνται οι οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της νεωτερικής πραγματικότητας που επέφεραν αλλαγές στην ισχύ του θρησκευτικού στοιχείου και στη δυνατότητά του να παρεμβαίνει στο πολιτικοκοινωνικό γίγνεσθαι, καθώς επίσης και στον βαθμό επίδρασης της θρησκείας στις ζωές των ατόμων. Ο Casanova διατύπωσε ότι η εκκοσμίκευση έχει τρεις μορφές: η πρώτη αφορά στη διαφοροποίηση των θρησκευτικών φορέων από την κοσμική σφαίρα, η δεύτερη στην αποδυνάμωση της θρησκευτικής πίστης και λατρείας και η τρίτη στον περιορισμό της θρησκείας σε αποκλειστικά προσωπική και ιδιωτική υπόθεση. Ως βασικές αιτίες της

²²² Μουζέλης, 2014, ό.π.

εκκοσμίκευσης εκλαμβάνονται τα προτάγματα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού περί ορθού Λόγου και θρησκευτικής ελευθερίας, και η προτεσταντική μεταρρύθμιση²²³. Ωστόσο, η επικράτηση της εκκοσμίκευσης, σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει την κατάργηση των θρησκειών, της πίστης και της λατρείας. Οι Berger, Wilson, Martin και Luckmann διατυπώνουν ρητώς ότι το θρησκευτικό συναίσθημα διατηρείται αναλλοίωτο στην ιδιωτική σφαίρα, καθώς η αλλαγή των θρησκευτικών πιστεύω δεν μπορεί να είναι ούτε αμετάκλητη, ούτε μαζική, ούτε ενιαία. Συνεπώς, στην εποχή της εκκοσμίκευσης δεν γίνεται λόγος για καταργημένη θρησκεία αλλά για κρυφή ή αόρατη²²⁴. Η θέση αυτή έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη μαρξιστική θεωρητική παράδοση, η οποία εκλαμβάνει τη θρησκεία ως εργαλείο της κυρίαρχης τάξης για τη χειραγώγηση της μάζας, για την ιδεολογική της υποδούλωση και για την οσιοποίηση πράξεων καταπίεσης, οικονομικής εκμετάλλευσης και εξαπάτησης²²⁵.

Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, όπου επικρατεί μια τάση εξίσωσης και εξομοίωσης των πάντων, συμπεριλαμβανομένων και των ατόμων, μέσω του υπέρ-καταναλωτισμού, η θρησκεία έχει αναχθεί σε διέξοδο διαφύλαξης της ατομικότητας και της ακεραιότητας της προσωπικότητας των ανθρώπων. Για τον λόγο αυτό, παρατηρείται μια έντονη κινητοποίηση συσπείρωσης των πολιτών, σε ομάδες ή σύνολα, στις οποίες τα μέλη έχουν κοινές βλέψεις, επιθυμίες και προσδοκίες, και επωφελούνται σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Στην περίπτωση αυτή, ο θρησκευτικός προβληματισμός επιδρά συνεκτικά, ή και διαιρετικά, και αποκτά σημαντική βαρύτητα στη διαμόρφωση της κοινωνικής δομής. Συνεπώς, αποκαθίσταται ο κοινωνικός ρόλος της θρησκείας, η Ορθόδοξη Εκκλησία βρίσκεται σε άμεση και απευθείας συνδιαλλαγή με την κοινωνία και η θρησκευτική δημόσια εκπαίδευση «κερδίζει» τον χώρο που της αναλογεί στην εκπαιδευτική πραγματικότητα²²⁶.

²²³ Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*, Chicago: University of Chicago Press, σ.211

²²⁴ Hill, M. (1973). *A sociology of Religion*, Heinemann, London: Heinemann, Heinemann Studies in Sociology, σ.259; Martin, D. (1969). *The Religious and the Secular: Studies in Secularization*, London: Routledge, σσ.9-39; Martin, D. (1978). *A General Theory of Secularization*, Oxford: Blackwell, σ.12

²²⁵ McKown, D.B. (1975). *The Classical Marxist Critiques of Religion: Marx, Engels, Lenin, Kautsky*, Hague: Martinus Nijhoff, σ.9

²²⁶ Capps, W.H. (1996). *Religion and Politics: Finding Normative Factors in Current Discussions in Religion and the Political Order*, Neusner, J. (ed). Atlanta: Scholars Press

1.7.1 Προτάσεις για τη στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στις σύγχρονες αρνήσεις και αμφισβητήσεις του Θεού

Η Ορθόδοξη Εκκλησία κλήθηκε να αξιοποιήσει την «ευκαιρία» που της παρείχε ο από-μοντερνισμός και η αναστροφή του κλίματος με τον μετασχηματισμό της εκκοσμίκευσης. Η διαλεκτική που ανέπτυξε με την κοινωνία διήλθε μέσα από τις φιλάνθρωπες δράσεις και πρωτοβουλίες που οργάνωσε και ανέλαβε, με απώτερο στόχο, αυτό που προαναφέρθηκε, δηλαδή τη διασφάλιση της ατομικότητας και της μοναδικότητας των ανθρώπων, όπως εκφράστηκε στην πανηγυρική συλλειτουργία από τους Προκαθήμενους της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Βηθλεέμ στις 7 Ιανουαρίου του 2000. Εκεί, ομόφωνα απορρίφθηκε η μισαλλοδοξία και ο θρησκευτικός φανατισμός και υποστηρίχθηκε η αρμονική συνύπαρξη όλων των θρησκειών και όλων των ανθρώπινων ομάδων, μειονοτήτων ή όχι, η ελευθερία στην επιλογή δόγματος και ιδεολογίας, καθώς επίσης και η οικοδόμηση μιας ειρηνικής και συνεργατικής συνύπαρξης των μονοθεϊστικών θρησκειών μέσω του ειλικρινούς διαλόγου²²⁷. Σήμερα, αυτό που πρέπει να διερευνηθεί, και το προσεγγίζουμε στην συγκεκριμένη ενότητα, είναι ο τρόπος που επιλέγει η επίσημη Ορθόδοξη Εκκλησία να καταθέσει τη μαρτυρία, μέσω της εσωτερικής και της εξωτερικής ιεραποστολής, στην οποία εντάσσεται η θρησκευτική δημόσια εκπαίδευση, και ουσιαστικά καταδεικνύει το αν γίνονται κατανοητές οι αλλαγές που συντελούνται στον θεολογικό χώρο και στην αποστολή της Εκκλησίας, σε σχέση με την άρνηση του Θεού.

Οι αλλαγές αυτές στη θεολογία, χρονικά εκκινούν με την αποτυχία της Εκκλησίας στην προ-νεωτερική εποχή να εκπληρώσει το όραμά της για τη δημιουργία της μιας, ενιαίας και παγκόσμιας εκκλησίας, που θα λάμβανε τα όρια μιας χριστιανικής αυτοκρατορίας²²⁸. Καταλυτικά συνέβαλε σε αυτή η ατυχής σύνδεση της αποικιοκρατίας με την χριστιανική ιεραποστολή, η οποία εν τέλει έγινε συνώνυμη με τη βίαιη κατάκτηση και τον προσηλυτισμό²²⁹. Με το πέρασμα στην εποχή της νεωτερικότητας, η απογοήτευση αυτή αποτέλεσε την αφορμή να αναθεωρηθεί η χριστιανική θεολογία, σύμφωνα με την οποία η προσπάθεια υπερίσχυσης της

²²⁷ Μήνυμα αγάπης χωρίς διακρίσεις στέλνουν οι προκαθήμενοι των Ορθοδόξων Εκκλησιών από τα Ιεροσόλυμα, *Η Καθημερινή*, 01/08/2000

²²⁸ Raiser, K. (1995). *Το μέλλον του Οικουμενισμού. Αλλαγή παραδείγματος στην Οικουμενική Κίνηση*, Εκκλησία-Κοινωνία-Οικουμένη, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σ.79

²²⁹ Raiser, 1995, ό.π., σ.76

δυναμικής του καθαρού Λόγου μεταφράστηκε ως Θεού θέλημα²³⁰. Υπό αυτό το πρίσμα, στη «σύγχρονη» Θεολογία, ως δημιουργός της νέας τάξης πραγμάτων θεωρήθηκε ο χριστιανικός Θεός, ο δημιουργός των πάντων, άρα η μαρτυρία της Εκκλησίας άρχισε να στοχεύει σε αυτό, δηλαδή στην προβολή του Θεού ως κεντρικό υποκείμενο της εσωτερικής και εξωτερικής ιεραποστολής της²³¹.

Σε μια εποχή που επιχειρήθηκε η πλήρης αποδόμηση της ύπαρξης του Θεού, η Ορθόδοξη Θεολογία άλλαξε προσανατολισμό, άφησε στο περιθώριο τις αντιλήψεις της προ-νεωτερικής εποχής και προσαρμόστηκε στα νέα δεδομένα, προκειμένου να διασώσει την υπόστασή της και να διατηρήσει τη διαλεκτική σχέση με την κοινωνία. Για τον λόγο αυτό, έθεσε στο επίκεντρο των αλλαγών τον ίδιο τον Θεό, ως βασικό αυτουργό τους, που αποσκοπεί στην καθοδήγηση και στη μετάβαση των ανθρώπων σε αυτόν. Σύμφωνα με τη νέα αντίληψη περί Θεολογίας, ο Λόγος του Θεού δεν είναι το δόγμα, οι ιερές αλήθειες και τα χριστιανικά ιδεολογήματα και ηθικολογίες, αλλά η ίδια η ύπαρξη του Θεού, όπως επεμβαίνει στην κοινωνία²³². Ωστόσο παρά την φαινομενική αλλαγή η Ορθόδοξη λατρευτική παράδοση και ζωή εμπεριέχει την ανανέωση και απαντά με επάρκεια στις σύγχρονες αμφισβήτησεις του Θεού.

Υπό αυτό το θεολογικό πρίσμα, η Εκκλησία έκανε ένα μεγάλο «άνοιγμα» στην κοινωνία, που μεταφράστηκε με ενεργή συμμετοχή των χριστιανών στους παγκόσμιους κοινωνικούς αγώνες, με παροχή υποστήριξης στις μεγάλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές ανάγκες και με διαρκή παρουσία στο διεθνές κοινωνικό σκηνικό. Συνεπώς, η χριστιανική μαρτυρία απέκτησε ένα περισσότερο κοινωνικό, ολιστικό και περιεκτικό περιεχόμενο και απεμπόλησε τον ξεπερασμένο προσηλυτιστικό χαρακτήρα της. Ταυτόχρονα, η Ορθόδοξη Εκκλησία ανέλαβε ενεργό ρόλο σε έναν δια-θρησκευτικό διάλογο, προκειμένου να προσαρμοστεί στην πολύ-πολιτισμική και πολύμορφη διεθνή κοινωνία και να συμβάλλει στη δημιουργία ενός ενιαίου, όχι ομοιογενούς, συνόλου, το οποίο θα προκύψει από τη δημιουργική σύνθεση των επιμέρους στοιχείων και αντιθέσεων. Τα στοιχεία αυτά αφορούν στα διαφορετικά

²³⁰ Raiser, 1995, ό.π., σσ.88-115

²³¹ Βουλγαράκης, Η. (1990). *Ιεραποστολή, δρόμοι και δομές*, Αθήνα: Αρμός, σσ.33-36; Βουλγαράκης, Η. (2008). *Ιεραποστολή*, Αθήνα: Μαΐστρος

²³² Bria, I. & Βασιλειάδης, Π. (1989). *Ορθόδοξη Χριστιανική Μαρτυρία*, Εκκλησία-Κοινωνία-Οικουμένη, Κατερίνη: Τέριος, σ.15

δόγματα, στις διαφορετικές παραδόσεις και στις μεταφυσικές αντιλήψεις των διάφορων θρησκευτικών, μικρών ή μεγάλων, κοινοτήτων²³³.

Η σύγχρονη Ορθόδοξη θεολογία δεν προορίζεται μόνο να κατηχεί, αλλά να καταθέτει τη μαρτυρία της Εκκλησίας στη μετανεωτερική, εκκοσμικευμένη και πολύ-πολιτισμική παγκόσμια κοινωνία. Το μήνυμα της Ορθοδοξίας απευθύνεται σε όλους τους ανθρώπους, ανεξαιρέτως θρησκευτικής πίστης, και ουσιαστικά λειτουργεί παρωθητικά για την ενίσχυση ενός πολυεπίπεδου και πολυδιάστατου διαλόγου. Συνεπώς, η Εκκλησία βρίσκεται σε μια αέναη διαλεκτική με τους πολίτες, σε ένα περιβάλλον ετερότητας, πλουραλισμού και μοντερνισμού²³⁴. Η Ορθόδοξη Θεολογία σήμερα αποσκοπεί στην εκπλήρωση του οράματος, που είναι η συσπείρωση όλων των ανθρώπων σε ένα σύνολο ομόνοιας, με κοινό γνώρισμα ότι αποτελούν όλοι δημιουργήματα ενός και μοναδικού Θεού. Από αυτό το σύνολο δεν πρέπει να εξαιρείται κανείς, συνεπώς επιβάλλεται να τίθεται στο περιθώριο κάθε περιορισμός που προκύπτει από τη θρησκευτική, και όχι μόνο, ποικιλομορφία, όπως διαμορφώθηκε από τις συνεχείς μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων την εποχή της νεωτερικότητας²³⁵.

Στην ορθόδοξη Εκκλησία ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να κοινωνήσει με τον ίδιο τον Θεό, να Τον γνωρίσει και να λάβει τις δωρεές και τα χαρίσματα του Θεού. Ο κτιστός άνθρωπος λόγω της ενανθρώπησης του Υιού και Λόγου του Θεού και της δυνατότητας που έχει να μετάσχει των άκτιστων ενεργειών Του απέκτησε της Θέωσης, δυνατότητα που έγινε πραγματικότητα με την εκ νεκρών Ανάσταση του Χριστού και την ύπαρξη των μυστηρίων εντός της Εκκλησιαστικής ζωής. Τα μυστήρια αποτελούν την προληπτική αναστάσιμη εμπειρία που ιστορικά σε τόπο και σε χρόνο ζει η εκκλησιαστική ενότητα. Εντός της Εκκλησίας βιώνονται προληπτικά τα έσχατα.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε σύγχρονες τάσεις θεολογικών απόψεων και προτάσεων ωστόσο είναι βαθιά πεποίθησή μας ότι η Παράδοση είναι η εν Αγίω Πνεύματι ζωή και εμπειρία της Εκκλησίας καθώς και οι συσσωρευμένες εμπειρίες

²³³ Θεοτοκάς, Γ. (1988). *Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθήνα: Εστία, σσ.8-9; Γιαννουλάτος, Γ. Αναστάσιος, (2000). *Παγκοσμιοότητα και Ορθοδοξία*, Αθήνα: Ακρίτας, σ.169; Γιαννουλάτος, Γ. Αναστάσιος (2005). *Ίχνη από την αναζήτηση του Υπερβατικού*, Αθήνα: Ακρίτας, σ.28;

²³⁴ Βασιλειάδης, Π. (2007). *Ενότητα και Μαρτυρία*, Αθήνα: Επίκεντρο, σ.404

²³⁵ Beckford, J. (2003). *Social Theory and Religion*, Αθήνα: Νεφέλη, σ.17

που με την βοήθεια του Αγίου Πνεύματος βίωσαν οι Άγιοι μέσα στον χώρο της Εκκλησίας. Είναι για αυτό χωρίς σημασία η προβληματική που πολλοί Ορθόδοξοι θεολόγοι αποδέχτηκαν το τελευταίο χρονικό διάστημα αντιμετωπίζοντας το ξενόφερτο, χωρίς ουσία δίλημμα παράδοση ή ανανέωση.

Η Εκκλησία σήμερα αναγνωρίζει τον θρησκευτικό πλουραλισμό, που αναδείχθηκε με την επικράτηση των αρχών του μοντερνισμού, οι οποίες προώθησαν την ατομική θρησκευτικότητα, ενόησαν την εμφάνιση νέων θρησκευτικών κινήσεων, κατέλυσαν κάθε έννοια θρησκευτικών δεσμεύσεων και υποχρεώσεων, και προέβαλαν ένα θρησκευτικό μοντέλο, που διαφέρει παρασάγγας από μια μονοδιάστατη, ομογενοποιημένη και επιβαλλόμενη θρησκευτική πίστη²³⁶. Σύμφωνα με τον Berger, η μονοπωλιακή χριστιανική θρησκεία άρχισε να αποδομείται με τον διαχωρισμό καθολικών και προτεσταντών, και τότε άρχισε να κάνει την εμφάνισή του ο θρησκευτικός πλουραλισμός, με τον οποίο η επιλογή της θρησκείας μετατράπηκε σε ατομικό δικαίωμα²³⁷. Ωστόσο, η σύγχρονη Ορθόδοξη Θεολογία μάχεται να απεμπλακεί από την εκκοσμίκευση, την ατομικότητα και την ταύτιση με την ιδιωτική σφαίρα, που αποτελούν τα βασικά στοιχεία της νεωτερικότητας²³⁸, προκειμένου να διαφυλάξει τον χαρακτήρα και το έργο της από τις αλλοιώσεις.

Αυτό σημαίνει, ότι την ίδια στιγμή που η Εκκλησία σέβεται τον θρησκευτικό πλουραλισμό που επέβαλε ο μοντερνισμός, καταβάλλει προσπάθειες, μέσω της θεολογίας της:

- να καταστείλει την εκκοσμίκευση, για να αναδειχθεί σε παγκόσμιο θεσμό που υπερασπίζεται τους ανθρώπους, προστατεύει το δίκαιο και αντιπαρατίθεται στο άδικο,
- να προβάλλει ως οικουμενική αρχή ότι η αξία του μεμονωμένου ατόμου αυξάνει και ενισχύεται, όταν έρχεται σε κοινωνία με τους γύρω του, όταν δηλαδή βρίσκεται σε ομόνοια και αρμονία με τον συνάνθρωπό του,
- να ξεπεράσει τα στενά όρια της ατομικότητας και της πίστης ως ιδιωτικό δικαίωμα, και να λάβει παγκόσμιο χαρακτήρα, με σκοπό να προασπίζεται τα ανθρώπινα δικαιώματα, σε μια οικουμενική κοινωνία πολιτών. Άλλωστε, η

²³⁶ Beckford, 2003, ό.π., σ.19

²³⁷ Berger, P. (1969). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, NY: Doubleday

²³⁸ Berger, 1969, ό.π., σ.155 κ.έ.

σύγχρονη εποχή είναι παγκοσμιοποιημένη, φαινόμενο που εντείνεται περαιτέρω με την ενσωμάτωση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας (ΤΠΕ)²³⁹.

Η Εκκλησία σήμερα, διατηρεί τη δυναμική της όσο εμπλέκεται ενεργητικά με τα κοινωνικά ζητήματα και βρίσκεται σε μια διαρκή διαλεκτική σχέση με τους πολίτες, χωρίς να μένει προσκολλημένη στις αυστηρές και προ-νεωτερικές αρχές της, και χωρίς να παραδίδεται άνευ όρων στη νέα τάξη πραγμάτων. Αποτελεσματικότερη αποδεικνύεται η ιδεολογική γραμμή του συμβιβασμού, η οποία συνίσταται στο γεγονός ότι η Εκκλησία είναι πάντοτε νέα και καινή γιατί η άκτιση Θεία Χάρη δεν παλιώνει αφού αποτελεί την συνέχιση του επίκαιρου έργου του Χριστού εν Αγίω Πνεύματι²⁴⁰. Αυτή επιτυγχάνεται με την προσήλωση της Θεολογίας της στα κηρύγματα των «προοδευτικών» μεγάλων Πατέρων και στην παράδοσή της, η οποία εμπεριέχει την ανανέωση. Μέσω της πνευματικής παρακαταθήκης τους, η θεανθρώπινη Εκκλησία κατάφερε να διατηρήσει διαχρονικά την ταυτότητα και τη συνοχή της.

Σε αυτό το σημείο, κρίνεται απαραίτητο να γίνει μια συσχέτιση της διαλεκτικής στάσης της Εκκλησίας με την κοινωνία, και με την θρησκευτική εκπαίδευση, αν και το θέμα αυτό θα εξεταστεί διεξοδικότερα σε μια επόμενη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου. Η σύγχρονη Ορθόδοξη θεολογία, όπως διαμορφώθηκε μετά τις νεωτερικές και μετανεωτερικές επιδράσεις, συνηγορεί στην αλλαγή του ρόλου του δασκάλου, ο οποίος ουσιαστικά είναι ο κατεξοχόν φορέας της εξωτερικής ιεραποστολής της Εκκλησίας, μέσω της γενικής εκπαίδευσης. Ο σύγχρονος διδάσκων του ΘΜ σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, αποτελεί στην ουσία μάρτυρα της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην σύγχρονη κοινωνία, συνεπώς θα πρέπει να εξελίσσεται ταυτόχρονα με αυτή. Αυτό συνεπάγεται ότι θα πάψει να μεταφέρει στείρα τις παρελθούσες και παρωχημένες θεολογικές αντιλήψεις, με μοναδικό σκοπό την κατήχηση και τον προσηλυτισμό. Εφόσον η Εκκλησία, κινείται σε μια πορεία συνεργασίας με την κοινωνία, το ίδιο θα πρέπει να πράξει και η θρησκευτική

²³⁹ Βασιλειάδης, Π. (1999). Beyond Christian Universalism: The Church' s Witness in a Multicultural Society, *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής. Τιμητικό αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Αλέξανδρο Γουσίδη*, Τμήμα Θεολογίας, Τόμ. 9, σσ. 309-320. Ανακτήθηκε στις 28/07/2017 από: <http://users.auth.gr/~pv/Beyond%20C%20Universalism.htm>

²⁴⁰ π. Ζήσης, Θ.(1993). *Επόμενοι τοις Θείοις Πατράσι*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Βρυέννιος, σελ.51

εκπαίδευση, με το μάθημα των Θρησκευτικών να υπηρετεί τη διακονία και τη θεολογία της, βρισκόμενο σε άμεση συνάφεια με τις κοσμικές επιστήμες. Αυτό συνεπάγεται, ότι τα Θρησκευτικά δεν θα πρέπει να αποτελούν ένα αποκομμένο γνωστικό και μαθησιακό αντικείμενο, αλλά θα πρέπει να εντάσσεται στη διαθεματική και διεπιστημονική σύγχρονη εκπαίδευση, που στοχεύει στην κάλυψη των σύγχρονων αναγκών και απαιτήσεων των μαθητών, και κατ' επέκταση των πολιτών²⁴¹.

Οι δάσκαλοι εκτός από θρησκευτική συνείδηση, πρέπει να διαθέτουν τη δεξιότητα να αφουγκράζονται τις σύγχρονες κοινωνικές τάσεις, να παρακολουθούν τις εξελίξεις σε επίπεδο επιστήμης, πολιτισμού και κοινωνίας, να αντιλαμβάνονται και να κατανοούν τους μετασχηματισμούς των διαχρονικών πανανθρώπινων αξιών, να διαγιγνώσκουν το σύγχρονο πρόσωπο της ανθρωπότητας. Σκοπός των θεολόγων δεν θα πρέπει να είναι η αλλαγή του μαθήματος των Θρησκευτικών ώστε να ταιριάζει με το κλίμα της εποχής, αλλά η προσαρμογή του στις νέες συνθήκες, προκειμένου η σύγχρονη θεολογία της Εκκλησίας να συμβάλλει στην καλύτερη κατάσταση του κόσμου και της ζωής των ανθρώπων²⁴². Τα ερωτήματα που εγείρονται σε αυτό το σημείο, είναι το κατά πόσο το μάθημα των Θρησκευτικών παρακολουθεί κατά πόδας τη διαλεκτική σχέση που εξελίσσεται μεταξύ Εκκλησίας και κοινωνίας, και προσαρμόζεται ή κατά πόσο προσκολλημένο παραμένει στον προγενέστερο κατηχητικό του ρόλο, καθώς επίσης και σε ποιο βαθμό οι θεολόγοι-εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους ως μάρτυρες της σύγχρονης θεολογίας της Εκκλησίας.

Σύμφωνα με τον πρωτοπρεσβύτερο Θεόδωρο Ζήση, οι μεγαλύτερες ευθύνες για τη διατάραξη των ισορροπιών μεταξύ Εκκλησίας, κοινωνίας και Πολιτείας βαραίνουν την τελευταία, καθώς, ανεξαρτήτως πολιτικής ηγεσίας, επιδεικνύει μια έντονη τάση διείσδυσης σε αρμοδιότητες και τομείς που δεν σχετίζονται με τον δικό της ρόλο. Τα καθήκοντα της επίσημης Πολιτείας είναι συγκεκριμένα και διακριτά από εκείνα της Εκκλησίας, ωστόσο στη νεοελληνική πραγματικότητα η τήρηση των ορίων των δικαιοδοσιών δεν θεωρούνται αυτονόητα ή δεδομένα αλλά επιδιωκόμενα ή

²⁴¹ Καραμούζης, Π. & Αθανασιάδης, Η. (2011). *Θρησκεία, Εκπαίδευση, Μετανεωτερικότητα. Η Θρησκευτική Αγωγή στο σύγχρονο σχολείο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική; Σωτηρέλης (1998). *Θρησκεία και Εκπαίδευση. Κατά το σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, Μάνεσης, Α.Ι., Τσάτσος, Δ.Θ., Παπαδημητρίου, Γ., Αθήνα: Αντ.Ν. Σάκκουλας

²⁴² Καραμούζης, & Αθανασιάδης, 2011, ό.π.,

ζητούμενα²⁴³. Οι επιδράσεις της νεωτερικότητας και της εκκοσμίκευσης, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, είναι αναμφισβήτητες και σαφώς επηρέασαν την κοινωνική, την πολιτιστική, την οικονομική, την εκπαιδευτική και τη θρησκευτική πραγματικότητα, ανά τον κόσμο και στην Ελλάδα συγκεκριμένα, ωστόσο, το ζήτημα της σχέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος με την Πολιτεία είναι ιδιαίτερος ευρύ και δεν μπορεί να οριοθετηθεί σε ένα μοντέλο ή σχήμα, καθώς εκτείνεται σε ιστορικό βάθος, θρησκευτικό, εκκλησιαστικό, νομοθετικό και συνταγματικό²⁴⁴. Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής και ορθόδοξης περίπτωσης έγκειται στο γεγονός της φύσης του δόγματος, της αποστολής της Εκκλησίας στην κοινωνία και στον απώτερο σκοπό της Ορθόδοξης πίστης που αφορά στην εκπλήρωση του θεμελιώδους σωτήριου έργου Θεού για τη λύτρωση της ανθρωπότητας από την αμαρτία, τη φθορά και τον θάνατο²⁴⁵. Το μυστήριο της θείας Οικονομίας, είναι αυτό που ουσιαστικά διαφοροποιεί την ορθόδοξη χριστιανική πίστη από τις υπόλοιπες, καθώς την καθιστά μη-θρησκεία²⁴⁶.

Η Ορθοδοξία δεν προάγει ανθρωπομορφικές αντιλήψεις για τον Θεό, δεν υποστηρίζει την ανθρώπινη θυσία ως μέσο εξιλέωσης των ατόμων και ικανοποίησης του υπέρτατου όντος, δεν αποτελεί ένα αυστηρό σύστημα αξιών και απόψεων επινοημένων από έναν ή περισσότερους ανθρώπους, προορισμένο να δώσει λύσεις στο κενό της μεταφυσικής αβεβαιότητας για τα όσα υπάρχουν έξω από αυτόν. Η ορθόδοξη Εκκλησία είναι ένα σύνολο πιστών, μια κοινωνία προσώπων, ένα νοερό πεδίο όπου συνυπάρχουν τα τρία Πρόσωπα του Τριαδικού Θεού και τα κτιστά όντα, δηλαδή οι άνθρωποι. Όταν αυτοί αποφασίσουν να συμμετέχουν ενεργά στην Εκκλησία, δεν αναζητούν τρόπους για να ανακαλύψουν τον Θεό ή για να τον πλάσουν σύμφωνα με τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους, αλλά Εκείνος τους αποκαλύπτει. Στην ορθοδοξία, δεν θυσιάζεται ο πιστός για τον Θεό του, αλλά ο Θεός για εκείνον, μέσω του μυστηρίου της θείας Οικονομίας. Σε αυτό το σημείο

²⁴³ π. Ζήσης, Θ. *Εκκλησία και Πολιτεία. Χωρισμός ή συναλληλία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βρυέννιος, Σειρά Φίλη Ορθοδοξία/ Εκκλησία και Πολιτεία, σσ.11-13

²⁴⁴ Ανδρούτσος, Χ. (1964). *Εκκλησία και Πολιτεία εξ'επόψεως Ορθόδοξου*, Θεσσαλονίκη, σ.4; π. Μεταλληνός, Γ. (1977). *Εκκλησία και Πολιτεία στην Ορθόδοξη Παράδοση*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας.

²⁴⁵ π. Ζήση, Θ. (1997). *Η σωτηρία του ανθρώπου και του κόσμου κατά τον Άγιον Ιωάννην Χρυσόστομον*, Θεσσαλονίκη, σσ.163-167

²⁴⁶ Ρωμανίδης, Ι. Η Ορθοδοξία δεν είναι θρησκεία, Στοιχεία Ορθόδοξου ανθρωπολογίας και Θεολογίας. Ανακτήθηκε στις 25/09/2017 από:

http://oodegr.com/oode/biblia/pateriki_theologia/10.htm

εντοπίζεται η διαφορά της ορθοδοξίας με τις άλλες θρησκείες και γι' αυτό ο Ιωάννης Ρωμανίδης²⁴⁷ υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να ταυτίζεται με αυτές, ούτε το ΘΜ του οποίου το περιεχόμενο και την μεθοδολογία καθορίζει η Πολιτεία, προσπαθώντας να ενεργοποιεί διαχρονικά και τη βούληση της Εκκλησίας. Αυτή τη διαχρονική παρουσία του ΘΜ στο εκπαιδευτικό μας σύστημα ως προς την ορθόδοξη γνώση, τις σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες με βάση την ψυχοσυναισθηματική κατάσταση των μαθητών αλλά και το τι συμβαίνει σχετικά με το ΘΜ στην Ευρώπη, θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Οι πολιτικές ηγεσίες στην Ελλάδα διαχρονικά επιδίωξαν και προσπάθησαν εμπράκτως να συμπορευτούν με την Ευρώπη, όχι όμως εκείνη των πολιτισμών και της αλληλεπίδρασής τους, αλλά με εκείνη των επιβαλλόμενων διαφοροποιήσεων σε επίπεδο πολιτισμού, θρησκείας και εκπαίδευσης, που ως βασική τους σκοποθεσία έχουν την επιβολή των λατινοφραγκικών στοιχείων, για την επικράτηση ενός κοινού πανευρωπαϊκού πολιτισμού. Το πρόβλημα αυτής της ομογενοποίησης των εθνικών πολιτισμών είναι ότι αποδυναμώνεται η σχέση της κοινωνίας και της Εκκλησίας πρωτίστως, καθώς επικρατεί το φαινόμενο της εκκοσμίκευσης και εντείνονται οι φωνές υπέρ του χωρισμού της Πολιτείας από την Εκκλησία²⁴⁸. Όσοι τάσσονται υπέρ του διαχωρισμού και της ισοπέδωσης του κοινωνικού ρόλου της Εκκλησίας παραγνωρίζουν τη σωτηριολογική φύση και την αποστολή της Εκκλησίας, και την εξισώνουν με τις κυρίαρχες θρησκείες των άλλων κρατών. Αυτοί προωθούν τα ξένα πρότυπα και ωθούν στην εκκοσμίκευση την Εκκλησία.

²⁴⁷ Ρωμανίδης, Ι. (1966). *Η θρησκεία είναι νευροβιολογική ασθένεια, η δε ορθοδοξία η θεραπεία της, Ορθοδοξία, Ελληνισμός, πορεία στην 3^η χιλιετηρίδα*, σσ.67-87. Ανακτήθηκε στις 25/09/2017 από: http://www.greekorthodoxchurch.org/cure_gr.html

²⁴⁸ π. Ζήση, Θ. *Εκκλησία και Πολιτεία. Χωρισμός ή συναλληλία;*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βρυέννιος, Σειρά Φίλη Ορθοδοξία/ Εκκλησία και Πολιτεία, σσ.11-13

Κεφάλαιο 2^ο

Το θρησκευτικό μάθημα στην ελληνική εκπαίδευση

2.1 Το μάθημα των Θρησκευτικών

2.1.1 Η ιστορία του θρησκευτικού μαθήματος

Το θρησκευτικό μάθημα (ΘΜ) περιλαμβάνεται στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και συμπεριλαμβάνεται στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ) ήδη από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους. Η επιγραμματική ιστορική αναδρομή που ακολουθεί συντελεί στην καλύτερη κατανόηση του χαρακτήρα του ΘΜ σήμερα. Υπήρχε στο δημοτικό σχολείο την περίοδο που ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας ίδρυσε τις πρώτες εκπαιδευτικές μονάδες και διατηρήθηκε κατά τη διάρκεια και έπειτα της Αντιβασιλείας των Βαυαρών. Με το Σύνταγμα του 1844, που αποτέλεσε το πρώτο ελληνικό σύνταγμα, αναγνώριζε την ιστορική σύνδεση του αρχαιοελληνικού πολιτισμού με εκείνον του Βυζαντίου, που φτάνει μέχρι το Νέο Ελληνικό Κράτος, το οποίο διαπνέεται από τον Μεγαλοϊδεασμό. Στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} καλλιεργήθηκε η ιδέα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, που συνδέεται με τη παράδοση ως εθνική κληρονομιά, με αποτέλεσμα η Εκκλησία να αποκτήσει ενεργητικό ρόλο στα εκπαιδευτικά ζητήματα του νεοσύστατου κράτους²⁴⁹.

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, και κυρίως κατά τη δεκαετία του 1880, το ΘΜ, εκλαμβάνόμενο ως θρησκευτική αγωγή, ήταν συνυφασμένο με την ηθική διάπλαση των μαθητών, και ήταν προσαρμοσμένο στην γενικότερη τάση που κυριαρχούσε στον ευρωπαϊκό χώρο να συσχετίζεται η αγωγή με την ηθικοποίηση²⁵⁰. Ωστόσο, σταδιακά, η φιλοσοφία και η σκοποθεσία του ΘΜ μεταβάλλονται από εποχή σε εποχή, ανάλογα με τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν στη χώρα και με τις

²⁴⁹ Μανιτάκης, Α. (2000). *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το Κράτος. Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Αθήνα: Νεφέλη, σ.44, Πέτρου, Ι. (2003). *Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρατηρητής, σσ.181-182, Γιαγκάζογλου, Σ. (2004). Η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας του θρησκευτικού μαθήματος. Η θρησκευτική αγωγή στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Στο Μύλιου, Ν. (επιμ.) *Τα θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, εισήγηση σεμιναρίου που οργάνωσε η Διακοινοβουλευτική Συνέλευση Ορθοδοξίας σε συνεργασία με το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και την Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος: Βόλος 15-17 Μαΐου, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, σσ.126-127

²⁵⁰ Περσελής, 2004, ό.π. σ.9, Περσελής, Ε. (1997). *Παιδαγωγική Επιστήμη και Σχολική Θρησκευτική Αγωγή στην Ελλάδα: Αξιολόγηση των σχέσεων και προοπτικές*. Στο: Βάμβουκας, Μ. & Χουρδάκης, Α. (επιμ.), *Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη – Τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.476

διεθνείς τάσεις, και ανάλογα με τις ανάγκες των πολιτών, όπως αυτές καθορίζονταν από την πολιτική και κοινωνική ηγεσία. Ενδεικτικό της προαναφερθείσας τάσης είναι ότι τις δεκαετίες 1920-1930 απώτερος στόχος του ΘΜ εξακολουθεί να είναι η ηθική διάπλαση των νέων²⁵¹.

Το χρονικό διάστημα γύρω στο 1910, υπήρξε καθοριστικό για την ιστορική πορεία του ΘΜ, με την εκλογή του Ελευθέριου Βενιζέλου στην Πρωθυπουργία της χώρας και με την ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Ομίλου»²⁵². Τότε, άρχισαν οι πρώτες συζητήσεις για την αναγκαιότητα καθορισμού του χαρακτήρα του ΘΜ σε υποχρεωτικό ή μη, προκειμένου να ενταχθεί στο υπό διαμόρφωση εκπαιδευτικό σύστημα. Οι κυβερνήσεις Βενιζέλου, στην προσπάθειά τους να εκσυγχρονίσουν την εκπαίδευση, εισήγαγαν αλλαγές, ανάμεσα στις οποίες και στο ΑΠΣ του ΘΜ, το οποίο έθεσαν πια σε μια περισσότερο μορφωτική βάση με τη θεσμοθέτηση ενός γνωστικού περιεχομένου²⁵³.

Ωστόσο, εξακολουθεί να υπερτονίζεται η σπουδαιότητα του δόγματος της Ορθόδοξης Χριστιανικής Θρησκείας, η οποία φαίνεται να υπερέχει ξεκάθαρα των άλλων²⁵⁴. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, το τέλος του εμφυλίου πολέμου και την επικράτηση της πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας, γύρω στη δεκαετία του 1960, έλαβε χώρα εκ νέου εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, στο πλαίσιο της οποίας άλλαξαν τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ. Το περιεχόμενό τους συντάχθηκε με το ανανεωτικό και προοδευτικό πνεύμα που υιοθετήθηκε για την εκπαίδευση εν συνόλω, με βασική σκοποθεσία να εκφραστεί η αποδεσμευμένη από ηθικισμούς ορθόδοξη θεολογική παιδεία, ως κατήχηση, λειτουργική και βιβλική, της Εκκλησίας.

²⁵¹ Τασιόπουλος, Γ. (2010). *Η διδασκαλία των Θρησκευτικών στην ύστερη νεωτερικότητα. Παιδαγωγική, διαπολιτισμική και θεολογική προσέγγιση*, Αθήνα: Γόρδιος

²⁵² Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος ήταν ένα σωματείο αποτελούμενο από εκπαιδευτικούς, λογοτέχνες και πολιτικούς, που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1910. Ήταν επιφορτισμένος με τη συγγραφή των διδακτικών βιβλίων και με τη σύσταση ενός Πρότυπου Σχολείου Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, με βασικό στόχο την αναμόρφωση της ελληνικής εκπαίδευσης βάσει των ιδεών του κινήματος των δημοτικιστών και σε αντίθεση με τις αρχές του σχολαστικισμού. (Μεσσήνη, Ε. (2012). *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος (1910-1927) και οι μεταρρυθμίσεις για την εδραίωση και διαιώνιση της κυριαρχίας της αστικής τάξης*, Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης, (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 6^ο Πανελλήνιο Συνέδριο, 5-7 Οκτωβρίου)

²⁵³ Βασιλόπουλος, Χ. (1993). *Ο μαθητής ως κριτήριο του Μαθήματος των Θρησκευτικών*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αφών Κυριακίδη; Δελικωνσταντής, Κ. (2009). Τα δικαιώματα του ανθρώπου στα πλαίσια της σχολικής θρησκευτικής αγωγής. Στο Οικονομίδης, Β. & Ελευθεράκης, Θ. (επιμ.), *Εκπαίδευση, Δημοκρατία και Ανθρώπινα Δικαιώματα*. Αθήνα: Ατραπός, σ.185-208; Μητροπούλου, Β. (2007). Νέες Τεχνολογίες και Θρησκευτική Αγωγή, Θεσσαλονίκη: Βάνιας; Περσελής, 200, ό.π.

²⁵⁴ Περσελής, 2004, ό.π., σ.11

Η ανανεωτική αυτή περίοδος, διακόπηκε με την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών το 1967, καθώς παρατηρήθηκε μια οπισθοδρόμηση προς τον κατηχητισμό. Τα σχολικά εγχειρίδια που συντάχθηκαν από το καθεστώς ήταν προσανατολισμένα στο να διαπλάσουν ηθικά τους νέους, να τους καταστήσουν καλούς χριστιανούς και να προάγουν τις βασικές αρχές της ελληνοχριστιανικού δόγματος, που βασιζόνταν στο σύνθημα «Ελλάς, Ελλήνων, Χριστιανών»²⁵⁵. Το 1975, το Σύνταγμα που ψηφίστηκε, αναγνώριζε ταυτόχρονα ότι βασικός σκοπός της εκπαίδευσης είναι η καλλιέργεια τόσο της εθνικής όσο και της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών (άρθρο 16) και ότι κυρίαρχη θρησκεία στην Ελλάδα είναι η αυτή της Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού (άρθρο 3). Το 1976, με τον Ν.309, το εθνικό φρόνημα συμπλέχθηκε με το θρησκευτικό, συνεπώς βασική σκοποθεσία της εκπαίδευσης καθορίστηκε η ανάπτυξη και των δύο²⁵⁶. Τα ΑΠΣ που ακολούθησαν το 1977 και 1978, καθόριζαν σαφώς τον ορθόδοξο χαρακτήρα του ΘΜ. Συγκεκριμένα, βασική στοχοθέτηση του ΘΜ στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση ήταν η καλλιέργεια του θρησκευτικού φρονήματος των μαθητών, η ενίσχυση της πίστης στην Ορθόδοξη Χριστιανική διδασκαλία και η παρώθησή τους να συμμετάσχουν ενεργητικά στη θρησκευτική ζωή. Στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, απώτεροι στόχοι ήταν η ενίσχυση της πίστης στην Χριστιανική Θρησκεία μέσω της φανέρωσης του Χριστού και των αληθειών του Πατέρα Θεού για τον άνθρωπο και τον κόσμο, η μύηση στον ορθόδοξο τρόπο ζωής και στις σωτήριες αλήθειες του χριστιανισμού, η συνειδητοποίηση του σημαίνοντα ρόλου της Εκκλησίας στην πορεία της ιστορίας και της πολύτιμης προσφοράς της στον κόσμο, και τέλος, η καθοδήγηση των μαθητών προς την υιοθέτηση ενός ενάρετου και χριστιανικού τρόπου ζωής²⁵⁷.

Σύμφωνα με τον Χατζηγεωργίου²⁵⁸ και στις δύο βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος, το περιεχόμενο του ΘΜ εξελίσσονταν με μια αυστηρή χρονολογική σειρά, εκκινώντας από την Παλαιά Διαθήκη, περνώντας στην Καινή, στη συνέχεια στην Εκκλησιαστική Ιστορία, στη Δογματική, στη Λειτουργική, στην Κατήχηση και τέλος στην Ηθική. Γνωσιολογικά, η διδακτέα ύλη δομούνταν σύμφωνα με τις διδαχές της Πατερικής Θεολογίας και του παραδοσιακής ακαδημαϊκής θεολογίας. Τα σχολικά

²⁵⁵ Πέτρου, Ι. (2001). Το μάθημα των θρησκευτικών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, *Καθ' οδόν*, Τεύχ.17, σσ.29-37

²⁵⁶ Βώρος, Φ. (1986). *Εκπαιδευτική Πολιτική. Προσδοκίες και Πράξεις*, Αθήνα, σ.96

²⁵⁷ Δελικωνσταντής, 2009, ό.π., σ.185-208; Μητροπούλου, 2007, ό.π.; Περσελής, 2004, ό.π.

²⁵⁸ Χατζηγεωργίου, Γ. (2005). *Γνώθι το Curriculum*, Αθήνα: Ατραπός.

εγχειρίδια που συντάχθηκαν την περίοδο 1977-1981 από το Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμόρφωσης (ΚΕΜΕ), ιδεολογικά, πνευματικά και μορφωτικά δεν ήταν σύμφωνα με την ακμάζουσα θεολογική σκέψη της εποχής και διατηρούσαν τον κατηχητικό χαρακτήρα τους. Κρίνονταν συντηρητικά και πρόβαλλαν έντονα και εμφαντικά την ορθόδοξη θεολογία, προκειμένου να προσεγγίσουν τα χριστιανικά διδάγματα. Παράλληλα, χαρακτηρίζονται από την παντελή απουσία αναφορών σε σφαιρικά ζητήματα Θρησκευολογίας και σε θέματα που σχετίζονται με την ευρύτερη σημασία της θρησκείας. Συγκεκριμένα, τα ΑΠΣ του 1977 και 1978, τα οποία δημοσιεύτηκαν στο πλαίσιο του Ν.309/1976, προσδιόριζαν ρητώς την ορθόδοξη θρησκεία και την ελληνική γλώσσα ως θεμελιώδη στοιχεία του ελληνισμού²⁵⁹

Το 1985 δόθηκαν στην εκπαίδευση τα νέα εγχειρίδια, που ήταν αποτέλεσμα πολυετών συζητήσεων και διαπραγματεύσεων μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας, με την ενεργή συμμετοχή των Πανεπιστημιακών Θεολογικών Σχολών, των θεολογικών ενώσεων και των πολιτών. Σαφώς ανανεωμένα, προβλεπόταν να συμβάλλουν στην εκπλήρωση των σκοπών του ΘΜ, οι οποίοι καθορίζονταν από ΑΠΣ. Συγκεκριμένα, για τις τάξεις του δημοτικού σχολείου, οι στόχοι παρέμεναν ίδιοι, ενώ για τις τάξεις του γυμνασίου, τα εγχειρίδια ενημέρωναν τους μαθητές για τη φύση του ΘΜ, τους έφερναν σε επαφή με την Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη, καλλιεργούσαν το ήθος τους και τους προσανατόλιζαν ώστε να αποκτήσουν κοινωνικές και ανθρωπιστικές ευαισθησίες, για τα παγκόσμια τεκταινόμενα.

Ως προς το περιεχόμενό τους, τα εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης απέκτησαν παρόμοια γραμμική χρονολογική ανάπτυξη με εκείνη των εγχειριδίων της ιστορίας, και έτσι στην Α΄ γυμνασίου, οι μαθητές διδάσκονταν την Παλαιά Διαθήκη, στη Β΄ γυμνασίου, την Καινή Διαθήκη, στην Γ΄ γυμνασίου την Εκκλησιαστική Ιστορία, στην Α΄ λυκείου, τα βασικά θεολογικά, πρακτικά και λειτουργικά θέματα της Εκκλησίας, στη Β΄ λυκείου, μια κριτική θεώρηση του Χριστιανισμού και των υπόλοιπων θρησκειών του κόσμου, και στη Γ΄ λυκείου, οι μαθητές έρχονταν σε

²⁵⁹ Αγγελόπουλος, Κ. (2000). Διακηρύσσοντας την ελληνική εθνική ταυτότητα μέσω της διαλεκτικής στα σχολικά βιβλία της ελληνικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 1950 και εξής. Στο Καψάλης, Α., Μπονίδης, Κ., Σπητιάνου, Α. (επιμ.), *Η Εικόνα του «άλλου»/Γείτονα στα Σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 16-18 Οκτωβρίου, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, σσ.324-325, Μήλλας, Η. (2001). *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων στα σχολικά βιβλία Ιστορίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ.289-291

επαφή τα κυριότερα θέματα σύγχρονης χριστιανικής ηθικής²⁶⁰. Αυτό που πρέπει να αναφερθεί είναι ότι την ίδια χρονιά, προσδιορίστηκαν νομοθετικά (Ν.1566/1985) οι σκοποί της εκπαίδευσης, ένας από τους οποίους ήταν να προετοιμάζει τους μαθητές να καθίστανται ελεύθεροι και υπεύθυνοι πολίτες, με αίσθημα αγάπης για τον άνθρωπο, την πατρίδα, τη φύση, τη ζωή και την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση. Αυτό συνεπαγόταν, ότι ο μαθητής έπρεπε να γνωρίσει τα γνήσια στοιχεία της πίστης, γεγονός που νομιμοποιούσε τον ορθόδοξο χαρακτήρα του ΘΜ. Με τον Ν.1566/1985, θεσμοθετείται επισήμως η εξ ολοκλήρου ταύτιση της θρησκευτικής με την ορθόδοξη συνείδηση²⁶¹.

Το διάστημα 1990-1992, αφού είχε προηγηθεί η σύνταξη νέων εγχειρίδιων του ΘΜ βάσει των αρχών της σύγχρονης ψυχοπαιδαγωγικής επιστήμης, επικράτησε μια τάση απομάκρυνσης από την παράθεση στείρων γνώσεων και από την προσκόλληση στη νοησιарχία και τον ιστορικισμό. Το ΘΜ ονομάστηκε στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, Ορθόδοξη Χριστιανική Αγωγή και τα σχολικά εγχειρίδια που συγγράφηκαν εκ νέου, υπήρξαν καινοτόμα, καθώς το περιεχόμενό τους αποτελούσε μια σύνθεση από όλες τις ιστορικές περιόδους, δηλαδή από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, από την Ιστορία της Εκκλησίας, από τη Λειτουργική, την Κατήχηση και την Ηθική. Βασική σκοποθεσία ήταν το ΘΜ γενικά, και όλες οι ενότητες ειδικά, να αποκτήσουν ταυτόχρονα παιδοκεντρικό, χριστοκεντρικό και εκκλησιοκεντρικό χαρακτήρα²⁶².

Για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, έγινε αναδιαμόρφωση των ΑΠΣ προκειμένου να μετασηματοδοτούν από παραδοσιακά σε curriculum, σύμφωνα με τις διεθνείς εκπαιδευτικές εξελίξεις. Αν και οι βασικοί σκοποί του ΘΜ παρέμεναν ίδιοι με εκείνους που ψηφίστηκαν από τον Ν.1566/1985, προστέθηκε ένα πρωτοποριακό στοιχείο, που αφορούσε στον προσδιορισμό των επιμέρους στόχων ανά διδακτική ενότητα. Ως προς το περιεχόμενο, στις τρεις τάξεις του γυμνασίου, εξακολουθούσε να διδάσκεται το ΘΜ βάσει τις γραμμικής χρονολογικής πορείας (Παλαιά Διαθήκη, Καινή Διαθήκη, Εκκλησιαστική Ιστορία), ενώ στο λύκειο εισήχθησαν ορισμένες

²⁶⁰ Χατζηγεωργίου, 2005, ό.π.

²⁶¹ Παπαϊωάννου, Κ. (2011). Τα δικαιώματα ως πρόκληση για την εθνική μας «ομοιογένεια». Στο Ανδρούτσου, Α. & Ασκούνη, Ν. (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα. Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ.65, Γιαγκάζογλου, 2004, ό.π., σ.129

²⁶² Μήλιου, Ν. (επιμ.) (2005). *Τα θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, εισήγηση σεμιναρίου που οργάνωσε η Διακοινοβουλευτική Συνέλευση Ορθοδοξίας σε συνεργασία με το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και την Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος: Βόλος 15-17 Μαΐου, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων

τροποποιήσεις. Συγκεκριμένα, στην Α΄ λυκείου, διδάσκονταν οι βασικές αρχές της χριστιανικής πίστης μέσω της λατρείας, στη Β΄ λυκείου, τα θεμελιώδη θέματα της Ορθόδοξης Χριστιανικής Θρησκείας και της θρησκευολογίας, και στη Γ΄ λυκείου γίνονταν επιλογή θεμάτων χριστιανικής ηθικής. Το 1997, το ΘΜ συμπεριλήφθηκε στα εξεταζόμενα μαθήματα για τις πανελλήνιες εισαγωγικές εξετάσεις²⁶³.

Το 2003, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, το σημερινό Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ), σχεδίασε, οργάνωσε, κατάρτισε και εξέδωσε το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και τα ΑΠΣ για την υποχρεωτική Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση²⁶⁴. Σύμφωνα με αυτό, τα ΑΠΣ θέτουν ως απώτερο στόχο τη γνωστοποίηση στους μαθητές της σημαντικής συμβολής της Χριστιανικής πίστεως στη διαμόρφωση και τη συνοχή του σύγχρονου κόσμου, καθώς επίσης και της βελτίωσης της ανθρώπινης ζωής, και τη συνειδητοποίηση της δύναμης που διαθέτουν οι άνθρωποι για να καθορίσουν τις σύγχρονες εξελίξεις και να δώσουν λύσεις στους προβληματισμούς. Αυτή την περίοδο εκδίδονται άλλωστε και τα ερευνώμενα σχολικά εγχειρίδια.

Ως προς το περιεχόμενο, τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ έπαψαν να αποτελούν μέσο κατήχησης, και απέκτησαν έναν ολωσδιόλου παιδαγωγικό, γνωσιακό και μορφωτικό χαρακτήρα, αν και διατήρησαν παρόμοια διάθρωση ως προς τη διδακτέα ύλη με τα προηγούμενα χρόνια. Οι καινοτομίες που εισήχθησαν στα βιβλία του νέου ΑΠΣ του 2003 καινοτομούν με την προσθήκη του πρωτότυπου κειμένου της Παλαιάς Διαθήκης στην Α΄ γυμνασίου, με την προσθήκη διδακτικών ενοτήτων που αφορούν στις θεμελιώδεις πεποιθήσεις της Καθολικής Χριστιανικής πίστεως, του Προτεσταντισμού, του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ, αλλά κυρίως με τον σεβασμό του Άλλου, του έτερου και κάθε θρησκευτικής ετερότητας. Το ΘΜ μάλιστα στο πλαίσιο του “Νέου Σχολείου” διαπνέεται από θρησκευτικό πολιτισμό, βασισμένο στον σεβασμό για την ανεξιθρησκεία, στη δυναμική του εποικοδομητικού διαλόγου και της ελευθερίας, και φαίνεται να άφησε στο παρελθόν την εμμονή στον κατηχητισμό και τη φοβία για το αλλότριο.

²⁶³ Μήλιου, 2005, ό.π.

²⁶⁴ Φλουρής, Γ. & Πασιάς, Γ. (2007). Πολιτικές της γνώσης και μεταρρυθμίσεις στα προγράμματα σπουδών στην Ελλάδα (1975-2005). Μια κριτική προσέγγιση. Στο Χαράλαμπος, Δ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση & Εκπαιδευτική πολιτική: Παρελθόν-παρόν-μέλλον*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.223

2.1.2 Το ΘΜ στο Νέο Σχολείο

Στο πλαίσιο του πιλοτικού προγράμματος «Νέο Σχολείο» που υλοποιείται ήδη από το 2011, το ΘΜ της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, έχει ενταχθεί σε ένα Νέο Πρόγραμμα Σπουδών, το οποίο στοχεύει στην απόκτηση από πλευράς μαθητών, πολυθρησκευτικών γνώσεων αναμειγμένων μεταξύ τους και με τον Χριστιανισμό κατά τρόπο που να δημιουργεί θρησκευτική σύγχυση και θρησκευτικό συγκρητισμό στις ψυχές των μαθητών, που από τη μια απομακρύνονται από το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και από την άλλη καλλιεργούν ένα διαθρησκευτικό πνεύμα με το πρόσχημα της προαγωγής θρησκευτικής ανοχής και τον σεβασμό προς την ετερότητα. Η εφαρμογή του πιλοτικού αυτού προγράμματος, αποτέλεσε το κεντρικό σημείο εκκίνησης διαλόγου μεταξύ των πολιτειακών φορέων και των εκκλησιαστικών και θεολογικών κύκλων για τον βαθμό διατήρησης του ορθόδοξου προσανατολισμού του ΘΜ²⁶⁵. Τα ερωτήματα που προβάλλονται στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου αφορούν στο κατά πόσο η στενή οριοθέτηση της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης ως ανάπτυξη της Ορθόδοξης Χριστιανικής συνείδησης περιορίζει τον χαρακτήρα του ΘΜ, και καθιστά λεπτές τις ισορροπίες μεταξύ παιδαγωγικής και θεολογίας, Κράτους και Εκκλησίας²⁶⁶.

Ωστόσο, ο διάλογος που αφορά στον χαρακτήρα του ΘΜ, δεν λαμβάνει χώρα μόνο σε επίπεδο Πολιτείας και Εκκλησίας, αλλά και εντός των θεολογικών κύκλων, οι οποίοι έχουν ταχθεί υπέρ της: Α. Μιας άποψης, που θέλει τη διατήρησή του α) σε επιστημονικό υπόβαθρο ως ορθόδοξο μαθήματος λόγω του ότι η επικρατούσα θρησκεία είναι η της Ορθόδοξου Εκκλησίας β) της ταύτισης της επικρατούσας θρησκείας με το Ορθόδοξο Χριστιανικό δόγμα και γ) τη ανάδειξη του γεγονότος ότι η Ορθοδοξία αποτελεί θεμελιώδες συστατικό στοιχείο του ελληνικού πολιτισμού και συνδετικό κρίκο μεταξύ παράδοσης/παρελθόντος και σύγχρονου παρόντος και μέλλοντος²⁶⁷, και Β. υπέρ της δεύτερης άποψης, που θέλει την απαγκίστρωση του

²⁶⁵ Βασάλου, Ε. (2012). Λόγοι και Αντίλογοι για το Νέο Σχολείο, *Κοινωνία*, Τεύχ.2, σσ.188-197, Ρεράκης, Η. (2013). Κατήχηση ειδώλων στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο: Η απόσχιση των μαθητών από την Ορθόδοξη Πίστη η ένταξή τους σε μια πολύ-θρησκευτική θρησκευτικότητα, ως στόχος του νέου Πιλοτικού Προγράμματος Σπουδών, *Κοινωνία*, Τεύχ.4, σσ.199-220

²⁶⁶ Περσελής, 1997, ό.π., σσ.474-482

²⁶⁷ Ρεράκης, Η. (2012). Υπόμνημα προς την Δ.Ι.Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Κοινωνία*, Τεύχ.2, σσ.146-168; Ρεράκης, Η. (2012). Υπόμνημα προς την Δ.Ι.Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Κοινωνία*, Τεύχ.3, σσ.234-243, Βογιατζής, Δ. (2002). Θρησκευτικών απολογία. Πληροφορίες και σκέψεις για τη θέση του μαθήματος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, *Κοινωνία*, Τεύχ.4, σσ.341-346; Βογιατζής, Δ.

ΘΜ από την παράδοση και τον μετασχηματισμό του σε θρησκευολογικό γνωσιακό αντικείμενο, ξένο προς τις παραδόσεις και τη συνείδηση των μαθητών προς τους οποίους απευθύνεται. Οι υποστηρικτές αυτής της θέσης διατυπώνουν ότι μόνο μέσω της αποβολής του ορθόδοξου του χαρακτήρα, το ΘΜ μπορεί να προάγει την ανεξιθρησκεία και τη θρησκευτική ελευθερία²⁶⁸.

Όσο το ΘΜ παραμένει ορθόδοξο, σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της θέσης, εξασφαλίζεται η ανάπτυξη της Ορθόδοξης Χριστιανικής συνείδησης. Αντίθετα, οι πολέμιοι αυτής της θέσης, διατυπώνουν ότι έτσι διδάσκεται στους μαθητές η μονομέρεια, η οποία τους καθιστά ανήμπορους να παρακολουθήσουν τις σύγχρονες εξελίξεις της πλουραλιστικής κοινωνίας, στην οποία κυριαρχεί η ποικιλομορφία, η συνθετότητα των θρησκειών και ο πολυφυλετισμός. Ο αντίκτυπος της προβολής του ενός και μόνου αληθινού δόγματος μέσω της εκπαίδευσης συνεπάγεται δυσκολίες στην προσαρμογή σε μια πραγματικότητα που εντοπίζονται διαφορετικές θρησκευτικές, εθνικές, πολιτιστικές και γλωσσικές παραδόσεις²⁶⁹.

Το ΘΜ θα πρέπει να πάψει να αποτελεί πεδίο πόλωσης και διαφορών, αλλά επιβάλλεται να προβάλλει προς τα έξω ότι η Ορθόδοξη πίστη, η οποία βασίζεται στον Λόγο του Θεού, ως ένδειξη της υπέρτατης αγάπης του Πατέρα Θεού προς τον άνθρωπο και τον κόσμο, δεν μπορεί να χρησιμοποιείται ως μέσο διακρίσεων σε βάρος οποιουδήποτε ανθρώπου ή οποιασδήποτε ομάδας ατόμων. Η ενίσχυση της ορθόδοξης θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, μέσω του ΘΜ, όταν λαμβάνει χώρα σε άμεση συνάφεια με τα παναθρώπινα αιτήματα για τον σεβασμό της ζωής, της διαφορετικότητας, της πολυπολιτισμικότητας, της ανεκτικότητας, της ειρήνης, της ισότητας των φύλων και των λαών, της αλληλεγγύης, της αλληλοκατανόησης, δεν οδηγεί σε μονομέρεια, αλλά στην πραγματικότητα προάγει το πραγματικό νόημα και πλούτο της Ορθοδοξίας στο πλαίσιο της ΕΕ. Το ΘΜ λοιπόν για να μείνει πιστό στις νομοθετικές διατάξεις που υπαγορεύουν την προαγωγή της Ορθόδοξης πίστης ως

(2003). Θρησκευτικών απολογία. Πληροφορίες και σκέψεις για τη θέση του μαθήματος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, *Κοινωνία*, Τεύχ.1, σσ.41-59; Βογιατζής, Δ. (2012). Κριτικές παρατηρήσεις για το Πλαίσιο Βασικών Αρχών του Νέου Πιλοτικού ΠΣ των Θρησκευτικών, *Κοινωνία*, Τεύχ.2, σσ.175-187
²⁶⁸ Πέτρου, 2001, ό.π., σσ.29-37, Μπιτσάκης, Ε. (2009). *Από την πυρά στον άμβωνα*, Αθήνα: Τόπος, σσ.175-179

²⁶⁹ Τασιόπουλος, Γ. (2010). *Η διδασκαλία των θρησκευτικών στην ύστερη νεωτερικότητα, Παιδαγωγική, διαπολιτισμική και θεολογική προσέγγιση*, Αθήνα Γόρδιος, σσ.114-118, Καραμούζης, Π. & Αθανασιάδης, Η. (2011). *Θρησκεία, εκπαίδευση, μετανεοτερικότητα. Η θρησκευτική αγωγή στο σύγχρονο σχολείο*. Αθήνα: Κριτική, σσ.32-33

επικρατούσας θρησκείας του Κράτους, πρέπει να διδάξει στους μαθητές τις θεμελιώδεις αρχές του Χριστιανισμού μέσω του κεντρικού ερωτήματος που αφορά στον ίδιο τον Θεό, και συγκεκριμένα εκείνο που αποκαλύπτει τον Έναν και μοναδικό Θεό ως Καθ' εαυτόν, μέσα από τον άνθρωπο και μέσα από τον κόσμο. Μπορεί όμως να διδάσκει και σε διακριτές ενότητες και ανάλογα με τις δεκτικές ικανότητες των μαθητών, για λόγους πληροφόρησης και ενημέρωσης, και τις μεγάλες θρησκείες της ανθρωπότητας Αυτή είναι άλλωστε και η αφετηρία της δικής μας έρευνας.

2.1.3 Το ΘΜ στην Ευρώπη (παρουσιάζονται τα στοιχεία που ίσχυαν όταν εκδόθηκαν τα υπό έρευνα βιβλία)

Το ΘΜ σήμερα, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αναγνωρίζεται ως ένα αναπόσπαστο και πολύ σημαντικό γνωσιακό πεδίο, που μπορεί να συμβάλλει στην προώθηση των δημοκρατικών αρχών, των αξιών της ελευθερίας και της κοινωνικής ομόνοιας μεταξύ των λαών, εκλαμβάνόμενο όχι ως μέσο γνωστοποίησης ενός συγκεκριμένου δόγματος, αλλά ως φορέας της ιστορίας των θρησκειών παγκοσμίως και διαχρονικά. Το Συμβούλιο των 47 Κρατών της Ευρωζώνης, στην Κοινοβουλευτική του Συνδιάσκεψη, που έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 2005, πρότεινε στα κράτη-μέλη την υιοθέτηση μιας κοινής στρατηγικής στη διδασκαλία των θρησκειών, που θέτει στο περιθώριο τον ομολογιακό και κατηχητικό χαρακτήρα του ΘΜ και που περιλαμβάνει κοινές διδακτικές ενότητες με απώτερο στόχο την απεμπόληση των στερεοτυπιών και των προκαταλήψεων που καλλιεργούνται λόγω της άγνοιας για τα θρησκευολογικά ζητήματα. Μέσω της προτεινόμενης αναπροσαρμογής του ΘΜ και της αλλαγής πολιτικής, θεωρήθηκε ότι είναι εφικτή η καταπολέμηση του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας²⁷⁰.

Στο ίδιο Συμβούλιο, προτάθηκε να εκληφθεί η θρησκεία του καθενός ως προσωπικό δικαίωμα, για το οποίο θα μπορεί να αποφασίζει μόνος, χωρίς την επιρροή τρίτων και χωρίς να λογοκρίνεται. Αυτό ουσιαστικά συνεπάγεται, ότι τα κράτη-μέλη θα αναπτύσσουν πολιτικές σεβασμού των ατόμων που ασπάζονται άλλες θρησκείες, διαφορετικές από τη μια κυρίαρχη που ενδεχομένως υπάρχει, μέσω της αναγνώρισης

²⁷⁰ Πινακίδης, Γ. (1998). *Η ρήτρα της δημοκρατικής κοινωνίας στην ευρωπαϊκή σύμβαση δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλα, σσ.199-200; Council of Europe, (2005). Recommendation 1720. Education and Religion; Council of Europe (2007). Recommendation 1804. State, religion, secularity and human rights; Council of Europe (2007). Recommendation 1805, Blasphemy, religious insult and hate speech against persons on grounds of their religion.

των θρησκευτικών τους δικαιωμάτων, όσο κι αν αυτά διαφέρουν από τα ως τώρα παραδεδομένα αναφορικά με τα θεολογικά ζητήματα²⁷¹. Για το ΘΜ συγκεκριμένα προτείνονται ως στόχοι:

- Η γνωριμία των μαθητών με τις θεμελιώδεις θεολογικές αρχές της επικρατούσας τοπικής εκκλησιαστικής διδασκαλίας αλλά και με θρησκείες, κυρίως των όμορων χωρών.
- Η συνειδητοποίηση από πλευράς μαθητών ότι η πίστη σε διαφορετική θρησκεία δεν μεταβάλλει τους ανθρώπους ως προς την αξία και την ποιότητά τους.
- Η κατανόηση του δικαιώματος του ανθρώπου να μην πιστεύει σε συγκεκριμένη θρησκεία.
- Η διεύρυνση των θρησκευτικών οριζόντων, με την εκμάθηση της ιστορίας, του δόγματος και της φιλοσοφίας των μεγάλων θρησκειών, ακόμα και εκείνων που είναι πολύ διαφορετικές από την κυρίαρχη θρησκεία ενός κράτους-μέλους.
- Η κατάκτηση θεολογικών και θρησκευσιολογικών γνώσεων, για την αποφυγή του κινδύνου προσηλυτισμού από εξτρεμιστικές θρησκευτικές ομάδες, που αποσκοπούν σε εγκληματικές πράξεις.
- Η κατανόηση ότι η θρησκεία είναι διαφορετική από τη λατρεία.
- Η κατανόηση των αιτίων που η έννοια της πίστης είναι τόσο σημαντική στη ζωή των ανθρώπων²⁷².

Βασική προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση της προτεινόμενης πολιτικής που εισήγαγε το Συμβούλιο των χωρών της Ευρωζώνης, θεωρήθηκε από τη μια, η κατάρτιση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών θεολόγων, για τη απόκτηση διευρυμένων θρησκευσιολογικών γνώσεων, που αφορούν στο σύνολο των θρησκειών. Μέσω των επιμορφωτικών προγραμμάτων οι θεολόγοι θα είναι σε θέση να διδάσκουν τις αρχές και τις φιλοσοφίες των θρησκειών, αλλά κυρίως να παρωθούν τους μαθητές ώστε να συμμετάσχουν σε έναν δημιουργικό διάλογο αναφορικά με τη θρησκευτική έκφραση, με την κατανόηση και την ερμηνεία των δογμάτων, και εν τέλει για την κατανόηση της πολιτιστικής, ιδεολογικής, ηθικής και θρησκευτικής

²⁷¹ Council of Europe (2007). Recommendation 1804. State, religion, secularity and human rights

²⁷² Council of Europe, (2005). Recommendation 1720. Education and Religion

διαφορετικότητας που υπάρχει ανά τον κόσμο²⁷³. Από την άλλη, για τον ίδιο σκοπό, κρίθηκε αναγκαία η υιοθέτηση καινοτόμων διδακτικών μεθόδων, ικανών να φέρουν σε πέρας τους ανωτέρω προτεινόμενους στόχους.

Συγκεκριμένα, το Συμβούλιο των 47 χωρών της Ευρωζώνης προτείνει την υιοθέτηση της α) ερμηνευτικής προσέγγισης, που στοχεύει στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των μαθητών, αναφορικά με τα θρησκευολογικά ζητήματα, με τον ρόλο που διαδραματίζουν στη ζωή των ανθρώπων και στη κοινωνία των κρατών, στις μεταξύ τους σχέσεις, και με τον τρόπο που αλληλεπιδρούν, της β) διαλεκτικής προσέγγισης, που στοχεύει στην ανάπτυξη διαθρησκειακού διαλόγου μεταξύ των μαθητών, προκειμένου να τεθούν στο επίκεντρο των συζητήσεων ζητήματα διαφορετικότητας, σεβασμού και κατανόησης της ετερότητας, της γ) φαινομενολογικής προσέγγισης, που στοχεύει στην σφαιρική, διακριτή και αμερόληπτη παρουσίαση όλων των θεολογικών δογμάτων, προκειμένου οι μαθητές να μένουν ανεπηρέαστοι, να στρέφονται προς τη θρησκεία που τους αντιπροσωπεύει ή να μένουν αμέτοχοι πορευόμενοι σε μια κατάσταση αθεΐας. Μέσω αυτής της διδακτικής μεθόδου, το ΘΜ δεν θα αποτελεί πεδίο εκμάθησης συγκεκριμένης θεολογίας, αλλά γενικής θρησκευολογίας. Τέλος, ακόμα μια προτεινόμενη διδακτική μέθοδος που μπορεί να υποστηρίξει τους στόχους όπως έχουν διαμορφωθεί μέσω του Συμβουλίου είναι δ) η συν-κειμενική προσέγγιση, που στοχεύει στην ανάπτυξη ενός διαθρησκειακού διαλόγου μέσω των προσωπικών βιωματικών εμπειριών του κάθε μαθητή²⁷⁴.

Οι ανωτέρω προτάσεις, στις οποίες προέβη το Συμβούλιο των χωρών της Ευρωζώνης, όπως ήταν φυσικό δεν είχαν υποχρεωτικό χαρακτήρα, τοποθετημένες στη θεωρητική βάση ότι η θρησκευτική εκπαίδευση δεν μπορεί να καθοριστεί από εξωτερικούς παράγοντες, αλλά εκ των έσω των κρατών-μελών. Η αντίληψη αυτή, οφείλεται στο γεγονός ότι σε κάθε χώρα επικρατούν διαφορετικές κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές, ανθρωπολογικές και θρησκευτικές συνθήκες, οι παραδόσεις και οι ιστορικές τους καταβολές διαφέρουν, συνεπώς η φύση του ΘΜ και

²⁷³ Council of Europe, (2005). Recommendation 1720. Education and Religion; Council of Europe (2007). Recommendation 1804. State, religion, secularity and human rights; Council of Europe (2007). Recommendation 1805, Blasphemy, religious insult and hate speech against persons on grounds of their religion

²⁷⁴ Council of Europe (2007). Recommendation 1805, Blasphemy, religious insult and hate speech against persons on grounds of their religion.

ο ρόλος του αξιολογούνται υπό διαφορετικό ιδεολογικό πρίσμα²⁷⁵. Εφόσον λοιπόν, οι χώρες της Ευρωζώνης έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν τη δική τους εκπαιδευτική πολιτική αναφορικά με το ΘΜ, δεν μπορεί να γίνει λόγος για ενιαίο πανευρωπαϊκό χαρακτήρα του μαθήματος. Αυτό που αναγνωρίζεται βιβλιογραφικά είναι η τάση της πλειονότητας των κρατών-μελών της Ευρωζώνης να απεμπλέξουν το ΘΜ από την επιρροή των κυρίαρχων Εκκλησιών και να μετριάσουν την ορθόδοξη σκοποθεσία του, προσδίδοντάς του έναν περισσότερο παιδαγωγικό, γνωσιακό και μορφωτικό χαρακτήρα. Σημαντική καινοτομία, σε σύγκριση με το παρελθόν αποτελεί η εισαγωγή της προαίρεσης, που πλέον συνοδεύει το μάθημα και δίνει την ευκαιρία στον μαθητή να το επιλέξει για παρακολούθηση ή όχι²⁷⁶.

Το δικαίωμα της προαίρεσης, μεταφράζεται σαν δυνατότητα απαλλαγής ή επιλογής εναλλακτικού μαθήματος/ δραστηριοτήτων, και προκύπτει ως «λύση» στον ομολογιακό και κατηχητικό χαρακτήρα του ΘΜ. Συγκεκριμένα, από τα 28 κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στα 22 το ΘΜ είναι ομολογιακό, στα 5 είναι μη ομολογιακό και σε ένα, στη Γαλλία, τα θρησκευτικά δεν αποτελούν ξεχωριστό μαθησιακό αντικείμενο. Από τα 22 κράτη, τα 14 παρέχουν περισσότερα του ενός ομολογιακά μαθήματα θρησκευτικών, τα 8 παρέχουν ένα ομολογιακό μάθημα, από τα οποία τα 3, οργανώνουν το ΘΜ κάτω από τη σημαντική επιρροή της κυρίαρχης Εκκλησίας, που εκπροσωπεί την επίσημη θρησκεία του κράτους. Στις τρεις αυτές συμπεριλαμβάνεται η Ελλάδα²⁷⁷. Στη Γαλλία, το ΘΜ διδάσκεται μόνο στα ιδιωτικά σχολεία που λειτουργούν υπό την αιγίδα των επίσημων εκκλησιών της χώρας και διδάσκεται ένα ομολογιακό μάθημα, ανάλογα με τον χαρακτήρα του σχολείου²⁷⁸. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, οι μαθητές έχουν το δικαίωμα να παρακολουθήσουν το

²⁷⁵ Περσελής, Ε. (2002). *Πολιτισμική ετερότητα και σχολική θρησκευτική αγωγή στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε στις 01/09/2017 από: <http://www.kairosnet.gr>; Knauth, T. (2007). Religious education in Germany: Contribution to dialogue or source of conflict? A historical and contextual analysis of its development since the 1960. In Jackson, R., Miedema, S., Weisse W. & Willaime J.P. (eds) *Religion and Education in Europe*, Munster, New York, Munchen, Berlin, Waximann, pp.243-265

²⁷⁶ Περσελής, Ε. (1998). Το μάθημα των θρησκευτικών στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, *Σύναξη*, σσ.39-43; Jackson, R., Miedema, S., Weisse W. & Willaime J.P. (eds) *Religion and Education in Europe*, Munster, New York, Munchen, Berlin, Waximann, pp.29-30

²⁷⁷ Γριζοπούλου, Ο. (2008). Η Θρησκευτική Εκπαίδευση (ΘΕ) και το μάθημα των θρησκευτικών (ΘΜ) στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Απόπειρα χαρτογράφησης με βάση τα στοιχεία του 2007 και 2008). Ανακτήθηκε στις 02/09/2017 από: http://theologoi-kritis.sch.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=151:2009-03-10-21-32-25&catid=65:2008-12-29-20-40-10&Itemid=54; Τασιόπουλος, 2010, ό.π., σσ.97-98; Lahneman, J. & Schreiner, P. (2008). *Interreligious and Values Education in Europe*, Munster: PESCE/ Comenius Institut

²⁷⁸ Περσελής, 2004, ό.π., σσ.16-25

ΘΜ εντός των εγκαταστάσεων της σχολικής μονάδας, κατόπιν αιτήματος των γονέων τους²⁷⁹.

²⁷⁹ Περσελής, 2004, ό.π., σσ.19-20

2.2 Ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο του θρησκευτικού μαθήματος

Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου, μετά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα διαμορφώθηκαν δύο κυρίαρχες τάσεις αναφορικά με τη θρησκευτική αγωγή, η ομολογιακή και η θρησκευσιολογική. Η πρώτη, χαρακτηρίζεται από την εστίαση στη διδασχία των θεολογικών και δογματικών ομολογιών, και εν προκειμένω της ορθόδοξης χριστιανικής, και η δεύτερη, χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι είναι προσανατολισμένη σε μια περισσότερο ανοικτή και σφαιρική εξέταση των φαινομένων της ύπαρξης, της φιλοσοφίας και της αναγκαιότητας των θρησκευσιών. Κατά τη διάρκεια της πορείας της ιστορίας, διατυπώθηκαν αναρίθμητες απόψεις αναφορικά με τον πρέποντα χαρακτήρα που επιβάλλεται να έχει το θρησκευτικό μάθημα (ΘΜ) στην εκπαιδευτική πραγματικότητα, έτσι ώστε να δικαιολογείται η ενσωμάτωσή του σε αυτή²⁸⁰. Στο πλαίσιο αυτών των διαλόγων και των συζητήσεων μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας προτάθηκαν τα μοντέλα που ήθελαν από τη μια να συνενώσουν τις δύο προσεγγίσεις (ομολογιακή και θρησκευσιολογική) και από την άλλη να τις υπερβούν²⁸¹. Από τον 19^ο αιώνα ως και σήμερα, στο ΘΜ έχουν επιχειρηθεί σημαντικές μεταρρυθμίσεις ως προς το περιεχόμενο και τη φυσιογνωμία του, οι οποίες οδήγησαν σε θετικά και αρνητικά αποτελέσματα, σύμφωνα και με τις συνθήκες τις εκάστοτε εποχής²⁸².

Το ομολογιακού τύπου μοντέλο του ΘΜ συνεπάγεται ότι η θρησκευτική αγωγή που λαμβάνει χώρα, αν και πραγματοποιείται εντός του πλαισίου ενός συγκεκριμένου δόγματος, εν προκειμένω του ορθόδοξου χριστιανικού, ως προς το περιεχόμενό της καθορίζεται από τις εκάστοτε επικρατούσες ανάγκες, τις περιρρέουσες συνθήκες, την ψυχοσύνθεση των μαθητών και με τους προσδοκώμενους στόχους. Ενδεικτική της ανωτέρω θέσης είναι η ύπαρξη επιμέρους προσεγγίσεων, που αφορούν α) στην εμπειρική και ανθρωπολογική σκοποθεσία του ομολογιακού ΘΜ, β) στον νέο-

²⁸⁰ Σωτηρέλλης, Γ. (1993). *Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα; Βασιλόπουλος, Χ. (2003). *Διδακτική του μαθήματος των Θρησκευτικών*, 3^η Έκδ., Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, σσ.37-50; Βασιλόπουλος, Χ. (2006). *Παιδαγωγικά Μελετήματα, Παιδαγωγικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, σσ.137-145; Ντεμπρέ, Ρ. (2004). *Η διδασκαλία της Θρησκείας στο ουδετερόθρησκο σχολείο*, Λάνγκ, Ζ. (πρόλ), Καράμπελας, Γ. (μτφρ), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε.

²⁸¹ Lovat, T.J. (1989). *What is this thing called Religious Education*, Australia: Social Science Press; Wright, A. (1993). *Religious Education in the Secondary Schools. Prospects for Religious Literacy*, London: David Fulton Publishers

²⁸² Περσελής, Ε.Π. (1997β). *Εξουσία και Θρησκευτική Αγωγή στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Μ.Π. Γρηγόρη, σ.268

ομολογιακό χαρακτήρα του ΘΜ και γ) στην εστίαση στην προσωπική αναζήτηση μέσω της θρησκευτικής αγωγής στην εκπαίδευση²⁸³. Η ομολογιακή προσέγγιση του ΘΜ, επικεντρώθηκε στη διδασκαλία του Χριστιανισμού, αποδεχόμενη τη θρησκεία, όχι μόνο ως πίστη αλλά ως τρόπο ζωής, γεγονός που εν τέλει στάθηκε η αφορμή να αποκτήσει το μάθημα τον βιωματικό του χαρακτήρα και να βασίζεται στις θρησκευτικές εμπειρίες των μαθητών²⁸⁴.

Θα εξεταστεί το ζήτημα που αφορά στην φύση του μαθήματος και στην αναγκαιότητα της ενσωμάτωσής του στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Ο χαρακτήρας του ΘΜ στην Ελλάδα είναι δεδομένα ομολογιακός και έχει θεσμοθετηθεί συνταγματικά ήδη από το 1985, με τον Ν.1566. Σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα²⁸⁵, και συγκεκριμένα με το άρθρο 16§3, ένα από τα βασικά καθήκοντα του Κράτους είναι η παροχή εννεαετούς υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η οποία θα προάγει αρχές, μια εκ των οποίων είναι η καλλιέργεια της θρησκευτικής συνείδησης. Αυτό σημαίνει, ότι το Κράτος είναι δεσμευμένο να τηρεί τους συνταγματικούς όρους στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, και αφορά τόσο στις δημόσιες όσο και στις ιδιωτικές σχολικές μονάδες.

Στο άρθρο 3 του ίδιου Συντάγματος, αναγνωρίζεται ρητώς ότι επικρατούσα θρησκεία είναι η Ορθόδοξη Χριστιανική. Αυτό συνεπάγεται ότι η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» που ορίζεται στο άρθρο 16§2, ταυτίζεται με την ανάπτυξη της ορθόδοξης συνείδησης, δηλαδή με την ομολογιακή διδασκαλία των θεμελιωδών αληθειών του ορθόδοξου δόγματος μέσω του ΘΜ. Ουσιαστικά, η συνταγματική αυτή διάταξη συμφωνεί πλήρως με τον Ν.1566/1985 για την εκπαίδευση, στον οποίο δηλώνεται κατηγορηματικά ότι το ΘΜ διδάσκει με ευρείς ορίζοντες και χωρίς προκαταλήψεις ή στερεοτυπίες, την Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Συγκεκριμένα, διατυπώνεται ότι σκοπός της εκπαίδευσης

²⁸³ Βασιλόπουλος, Χ. (1993). *Ο μαθητής ως κριτήριο του μαθήματος των Θρησκευτικών*, 2^η Έκδ., Θεσσαλονίκης: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη, σσ.102-115

²⁸⁴ Γριζοπούλου, Ο. (2002). Γύρω από το διάλογο για το μάθημα των Θρησκευτικών, *Σύναξη*, Τεύχ.83, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, σσ.61-62

²⁸⁵ Βουλή των Ελλήνων (2013). *Σύνταγμα της Ελλάδος, Επανεκδοση Απρίλιος 2013*, Διεύθυνση Εκδόσεων & Εκτυπώσεων της Βουλής των Ελλήνων. Ανακτήθηκε στις 25/08/2017 από:

http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/SYNTAGMA1_1.pdf ;

Χρυσόγονος, Κ. (2006). *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 275

είναι η διαμόρφωση του μαθητή σε ένα ολοκληρωμένο άνθρωπο, πορευόμενο σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης²⁸⁶.

Στον Ν.1566/1985, στο άρθρο 1§1, προσδιορίζεται ο σκοπός της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, οι μαθητές, μέσω του ΘΜ σταδιακά θα πρέπει να καλλιεργηθεί η πίστη τους προς την πατρίδα και την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, όπως αυτή τους γνωστοποιείται μέσω των γνήσιων στοιχείων που περιλαμβάνονται στο ΘΜ. Ταυτόχρονα, θεωρείται, βάσει νόμου, απαραβίαστη η ελευθερία τους να αναπτύξουν την προσωπική τους θρησκευτική συνείδηση, ενώ προσδιορίζεται ότι απώτερος στόχος της εκπαίδευσης είναι οι μαθητές, λίγο πριν ενηλικιωθούν και γίνουν υπεύθυνοι πολίτες του Κράτους να έχουν συνειδητοποιήσει και να έχουν οικειοποιηθεί τη σημασία του χριστιανικού ορθόδοξου ήθους, καθώς επίσης να είναι προσηλωμένοι στις θεμελιώδεις αξίες της ανθρωπότητας²⁸⁷.

Με την υπ' αριθμ. 2704/1987 απόφασή του το Διοικητικό Εφετείο Αθηνών²⁸⁸ όρισε μεταξύ άλλων ότι ο Έλληνας μαθητής, ο οποίος εκλαμβάνεται εκ των προτέρων ως ορθόδοξος χριστιανός, δεν δύναται να αποκτήσει θρησκευολογική συνείδηση ώστε να γίνει κοινωνός αλλότριων θρησκευμάτων, πέραν του Ορθόδοξου Χριστιανικού δόγματος, ώστε να επιλέξει μελλοντικά να ασπαστεί το δόγμα της αρεσκείας του ή αυτό που θα τον εκφράζει πραγματικά, καθώς αυτό θα σήμαινε ότι ενεργεί αντίθετα στη θέληση του νομοθέτη, εφόσον σκοπός του συνταγματικού άρθρου 16§2 είναι η διατήρηση και η διαφύλαξη του κυρίαρχου δόγματος, το οποίο ασπάζεται η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων. Συνεπώς, απώτερος στόχος του ΘΜ είναι να καταστήσει τους μαθητές κοινωνούς της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης και ως παραδεδομένο εκλαμβάνεται το γεγονός ότι το σύνολο των μαθητών είναι χριστιανοί ορθόδοξοι.

Σε ανάλογο πνεύμα, το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ), έκρινε σε διαδοχικές συνεδριάσεις ότι η συμπερίληψη του ΘΜ στην πρωτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι κατοχυρωμένη συνταγματικά και πρέπει να τηρείται, όπως επίσης,

²⁸⁶ Ν.1566/1985 (ΦΕΚ.167/Α/30-09-1985). Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις (1§1, 6§2, 14§17). Ανακτήθηκε στις 24/08/2017 από: http://www.pi-schools.gr/preschool_education/nomothesia/1566_85.pdf

²⁸⁷ Ν.1566/1985 (ΦΕΚ.167/Α/30-09-1985). Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις (1§1). Ανακτήθηκε στις 24/08/2017 από: http://www.pi-schools.gr/preschool_education/nomothesia/1566_85.pdf

²⁸⁸ Διοικητικό Εφετείο Αθηνών, 2704/1987, Νομική Βιβλιοθήκη 1988, 1509

εκτός από την υποχρεωτική διδασκαλία, υποχρεωτική είναι και η παρακολούθηση του ΘΜ, εκτός από τις περιπτώσεις των μαθητών που θα απαλλαγούν. Σύμφωνα με το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο, για να γίνει δεκτή η απαλλαγή από το ΘΜ θα πρέπει οι γονείς να καταθέσουν αξιόπιστη δήλωση ότι είναι είτε ετερόθρησκοι είτε άθεοι. Παράλληλα, το ΣτΕ έκρινε ότι η διδασκαλία του ΘΜ μπορεί να διασφαλιστεί όταν οι εβδομαδιαίες παραδόσεις και παρακολουθήσεις λαμβάνουν χώρα σε έναν ικανοποιητικό αριθμό ωρών. Στην σημερινή (σχολικό έτος 2017-2018) πρωτοβάθμια εκπαίδευση, το ΘΜ πραγματοποιείται σε 2 διδακτικές ώρες στη Γ' και Δ' τάξεις και 1 ώρα/βδομάδα στις Ε' και Στ' τάξεις. Στις Α' και της Β' ²⁸⁹ δεν διδάσκεται. Στο Νηπιαγωγείο τα παιδιά πρέπει να ακούσουν για τον Θεό, να μάθουν για τις ηθικές αξίες που απορρέουν από την Αγία Γραφή, να γνωρίσουν το περιεχόμενο των χριστιανικών γιορτών, τα ήθη, τα έθιμα, τις παραδόσεις, με αναφορά δευτερευόντως στις άλλες θρησκείες ή παραδόσεις εφόσον αυτό είναι εφικτό ²⁹⁰. Αξίζει να αναφερθεί, ότι οι ανωτέρω αποφάσεις που έλαβε το ΣτΕ κατακρίθηκαν εντόνως από τους υπέρμαχους του θρησκευολογικού χαρακτήρα του ΘΜ, με την επίκληση των συνταγματικών άρθρων 13 και 9, στα οποία προστατεύεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών. Η διασφάλισή της, σύμφωνα με τις θέσεις όσων αντιδρούν στο συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της εκπαίδευσης να διατηρεί τον ομολογιακό χαρακτήρα του ΘΜ, εξαρτάται άμεσα από την μετατροπή του σε προαιρετικό ή σε θρησκευολογικό.

Σύμφωνα με το ΑΠΣ (2003) και των εγχειριδίων που συντάχθηκαν βάσει αυτού, καταδεικνύεται ο ομολογιακός και όχι ο κατηχητικός χαρακτήρας του ΘΜ στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς διδάσκεται η Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη ²⁹¹ με τρόπο όμως διαλλακτικότερο του παρελθόντος. Η ήπια αυτή μεταστροφή γίνεται έκδηλη μέσω του περιεχομένου του ΜΘ στις τάξεις στις οποίες διδάσκεται, και των διδακτικών στόχων που προκαθορίζονται από ΑΠΣ. Αυτό σημαίνει, ότι το ΘΜ

²⁸⁹ Συμβούλιο της Επικρατείας, 3356/1995, ΤοΣ 1996, σ.1996; Συμβούλιο της Επικρατείας 2176/1998, Νομική Βιβλιοθήκη, 1999, σ.139

²⁹⁰ Σταυριανός Κ., *Η θρησκευτική ετερότητα στην προσχολική εκπαίδευση στο Διαχείριση προβλημάτων στο Νηπιαγωγείο για την ομαλή μετάβαση στο Δημοτικό*, επιμ. Μέλλου Ελ., Αθήνα 2012, σελ.306-307

²⁹¹ Βογιατζής, 2002, ό.π., σσ.341-342; Κυγκ, Ε., Jensen, R., Lankeshear, D., Manna, E.L. & Schreiner, P. (eds) (2007). *Religious Education in Europe. Situation and current trends in schools*, Oslo: IKO; Τσιρώνης, Θ. (2007). Ο πολιτικός λόγος και ο ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940), διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, σ.404, Lahneman, & Schreiner, 2008, ό.π.; Τσιόπουλος, 2010, ό.π., σσ.97-98

συγκαταλέγεται στα συμβατικά μαθήματα του εκπαιδευτικού συστήματος, δεν έχει ειδικό χαρακτήρα και υπεύθυνοι για τον καθορισμό των επιμέρους διδακτικών στόχων και της διδακτέας ύλης είναι οι φορείς της Πολιτείας, που επιλαμβάνονται των εκπαιδευτικών θεμάτων. Συνεπώς, παρότι ο χαρακτήρας και η φυσιογνωμία του ΘΜ είναι ομολογιακός, η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία καθόλου δεν παρεμβαίνει στη διαμόρφωσή του, και συμμορφώνεται με τις νομοθετικές διατάξεις, που ορίζουν σαφώς ότι η κατάρτιση των ΑΠΣ όλων των μαθημάτων, συμπεριλαμβανομένου και του ΘΜ, είναι αποκλειστικό καθήκον και αρμοδιότητα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (σήμερα Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής), η οποία είναι ανεξάρτητη δημόσια υπηρεσία που υπάγεται στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων²⁹².

Το περιεχόμενο του ΘΜ άλλαξε σημαντικά με την εισαγωγή του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ), τη σύνταξη των ΑΠΣ του 2003 και τη δημοσίευση των νέων εγχειριδίων. Η κυριότερη μεταβολή υπήρξε η αλλαγή στη φιλοσοφία εν γένει του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, σύμφωνα με την οποία εγκαταλείφθηκε ο παραδοσιακός, μονοδιάστατος και επίπεδος τρόπος προσέγγισης της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Με τα νέα βιβλία και με το νέο ΑΠΣ-ΔΕΠΠΣ όλα τα μαθήματα, συμπεριλαμβανομένου και του ΘΜ, αναπροσαρμόστηκαν προκειμένου να συμβαδίσουν με τις σύγχρονες εκπαιδευτικές ανάγκες, απαιτήσεις και προσδοκίες. Ωστόσο οι πολλαπλές και ετερόκλητες πληροφορίες αφενός είναι παιδαγωγικά ακατάλληλες για την ηλικία των μαθητών του Δημοτικού και αφετέρου ο διδακτικός χρόνος που προβλέπεται από το ΑΠΣ δεν επαρκεί. Επιπλέον παρατηρείται στα ΑΠΣ Π.Ε. και Δ.Ε. ένα κοινό στοιχείο σύγχυσης στην διάκριση και ενεργοποίηση του συμπεριφοριστικού μοντέλου(εξάσκηση με αλληλεπίδραση του τύπου «ερέθισμα-αντίδραση») και του κονστρουκτιβισμού(που αποβλέπει στην αυτορυθμιζόμενη και αναστοχαστική γνώση). Η συνύπαρξή τους στις ίδιες διδακτικές ενότητες προκαλεί σύγχυση και ακύρωση και των δυο μοντέλων²⁹³.

²⁹² Ν.1566/1985 (ΦΕΚ 167/Α/30-09-1985). Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις (άρθρο 7). Ανακτήθηκε στις 24/08/2017 από: http://www.pi-schools.gr/preschool_education/nomothesia/1566_85.pdf; Ν.2525/1997 (ΦΕΚ 188/Α/23-09-1997). Ενιαίο Λύκειο, πρόσβαση των αποφοίτων του στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις (άρθρο 24). Ανακτήθηκε στις 24/08/2017 από: http://dide.flo.sch.gr/web/wpcontent/uploads/2013/05/DIDEFlo_rinas_N_2525_1997_Me_Oles_Tis_Allages.pdf

²⁹³ Διαχείριση προβλημάτων στο Νηπιαγωγείο για την ομαλή μετάβαση στο Δημοτικό(2012).Πρώτος Τόμος, επιμ. Μέλλου Ελένη. Αθήνα, σελ.430-431

Το 2006 εισήχθησαν στα σχολεία τα διδακτικά βιβλία του ΘΜ και περιλήφθηκαν εκτενείς αναφορές στις άλλες θρησκείες, στα δόγματα και στις ομολογίες, στο πλαίσιο της αναγκαιότητας δημιουργίας μιας κοινής ανθρωπιστικής γραμμής με τους ετερόθρησκους, προκειμένου να αντιμετωπίζουν από κοινού τις προκλήσεις της εποχής.

Συγκεκριμένα, για τις τάξεις του δημοτικού σχολείου, στις οποίες διδάσκεται το ΘΜ ως αυτοτελές γνωσιακό αντικείμενο, (Γ', Δ', Ε', Στ') οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τον Χριστιανισμό σταδιακά από τις βιβλικές αναφορές και την Παλαιά Διαθήκη, από τον λόγο της Καινής Διαθήκης, από την ορθόδοξη χριστιανική και Πατερική παράδοση. Μια από τις βασικές στοχοθεσίες είναι να γνωρίσουν οι μαθητές του δημοτικού σχολείου τον Χριστιανισμό ως έκφραση κοινωνικού πολιτισμού και ως βασικό στοιχείο που επέδρασε καθοριστικά στη διαμόρφωση του σύγχρονου πολυπολιτισμικού και πλουραλιστικού κόσμου καθ' όλη την πορεία της ιστορίας του. Το περιεχόμενο του ΘΜ εξελίσσεται γνωσιακά και μορφωσιακά στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, ανάλογα με τη νοητική, πνευματική και κοινωνική ωρίμανση των παιδιών. Συγκεκριμένα, από την Γ' ως την Στ' τάξη αυξάνονται σταδιακά οι παρεχόμενες γνώσεις, προκειμένου οι μαθητές να είναι σε θέση να τις αντιληφθούν, να τις κατανοήσουν και να τις ερμηνεύσουν. Έτσι, οι πληροφορίες που παρέχονται για το θρησκευτικό φαινόμενο αρχικά αφορούν τις θρησκευτικές επετείους και γιορτές και εν τέλει σχετίζονται με τα δόγμα των άλλων θρησκειών. Στην πορεία της εξέλιξης του ΘΜ, εκτός από τη μόρφωση στα σφαιρικά ζητήματα της κυρίαρχης Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης, παρέχονται σημαντικές θρησκευολογικές γνώσεις, με αποτέλεσμα να επιτυγχάνεται μια θρησκευτική, παιδαγωγική, διαπολιτισμική σύζευξη.

Πριν γίνει διεξοδική αναφορά στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων του δημοτικού σχολείου, που αφορά στη βασική προβληματική της παρούσας διδακτορικής διατριβής, κρίνεται απαραίτητο να εξεταστεί επιγραμματικά το περιεχόμενο του ΘΜ στις τρεις τάξεις του γυμνασίου και στις τρεις τάξεις του λυκείου, των οποίων τα ΑΠΣ είναι προγενέστερα των ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ 2003. Ως προς το περιεχόμενο του ΘΜ, στην Α' λυκείου λαμβάνει χώρα μια σχολαστική ανάλυση της ορθόδοξης μυστηριακής θεολογίας, η οποία προϋποθέτει ότι οι μαθητές θα είναι

ήδη γνώστες της λειτουργικής ζωής της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας²⁹⁴. Το εγχειρίδιο του ΘΜ της Β΄ λυκείου είναι πολύ παλιό, καθώς συντάχθηκε και δημοσιεύτηκε το 1998, με αποτέλεσμα να θεωρείται σήμερα ατελής. Το περιεχόμενό του είναι πολυεπίπεδο και αφορά σε θέματα μεταφυσικής, βιοθεωρίας και κοσμοθεωρίας, καθώς επίσης προσεγγίζει τα θεμελιώδη ζητήματα περί Θεού, Κόσμου, Ανθρώπου και Ζωής, και φέρνει τους μαθητές σε επαφή με τα σύγχρονα και μεγάλα θρησκευόμενα²⁹⁵. Το διδακτικό βιβλίο της Γ΄ λυκείου, εστιάζει σε ζητήματα ηθικής²⁹⁶.

Στην Α΄ γυμνασίου, το περιεχόμενο του ΘΜ είναι αρκετά ευρύ, καθώς εμπεριέχει περισσότερο οργανωμένες αναφορές στην Παλαιά Διαθήκη, στην Καινή Διαθήκη και στην Εκκλησιαστική Ιστορία. Η πορεία της γνωσιακής εξέλιξης του μαθήματος γίνεται ιστορικά και αφορά αποκλειστικά στις αλήθειες της χριστιανικής πίστης²⁹⁷. Στο διδακτικό βιβλίο της Β΄ γυμνασίου, βασική στοχοθέτηση αποτελεί η γνωριμία με τον Ιησού Χριστό, ως Υιού του Θεού και ως Θεανθρώπου, μέσω των αληθειών που παρέχουν τα κείμενα των Ευαγγελίων και εναλλακτικές πηγές, όπως είναι οι εικόνες²⁹⁸. Τέλος, στην Γ΄ γυμνασίου, το σχολικό εγχειρίδιο προσεγγίζονται θέματα από την Ιστορία της Εκκλησίας, μερικά από τα οποία σχετίζονται με το έργο των μαθητών του Χριστού, με την ίδρυση της πρώτης εκκλησίας και με τα γεγονότα που φτάνουν ως την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς²⁹⁹.

Αναφορικά με την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, που βρίσκεται στο επίκεντρο της θεματικής, το ΘΜ στην Γ΄ τάξη του δημοτικού σχολείου, μέσω του περιεχομένου του

²⁹⁴ Γκότσης, Χ., π. Μεταλληνός, Γ. & Φίλιας, Γ. *Ορθόδοξη Πίστη και Λατρεία*, Α΄ Γενικού Λυκείου, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»

²⁹⁵ Δρίτσας, Δ.Α., Μόσχος, Δ.Ν. & Παπαλεξανδρόπουλος, Σ.Α. *Χριστιανισμός και Θρησκευόμενα*, Β΄ Γενική Λυκείου, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων

²⁹⁶ Μπέγζος, Μ.Π. & Παπαθανασίου, Α.Ν. *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, Γ΄ Γενικού Λυκείου, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»

²⁹⁷ Γριζοπούλου, Ο. & Καζάρη, Π. *Θρησκευτικά. Παλαιά Διαθήκη. Προϊστορία του Χριστιανισμού*, Α΄ Γυμνασίου, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»

²⁹⁸ Τσανανάς, Γ. & Μπάρλος, Α. *Θρησκευτικά Β΄ Γυμνασίου. Καινή Διαθήκη. Ο Ιησούς Χριστός και το έργο του*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων

²⁹⁹ Καραχάλιας, Σ., Μπράτη, Π., Πασσάκος, Δ. & Φίλιας, Γ. *Θρησκευτικά Γ΄ Γυμνασίου. Θέματα από την Ιστορία της Εκκλησίας*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων

φέρνει σε επαφή τους μαθητές με θρησκευτικές ιστορίες, που μπορούν να συνδέσουν με προσωπικά τους βιώματα, τους παρωθεί να γνωρίσουν τα σύμβολα, τις επετείους, τις γιορτές, τα έθιμα και της εικόνας της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, να κατανοήσουν την ύπαρξη των άλλων θρησκειών και να αντιληφθούν ότι τα θρησκευτικά ζητήματα αποτελούν εναύσματα συζητήσεων και όχι διαφορών³⁰⁰. Συγκεκριμένα, στο 1^ο κεφάλαιο, ο μαθητής γνωρίζει τον Θεό και αντιλαμβάνεται ότι τον αγαπά και ότι ευλογεί τον ίδιο και τη ζωή του. Στο 2^ο κεφάλαιο, ο μαθητής γνωρίζει ότι ο κόσμος είναι κτιστό δημιούργημα του Θεού, ο οποίος είναι αγαθός και ενεργεί βάσει της αγάπης του για όλα τα όντα. Στο 3^ο κεφάλαιο, ο μαθητής κατανοεί ότι ο Θεός είναι υποστηρικτής του ανθρώπου, ότι βρίσκεται πάντα στο πλάι του για να τον βοηθά, να τον καθοδηγεί και να του δείχνει τον δρόμο. Στο 4^ο κεφάλαιο, ο μαθητής γνωρίζει το πρόσωπο της Παναγίας και αντιλαμβάνεται ότι η γέννηση του Χριστού αποτελεί την ύψιστη ένδειξη αγάπης του Πατέρα Θεού προς τον άνθρωπο. Στο 5^ο κεφάλαιο, ο μαθητής έρχεται σε επαφή με τις γιορτές και τις επετείους της ορθόδοξης θρησκείας και γνωρίζουν τη σημασία των μυστηρίων. Στο 6^ο κεφάλαιο, ο μαθητής αντιλαμβάνεται στη σημαντικότητα του να συμμετέχει ενεργητικά στη ζωή της Εκκλησίας. Στο 7^ο κεφάλαιο, ο μαθητής μαθαίνει τα πάθη, τη θυσία και την Ανάσταση του Χριστού, και τέλος, στο 8^ο κεφάλαιο αντιλαμβάνεται το μεγαλειώδες γεγονός της Ανάληψης του Χριστού στους ουραμούς και τον συμβολισμό του³⁰¹.

Στην Δ΄ τάξη του δημοτικού σχολείου, οι μαθητές ανακαλύπτουν τη στενή συνάφεια της ορθόδοξης θρησκείας με τον χωροχρόνο, κατανοούν την θεμελιώδη σημασία των ιερών κειμένων για την Ορθοδοξία, αλλά και για τις άλλες θρησκείες, καλλιεργούν μια στάση σεβασμού προς τους ετερόθρησκους και τους άθεους, αντιλαμβάνονται τη σημασία του Χριστιανισμού και των άλλων θρησκειών για τη ζωή των ανθρώπων³⁰². Ως προς το περιεχόμενο του σχολικού εγχειριδίου της Δ΄ Δημοτικού, ο μαθητής στο 1^ο κεφάλαιο μελετά τη ζωή του Χριστιανού και την πορεία του προς την ένωσή του με τον Πατέρα Θεό. Στο 2^ο κεφάλαιο, ο μαθητής μαθαίνει για τη ζωή των προφητών για την έννοια του Ευαγγελίου. Στο 3^ο κεφάλαιο, ο μαθητής γνωρίζει τους αγίους και

³⁰⁰ Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2001). Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, Θρησκευτικών, σ.136-37

³⁰¹ Ζούρας, Π., Βούκανου, Μ., Θερμός, Δ., Μαστρομιχαλάκη, Α. & Παναγάκης, Α. *Θρησκευτικά. Ο Θεός στη ζωή μας. Γ΄ Δημοτικού*, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»

³⁰² Υπουργείο Παιδείας, (ΔΕΠΠΣ) και (ΑΠΣ), ό.π., σ.137-138

τη ζωή τους και στο 4^ο κεφάλαιο, γνωρίζει τους συμβολισμούς του ναού, στον οποίο τελούνται τα εκκλησιαστικά μυστήρια. Στο 5^ο κεφάλαιο, ο μαθητής αντιλαμβάνεται τη δύναμη του Θεού, ο οποίος μπορεί να ξεπεράσει όλα τα προβλήματα και στο 6^ο κεφάλαιο γνωρίζει την αξία της ιεραποστολής. Τέλος, στο 7^ο και τελευταίο κεφάλαιο, ο μαθητής γνωρίζει τις σημαντικές επετείους από το επίσημο ορθόδοξο εορτολόγιο³⁰³.

Στην Ε΄ τάξη του δημοτικού σχολείου οι μαθητές ουσιαστικά εισάγονται στον δεύτερο κύκλο της διδακτικής του ΘΜ, και οι γνώσεις που καλούνται να κατανοήσουν και να αφομοιώσουν σχετίζονται με τα μνημεία, τις αποτυπώσεις, τις εικόνες και τα ιερά κείμενα. Συγκεκριμένα, στην εν λόγω τάξη, οι μαθητές γνωρίζουν τον Ιησού Χριστό ως άνθρωπο και ως δάσκαλο, έρχονται εκ νέου σε επαφή με τις άλλες θρησκείες, αντιλαμβανόμενοι έτσι τον πλουραλισμό της κοινωνίας, και μελετούν τα σημαντικότερα γεγονότα της πρώτης εκκλησίας και της Καινής Διαθήκης³⁰⁴. Ως προς το περιεχόμενο, στο 1^ο κεφάλαιο, ο μαθητής αντιλαμβάνεται ότι με τη συμμόρφωση στους κανόνες μπορεί να επιτευχθεί ο κοινωνικός πολιτισμός. Στο 2^ο κεφάλαιο, ο μαθητής κατανοεί ότι το Άγιο Πνεύμα φωτίζει τους μαθητές του Χριστού για να συνεχίσουν το έργο Του. Στο 3^ο κεφάλαιο, ο μαθητής γνωρίζει το θαύμα του εξορκισμού και στο 4^ο κεφάλαιο έρχεται σε επαφή με την εκκλησιαστική τέχνη. Στο 5^ο κεφάλαιο, ο μαθητής αντιλαμβάνεται το μέγεθος της ευθύνης του για την προστασία του περιβάλλοντος και στο 6^ο και τελευταίο κεφάλαιο, γνωρίζει το έργο των σημαντικών αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας³⁰⁵.

Στην τελευταία τάξη του δημοτικού σχολείου, την Στ΄, οι μαθητές ενημερώνονται για την πρώτη εκκλησία, αντιλαμβάνονται το μέγεθος της επίδρασης του Χριστιανισμού στην Ελλάδα και στον Κόσμο, γνωρίζουν τα κοινά στοιχεία των χριστιανών όλων των δογμάτων, αναγνωρίζουν τον πλουραλισμό της κοινωνίας και την αναγκαιότητα του σεβασμού της διαφορετικότητας, εντοπίζουν τις επιρροές της χριστιανικής πίστης στην καθημερινότητα των ανθρώπων³⁰⁶. Αναφορικά με το περιεχόμενο, στις τρεις

³⁰³ Ζούρας, Π., Θερμός, Δ., Παναγάκης, Α., Βούκανου, Μ. & Μαστρομιχαλάκη, Α. (2006). *Θρησκευτικά Δ΄ Δημοτικού. Η πορεία μας στη ζωή*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων

³⁰⁴ Υπουργείο Παιδείας, (ΔΕΠΠΣ) και (ΑΠΣ), ό.π., σ.138

³⁰⁵ Κορναράκης, Κ., Πρέντος, Κ. & π.Γιαννακόπουλος, Δ. *Θρησκευτικά. Οι Χριστιανοί στον αγώνα της ζωής*, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»

³⁰⁶ Υπουργείο Παιδείας, (ΔΕΠΠΣ) και (ΑΠΣ), ό.π., σ.138-139

πρώτες ενότητες, ο μαθητής ενημερώνεται για τους λόγους που ωθούσαν τους ανθρώπους να αναζητήσουν τις θεμελιώδεις αλήθειες. Στην 3^η και την 16^η ενότητα, ο μαθητής ταυτίζει την αλήθεια με το πρόσωπο του Θεού. Στις ενότητες 4, 9 και 13, ο μαθητής αντιλαμβάνεται το μέγεθος της αξίας του έργου του Χριστού. Στην 5^η και την 8^η ενότητα, ο μαθητής έρχεται σε επαφή με τα ιερά κείμενα της Αγίας Γραφής. Στις ενότητες 7, 24, 27, 28, 29, 35, 36, 37, ο μαθητής, γνωρίζει την εκκλησιαστική και Πατερική παράδοση και στην 11^η, την 22^η και την 25^η ενότητα κατανοεί ότι η ενεργητική ζωή στην Εκκλησία, φέρνει εγγύτερα τους πιστούς. Στην 26^η ενότητα, ο μαθητής, γνωρίζει ότι η σύνδεση με τον Πατέρα Θεό, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της ζωής στην Εκκλησία, επιδρά θετικά στον ψυχικό και συναισθηματικό κόσμο του ατόμου. Στις ενότητες 17, 18 και 19, ο μαθητής, αντιλαμβάνεται τον καταλυτικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας στην πορεία του δόγματος, όπως επίσης και για την καθοριστική συμβολή του θεσμού των Συνόδων για την ίδια την Εκκλησία. Τέλος, στις τρεις τελευταίες ενότητες 30-33, ο μαθητής συνειδητοποιεί την ύπαρξη της διαφορετικότητας σε κάθε πτυχή καθημερινότητα, σε κάθε μέρος του κόσμου, σε κάθε θρησκευτικό περιβάλλον³⁰⁷.

Σημαντικό ρόλο στην πορεία της ιστορίας του ΘΜ στην ελληνική εκπαίδευση διαδραμάτισαν οι θεολόγοι εκπαιδευτικοί, ιδίως στις τάξεις του γυμνασίου-λυκείου, οι οποίοι συνήθως προσανατολίζονταν στη δράση εισαγωγής καινοτομιών και στην ανάληψη πρωτοβουλιών ανανέωσης του μαθήματος, τόσο στο εκπαιδευτικό σύστημα όσο και στη σχολική μετανεωτερική πραγματικότητα³⁰⁸. Σήμερα, το ΘΜ, αν και κατά χρονικές περιόδους καταγράφεται αύξηση των αντιδράσεων που αφορούν στην αμφισβήτηση της εκπαιδευτικής του σπουδαιότητας, εξακολουθεί να συμπεριλαμβάνεται στο υπάρχον εκπαιδευτικό πρόγραμμα, καθώς εξακολουθεί να αποτελεί φορέα της ορθόδοξης πίστης, η οποία λειτουργεί ως έκφραση του ελληνικού και του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ταυτόχρονα, ο βιωματικός χαρακτήρας του μοντέλου διδασκαλίας του ΘΜ, το απεμπλέκει από κάθε κατηγορία ενστάλαξης πίστης, καθώς συμβάλλει στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης του μαθητή, της συνεργατικότητας, της επικοινωνίας και της ενεργητικής συμμετοχής. Συνεπώς, υπό αυτό το πρίσμα, το ΘΜ εντάσσεται στη νέα παιδαγωγική, όπου ο μαθητής κατακτά

³⁰⁷ Γούλας, Κ., Δεληκωνσταντής, Κ. & Κομνηνού, Ι. *Θρησκευτικά. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*. Στ' Δημοτικού, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»

³⁰⁸ Γριζοπούλου, 2002, ό.π., σσ.61-62

τη γνώση αυτενεργώντας, στοχάζεται, κρίνει, εκφράζεται συναισθηματικά, κατανοεί, αξιολογεί, ευαισθητοποιείται και δρα³⁰⁹.

Σύμφωνα με τον Βασιλόπουλο³¹⁰, το ΘΜ δεν μπορεί να κατηγορηθεί ως μέσο ενστάλαξης της χριστιανικής πίστης στους μαθητές, καθώς αυτή δεν μπορεί να εκληφθεί ως αποτέλεσμα μιας γνωσιακής διαδικασίας, αλλά ως μια προσωπική βιωματική εμπειρία, όπως αυτή εξασφαλίζεται από την ενεργή συμμετοχή στη ζωή της Εκκλησίας. Μεταξύ των πιστών, το βασικό σημείο αναφοράς αποτελεί ο ίδιος ο Θεός, ο οποίος δοξάζεται με τη χρήση συγκεκριμένης θρησκευτικής γλώσσας, η οποία δεν διδάσκεται στο πλαίσιο του ΘΜ. Για να επέλθει και να επιτευχθεί η πίστη, προϋποτίθεται η ύπαρξη στενής προσωπικής σχέσης του πιστού με τον Θεό, όπως δομείται στο σώμα της Εκκλησίας.

Η θρησκευτική πίστη έχει ιδιαίτερη δυναμική και δεν περιορίζεται μόνο στη λεκτική ή ιδεολογική αναπαραγωγή εκφράσεων, πεποιθήσεων και θεωριών. Για την καλλιέργειά της απαιτείται προσωπική φυσική εμπλοκή, όπου ο κάθε πιστός φέρει μαζί του τα βιώματά τους, τα στοιχεία του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς του, τις γνώσεις του, τον συναισθηματικό του κόσμο, τα οποία αναμιγνύει με εκείνα των άλλων πιστών, που μετέχουν στο σώμα της Εκκλησίας. Συνεπώς, εφόσον η θρησκευτική πίστη, ενέχει σε μεγάλο βαθμό το στοιχείο της υποκειμενικότητας, καθώς υπερισχύουν τα μοναδικά χαρακτηριστικά της κάθε ξεχωριστής προσωπικότητας, το ΘΜ δεν μπορεί να ανταποκρίνεται και να δίνει απαντήσεις στο κάθε ένα ξεχωριστά. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, στο ΘΜ είναι ανέφικτη η δόμηση της θρησκευτικής πίστης, καθώς έχει περισσότερο θεωρητική φυσιογνωμία παρά εμπειρική, και δεν εκφράζει αυτό που θέλει ο κάθε ένας μαθητής³¹¹.

Από τα ανωτέρω, γίνεται κατανοητός ο σημαίνων ρόλος της εμπειρίας και της έκφρασης των βιωμάτων των μαθητών στο ΘΜ, είτε αυτά είναι πρωτογενή είτε δευτερογενή. Ως πρωτογενή εκλαμβάνονται τα βιώματα που προέρχονται από την άμεση προσωπική εμπειρία του μαθητή και ως δευτερογενή, εκείνα που επιτάσσονται από τις εμπειρίες των οικείων ή τα κοινωνικά πιστεύω. Οι προσωπικές αυτές εμπειρίες μπορούν να αξιοποιηθούν δημιουργικά, εποικοδομητικά και

³⁰⁹ Γριζοπούλου, 2002, ό.π., σσ.69-70

³¹⁰ Βασιλόπουλος, Χ. (1990). Συμβολή των προσωπικών εμπειριών στη κατανόηση της θρησκευτικής γλώσσας κατά την εφηβική ηλικία, *Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ.*, Τεύχ.1, σ.13

³¹¹ Βασιλόπουλος, 1990, ό.π., σσ.14-16

αποτελεσματικά από το ΘΜ, με την προαγωγή της συζήτησης μεταξύ των μαθητών κατά τη διδακτική διαδικασία και από την αποφυγή επεξήγησης των θρησκευτικών εννοιών με τρόπο αυστηρό και απόλυτο, αγνοώντας τις περιρρέουσες συνθήκες. Η συνδιαλλαγή των εκπαιδευόμενων με κεντρικό άξονα τις βιωματικές τους εμπειρίες, προσδίδει στο ΘΜ τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα του και προσανατολίζει τους μαθητές στο να σέβονται τον θρησκευτικά άλλο.

Σύμφωνα με τον Μπέγζο³¹², το ΘΜ παρέχει τη δυνατότητα στους μαθητές να βιώσουν την παρουσία του Θεού μέσω της γνωριμίας των θεμελιωδών αληθειών της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης και των μυστηρίων της Εκκλησίας. Ο Χριστιανισμός είναι το σύνολο των πιστών που πιστεύουν ότι ο Χριστός είναι ο Υιός του Πατέρα Θεού, του δημιουργού του κτιστού κόσμου. Είναι η θρησκεία που καλεί τους ανθρώπους να φανερώσουν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους, να θέσουν στο περιθώριο την ατομικότητά τους, τόσο ως προς τον συνάνθρωπό τους όσο και ως προς τον Θεό, με τη διαμεσολάβηση του ενσαρκωμένου Χριστού. Η θεανθρωπινότητα του Χριστού βρίσκεται στο επίκεντρο της χριστιανικής θρησκείας, και αποτελεί το βασικό θεολογικό της χαρακτηριστικό. Ο χριστοκεντρισμός της την διαφοροποιεί από τις άλλες θρησκείες, που θέτουν στο κέντρο της διδασκαλίας τους τον Θεό, ο οποίος εκλαμβάνεται ως υπέρτατη οντότητα με τη διαφοροποιημένη θεία ουσία, που διαφέρει εκ διαμέτρου από εκείνη των ανθρώπων/ πιστών. Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, ο Χριστιανισμός είναι Εκκλησία με θρησκευτικά ιδιώματα, συνεπώς το μάθημα των ΘΜ, που διδάσκει τις βασικές και θεμελιώδεις αλήθειες του, δεν αποτελεί μέσο κατήχησης, εφόσον ο Χριστιανισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί με την αυστηρή έννοια του όρου θρησκεία³¹³.

Ο Χριστιανισμός, με τον χριστοκεντρικό του χαρακτήρα, ο οποίος συνιστά το είναι της Εκκλησίας, βασίζεται στην ασύγχυτη ένωση του ανθρώπινου με το θείο και αποκλείει τη μονομέρεια του θεοκεντρισμού και της θρησκευσιοποίησης από τη μια, και της εκκοσμίκευσης από την άλλη. Το ΘΜ, μέσω των σχολικών εγχειριδίων, αποτελεί το γνωστικό αντικείμενο, το οποίο μέσω των βασικών αρχών του Χριστιανισμού που σημαίνει το τέλος της θρησκείας, μεταβιβάζει στους μαθητές γνώσεις με απώτερο

³¹² Μπέγζος, 2010, ό.π., σ.4

³¹³ Μπέγζος, 2010, ό.π., σσ.4-5; Βαγιανός, Γ.Σ. (1991). «Η σημασία της Θεολογικής μόρφωσης για το δάσκαλο της Α/θμιας εκπαίδευσης» *Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, Γρηγόριος ο Παλαμάς, Παντελεήμονι Β' τω Παναγιωτάτω Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, τεύχος αφιερωτήριοι επί τη εικοσιπενταετηρίδι της αρχιερατείας αυτού*, Θεσσαλονίκη, σσ. 94-95

στόχο την προσωπική τους καλλιέργεια και μόρφωση. Όπως ακριβώς στον Χριστιανισμό, έτσι και στο ΘΜ, ο άνθρωπος/ μαθητής βρίσκει όποια θρησκεία επιθυμεί να αναζητήσει ή χρειάζεται, όπως επίσης εντάσσεται στον κόσμο του οποίου αισθάνεται μέλος,³¹⁴. Το ΘΜ μεταδίδει στους μαθητές γνώσεις που αφορούν στο δογματικό και σωτηριολογικό περιεχόμενο του Χριστιανισμού και σχετίζεται με το κάθε άτομο ξεχωριστά, και στο εγκόσμιο και κοινωνικό περιεχόμενο που σχετίζεται με το κάθε άτομο ως μέρος του γενικού συνόλου, με απώτερο στόχο τη θέωση, δηλαδή την εις βάθος γνωριμία με τον ίδιο τον Θεό και την ουσία του.

Στο περιεχόμενο του ΘΜ δεν προβλέπεται η διδαχή των αυστηρών σταδίων προσέγγισης της ουσίας του Θεού, αλλά η παροχή ερεθισμάτων προς τους μαθητές, προκειμένου να παρακινηθούν να αναζητήσουν μόνοι τους την αλήθεια του Θεού, τη γνωριμία με τη ζωή της εκκλησιαστικής κοινότητας και με τις μυστηριακές ακολουθίες. Για τον λόγο αυτό, η φυσιογνωμία του ΘΜ στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε ομολογιακή-κατηχητική, ούτε απόλυτα γνωσιακή, ούτε αυστηρά βιωματική. Περισσότερο, αποτελεί μια σύνθεση όλων των ανωτέρω ιδιωμάτων, τα οποία αλληλοσυμπληρώνονται και η μια συνεπάγεται την άλλη. Για να βιώσει ο μαθητής εμπειρικά την παρουσία του Θεού στη ζωή του, γεγονός που αποτελεί στην πραγματικότητα δώρο του Θεού, πρέπει να γνωρίσει τις θεμελιώδεις αλήθειες του Χριστιανισμού θεωρητικά και ομολογιακά, ώστε να οδηγηθεί στην πραγματική πίστη. Μέσω αυτής, επιδιώκει ο ίδιος να οδεύσει στη βιωματική εμπειρία της παρουσίας του Θεού και στην ενεργητική συμμετοχή στην πνευματικότητα της Εκκλησίας

315

Σύμφωνα με τον Κογκούλη³¹⁶, καταλυτικής σημασίας για τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του ΘΜ διαδραματίζει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, που εφαρμόζεται σε πανελλήνιο επίπεδο, και ο χαρακτήρας της εκάστοτε σχολικής μονάδας. Ο βαθμός ελευθερίας και αυτενέργειας που επιτρέπεται στον κάθε διδάσκοντα θεολόγο ή

³¹⁴ Μπέγζος, 2010, ό.π., σσ.6-11

³¹⁵ Παπαδόπουλος, Α. (1977). *Θεολογική γνωσιολογία κατά τους νηπτικούς πατέρες*, Ανάλεκτα Βλατάδων, Τεύχ.25, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, σ.155, Τσάμης, Δ. (1971). *Η τελείωσις του ανθρώπου κατά Νικήτα τον Στηθάτον*, Ανάλεκτα Βλατάδων, Τεύχ.11, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, σ.122

³¹⁶ Κογκούλης, Ι. (2004). Διαπροσωπική επικοινωνία διδάσκοντος και διδασκομένου και ορθόδοξη χριστιανική αγωγή. Στον Τιμητικό Τόμο στον καθηγητή Γεώργιο Ι. Μαντζαρίδη, *Θεολογία και κόσμος σε διάλογο*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά, σσ.320-321

δάσκαλο, καθορίζει αντίστοιχα το αν το σχολείο, και κατ' επέκταση το εκπαιδευτικό σύστημα, ανταποκρίνεται στη βασική σκοποθεσία του και στις επιμέρους στοχοθετήσεις του. Μέσα στο σχολικό σχεδιοδυναμικό παιδαγωγικό περιβάλλον, που καλλιεργείται μεταξύ του εκπαιδευτικού και των εκπαιδευόμενων, προάγονται οι κοινωνικές αξίες και καλύπτονται οι κοινωνικές ανάγκες, παρέχεται η απαραίτητη κοινωνική, επιστημονική και πολιτιστική μόρφωση, ευνοείται η ανάπτυξη του κριτικού πνεύματος και η ηθική πρόοδος, καλλιεργείται η ηθική και η κοινωνική συνείδηση, προωθείται η ανάπτυξη πρωτοβουλιών και η ενεργητική συμμετοχή, διευκολύνεται η ανεξαρτητοποίηση και η ενδυνάμωση του χαρακτήρα, αναδεικνύεται η μοναδικότητα της προσωπικότητας. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη των ανωτέρω είναι η παρόθηση των μαθητών, από πλευράς του εκπαιδευτικού, να δραστηριοποιηθούν, να οικειοποιηθούν τις πανανθρώπινες αξίες, να δείξουν ενδιαφέρον για πράγματα που μέχρι πριν τα θεωρούσαν αδιάφορα. Πρόσφορο έδαφος για να υλοποιηθεί η διαμόρφωση του ήθους και η ολοκλήρωση της προσωπικότητας των μαθητών αποτελεί το ΘΜ, το οποίο συνδέει τη σχολική πραγματικότητα με τη ζωή έξω από αυτή. Οι απαντήσεις που δίνει ο δάσκαλος/ θεολόγος στους απτούς προβληματισμούς των μαθητών ξεφεύγουν από τα στενά όρια της διδακτικής διαδικασίας, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια σταθερή βάση για την ανάπτυξη μιας στενής συνεργατικής σχέσης μεταξύ του εκπαιδευτικού και του εκπαιδευόμενου. Υπό αυτό το πρίσμα, το ΘΜ παύει να είναι μονοδιάστατο και χωροχρονικά περιορισμένο, αποκτά ταυτόχρονα με τον θεωρητικό του χαρακτήρα, βιωματική διάσταση, και αποσκοπεί στην προσωπική και ηθική ολοκλήρωση των μαθητών³¹⁷.

Όπως θα αναλυθεί διεξοδικότερα στην τέταρτη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου, η οποία αφορά στη διαθεματική και σχεσιοδυναμική παιδαγωγική, η σωστή επικοινωνία μεταξύ των εκπαιδευόμενων και του εκπαιδευτικού/ θεολόγου, επιτυγχάνεται, ως προς το ΘΜ, μέσω της ειλικρινούς και ανιδιοτελούς αγάπης. Μόνο όταν υπάρχει πραγματική αγάπη εντός του σχολικού περιβάλλοντος της τάξης, το ΘΜ συμβάλλει θετικά στην εσωτερική καλλιέργεια των συμμετεχόντων, η οποία δεν μεταφράζεται μόνο ως κατάκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων ή ως ανάπτυξη του μορφωτικού επιπέδου, αλλά κυρίως ως ένδειξη σεβασμού στη θρησκευτική, κι όχι μόνο, ετερότητα και διαφορετικότητα του άλλου. Η εξασφάλιση του κλίματος αγάπης στο ΘΜ, όπως επίσης και η αληθινή κοινωνία μεταξύ των συμμετεχόντων στη

³¹⁷ Κογκούλης, 2004, ό.π., σ.325

διδασκαλία, επιτυγχάνεται με την επικράτηση του προτύπου της Αγίας Τριάδας, όπου κυριαρχεί η τέλεια αγάπη μεταξύ των Τριών Προσώπων, η οποία διατηρεί τη συνοχή τους και το αδιαίρετο της υπόστασής τους. Η αγάπη που επικρατεί στο ΘΜ συμβάλλει στην ανάδειξη της προσωπικότητας των μαθητών, στην κατάκτηση της αυτογνωσίας τους, στην ενίσχυση των δεσμών με τους συνανθρώπους τους και με τον ίδιο τον Θεό³¹⁸.

Το ΘΜ σήμερα δεν εκφράζει το φρόνημα της ορθόδοξης θεολογίας στην πληρότητά του, καθώς απουσιάζουν σημαντικές αναφορές, που την θεμελιώνουν πατερικώς και βιβλικώς, όπως επίσης δεν εκφράζεται εμπράκτως με τη θεία λατρεία, η οποία καθορίζει και προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό την εκκλησιαστική ζωή³¹⁹. Αντίθετα, το ΘΜ τείνει να θέσει ως επίκεντρο τη λατρευτική πράξη της Εκκλησίας, λαμβάνοντας υπόψη τις σύγχρονες διεπιστημονικές προσεγγίσεις, από τις οποίες όμως δεν φαίνεται να επηρεάζεται. Ωστόσο, η αξία της συμμετοχής στη λατρεία, αποδίδεται όχι τόσο στο προσωπικό επίπεδο, αλλά στο κοινωνικό, ως μια ενεργητική συμμετοχή στο σύνολο, στο σώμα της Εκκλησίας. Εν κατακλείδι, το ΘΜ δεν αποτελεί αποκλειστικά γνώση ή αποκλειστικά βίωμα. Είναι και τα δύο, αφού μέσω της γνώσης κατακτάται η εμπειρία και μέσω της εμπειρίας ο μαθητής οδηγείται στη γνώση του Θεού³²⁰. Εντός αυτού του θεωρητικού πλαισίου, το οποίο επηρεάζεται από τις εκάστοτε θέσεις και σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας, το ΘΜ είναι σωτηριολογικό και δογματικό για το σύνολο των ατόμων που ζουν στον πραγματικό κόσμο και όχι για το καθένα ξεχωριστά. Συνεπώς, ο χαρακτήρας του μαθήματος γίνεται ταυτόχρονα εγκόσμιος και κοινωνικός. Το ΘΜ του δημοτικού σχολείου σήμερα διατηρεί τον παιδαγωγικό και γνωσιακό του χαρακτήρα, έχει στο επίκεντρο τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας και εμπλουτίζεται με τις παραδόσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού και με γνώσεις και πληροφορίες που αφορούν στις ανατολικές θρησκείες.

³¹⁸ Κογκούλης, 2004, ό.π., σσ.327-330

³¹⁹ Τσελεγγίδης, Δ. (2004). Ορθόδοξη θεολογία και ανώτατη θεολογική εκπαίδευση σήμερα. Στον Τιμητικό τόμο στον καθηγητή Γεώργιο Ι. Μαντζαρίδη *Θεολογία και κόσμος σε διάλογο*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά, σσ.531-532

³²⁰ Τσάγκας, Ι.Β. (2009). Η συμβολή της διδασκαλίας των Θρησκευτικών στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των εφήβων μαθητών, *Κοινωνία ΝΒ*, Οκτώβριος-Νοέμβριος 2009, Τεύχ.4, σσ.358-359

2.3 Οι θέσεις της Εκκλησίας και της Πολιτείας για το θρησκευτικό μάθημα

Από τις ενότητες που προηγήθηκαν στο παρόν κεφάλαιο, έχει γίνει αντιληπτό ότι σχετικά με το ΘΜ επικρατούν δύο τάσεις, με τις μετριοπαθείς και ακραίες εκφάνσεις τους, που ουσιαστικά μπορούν να εκληφθούν ως θέσεις από τη μια της Εκκλησίας και από την άλλη της Πολιτείας. Από την πλευρά της Εκκλησίας, υποστηρίζεται αναντιρρήτως, ρητώς και ευκρινώς η αναγκαιότητα της υποχρεωτικότητας του ΘΜ, της τήρησης των διδακτικών εβδομαδιαίων ωρών στα τρέχοντα εκπαιδευτικά προγράμματα και της διατήρησης του Ορθόδοξου χαρακτήρα του. Διαχρονικά, η Διαρκής Σύνοδος της Ιεραρχίας της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας μένει αμετακίνητη στη θέση ότι η θρησκευτική αγωγή αποτελεί ένα πολύ σημαντικό μέρος του ελληνικού, κι όχι μόνο πολιτισμού, της κοινωνίας, της πολιτείας και κυρίως της ιστορίας και της παράδοσης. Συνεπώς, το ΘΜ θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα με απώτερο στόχο την ενίσχυση της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης, την κατάκτηση της σφαιρικής μόρφωσης των μαθητών και τη διαμόρφωση υπεύθυνων και ηθικών Ελλήνων πολιτών και ορθόδοξων χριστιανών. Δια στόματος του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου, διατυπώθηκε ότι η Εκκλησία είναι διατεθειμένη να συζητήσει τα επιμέρους ζητήματα που αφορούν στο ΘΜ, αντιλαμβανόμενη τις σύγχρονες προκλήσεις που ανακύπτουν³²¹.

Η άρρηκτη σύνδεση που υπάρχει Ελλήνων και Ορθοδοξίας θεωρείται αδιαμφισβήτητη. Στο πρώτο επαναστατικό Σύνταγμα της Ελλάδας διατυπώνονταν ρητώς ότι *«Ελληνες είναι όσοι από τους κατοίκους αυτού του χώρου πιστεύουν εις Χριστόν... Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων»*³²². Στο Σύνταγμα, που ισχύει και σήμερα ύστερα από σημαντικές αναθεωρήσεις³²³, διατηρούνται οι αναφορές που παραπέμπουν στη μεγάλη συνάφεια που υπ

³²¹ Ανδρέοπουλος, Θ. (20/03/2016). Στα άκρα η σύγκρουση κυβέρνησης-ορθοδοξίας-καταργούν τα θρησκευτικά προς χάριν της διύπολιτισμικής κοινωνίας. Ανακτήθηκε στις 04/09/2017 από: <http://voutospress.gr/αποδομουν-το-τριπτυχο-πατρισ-θρησκει/>

³²² Μαρίνος, Α.Ν. (2006). Η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών κατά το Σύνταγμα, Αθήνα: Εκδόσεις Εν Πλω, σσ.110-111. (Τμήμα Β' «Περί των γενικών δικαιωμάτων των κατοίκων της επικρατείας της Ελλάδος», παρ.2)

³²³ Η ψήφιση του ισχύοντος Συντάγματος έλαβε χώρα το 1975 (ΦΕΚ 111/Α/09-06-1975). Η πρώτη αναθεώρηση έγινε το 1986 (ΦΕΚ23/Α/14-03-1986), η δεύτερη το 2001 (ΦΕΚ 85/Α/18-04-2001) και η τρίτη το 2008 (ΦΕΚ 120/Α/27-06-2008).

άρχει μεταξύ Πολιτείας και Ορθοδοξίας. Συγκεκριμένα, στην προμετωπίδα του κείμενου γίνεται αναφορά στην παρουσία του Θεού «*Εἰς τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος*», ενώ στη συνέχεια αναφέρεται ότι η επικρατούσα θρησκεία της χώρας είναι η Ορθόδοξη Ανατολική. Επίσης, καταγράφεται ρητώς στο άρθρο 16 και παράγραφο 2, ότι η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης αποτελεί κύρια και βασική συνταγματική επιταγή. Συνταγματικά κατοχυρωμένη είναι και η οργανωτική δομή της αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Ελλάδος, καθώς ο Ν.590-1977, ο οποίος αποτελεί τον καταστατικό χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδας, έχει συμπεριληφθεί εντός του Συντάγματος με παραπομπές που σχετίζονται με θέματα διοίκησης και οργάνωσης της δομής της εκκλησίας³²⁴. Η διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδας, απαρτίζεται από την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας (Ι.Σ.Ι.) και τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο (Δ.Ι.Σ.), και είναι επιφορτισμένη να διαδραματίζει ενεργό ρόλο σε όλα τα θέματα, που αφορούν στη διαμόρφωση της ορθόδοξης θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών³²⁵. Στον νόμο για το καταστατικό χάρτη αναφέρονται τα καθήκοντα της ΔΙΣ για τη χριστική αγωγή της νεότητας και την παρακολούθηση του δογματικού μέρους των προγραμμάτων και των βιβλίων που διδάσκονται στα σχολεία.

Το ΘΜ, όπως έχει αναφερθεί στις προηγούμενες ενότητες του παρόντος κεφαλαίου, περιλαμβάνεται στο σύνολο των μαθημάτων που παρέχονται από την ελληνική Πολιτεία, για να υπηρετήσουν τους συνταγματικά καθορισμένους στόχους της γενικής παιδείας. Συνεπώς, το ΘΜ ανήκει αποκλειστικά στην ευθύνη του Κράτους και συμβάλλει σημαντικά στη διαμόρφωση της θρησκευτικής ταυτότητας των μαθητών, σε τέτοιο βαθμό, ώστε να θεωρείται ότι συντελεί στην συγκρότηση της προσωπικότητάς τους ως εν δυνάμει υπεύθυνων και δραστήριων πολιτών³²⁶. Ήδη από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και τη ψήφιση του Ν.4397 Περί στοιχειώδους Εκπαίδευσης, διαφαίνεται ξεκάθαρα η πρόθεση της Πολιτείας να παρέχει στους μαθητές μια σφαιρική πνευματική και ηθική αγωγή, με απώτερο στόχο την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης, δια μέσου του ΘΜ. Συνεπώς, το μάθημα τίθεται στη δικαιοδοσία του Κράτους, το οποίο είναι υπεύθυνο για τα ζητήματα της εκπαίδευσης εν γένει. Στον ίδιο νόμο (άρθρο 5§2)

³²⁴ Σύνταγμα 1975/ 1986/ 2001 (Άρθρο 16§2) «*Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και της διάπλασής τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες*».

³²⁵ Ν.1566/1985 (Άρθρο 1§1^α) ΦΕΚ 167/Α/30-09-1985 *Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις*.

³²⁶ Ν.4186/2013 Αναδιάρθρωση της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και λοιπές διατάξεις (άρθ.152γ)

θεσμοθετήθηκε το δικαίωμα των μαθητών να απέχουν από το ΘΜ, χωρίς να υπάρχει αναγκαιότητα ακριβούς προσδιορισμού και δήλωσης του θρησκευματος που ασπάζονται, καταδεικνύοντας έτσι τον ανεξίτηλο χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και της ελληνικής κοινωνίας του 1920.

Η κατάσταση ως προς το δικαίωμα απαλλαγής διαφοροποιείται κατά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που έλαβε χώρα το 1985 με τη ψήφιση του Ν.1566. Σε αυτόν, διατυπώνεται ότι όλοι οι ετερόθρησκοι μαθητές έχουν δικαίωμα απαλλαγής από το ΘΜ, και συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 14§17 οι Καθολικοί και οι Προτεστάντες δύνανται να παρακολουθήσουν ένα εναλλακτικό μάθημα, ομολογιακού χαρακτήρα, ενώ οι αλλόθρησκοι δεν έχουν ανάλογη δυνατότητα. Μοναδική εξαίρεση σε αυτή την κατηγορία, αποτελούν οι Έλληνες μουσουλμάνοι μαθητές που διαμένουν στη Θράκη, οι οποίοι διδάσκονται ένα ιδιαίτερο ΘΜ σύμφωνα με τη θρησκεία τους. Το ίδιο ισχύει και για τους Εβραίους και για τους ρωμαιοκαθολικούς μαθητές. Με επιστολή του ο Μητροπολίτης Πειραιώς στις 20/9/2016 αρ. πρωτ. 930 προς τον προθυπουργό υποστηρίζει: στις 11/5/2016 ψηφίστηκε ο Νόμος 4386 «ρυθμίσεις για την έρευνα και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 83/11.5.2016 τ.ά.) όπου στο άρθρο 55 παράγραφο 5 αναστοχαζόμενοι μετατρέπουν το ΘΜ για τους ορθόδοξους Ελληνόπαιδες σε θρησκευολογική σούπα. Διατί δεν τολμούν να «αναστοχαστούν» και για τους Ελληνες Εβραίους μαθητές για να τους υποχρεώσουν να διδάσκονται και την Καινή Διαθήκη μαζί με την παλαιά; Διατί δεν τολμούν να «αναστοχαστούν» και για τους Ελληνες Ρωμαιοκαθολικούς μαθητές και να τους υποχρεώσουν να διδάσκονται και την ορθόδοξη θέση διατό «Πέτριου» δόγμα του Παπισμού και τα πλαστογραφημένα στηρίγματά του, ψευδοκωνσταντίνειο δωρέα, ψευδοπιπίνειο δωρέα, ψευδοισιδώρειες διατάξεις και ψευδοκλημέντια; Επίσης εξοχότατε κύριε Πρόαδρε στον Μουσουλμάνη Μουφτή αναγνωρίζετε το έννομο ασφαλώς δικαίωμα του όχι μόνο να καθορίζει το περιεχόμενο του ΘΜ δια τους Έλληνες μουσουλμανόπαιδες, το Κοράνιο αλλά και να προτείνει και να διορίζει στην ουσία του δισάσκοντες σε αυτό. Από τις αναφορές που γίνονται στο νομοθετικό κείμενο, γίνεται αντιληπτό ότι το ΘΜ χαρακτηρίζεται «ομολογιακό», συνεπώς η

φυσιογνωμία και το περιεχόμενο του μαθήματος καθορίζεται από τους φορείς της Πολιτείας και όχι της Εκκλησίας³²⁷.

Με την απόφαση 3356/1985 του Συμβουλίου της Επικρατείας τίθεται ζήτημα υποχρεωτικής παρακολούθησης ενός μαθήματος, το οποίο, αν και εντάσσεται στο εγκύκλιο πρόγραμμα σπουδών, έχει ιδιαίτερο χαρακτήρα, είναι κατεξοχήν θρησκευτικό και ομολογιακό, συνεπώς τίθεται σε ένα ιδεολογικό πλαίσιο, όπου η θρησκευτικότητα και η πίστη εκλαμβάνονται ως ατομικό δικαίωμα. Η παρέμβαση του Συμβουλίου της Επικρατείας αφορά τα άτομα που δεν επιθυμούν οποιαδήποτε επαφή με την ορθόδοξη ειδικά και τη θρησκευτική πίστη γενικά, όπως επίσης διαφωνούν με τη γνωστοποίηση του θρησκευματός τους, το οποίο θεωρούν αποκλειστικά προσωπική τους υπόθεση και ευαίσθητο προσωπικό δεδομένο³²⁸. Αν και οι αντιδράσεις που προκάλεσε η ανωτέρω απόφαση υπήρξαν ποικίλες, οι οποίες εστίαζαν στα παιδαγωγικά, στα θρησκευτικά, στα εθνικά και σε άλλα κριτήρια, με μια πιο ψύχραιμη προσέγγιση θα πρέπει να αξιολογηθεί ως μια προσπάθεια από την πλευρά της Πολιτείας και της Δικαιοσύνης να διατηρηθεί ο υποχρεωτικός χαρακτήρας του ΘΜ, παρά τις πιέσεις της σύγχρονης ευρωπαϊκής, κυρίως, κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά και να προστατευτούν τα παναθρώπινα ιδανικά, που προασπίζουν την ανεξιθρησκία, τον σεβασμό στη θρησκευτική ετερότητα και την θρησκευτική ανοχή.

Ο Ν.1566/1985, αποτελεί συνέχεια του Ν.4379, που ψηφίστηκε κατά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, και υπερτονίζονταν η σπουδαιότητα και η αναγκαιότητα της συμβολής του Ορθόδοξου Χριστιανικού δόγματος στην ηθική και πνευματική διάπλαση των Ελλήνων μαθητών, στην ανάπτυξη της θρησκευτικής τους συνείδησης. Η πραγμάτωση των ανωτέρω στόχων επιτυγχάνεται σε σημαντικό βαθμό με το ΘΜ. Σύμφωνα με τον ίδιο νόμο, διαφαίνεται ο ομολογιακός χαρακτήρας του ΘΜ, ο οποίος δομείται στη βάση των θεμελιωδών αξιών και αληθειών της ορθόδοξης πίστης, όπως αυτά αποκαλύπτονται από τις διδαχές και τα δόγματα της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας. Ταυτόχρονα, παρατηρείται μια προσπάθεια σύνδεσης της εκκλησιαστικής γραμματείας με την αρχαιοελληνική, προκειμένου να δημιουργηθεί

³²⁷ Κονιδάρης, Ι.Μ. (1998). Η συνταγματική επιταγή για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, *Σύναξη, τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία*, Τεύχ.66, Ιανουάριος-Μάρτιος, σ.34

³²⁸ Κονιδάρης, 1998, ό.π., σ.34

στον μαθητή ένα αίσθημα ιστορικής συνέχειας του ελληνικού και ορθόδοξου πολιτισμού³²⁹.

Το 1985, με τον Ν.1566³³⁰ (ο συγκεκριμένος νόμος αναφέρθηκε και παραπάνω σχετικά με το ΘΜ στην Ευρώπη), που ουσιαστικά βρίσκεται και σήμερα σε ισχύ, η Πολιτεία και ο Νομοθέτης όρισαν ως σκοπό της εκπαίδευσης την ολοκλήρωση και διαμόρφωση ενός καθολικού πολίτη/ ανθρώπου σε άμεση συνάφεια με την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, πίστη και παράδοση. Καθολικός άνθρωπος θεωρείται εκείνος που διαπνέεται από ανώτερα εθνικά και θρησκευτικά ιδανικά, τα οποία συσχετίζονται με τις θεμελιώδεις αξίες της ορθόδοξης παράδοσης, αν και παράλληλα διατυπώνεται ότι η ελληνική Πολιτεία διακρίνεται για τον ανεξίθρησκο χαρακτήρα της και για τον σεβασμό του δικαιώματος του ανθρώπου να πιστεύει και να ασπάζεται τη θρησκεία που επιθυμεί και που τον εκφράζει. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 1 παράγραφος 1 του Ν.1566/1985, ο βασικός σκοπός της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, προσδιορίζεται σαφώς έτσι ώστε οι μαθητές να διακατέχονται από την πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της Ορθόδοξης Χριστιανικής παράδοσης. Ωστόσο διατυπώνεται ότι η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη. Ο βασικός σκοπός της εκπαίδευσης, ολοκληρώνεται στο Λύκειο (άρθρο 6§2 Ν.1566/1985), όταν και οι μαθητές συνειδητοποιούν τη σημασία του ορθόδοξου ήθους σε όλο του το εύρος, και μέσω αυτού γνωρίσουν και εκτιμήσουν τα πανανθρώπινα ιδανικά, τις ανθρωπιστικές αξίες και αρχές. Από την πρώτη κιόλας ανάγνωση του νομοθετικού κειμένου, διαπιστώνεται και πάλι ο ομολογιακός χαρακτήρας που προσδίδεται στο ΘΜ από την Πολιτεία, η οποία είναι η κατεξοχήν υπεύθυνη για τα εκπαιδευτικά ζητήματα.

Με τη συμπερίληψη του ΘΜ στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα, διαχωρίζεται πλήρως η θρησκευτική αγωγή που λαμβάνουν οι μαθητές στο σχολείο, από το κατηχητικό έργο της Εκκλησίας, και συγκαταλέγεται στις παιδαγωγικές αρμοδιότητες του Κράτους³³¹. Αυτό συνεπάγεται ότι το ΘΜ δεν διαφέρει σε σύγκριση με τα υπόλοιπα μαθησιακά αντικείμενα ως προς τους παιδαγωγικούς του στόχους, συνεπώς δεν αποτελεί ειδικό μάθημα, που υπόκειται στη δικαιοδοσία κάποιου μη κρατικού

³²⁹ Κονιδάρης, 1998, ό.π., σ.32

³³⁰ Ν.1566/1985 *Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις*, ΦΕΚ 167/Α/1985.

³³¹ Ρώσσιου, Α., Χριστοφορίδης, Θ. (2007). Φύλο και εκκλησιαστική εκπαίδευση, Κιλκίς: Εκδόσεις Ζήτη, σσ.32-33

φορέα. Σύμφωνα με τον Ν.1566-1985 άρθρο 24 και τον Ν.2525/1997 άρθρο 7, ο καταρτισμός των ΑΠΣ και των Προγραμμάτων Σπουδών του ΘΜ, όπως επίσης και των υπόλοιπων μαθημάτων, αποτελεί έργο του τότε Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, και τώρα του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής, ως ανεξάρτητης δημόσιας υπηρεσίας που υπάγεται απευθείας στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων³³².

Με τρεις διαδοχικές υπουργικές εγκυκλίους, του υπεύθυνου Υπουργού Παιδείας, το 2008 διατηρήθηκε ο ομολογιακός χαρακτήρας, η φυσιογνωμία του ΘΜ και η υποχρεωτικότητά του στο σύνολο των ορθόδοξων μαθητών σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Συγκεκριμένα, επαναπροσδιορίστηκε η βασική σκοποθεσία της παιδείας, η οποία διατυπώνεται ρητά και ξεκάθαρα ότι αποτελεί κύρια αποστολή της Πολιτείας και αφορά στην πνευματική, φυσική και ηθική αγωγή των Ελλήνων μαθητών, και της ταυτόχρονης διάπλασης της εθνικής και θρησκευτικής τους συνείδησης, μέσω της κατανόησης και της οικειοποίησης των θεμελιωδών αληθειών της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης³³³. Στις ίδιες εγκυκλίους επιβεβαιώνεται το άρθρο 2 του Ν.590/1977, στο οποίο θεσμοθετείται το δικαίωμα της Εκκλησίας να παρεμβαίνει στο έργο της Πολιτείας για την επίλυση θεμάτων θεολογικού και θρησκευτικού περιεχομένου. Συγκεκριμένα, αφορά στο άρθρο του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδας, που επιτρέπει και προβλέπει τη δυνατότητα ανάπτυξης συνεργασιών μεταξύ της Πολιτείας και της Εκκλησίας, σε θέματα σχετιζόμενα με τη θρησκευτική αγωγή, με τη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα και με την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων μαθητών³³⁴. Με διατάξεις των Ν.4186/2013 και Ν.4627/2015, το ΘΜ διατηρεί τον χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία του, τους γενικούς σκοπούς και τους επιμέρους στόχους, εξακολουθεί να θεωρείται βασικό μάθημα και να διδάσκεται δύο ώρες εβδομαδιαίως.

Βάσει των αναφορών του Νομοθετικού πλαισίου που προηγήθηκαν και που αφορούν στην παιδεία και στο το ΘΜ, διαπιστώνεται ότι η Πολιτεία προβλέπει συνταγματικά τη διδασκαλία του ομολογιακού ΘΜ, η οποία είναι υποχρεωτική και έχει ως

³³² Τσαγκαρλή-Διαμάντη, Ε. (2005). Το Αναλυτικό Πρόγραμμα και οι διδακτικές-μαθησιακές διαδικασίες, ανάπτυπον εκ του περιοδικού *Ορθοδοξία και Παιδεία*, Τεύχ.4, Δεκέμβριος, Αθήνα, σσ.228-229

³³³ Υπουργικές Εγκύκλιοι 91109/Γ2/10-7-2008, 104071/Γ2/4-8-2008 και Φ12/ 977/109744/ Γ1/ 26-8-08); Χριστινάκη-Γλάρου, Ε.Π. (2008). *Θρησκευτική αγωγή και προσηλυτισμός στην ελληνική πραγματικότητα. Στο Η θρησκευτική αγωγή στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Προβληματισμοί και προοπτικές*, Αθήνα: Γρηγόρη

³³⁴ Ν.590/1977; Χριστινάκη-Γλάρου, 2008, ό.π.

επίκεντρο τη χριστιανική πίστη της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας. Σύμφωνα με την απόφαση 3356/1995 του Συμβουλίου της Επικρατείας διασφαλίζεται το δικαίωμα των γονέων να αναθρέψουν τα παιδιά τους βάσει των προσωπικών τους θρησκευτικών πεποιθήσεων. Συγκεκριμένα, ορίζεται ότι *«προκειμένου να αναπτυχθεί η θρησκευτική συνείδηση των μαθητών σύμφωνα με την διδασκαλία της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης οι μαθητές είναι υποχρεωμένοι να μετέχουν στις σχολικές θρησκευτικές εκδηλώσεις [...] και να παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών, το οποίο όπως είναι αυτονόητο, πρέπει να διδάσκεται στα σχολεία σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας και επί ικανό αριθμό ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως»*. Η απόφασή αυτή θεμελιώνεται θεωρητικά από τα άρθρα 13 και 16§2 του Συντάγματος, καθώς επίσης από τα άρθρα 9 και 2 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου³³⁵.

Ωστόσο, το τελευταίο διάστημα, πληθαίνουν οι φωνές που προσανατολίζονται στην μετατόπιση του χαρακτήρα του ΘΜ από ομολογιακό σε θρησκευτολογικό, με την υιοθέτηση διδακτικών και θεματικών ενοτήτων, στις οποίες οι Έλληνες μαθητές, θα διδάσκονται τις βασικές αρχές και τις θεμελιώδεις αλήθειες της Ορθοδοξίας και του Χριστιανισμού, καθώς επίσης και τις πεποιθήσεις των άλλων θρησκειών. Η εκπαιδευτική αυτή πρόταση της κεντρικής διοίκησης, που διατυπώθηκε από τον Υπουργό Παιδείας, έχει τεθεί σε έμπρακτη εφαρμογή από το 2011 στο πλαίσιο του πιλοτικού Προγράμματος του Νέου Σχολείου, χωρίς όμως να αναμενόμενα αποτελέσματα λόγω έλλειψης χρηματοδότησης και λόγω της ενεργοποίησης του δικαιώματος της Εκκλησίας να εγείρει ενστάσεις, μέσω της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, αναφορικά με το ζήτημα του ΘΜ³³⁶.

Η βασική θέση της Εκκλησίας της Ελλάδας, αναφορικά με το αν το ΘΜ θα πρέπει να είναι ορθόδοξο, σχετίζεται με την τήρηση των συνταγματικών διατάξεων και με τη συμμόρφωση στη συνταγματική κατοχύρωση της επικρατούσας θρησκείας, που είναι η Ορθόδοξη Χριστιανική, η οποία βασίζεται στο συντριπτικό ποσοστό ομοιογένειας που εμφανίζει ο ελληνικός πληθυσμός, που υπολογίζεται ότι κατά 96-97% αποτελείται από χριστιανούς ορθόδοξους.

³³⁵ Κονιδάρης, 1998, ό.π., σσ.34-35

³³⁶ Λακάσας, Α. (2015). Ο νέος τρόπος διδασκαλίας στο μάθημα των θρησκευτικών, *Η Καθημερινή*, 04/10/2015. Ανακτήθηκε στις 06/09/2017 από: <http://www.kathimerini.gr/833479/article/epikairothta/ellada/o-neos-tropos-didaskalias-sto-ma8hma-8rhskeytikwn>

Ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιερόθεος, αναφορικά με το ζήτημα του ΘΜ κατέθεσε κείμενο που έγινε αποδεκτό από τη Σύνοδο της Ιεραρχίας της Εκκλησίας, και διατύπωσε τη θέση ότι το ΘΜ στην Ελλάδα ποτέ δεν υπήρξε ομολογιακό ή κατηχητικό, καθώς η διδασχία της ομολογίας και της κατήχησης είναι καθήκον και αρμοδιότητα της Εκκλησίας. Αντίθετα, το ΘΜ εντάσσεται στην πλήρη δικαιοδοσία της Πολιτείας, η οποία στην πραγματικότητα δεν μπορεί να αναλαμβάνει να διεκπεραιώνει ενέργειες που παραπέμπουν στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας. Τον μη ομολογιακό και κατηχητικό χαρακτήρα του ΘΜ μαρτυρά η διαχρονική συμπερίληψη στοιχείων της σχολαστικής θεολογίας, όπως είναι οι θεολογικές απόψεις του Θωμά Ακινάτη και του Άνσελμου Καντερβουρίας, και της θεολογίας των προτεσταντών. Εξάλλου, το έργο της κατήχησης, που είναι ιδιαίτερα σημαίνον για την ορθόδοξη Εκκλησία, δεν μπορεί να ανατεθεί από την Ιερά Σύνοδο, σε χιλιάδες νέους εκπαιδευτικούς και απόφοιτους θεολογικών πανεπιστημιακών τμημάτων, οι οποίοι ειδικεύονται στη θρησκευτική αγωγή των μαθητών και δεν εντρυφούν σε βάθος στα θεολογικά ζητήματα της Εκκλησίας³³⁷.

Συγκεκριμένα, στις 12 Ιανουαρίου 2016, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδας συνεδρίασε από κοινού με τους Προέδρους και τους Κοσμήτορες των Τμημάτων των Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης, καθώς και τους εκπροσώπους των επιστημονικών συλλόγων θεολόγων, με κεντρικό θέμα συζήτησης τη διδασκαλία του ΘΜ στη Μέση Εκπαίδευση. Οι σύνεδροι κατέληξαν στο ότι είναι εσφαλμένη η άποψη ότι τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ είναι ομολογιακά και κατηχητικά, ότι είναι προσανατολισμένα γνωσιολογικά και πολιτιστικά με θρησκευολογικές αναφορές και ότι εμπεριέχουν ικανοποιητικό γνωσιακό περιεχόμενο για τα άλλα θρησκευόμενα και δόγματα, και παρέχουν αρκετές ευκαιρίες προβληματισμού. Παράλληλα, διατύπωσαν ότι η παροχή γνώσεων γύρω από την ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση δεν αποτελεί προσηλυτισμό των μη ορθόδοξων μαθητών ή κατήχηση των ορθόδοξων μαθητών, αλλά λαμβάνει υπόψη τα συμφραζόμενα της ελληνικής κοινωνίας, η οποία ασπάζεται σε συντριπτική πλειοψηφία το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Υποστήριξαν ότι η διατήρηση του υποχρεωτικού χαρακτήρα του ΘΜ υπαγορεύεται από το Σύνταγμα της

³³⁷ Δεληκωνσταντής, Κ. (2006). Το μάθημα των Θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο μεταξύ Παιδαγωγικής και Θεολογίας. Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Τεύχ.ΜΑ', σ.185-194; Στογιαννίδης, Α. (2016). Οριοθετώντας τον Σκοπό του Μαθήματος των Θρησκευτικών στη Δημόσια Εκπαίδευση. Παιδαγωγική Προσέγγιση, *Θεολογικά Δρώμενα*. Ανακτήθηκε στις 26/08/2017 από: <http://blogs.auth.gr/moschosg/2016/04/17/αθανάσιος-στογιαννίδης-οριοθετώντα/>

Ελλάδας και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, αρκεί να εξασφαλίζεται η αντικειμενικότητα και ο πλουραλισμός, που εξασφαλίζει τον σεβασμό στην ετερότητα. Επιπλέον, έκριναν επιβεβλημένη την επικαιροποίηση του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων, παραμένοντας ωστόσο στην μεθοδολογία του ισχύοντος Προγράμματος Σπουδών ως προς το ιστορικό, το θρησκευολογικό, ιδεολογικό, πολιτιστικό και μορφωτικό υπόβαθρο της διδακτέας ύλης. Πρότειναν, να προστεθούν περαιτέρω στοιχεία, αξίες και αρχές του ορθόδοξου δόγματος, αλλά να τοποθετηθούν στο τέλος του κάθε βιβλίου και να έχουν προαιρετικό χαρακτήρα, στα οποία θα ανατρέχουν μόνο όσοι μαθητές το επιθυμούν. Τέλος, πρότειναν να προβληθεί η αγάπη, η ανεκτικότητα και η ειρήνη της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, έναντι των φονταμενταλιστικών απόψεων των άλλων θρησκειών, να ξεπεραστούν οι προκαταλήψεις του παρελθόντος, να αποφευχθούν κάθε είδους θρησκευτικές συνθηκολογίες, να παύσει η διάκριση «προοδευτικών» και «συντηρητικών» μαθημάτων, καθώς επίσης να λάβει τέλος η αναιτιολόγητη απαλλαγή των μαθητών από την παρακολούθηση του ΘΜ³³⁸.

Η Εκκλησία της Ελλάδας αποδέχεται τον διαχωρισμό της θρησκευτικής αγωγής σε ενοριακή κατήχηση και στο θρησκευτικό μάθημα. Βασική σκοποθεσία της πρώτης είναι να καθοδηγήσει τα άτομα, ανεξαρτήτως ηλικίας, στο να ενταχθούν και να συμμετέχουν ενεργητικά στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας με δική τους προαίρεση. Αυτό το έργο της θρησκευτικής αγωγής αναλαμβάνεται εξ ολοκλήρου από την ίδια την Εκκλησία, μιας και αφορά άμεσα την πνευματικότητά της, και απευθύνεται στους πιστούς που είναι διατεθειμένοι να ασπαστούν το δόγμα σύμφωνα με το «πίστευε και μη ερεύνα». Βασική στοχοθέτηση της δεύτερης είναι να διαμορφώσει τον ηθικό χαρακτήρα των μελλοντικών υπεύθυνων πολιτών και να τους εμφυσήσει ένα ισχυρό εθνικό και θρησκευτικό φρόνημα, μέσω της οικειοποίησης των θεμελιωδών αξιών της κυρίαρχης θρησκείας, δηλαδή της Ορθόδοξης Χριστιανικής Θρησκείας. Η Εκκλησία της Ελλάδας αναγνωρίζει ότι το σχολείο είναι θεσμός της Πολιτείας και αφορά όλους τους εν δυνάμει και εν ενεργεία πολίτες, ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων. Το σχολείο λειτουργεί με γνώμονα τις ελευθερίες του ατόμου, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τις πανανθρώπινες και οικουμενικές αξίες, και γι'

³³⁸ Άρθρο της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδας με θέμα « Τα μαθήματα δεν διαχωρίζονται σε προοδευτικά και συντηρητικά», Αθήνα 13/01/2016, ανάκτηση από την ιστοσελίδα: <http://www.iefimerida.gr/news/245454/iera-synodos-gia-ta-thriskeytika-ta-mathimata-den-diahorizontai-se-proodeytika-kai>.

αυτό συμπεριλαμβάνει στο επίσημο εκπαιδευτικό του πρόγραμμα το ΘΜ, ως μέσο πολιτισμού, πνευματικής καλλιέργειας, σφαιρικής μόρφωσης και διαμόρφωσης της προσωπικότητας. Η Εκκλησία της Ελλάδας, αποδέχεται ότι η ολοκλήρωση ενός ατόμου επιτυγχάνεται με την αναζήτηση ενός υπέρτατου σκοπού στη ζωή του και αναγνωρίζει ότι το ΘΜ μπορεί να του παρέχει έναν, που είναι η γνωριμία με τον υπέρτατο Πατέρα Θεό και η ένωση μαζί του. Ο Θεός της Χριστιανοσύνης είναι Αγαθός, ενεργεί με γνώμονα την αγάπη του για τα κτιστά του δημιουργήματα, ανταμείβει την καλοσύνη και δικαιολογεί την αδικία. Συνεπώς, μέσω του ΘΜ, ο μαθητής έρχεται σε επαφή με τον Θεό που μπορεί να αποτελέσει τον φάρο στη ζωή του, καθίσταται δίκαιος, καλός, ηθικός και είναι σε θέση να διακρίνει το αγαθό από το κακό³³⁹.

Στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο, η επίσημη Εκκλησία δεν θα μπορούσε να συνηγορεί στην ύπαρξη ενός ΘΜ, που θα αποκρυνόταν από την διδασκαλία του Χριστού ο οποίος κάλεσε όλους όσους επιθυμούν να τον ακολουθήσουν, να το πράξουν ελεύθερα³⁴⁰ και προσκάλεσε τους μαθητές του να διδάξουν το ευαγγέλιο στα έθνη³⁴¹, προσκαλώντας στη Βασιλείου των Ουρανών και όχι εξαναγκάζοντας τη συμμετοχή σε αυτή.

Σύμφωνα με τον Schweitzer οι όροι «ομολογιακή» και «θρησκευολογική» που χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν τη φυσιογνωμία του ΘΜ είναι αρκετά προβληματικοί, γιατί συνήθως προκαλούν παρεξηγήσεις και οδηγούν σε ακραίες θέσεις. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι ο πρώτος δεν μπορεί να λαμβάνεται με αρνητικό πρόσημο, καθώς στην πραγματικότητα καταδεικνύει ότι το μάθημα θεμελιώνεται στην ελεύθερη συνδιαλλαγή, στον δημιουργικό διάλογο και στο σεβασμό της προσωπικής γνώμης των μαθητών, οι οποίοι μέσω της ανταλλαγής απόψεων, κρίσεων και πεποιθήσεων μπορούν να οικοδομήσουν την ατομική θρησκευτική τους ταυτότητα. Για τον δεύτερο όρο, θεωρεί ότι δεν αντικατοπτρίζει αυτό που δηλώνει, γιατί είναι πολύ σχετικό το αποτέλεσμα μιας εκπαιδευτικής και παιδαγωγικής προσπάθειας προσέγγισης των θρησκευτικών ζητημάτων με έναν πλήρως ουδέτερο τρόπο. Σε κάθε περίπτωση, ένα ΘΜ, όσο άρτια σχεδιασμένο κι αν είναι, δεν μπορεί να καλύπτει εξίσου και με πλήρως αντικειμενικό και σφαιρικό

³³⁹ Στογιαννίδης, 2016, ό.π.

³⁴⁰ Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο, 8:34, «ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἔλθεῖν»

³⁴¹ Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο, 28:19-20, «μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη»

τρόπο, τις αξίες, τις αλήθειες και τις αρχές κάθε θρησκείας και κάθε δόγματος. Το ίδιο ισχύει για τον στρατηγικό σχεδιασμό και την εφαρμογή των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών, στα οποία θα πρέπει να επιλεγούν οι στόχοι, οι θεματικές ενότητες, το περιεχόμενο, ο τρόπος διδασκαλίας, η μορφή του γνωσιακού αντικειμένου, από ένα σύνολο προτάσεων και δεδομένων που αριθμητικώς είναι αδύνατο να συμπεριληφθεί. Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, η εξασφάλιση μιας πλήρους ουδετερότητας αναφορικά με τις θρησκείες και τα δόγματα είναι ανέφικτη, συνεπώς, μάλλον φαντάζει ατελέσφορη οποιαδήποτε προσπάθεια μετασχηματισμού του ΘΜ σε θρησκευολογία.

Από την ανωτέρω ανάλυση, διαπιστώνεται ότι ως προς το ΘΜ, η κατάσταση μοιάζει αρκετά περίπλοκη, αναφορικά με τις θέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, των οποίων η σχέση διαχρονικά διέπονταν από εντάσεις με επίκεντρο το ζήτημα της εκκοσμίκευσης της πρώτης. Σύμφωνα με αυτό, που για την Εκκλησία έχει αρνητικό πρόσημο, το Κράτος θεωρεί επιτακτική ανάγκη την προσαρμογή της στους κοσμικούς κανόνες και στις σύγχρονες συνθήκες, προκειμένου να μην θεωρείται αναχρονιστική. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Γιούλτση³⁴², αυτού του είδους η προσαρμογή ουσιαστικά παραπέμπει σε ένα είδους καταναγκαστικής συμμόρφωσης της Εκκλησίας στην ισχύ του κοσμικού. Με τον όρο «συμμόρφωση» υποδηλώνεται η υπαγωγή της εκκλησιαστικής δομής στους κρατικούς φορείς και η ενσωμάτωση της εκκλησιαστικής εξουσίας στην κεντρική διοίκηση του Κράτους, προκειμένου να λάβει τον κοινωνικό χαρακτήρα που θα τη θέσει στη διαδικασία του πολιτειακού εκσυγχρονισμού και της εκμοντερνοποίησης³⁴³.

Στο πλαίσιο αυτής της εκκοσμίκευσης, εντείνονται οι αντιδράσεις που αφορούν στη φυσιогνωμία, στους σκοπούς και στην αναγκαιότητα του ΘΜ, αλλά και στον τρόπο διδασκαλίας του νοήματος του Ευαγγελίου. Πολιτειακή απαίτηση γίνεται η απαγκίστρωση του ΘΜ από τον ορθόδοξο χαρακτήρα που η πολιτεία ονομάζει ομολογιακό ή κατηχητικό, καθώς επίσης και η κοσμικότερη απόδοση των μηνυμάτων

³⁴² Γιούλτσης, Β.Τ. (1989). *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, σ.18-19

³⁴³ Τσιρώνης, Χ. (2003). *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Εκπαίδευση στην ύστερη Νεωτερικότητα. Προκλήσεις στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας; Γκουτζαμάνης, Β. (2005). *Εκκοσμίκευση και κοινωνικά προβλήματα, Μακεδόν, Τεύχ.14, Φθινόπωρο*

του Ευαγγελίου, ώστε να γίνει κατανοητότερο στο ευρύ κοινό³⁴⁴. Αυτό σημαίνει, ότι οι πολιτειακοί φορείς αντιλαμβάνονται ότι η θρησκευτική αγωγή μέσω της κατήχησης και του ΘΜ είναι αρμοδιότητα αποκλειστικά της Εκκλησίας, παραγνωρίζοντας το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι το ΘΜ αποτελεί μέρος του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος, για το οποίο κατεξοχήν υπεύθυνο είναι το Κράτος. Η τάση από-θεοποίησης του κόσμου, που κυριαρχεί σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, επηρεάζει τις ισορροπίες που επικρατούν εδώ και αιώνες στην ελληνική κοινωνία, με αποτέλεσμα να απαξιώνεται η ορθόδοξη πίστη, και ό,τι αυτή συνεπάγεται, να αποδυναμώνεται η ιδέα της ύπαρξης του Θεού και αντιθέτως να ισχυροποιείται οτιδήποτε προέρχεται από την επιστήμη, το οποίο θεωρείται ως το μοναδικό ελεύθερο από στερεοτυπίες, προκαταλήψεις και οπισθοδρομικές ηθικότητες³⁴⁵.

Η κριτική στάση όσων αντιδρούν στον ορθόδοξο χαρακτήρα του ΘΜ και όσων επιθυμούν την κατάργησή του, εκπηγάει από τη θεωρία ότι η Εκκλησία και οι θρησκείες γενικότερα, δεν μπορούν να έχουν θέση σε μια σύγχρονη και μοντέρνα κοινωνία, συνεπώς οτιδήποτε σχετίζεται με αυτές πρέπει να τίθεται στο περιθώριο, να εγκαταλείπεται ή να μετασηματίζεται σε κάτι προοδευτικό, προκειμένου να μη συσχετίζεται με τα αίτια της φθίνουσας πορείας της κοινωνίας³⁴⁶. Η Ελληνική Ένωση για τα δικαιώματα του ανθρώπου, με επιστολή της προς την Υπουργό Παιδείας στις 16/11/2009, η οποία κοινοποιήθηκε και στον Πρωθυπουργό, ζήτησε σαφέστερη οριοθέτηση των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, ως προς το ΘΜ, τη σταδιακή του μετατροπή από ομολογιακό σε θρησκευολογικό, αλλά και αλλαγές σε θέματα σχετικά με τις μαθητικές παρελάσεις και τον αυστηρό χαρακτήρα των σχολικών εκδηλώσεων³⁴⁷. Σύμφωνα με τον π. Μεταλληνό³⁴⁸ και τον Μητροπολίτη Ιερόθεο³⁴⁹

³⁴⁴ Γκουτζαμάνης, Β. (2005). Εκκοσμίκευση και κοινωνικά προβλήματα, *Μακεδόν*, Τεύχ.14, Φθινόπωρο

³⁴⁵ Γκουτζαμάνης, 2005, ό.π.

³⁴⁶ Παπαγεωργίου, Ν. (2007). Η Εκκλησία και η Εκκοσμίκευση, 2nd Orthodox Youth Conference, Ecumenical Patriarchate, 12/06/2007. Ανακτήθηκε στις 06/09/2017 από: <https://www.ec-patr.org/youth/papageorgiou.htm>

³⁴⁷ Ελληνική Ένωση για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Επιστολή προς την Υπουργό Παιδείας στις 16/11/2009. Ανακτήθηκε στις 15/09/2017 από: http://thriskeftika.blogspot.gr/2009/11/blog-post_3300.html

³⁴⁸ π. Μεταλληνός, Γ.Δ. (2000). *Εκκλησία και Πολιτεία στην Ορθόδοξη παράδοση*, Αθήνα: Αρμός, σ.60

³⁴⁹ Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλάσιου Ιερόθεος (2016). *Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Εκπαίδευση, Εισήγηση Ενώπιον της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος*, 09/03/2016 .

Ανακτήθηκε στις 07/09/2017 από:

http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/nafpaktou_thriskeftika_2016.pdf

απαίτηση αυτής της τάσης είναι η αποθρησκευοποίησή της και η κατάλυση της ύπαρξής κάθε θρησκείας, κάθε δόγματος κάθε θεού.

Αναφορικά με το ΘΜ, γίνεται κατανοητό ότι υπάρχουν δύο εκ διαμέτρου διαφορετικές τάσεις, οι οποίες εντοπίζονται στη βάση της προβληματικής που αφορά στον χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας, και οδηγεί σταδιακά στο σχεδιασμό μιας στρατηγικής περιθωριοποίησης του θεσμού της Εκκλησίας από πλευράς των θεσμοθετημένων οργάνων και αρχών της Πολιτείας³⁵⁰.

Οι υπέρμαχοι του μετασχηματισμού του ΘΜ σε μάθημα Θρησκευολογίας και της κατάργησής του από το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα, είναι πρεσβευτές τις γενικότερης αντίληψης που επικρατεί στους κόλπους της επίσημης Πολιτείας, αλλά και ενός μέρους της κοινωνίας, ότι επιβάλλεται να τερματιστεί η σχέση της αμοιβαίας ωφέλειας μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας³⁵¹. Η σχέση αυτή θεωρείται ανταποδοτική και συνηγορεί από τη μια, στην εκμετάλλευση από πλευράς Πολιτείας της επιρροής της Εκκλησίας στο λαό και από την άλλη, στην παραχώρηση προνομίων που εξασφαλίζουν στη δεύτερη, θέση ισχύος στα κοινωνικά πεπραγμένα. Κινούμενοι στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο, υποστηρίζουν ότι η κινητήριο δύναμη αυτής της σχέσης αμοιβαιότητας είναι η ιδεολογική ταύτιση της Ορθοδοξίας με το Έθνος, η οποία οδήγησε στην αναγωγή της Εκκλησίας σε θεματοφύλακα των εθνικών ζητημάτων, γεγονός που την ισχυροποίησε και τις έδωσε βήμα άμεσης παρεμβολής στις πολιτικές και κοινωνικές υποθέσεις, τις οποίες έκρινε ότι επιδρούσαν επιβλαβώς στο ορθόδοξο δόγμα³⁵². Υπό αυτό το πρίσμα, ο ρόλος του ΘΜ παρερμηνεύεται και δεν λαμβάνεται υπόψη η απτή πραγματικότητα, που θέλει την Πολιτεία να επιλέγει να διαχειρίζεται εξ ολοκλήρου από μόνη της τα ζητήματα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, ώστε να τα ελέγχει πλήρως³⁵³.

Εν κατακλείδι, διαπιστώνεται ότι το ΘΜ τοποθετείται στην ιδιαίτερη εθνικοθρησκευτική παράδοση που καλλιεργήθηκε από ιδρύσεως του ελληνικού

³⁵⁰ Δημητρόπουλος, Π. (2001). *Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση*, Αθήνα: Κριτική, σσ.153-154

³⁵¹ Γεωργιάδου, Β. (1996). *Κοσμικό Κράτος και Εκκλησία*, Αθήνα: Θεμέλιο, σσ.35-65; Μανιτάκης, Α. (2000). *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος*, Αθήνα: Νεφέλη, σσ.53-60, Δημητρόπουλος, 2001, ό.π., σσ.152-157

³⁵² Μαυροσκούφης, Δ. (2006). *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική ιδεολογία: Ερμηνευτική προσέγγιση του «επεισοδίου Τρίτση»*. Στο Χαραλάμπους, Δ. (επιμ.), *Διαχρονικές και Συγχρονικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης. Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νίκο Π. Τερζή*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σσ.156-157; Πέτρου, 2003, ό.π., σ.200

³⁵³ Γιαγκάζογλου, χ.χ., ό.π.

κράτους³⁵⁴, στην οποία βασίζεται ιδεολογικά το αδιαίρετο πλέγμα Κράτους και Εκκλησίας της Ελλάδας, που ασκεί έντονη επίδραση στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή των Ελλήνων³⁵⁵. Σύμφωνα με την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδας, η πολεμική που ασκείται εις βάρος του ΘΜ δεν μπορεί να ευσταθεί και να τεκμηριώνεται στη βάση της επιδίωξης, από πλευράς των κρατικών λειτουργών, για τη δημιουργία μιας ουδέτερης κοινωνίας, καθώς από τη μια τα οφέλη από τη διατήρηση του μαθήματος εντός του επίσημου Εκπαιδευτικού Συστήματος είναι αναρίθμητα, από την άλλη τα ατομικά, τα κοινωνικά, τα πολιτικά και τα θρησκευτικά δικαιώματα δεν διασφαλίζονται με την δίωξη της θρησκείας και της λατρείας³⁵⁶.

Το ΘΜ αφορά το σχολείο, το οποίο υπόκειται αποκλειστικά στην ευθύνη της Πολιτείας, συνεπώς οι κατηγορίες που εκτοξεύονται για τον χαρακτήρα του βαρύνουν τους κρατικούς φορείς και όχι τους εκκλησιαστικούς. Επίσης, σε καμία περίπτωση το ΘΜ δεν θα πρέπει να συγχέεται με τις επιδιώξεις του Κράτους, προκειμένου να απεμπλακεί από τις υποχρεώσεις του απέναντι στην Εκκλησία της Ελλάδας ή απέναντι στο Σύνταγμα, το οποίο ψηφίζεται από τα θεσμοθετημένα του όργανα. Ταυτόχρονα, δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως μέρος της θρησκευτικής αγωγής που επιλαμβάνεται η Εκκλησία και δεν πρέπει να συγχέεται με την κατήχηση, που αποτελεί αποκλειστικά εκκλησιαστικό έργο.

Το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής είναι το επίσημο πολιτειακό όργανο που έχει τον πρωταρχικό ρόλο να αποφασίζει για τον τρόπο οργάνωσης όλων των μαθησιακών αντικειμένων και επιλογής της διδακτέας ύλης τους. Αναφορικά όμως με το ΘΜ, λόγω του ότι το περιεχόμενο του είναι ιδιαίτερος ευρύ και εκπορεύεται από τους ιστορικούς παλαιοδιαθηκικούς χρόνους ως και την εποχή της ενσάρκου παρουσίας του Υιού του Θεού, με σαφείς αναφορές στην ανάπτυξη της νέας θρησκείας, στη δημιουργία της πρώτης χριστιανικής εκκλησίας, στη θέση της πίστης στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων και στην ηθική, κοινωνική και προσωπική διάπλαση των μαθητών. Εφόσον, κοινός παρονομαστής όλων των θεματικών που πραγματεύεται το ΘΜ είναι ο Θεός και η παρουσία του στον απτό κόσμο και στη ζωή των ανθρώπων, δεν μπορεί να τεθεί εκτός των συζητήσεων η κεντρική διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδας (Ι.Σ.Ι. και Δ.Ι.Σ.), ως το καθ' ύλην αρμόδιο όργανο για την

³⁵⁴ Μαυροσκούφης, 2006, ό.π., σσ.156-157;; Ορφανουδάκης, 2008, ό.π., σσ.23-24

³⁵⁵ Δημητρόπουλος, 2001, ό.π., σσ.153-154

³⁵⁶ Πέτρου, 2003, ό.π., σ.170

ορθή τήρηση των θεμελιωδών αληθειών και αξιών της ορθόδοξης πίστης. Η εκκλησιαστική διοίκηση, ως ο μόνος διαχρονικός φορέας με αναμφισβήτητη εθνική προσφορά, μπορεί να αποφανθεί για την ευστάθεια και την καταλληλότερη όσων πρόκειται να διδαχθούν στο ΘΜ, όσα έχουν συμπεριληφθεί στα εγχειρίδια του ΘΜ και για τον τρόπο που πρόκειται αυτά να μεταβιβαστούν στους μαθητές. Για τον λόγο αυτό, η Εκκλησία της Ελλάδας ενεργοποιείται, παρά την ρητή πολιτειακή δικαιοδοσία στο μάθημα των θρησκευτικών, προκειμένου να προβάλλει τη θέση της στα προβλήματα, θρησκευτικά, θρησκευιολογικά ή κοινωνικά που απασχολούν τους σύγχρονους ανθρώπους, και να αναδειχθεί σε φορέας που μπορεί να προσφέρει λύσεις. Συνεπώς, ο ρόλος του ΘΜ και της ενεργητικής εμπλοκής της Εκκλησίας δεν είναι ο προσήλυτισμός νέων και περισσότερων πιστών, αλλά η διάπλαση των μαθητών σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες, που θα διακρίνονται για τη γνήσια πνευματικότητά τους³⁵⁷.

Η εμπλοκή της Εκκλησίας της Ελλάδας στα εκπαιδευτικά ζητήματα, μέσω του ΘΜ, εκπηγάζει από την ορθόδοξη χριστιανική ταυτότητα και συνείδηση του ελληνικού λαού, ο οποίος στην πλειοψηφία του αποδέχεται το ΘΜ και τον Ορθόδοξο χαρακτήρα του. Μέσω αυτού ο Έλληνας κατανοεί τον ελληνικό πολιτισμό, από τα βιβλικά, θρησκευιολογικά και πολιτιστικά στοιχεία που ενοποιούνται στο μάθημα, με την προοπτική της γνώσης και της εμπειρίας του αναστημένου ενσαρκωμένου Χριστού³⁵⁸. Με τη δικαιοδοσία, που της παρέχει το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού λαού, η διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδας, ζητά να ενημερώνεται αναφορικά με τον τρόπο διδασκαλίας του ΘΜ, να συμμετέχει στη σύνταξη των Αναλυτικών Προγραμμάτων του ΘΜ, μέσω επίσημης επιστολογραφίας με την ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων και του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Από το 1997, η Σύνοδος της Εκκλησίας επισημαίνει την αναγκαιότητα της διδασκαλίας του ΘΜ τόσο στην πρωτοβάθμια όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, καθώς επίσης εκφράζει τις ανησυχίες της για τη συνεχή συρρίκνωση του ΘΜ.

Το 1997, στις 22 Οκτωβρίου, ο τότε επίσκοπος Αλεξανδρουπόλεως και νυν

³⁵⁷ Κονιδιάρης, 1998, ό.π., σ.37

³⁵⁸ Βουλγαράκη-Πισίνα Ε. (1998). Μεταρρυθμίσεις και καθημερινότητα, *Σύναξη*, Τεύχ.66, Ιανουάριος-Μάρτιος, σ.28; Κούρτης, 2005, ό.π., σ.59

μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Άνθιμος αποστέλλει επιστολή³⁵⁹ προς τον τότε Υπουργό Παιδείας Γεράσιμο Αρσένη με την οποία τον ενημερώνει για την ανησυχία της Συνόδου η οποία βλέπει την συνεχόμενη μείωση και συρρίκνωση του μαθήματος κάνοντας παράλληλα αναφορές στο άρθρο 3 του Συντάγματος με το οποίο ορίζεται ως κρατούσα θρησκεία της χώρας η Ορθόδοξη Χριστιανική Πίστη και στον νόμο 1566/1985 περί της υποχρέωσης της εκπαίδευσης να μεταδώσει στους μαθητές τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Επικαλείται την ισχύουσα κατάσταση διδασκαλίας στο λύκειο και προλαμβάνει τις όποιες προτάσεις του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου θεωρώντας ως ειλημμένη την απόφαση για μείωση των ωρών διδασκαλίας του μαθήματος, στην μεν Β΄ τάξη από δύο ώρες σε μια, στη δε Γ΄ τάξη από μια σε καμία. Σε συνέχεια της επιστολής αυτής, αποστέλλεται από την Σύνοδο της Ιεραρχίας η, με αριθμ. Πρωτ. 2423/1355/18-11-1997 επιστολή³⁶⁰ που συμπεριλαμβάνει συνοδική απόφαση της 6^{ης} Νοεμβρίου 1997 στην οποία επισημαίνονται μεταξύ άλλων η αναγκαιότητα η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Γ΄ τάξη του λυκείου να παραμείνει ως έχει, ως κύριο και τακτικό διδακτικό αντικείμενο και να μην καταστεί μάθημα επιλογής με το σκεπτικό ότι το μάθημα της χριστιανικής ηθικής ενισχύει ουσιαστικά τους αποφοίτους του λυκείου στο κοινωνικό τους βίο. Παράλληλα επισημαίνει ότι όχι μόνο πρέπει να διατηρηθεί το μάθημα και στις υπόλοιπες τάξεις του λυκείου, αλλά και να ενισχυθεί τονίζοντας την παγκόσμια ακτινοβολία της Ορθοδοξίας και την δυναμική της στη διαπαιδαγώγηση των νέων και καταλήγει με την επισήμανση ότι η ορθόδοξη πίστη θα πρέπει να ενισχυθεί και να εδραιωθεί ως ο συνεκτικός θεσμός του ελληνικού έθνους αποτελώντας παράλληλα παράγοντα ιδιαίτερης πολιτιστικής αξίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το Νοέμβριο του 2004 η Δ.Ι.Σ. έχοντας λάβει γνώση για την επικείμενη αλλαγή των βιβλίων του θρησκευτικού μαθήματος στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποστέλλει προς τον τότε πρόεδρο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου την υπ. αριθμ. Πρωτ. 3831/2103/15-11-2004 επιστολή³⁶¹ της με την οποία τον εγκαλεί για το γεγονός ότι η όλη διαδικασία γίνεται χωρίς την συνεργασία της Ιεράς Συνόδου.

³⁵⁹ «Ενημερωτικό σημείωμα» (1998). *Σύναξη, τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία*, Τεύχ.66, Ιανουάριος-Μάρτιος, σσ. 45-46

³⁶⁰ «Επιστολή προς τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων» (1998). *Σύναξη, τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία*, Τεύχ.66, Ιανουάριος-Μάρτιος, σ.47

³⁶¹ «Επιστολή προς τον Πρόεδρο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου περί των βιβλίων των Θρησκευτικών», (2004). *Εκκλησία, Δεκέμβριο*, Τεύχ. 11, έτος ΠΑ, σ.884

Επιστολή η οποία φαινομενικά δίνει την αίσθηση ότι είναι επικριτική, ωστόσο αποσαφηνίζει τον λόγο συγγραφής της που είναι ότι αρμόδιο όργανο για την εξέταση της ορθότητας των δογματικών περιεχομένων των νέων βιβλίων είναι κατ' εξοχή η Ιερά Σύνοδος. Σε απάντηση της ανωτέρω επιστολής της συνόδου, εστάλη η με αριθμό Πρωτ. 9135/10-12-2004 επιστολή του προέδρου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου³⁶² προς τον τότε Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο και την Σύνοδο της Εκκλησίας στην οποία δηλώνεται με σαφήνεια ότι ο καταρτισμός των προγραμμάτων Σπουδών και των αναλυτικών προγραμμάτων για κάθε μάθημα είναι έργο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και στηρίζεται στους σχετικούς νόμους 1566/1985, άρθρο 2 και 2525/1997 άρθρο 7.

Το ίδιο έτος, κατόπιν σχετικής εισηγήσεως της Ιεράς Συνόδου, ο Ομότιμος Καθηγητής του Κανονικού Δικαίου της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Παναγιώτης Μπούμης γράφει μια μελέτη σχετικά με τα προβλήματα του υποβαλλόμενου χωρισμού της Εκκλησίας από το κράτος,³⁶³ αναφερόμενος μεταξύ άλλων, όπως είναι φυσικό και στην θέση και την τύχη του μαθήματος των Θρησκευτικών. Εκτός όλων όσων έχουν προαναφερθεί, σχετικά με την συνταγματική και νομοθετική κατοχύρωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης, αναφέρεται και στην υποχρέωση που έχουν Κράτος και Εκκλησία να συμπαρατάσσονται και να συμπράττουν «υπέρ του έθνους» κατά την φράση του άρθρου 1 του Συντάγματος. Το άρθρο 2 όμως είναι ακόμα πιο σαφές: *«Η Εκκλησία της Ελλάδος συνεργάζεται μετά της Πολιτείας, προκειμένου περί θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος, ως τα της χριστιανικής αγωγής της νεότητας...»*.³⁶⁴ Το σημαντικό στην αναφορά αυτή του Συντάγματος είναι η κοινή συνεργασία των δύο φορέων, Κράτος και Εκκλησίας, γεγονός που υποδηλώνει την αναγκαιότητα για αμοιβαία και αμφίδρομη σχέση και συνεργασία των δύο που απορρέουν από την υποχρέωσή τους να φροντίζουν «υπέρ του έθνους και του λαού αυτού». Επομένως μια ενδεχόμενη κατάργηση του μαθήματος ή αλλαγή του θεολογικού του χαρακτήρα χωρίς την προηγούμενη συνεργασία της Εκκλησίας καταργεί στην πράξη την αμοιβαιότητα στις σχέσεις των δύο.³⁶⁵ Δεν πρέπει να ξενίζει ούτε να προβληματίζει μια τέτοια γνώμη προερχόμενη

³⁶² «Απάντηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου περί της συγγραφής νέων βιβλίων στο μάθημα των Θρησκευτικών» (2005). *Εκκλησία*, Ιανουάριος, Τεύχ. 1, έτος ΠΒ, σσ. 10-11

³⁶³ Μπούμης Π. (2005). Τα προβλήματα του υποβαλλόμενου χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους, *Εκκλησία* Μάιος, Τεύχ.5 έτος ΠΒ, σσ. 402-407.

³⁶⁴ Μπούμης, 2005, ό.π. σ. 403

³⁶⁵ Μπούμης, 2005, ό.π. σ. 404.

από Καθηγητή Πανεπιστημίου καθώς η συγκεκριμένη μελέτη δημοσιεύεται λίγους μήνες μετά την επιστολή του προέδρου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου με την οποία δημοσιοποιεί τις προθέσεις του Ινστιτούτου να προβεί σε αλλαγές χωρίς την προηγούμενη ενημέρωση ή σύμφωνη γνώμη της Ιεράς Συνόδου.

Στην ίδια συνάφεια εντάσσεται και η ανταλλαγή επιστολών μεταξύ της Συνόδου και του προέδρου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών αφενός, αφετέρου με τον Αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου σχετικά με το αντικείμενο της Διδακτικής του μαθήματος των Θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Στην πρώτη επιστολή³⁶⁶ προς τον πρόεδρο του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης με αριθμ. Πρωτ. 5141/2770/14-11-2005 κάνοντας μνεία στο άρθρο 16 §2 του Συντάγματος περί της συνταγματικής υποχρέωσης της πολιτείας για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, αναφέρει ευθαρσώς ότι ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται με τη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών και ως εκ τούτου είναι αναγκαία η επιστημονική κατάρτιση των εκπαιδευτικών που θα κληθούν να διδάξουν το μάθημα, κυρίως στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Αφορμή λοιπόν της επιστολής είναι η γνωστοποίηση ότι στα συγκεκριμένα τριτοβάθμια ιδρύματα και στο πρόγραμμα σπουδών τους δεν περιλαμβάνεται η διδασκαλία της Διδακτικής του μαθήματος των Θρησκευτικών, με αποτέλεσμα, κατά την Σύνοδο να παρατηρείται έλλειψη στην επιστημονική κατάρτιση των νέων εκπαιδευτικών στον τομέα της θρησκευτικής αγωγής, καλώντας το τμήμα να εξετάσει την ένταξη του σχετικού γνωστικού αντικειμένου στο πρόγραμμα σπουδών του.

Την επιστολή αυτή της Συνόδου, το τμήμα απέστειλε στο Πρυτανικό Συμβούλιο του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με την υπ. αριθμ. Πρωτ. 779/25-11-2005 επιστολή του³⁶⁷ κάνοντας λόγο για απόπειρα παρέμβασης της Εκκλησίας της Ελλάδος στα εσωτερικά όχι μόνο του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης αλλά και όλου του Πανεπιστημίου. Σε συνέχεια των επιστολών αυτών και των αρνητικών κριτικών ως απόπειρα της Εκκλησίας για παρέμβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι η με αριθμ. Πρωτ. 275/684/9-3-2006

³⁶⁶ «Επιστολή προς τον Ελλογιμώτατον κ. Αθανάσιον Τριλιανόν Πρόεδρον του Παιδαγωγικού Τμήματος του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών» *Εκκλησία*, Απρίλιος 2006, Τεύχ.4 έτος ΠΓ', σ. 247.

³⁶⁷ «Απόσπασμα πρακτικών πρυτανικού Συμβουλίου» *Εκκλησία*, Απρίλιος 2006, Τεύχ.4 έτος ΠΓ' σ. 248.

επιστολή³⁶⁸ της Συνόδου προς τον Αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών με την οποία υπεραμύνεται της αυτονομίας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και της ελευθερίας ως προς την διδασκαλία και την έρευνα αφενός, αφετέρου προσκαλεί τόσο την πρυτανεία, όσο και τα παιδαγωγικά τμήματα να αποδεχθούν την σημασία του θρησκευτικού μαθήματος και της σωστής επιστημονικής κατάρτισης των διδασκόντων.

Την πρόταση αυτή της Συνόδου απορρίπτει με την σειρά του ο ίδιος ο πρόεδρος του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με επιστολή του προς τον τότε Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Χριστόδουλο,³⁶⁹ στην οποία κάνει λόγο για υφιστάμενη πραγματικότητα ως προς τον διαχωρισμό των θεσμών στη σύγχρονη κοινωνία υποστηρίζοντας μεταξύ άλλων ότι το Πανεπιστήμιο αποτελεί ένα είδος αυτόνομης δημοκρατικής κοινωνίας, στην οποία τα μέλη της έχουν το αποκλειστικό δικαίωμα να αποφασίσουν για όλα τα ζητήματα που τα απασχολούν. Η, με αριθμ. Πρωτ. 925/1307/15-5-2006, απαντητική επιστολή της Συνόδου³⁷⁰ προς τον Πρόεδρο του Τμήματος κινείται στο ίδιο μήκος κύματος με την 275/684/9-3-2006 επιστολή προς τον Αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Για την Εκκλησία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για μια σωστή θρησκευτική αγωγή, όχι μόνο καλά και βελτιωμένα εγχειρίδια, αλλά και άρτια επιστημονική κατάρτιση των διδασκόντων για το μάθημα που πρόκειται να διδάξουν. Αυτή η μέριμνα της διοίκησης της Εκκλησίας ήταν και η αφορμή για την ανταλλαγή των προαναφερθέντων επιστολών προσκαλώντας τμήματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε ένα ευρύ και ανοιχτό διάλογο για την διερεύνηση τρόπων που θα οδηγήσουν σε καλύτερη και αρτιότερη κατάρτιση. Όμως αυτή η πρόταση της Συνόδου θεωρήθηκε ως ευθεία παρέμβαση στα εσωτερικά της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης οδηγώντας σε απαντητικές επιστολές.

Η Εκκλησία δεν προσπάθησε να εισχωρήσει στα εσωτερικά άλλων, αντιθέτως προσπάθησε κυρίως να διαφυλάξει δικά της κεκτημένα αφενός, αφετέρου να ανοίξει ένα διάλογο για συζήτηση ως προς την εξεύρεση λύσεων που θα οδηγήσουν σε σωστή ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών. Αν την προσπάθεια

³⁶⁸ «Επιστολή προς τον Ελλογιμώτατον κ. Χ. Κίτταν, Αντιπρύτανην του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών» *Εκκλησία*, Απρίλιος 2006, Τεύχ. 4 έτος ΠΓ', σσ. 249-250.

³⁶⁹ «Περί της διδασκαλίας της διδακτικής των Θρησκευτικών» *Εκκλησία*, Ιούλιος 2006 Τεύχ. 7 έτος ΠΓ, σσ. 500-501.

³⁷⁰ «Απάντηση της Ιεράς Συνόδου στο παιδαγωγικό τμήμα του Α.Π.Θ.» *Εκκλησία*, Ιούλιος 2006 τ. 7 έτος ΠΓ, σελ. 502-503.

αυτή της διοίκησης της εκκλησίας, τμήματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης την εκλαμβάνουν με αρνητικό τρόπο, τότε λησμονείται ένα μεγάλο ατού που έχει η πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Να ακούει όλες τις προτάσεις, να συζητά και να προσπαθεί να βρει τις καλύτερες λύσεις.

Τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, η Σύνοδος της Εκκλησίας, επανεξετάζει το ζήτημα του μαθήματος των Θρησκευτικών, αυτή την φορά ως προς το δογματικό περιεχόμενο των νέων βιβλίων, κυρίως του γυμνασίου. Έτσι αποστέλλει στην τότε Υπουργό Παιδείας την υπ. αριθμ. Πρωτ. 5080/2782/27-11-2006 επιστολή³⁷¹ στην οποία επισημαίνει μεταξύ άλλων ότι τα νέα βιβλία του μαθήματος στις τρεις τάξεις του γυμνασίου, παρά την σημαντική αισθητική βελτίωση που έχουν δεχθεί, ως προς το περιεχόμενο φέρουν χαρακτήρα θρησκευολογικό με έντονα τα γνωρίσματα της ορθολογιστικής και προτεσταντικής θεολογίας, γεγονός ασυμβίβαστο με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη περί Τριαδικού Θεού. Αποτέλεσμα της επίδρασης αυτής είναι να μειώνεται το χριστιανικό δόγμα περί ενανθρώπισης με αποτέλεσμα την υποβάθμιση του ομολογιακού και εκκλησιολογικού χαρακτήρα του μαθήματος. Εν συνεχεία κάνει αναφορά στα δογματικά λάθη που εμφανίζονται στην ύλη του μαθήματος και κλείνει με την αναφορά ότι το πρόβλημα, κατά την Σύνοδο, δεν εντοπίζεται στους συγγραφείς των βιβλίων, αλλά κυρίως στην σύνταξη των σχετικών Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ενώ δεν παραλείπει να επαναδιατυπώσει την πρόταση για συνεργασία της Συνόδου με τους αρμόδιους φορείς τόσο κατά τον προγραμματισμό της ύλης των αναλυτικών προγραμμάτων όσο και κατά την διαδικασία συγγραφής.

Η πρόταση της Συνόδου της Εκκλησίας για διάλογο και συνεργασία δεν αξιοποιήθηκε και τα νέα αναλυτικά προγράμματα σπουδών ίσχυσαν όπως είχαν ψηφιστεί και δημοσιευθεί στα ΦΕΚ 303B/13-03-2003 και ΦΕΚ 304B/13-03-2003. Έτσι σε σχετική του εγκύκλιο³⁷² το Υπουργείο Παιδείας προς τις Περιφερειακές Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και προς όλα τα σχολεία αναφέρει ότι το μάθημα των θρησκευτικών διδάσκεται σύμφωνα με τα επίσημα υποχρεωτικά αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα που έχουν καθορισθεί από το Υπουργείο. Παράλληλα γίνεται λόγος για το δικαίωμα απαλλαγής του μαθητή

³⁷¹ «Προς την Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων περί του περιεχομένου των νέων βιβλίων του μαθήματος των Θρησκευτικών», *Εκκλησία*, Δεκέμβριος 2006, τ. 11 έτος ΠΓ, σελ. 855-858.

³⁷² Εγκύκλιος του ΥΠΕΠΘ 104071/Γ2/04-08-2008.

από το μάθημα, εφόσον το επιθυμεί για λόγους συνείδησης, παρέχοντας του την δυνατότητα να παρακολουθήσει ένα μάθημα ανάλογο με τις μαθησιακές του ανάγκες,³⁷³ χωρίς όμως να παρέχει περισσότερες διευκρινίσεις.

Αποτέλεσμα των εγκυκλίων αυτών ήταν να δημιουργηθεί ζήτημα ως προς την παρακολούθηση του μαθήματος, κάτι που ξεκαθαρίζει με αρκετή σαφήνεια η επιστολή³⁷⁴ του νυν Αρχιεπισκόπου Αθηνών Ιερωνύμου προς τον τότε Υπουργό Παιδείας. Ωστόσο και πάλι από πλευράς Συνόδου επανατοποθετείται το αίτημα για συνεργασία της Εκκλησίας με τους αρμόδιους φορείς για μια επιστημονικά και παιδαγωγικά νηφάλια αντιμετώπιση του μαθήματος των θρησκευτικών. Σε συνέχεια της επιστολής αυτής έρχεται η με αριθμ. Πρωτ. 70/2008 απόφαση³⁷⁵ της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών η οποία απηχεί τις απόψεις των καθηγητών της Σχολής σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών και το ζητούμενο της απαλλαγής από την διδασκαλία του.

Το αξιοσημείωτο με την απόφαση-επιστολή αυτή είναι αφενός η αγωνία για το μέλλον της Σχολής, ως Σχολής αποκλειστικής παραγωγής καθηγητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για ένα μάθημα το οποίο ήδη αρχίζει να μην αποτελεί βασικό κορμό στην διδακτική πράξη, αφετέρου διατυπώνει την πρόσκληση για συνεργασία με το Υπουργείο και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο για περαιτέρω αναβάθμιση του μαθήματος και εμπλουτισμό των αναλυτικών σχολικών προγραμμάτων με μαθήματα κοινωνικής ηθικής ή ιστορίας των θρησκευμάτων που θα μπορούν να παρακολουθούν στο σύνολό τους οι μαθητές ανεξαρτήτου δόγματος ή ομολογίας.³⁷⁶ Αντίστοιχο προβληματισμό για το μέλλον του μαθήματος και των διδασκόντων υποκρύπτει και το δελτίο τύπου της Πανελλήνιας Ένωσης Θεολόγων σχετικά με το ζήτημα της απαλλαγής από το μάθημα.³⁷⁷ Αυτό είναι εμφανές, όταν αποδέχεται μεν το δικαίωμα της απαλλαγής ενώ την ίδια στιγμή υποστηρίζει ότι: «θα προτιμούσαμε το όποιο άλλο αυτό διδασκόμενο αντικείμενο να διδασκόταν από καθηγητή του κλάδου μας» και καταλήγει με την ευχή για μια νέα έκδοση εγκυκλίου,

³⁷³ Εγκύκλιος του ΥΠΕΠΘ Φ12/977/109744/Γ1/26-08-2008.

³⁷⁴ «Επιστολή περί του μαθήματος των Θρησκευτικών» *Εκκλησία*, Οκτώβριος 2008 τ. 9 έτος ΠΕ, σελ. 701.

³⁷⁵ «Περί του ζητήματος της απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα των Θρησκευτικών» Οκτώβριος 2008, τ. 9, έτος ΠΕ, σελ. 702-705.

³⁷⁶ Σχετικά με το ζήτημα της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών βλ. Γιαγκάζογλου Σταύρος, «Το μάθημα των Θρησκευτικών και το ζήτημα της απαλλαγής», *Εκκλησία*, Οκτώβριος 2008, τ. 9, έτος ΠΕ, σελ. 706-713.

³⁷⁷ «Δελτίο Τύπου της Πανελλήνιας Ένωσης Θεολόγων για το ζήτημα της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών», *Εκκλησία*, Οκτώβριος 2008, τ. 9, έτος ΠΕ, σελ. 714-715.

από πλευράς Υπουργείου που να ορίζει σαφώς ότι τα παιδιά που είναι ορθόδοξα διδάσκονται υποχρεωτικά το μάθημα.

Η δυνατότητα που έδωσε το Υπουργείο σε μαθητές, να μπορούν να επιλέξουν εάν θα παρακολουθήσουν ή θα απαλλαγούν από το μάθημα των Θρησκευτικών ήταν η αιτία ώστε να ανοίξει πλέον η συζήτηση για τον τρόπο που διδάσκεται το μάθημα στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, να αποσαφηνιστεί ο ακριβής χαρακτήρας του μαθήματος, που άλλαζε κατά περίπτωση, να διατυπωθεί επ' ακριβώς πλέον ο ρόλος του μαθήματος στην μαθησιακή γνώση και να γίνει απόπειρα για εκσυγχρονισμό της παιδαγωγικής διδακτικής του μαθήματος, ώστε να μπορέσει πλέον, απαλλαγμένο από αγκυλώσεις του παρελθόντος να καταστεί μάθημα ουσίας και όχι τυπολογίας σε ένα ανοιχτό και νέο παιδαγωγικό σύστημα εντός των νέων δεδομένων της πολυπολιτισμικότητας και της διαφορετικότητας που υπάρχουν στην κοινωνία και αντικατοπτρίζονται στην μαθητική κοινότητα. Αυτό τον σκοπό προσπάθησε να πετύχει η Ημερίδα που διοργανώθηκε τον Νοέμβριο του 2008 (05-11-2008) στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών για το μάθημα των Θρησκευτικών.³⁷⁸

Ωστόσο, αν και γίνεται κατανοητή η ανάγκη για απεγκλωβισμό του μαθήματος από δογματικές παρελθοντικές πρακτικές, ώστε το μάθημα εντός των πλαισίων της ορθόδοξης πίστης να καταστεί σύγχρονο, νέο και ενδιαφέρον, όχι ως προς τις απόψεις του, αλλά ως προς τον τρόπο εκφοράς των απόψεων και των αληθειών που περιέχει, εντούτοις αυτό που γίνεται αντιληπτό από τα πορίσματα της Ημερίδας είναι η αγωνία για τον μελλοντικό αποκλεισμό των αποφοίτων των Θεολογικών Σχολών από την δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Δεν γίνεται καμία προσπάθεια να ανοιχτεί το μάθημα, ώστε να γίνει από μόνο του ενδιαφέρον και αναγκαίο,³⁷⁹ αντιθέτως αυτό που ενδιαφέρει και απασχολεί είναι να μην χαθούν τα κεκτημένα. Δυστυχώς στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η απόφαση της Γενικής Συνέλευσης της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης,³⁸⁰ σύμφωνα με την οποία οι μόνοι αρμόδιοι «κατά τεκμήριο» να διδάξουν το μάθημα είναι οι απόφοιτοι των

³⁷⁸ «Πορίσματα ημερίδας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών για το μάθημα των Θρησκευτικών (05-11-2008)», *Εκκλησία*, Δεκέμβριος 2008, τ. 11, έτος ΠΕ, σελ. 896-898.

³⁷⁹ Δεν είναι ανάγκη να αλλάξει ο χαρακτήρας του μαθήματος, από ομολογιακό-κατηχητικό σε θρησκευτολογικό και πολιτισμικό. Αντιθέτως το μάθημα με τον ήδη υπάρχοντα χαρακτήρα που έχει μπορεί να επιτύχει τον σκοπό του, αρκεί οι διδάσκοντες να αντιληφθούν το μέγεθος της ευθύνης που αναλαμβάνουν, τόσο έναντι των μαθητών, όσο και ενώπιον της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστης.

³⁸⁰ «Η Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ. για το μάθημα των Θρησκευτικών», *Εκκλησία*, Δεκέμβριος 2008, τ. 11, έτος ΠΕ, σελ. 899-901.

συγκεκριμένων σχολών.

Από πλευράς του, το Υπουργείο Παιδείας, επιθυμώντας να αμβλύνει τις όποιες εντυπώσεις δημιουργήθηκαν με τις σχετικές εγκυκλίους περί δυνατότητας απαλλαγής από το μάθημα απέστειλε στον Συνήγορο του Πολίτη επιστολή, την οποία αναδημοσίευσε το επίσημο περιοδικό της Εκκλησίας της Ελλάδος,³⁸¹ με την οποία υποστήριζε ότι το μάθημα παραμένει υποχρεωτικό για όλους του ορθόδοξους μαθητές παρέχοντας παράλληλα την δυνατότητα σε όσους ετερόδοξους το επιθυμούν να το παρακολουθήσουν. Το Υπουργείο Παιδείας είναι το μόνο αρμόδιο όργανο να κρίνει, σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους νόμους, ότι το μάθημα δεν έχει ομολογιακό-κατηχητικό χαρακτήρα, αλλά είναι γνωσιολογικό καθώς διδάσκει την Ορθόδοξη γνώση και συμπεριλαμβάνει αναφορές όχι μόνο από την επικρατούσα θρησκεία αλλά και από άλλα δόγματα και θρησκείες. Ως εκ τούτου το μάθημα παραμένει υποχρεωτικό για όλους τους μαθητές, από το οποίο δικαίωμα εξαίρεσης και απαλλαγής έχουν οι αλλόθρησκοι και οι ετερόδοξοι μαθητές, εφ' όσον το επιθυμούν, χωρίς να αναφέρουν σε πιο δόγμα ή θρήσκευμα ανήκουν. Σε μια τέτοια περίπτωση, είτε διδάσκεται το μάθημα της ελληνικής γλώσσας, εάν πρόκειται για αλλοδαπούς μαθητές, είτε μάθημα που υποδεικνύεται από τον σύλλογο των διδασκόντων, όταν πρόκειται για ημεδαπούς. Για να απαλλαγούν από την παρακολούθηση του θρησκευτικού μαθήματος οι μη ορθόδοξοι μαθητές είναι απαραίτητο να υποβάλουν αιτιολογημένη αίτηση που να συνοδεύεται από δήλωση του μαθητή ότι δεν είναι ορθόδοξος. Η νομική κατάσταση είναι διαφορετική αν στο θρησκευτικό μάθημα προσδοθεί γνωσιακό περιεχόμενο και όχι κατηχητικό – ομολογιακό.³⁸²

2.4 Θρησκευτική αγωγή και ορθόδοξη γνώση

Η ένταξη του ΘΜ στα ΑΠΣ, τα οποία στη σύγχρονη ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα είναι προσανατολισμένα στην απόκτηση ολοένα και περισσότερων εξειδικευμένων γνώσεων, δεν σημαίνει ότι συμβάλλει ταυτόχρονα και στη βελτίωση

³⁸¹ «Η επιστολή του ΥΠΕΠΘ προς τον Συνήγορο του πολίτη», *Εκκλησία*, Δεκέμβριος 2008, τ. 11, έτος ΠΕ, σελ. 902-903.

³⁸² Καραλής, Μ. (2010). «Δίκαιο και Ορθόδοξη Θεολογία. Σημεία επαφής στο παράδειγμα του μαθήματος των Θρησκευτικών», Αθήνα: εκδόσεις Αρμός, σσ. 49-50

των συνθηκών της θρησκευτικής αγωγής των μαθητών. Η αύξηση των απαιτήσεων για την κατάκτηση μιας πληθώρας γνώσεων, με την διόγκωση της διδακτέας ύλης, που στην περίπτωση του μαθήματος των Θρησκευτικών μπορεί να σχετίζεται με πληροφορίες αναφορικά με τις άλλες θρησκείες και τα δόγματα, πέραν της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, απομακρύνει τη θρησκευτική αγωγή από τον βασικό της σκοπό. Αυτός είναι να κατευθύνει τους μαθητές να βιώσουν εμπειρικά την παρουσία και την ύπαρξη του Θεού, μέσα από τις ενέργειές Του και το δημιουργικό Του έργο, όπως αυτά εκδηλώνονται στον πραγματικό κόσμο. Το θέμα της προσωπικής εμπειρίας είναι πολύ σημαντικό στη θρησκευτική αγωγή, μιας και οι μαθητές μπορούν μέσω αυτής να μάθουν την ουσία της ιερότητας και τα οφέλη της αξιοποίησής της, όπως θα την γνωρίσουν και θα την κατανοήσουν με την επαφή τους με τον θεϊκό χαρακτήρα της φύσης. Τα βιώματα των μαθητών μπορεί να προέρχονται από την οικογένεια και τον περίγυρό της, αλλά και να είναι απολύτως προσωπικά³⁸³.

Οι διαφορετικές απόψεις που εκφράζονται σχετικά με το ΘΜ διαχρονικά, οι οποίες έχουν ενταθεί το τελευταίο χρονικό διάστημα, αποτυπώνουν τις ιδεολογικές μεταβολές, τους κοινωνικούς, φιλοσοφικούς και διανοητικούς μετασχηματισμούς που προκλήθηκαν από το νεωτερικό και μετανεωτερικό πνεύμα που επικράτησε. Άμεσος υπήρξε ο αντίκτυπος και στη θρησκευτική αγωγή και βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τη φυσιογνωμία του ΘΜ. Οι θεωρητικές αυτές προσεγγίσεις διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, από τις οποίες η μια στοχεύει στη διατήρηση της παραδοσιακής θεώρησης των θρησκευτικών θεμάτων και η άλλη αποσκοπεί σε μια πλουραλιστική και πολυθρησκειακή διαπραγμάτευσή τους. Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο που δημιουργείται με την επικράτηση των δύο βασικών κατηγοριών, εγείρεται το πρόβλημα του ορθόδοξου χαρακτήρα του ΘΜ και του περιεχομένου της διδακτέας ύλης του, ο οποίος τίθεται στο επίκεντρο των διχογνωμιών.

Εκείνοι που υποστηρίζουν ότι ο χαρακτήρας και η φυσιογνωμία του ΘΜ θα πρέπει να είναι και να παραμείνει ορθόδοξος, εντάσσονται στο σύνολο των ανθρώπων που αποδέχονται ότι η ορθόδοξη χριστιανική πίστη συναποτελεί με την ελληνική γλώσσα και την ελληνική παράδοση θεμελιώδες διακριτικό στοιχείο, που δομεί, συνθέσει και καθορίζει την ελληνική κουλτούρα εν γένει. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ή

³⁸³ Κόπτσης, Α. (2008). *Οι θρησκευτικές έννοιες και η βιωματική τους διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σ.119; Κουλόμζιν, Σ. (2000). *Το ορθόδοξο βίωμα και τα παιδιά μας*, Τσαλίκια, Π. (μτφρ), Αθήνα: Ακρίτας, σσ.30,57

αμφισβητήσιμο ότι από τα χρόνια πριν από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους και την επίσημη θεσμοθέτηση ενός οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος, κατεξοχήν υπεύθυνοι για τη μόρφωση των ελλήνων μαθητών υπήρξαν οι ιερείς και ο μοναχός, μέλημα των οποίων ήταν κυρίως η καλλιέργεια και η διατήρηση της εθνικής συνείδησης, ο προσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας και η διασφάλιση της ελληνικότητας στο οθωμανικό περιβάλλον³⁸⁴.

Σύμφωνα με τον Ρεράκη³⁸⁵, η ενασχόληση με τις ιερές γραφές και η μόρφωση των Ελλήνων κατά την οθωμανική περίοδο, έρχονταν ως συμπλήρωση στον έμπρακτο χριστιανικό βίο και συνεπάγονταν το πρακτικό ενδιαφέρον για προσωπική και επαγγελματική ανέλιξη και γνωσιολογική πρόοδο. Σημαντικό κίνητρο για την κατάκτηση περαιτέρω ορθόδοξων γνώσεων, ευρείας θρησκευτικής μόρφωσης και καλλιέργειας ήταν κυρίως η ανάγκη του ανθρώπου/ πιστού να έρθει σε επαφή με τον Θεό, μέσα από πράξεις και έργα. Αυτό σημαίνει ότι το άτομο που επιθυμούσε να πιστέψει στον Θεό, να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της εποχής του και την πλάνη της κοσμικής ζωής, στρέφονταν στη θρησκευτική αγωγή, η οποία ουσιαστικά αποτελούσε παιδευτικό μέσο επίτευξης της απελευθέρωσης και αντίληψης των θεμελιωδών αληθειών.

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και την ένταξη του ΘΜ στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα, καταγράφηκε μια μεταστροφή από την ελληνική και πατερική παράδοση στην ευρωπαϊκή παράδοση του Διαφωτισμού, η οποία έτυχε ενθουσιώδους υποδοχής από την ελληνική εκπαιδευτική ηγεσία και επιβλήθηκε σε όλα τα μαθησιακά, επιστημονικά και γνωσιακά αντικείμενα. Η αλλαγή αυτή συντελέστηκε μέσω νομικών διατάξεων και θεσμοθετήσεων, και ουσιαστικά έθεσε τη θρησκευτική αγωγή εντός πλαισίων και ορίων, αναφορικά με το τι θα διδάσκεται, με το πώς και το γιατί. Η μεταστροφή αυτή του ΘΜ είχε σαν αποτέλεσμα να τεθεί στο περιθώριο της θρησκευτικής αγωγής η βιωματική εμπειρία της ορθοδοξίας, γεγονός που συνέβαλε καταλυτικά στο να αδυνατεί σταδιακά ο Έλληνας να αντιληφθεί και να αναγνωρίσει

³⁸⁴ Κάστανος, Θ. (1995). *Η εκπαίδευση των δημοδιδασκάλων στην Ελλάδα*, Φλώρινα: Δημόσια Βιβλιοθήκη Φλώρινας «Βασιλικής Πιτόσκα-Βαρνά», σσ.27-28

³⁸⁵ Ρεράκης, Η. (2010). *Κοινωνική ένταξη και θρησκευτική αγωγή του μαθητή στο ελληνικό σχολείο*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναράς, σ.204

την αξία της βιωματικότητας του ορθόδοξου δόγματος και της χριστιανικής οικουμενικότητας³⁸⁶.

Το ΘΜ στην Ελλάδα συγκεκριμένα, αλλά και η θρησκευτική αγωγή γενικότερα, διαχρονικά είναι συνυφασμένο με την κατάκτηση τάσεων και θέσεων, και με την καλλιέργεια αρετών, που βρίσκονται σε άμεση συσχέτιση με τις θεμελιώδεις αλήθειες της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης και που προτείνονται από τις διδαχές των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας. Τα ιδανικά που αποκομίζει ο μαθητής μέσω των κηρυγμάτων της Ορθοδοξίας βρίσκονται σε πλήρη σύμπνοια με τις αρχές της διαπολιτισμικότητας, της ειρήνης, της αλληλεγγύης, της οικουμενικότητας, της συνύπαρξης ανεξαρτήτως διαφορετικότητων, οι οποίες επικρατούν στην Ευρώπη και τις οποίες πρέσβευε το κίνημα του Διαφωτισμού. Παράλληλα όμως, η ορθόδοξη θρησκευτική αγωγή προάγει και τα εθνικά ιδανικά, σύμφωνα με τα οποία οι Έλληνες αποκτούν εθνική συνείδηση³⁸⁷. Για τους υπέρμαχους του ομολογιακού χαρακτήρα του ΘΜ, η πραγματική γνώση κατακτιέται από πλευράς μαθητών, όταν η ζωή τους και η καθημερινότητά τους σημασιοδοτείται μέσω των χριστιανικών αρετών και ιδανικών, καθώς επίσης και μέσω των βασικών στοιχείων του ελληνικού πολιτισμού και της παράδοσης³⁸⁸.

Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, στα θέματα που σχετίζονται με το ΘΜ, επικρατεί ένα παράδοξο φαινόμενο συγκερασμού των ευρωπαϊκών θρησκευτικών και εκπαιδευτικών πεπραγμένων με τις κεντρικές θέσεις της ορθόδοξης γνωσιολογίας. Ο προβληματισμός που προκύπτει από την προσπάθεια επιβολής αυτής της τάσης έγκειται στο γεγονός ότι στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη παρατηρείται σεβασμός στις αρχές της κυρίαρχης θρησκείας, την οποία ασπάζεται η πλειοψηφία των μαθητών και ότι το ΘΜ στην Ελλάδα προσανατολίζεται εν τέλει σε ένα είδος θρησκευσιολογικής σύγκρισης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μετασχηματιστεί ο χαρακτήρας του και το ΘΜ να μην εντάσσεται ομαλώς στο πλαίσιο των

³⁸⁶ Κογκούλης, Ι. (1999). *Η θεανθρώπινη διάσταση της Ορθόδοξου Παιδείας*. Στο Πρακτικά Η' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα *Η Εκκλησία ενώπιον των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων*, Αθήνα, σ.363

³⁸⁷ Στεργιούλης, Β.Χ. (2002). *Τα Θρησκευτικά. Μάθημα Ζωής, Αγωγή Ψυχής, χ.έ.* Λάρισα: Ατοέκδοση, σσ.79-80

³⁸⁸ Περσελής, 2004, ό. π., σ.119

παιδαγωγικών αρχών, που προάγουν τη διαθεματικότητα και την διεπιστημονική συσχέτιση των μαθησιακών και γνωσιακών σχολικών αντικειμένων³⁸⁹.

Ο μετασχηματισμός της σκοποθεσίας, των επιμέρους στοχοθετήσεων και εν τέλει της φυσιογνωμίας του ΘΜ αποτελεί απόρροια της επικράτησης των αξιών της νεωτερικότητας, όπου η ανθρώπινη γνώση και νόηση προτάθηκαν ως οι απόλυτες δυνάμεις και τα πανίσχυρα μέσα, με τα οποία ο άνθρωπος κατακτά κάθε γνώση, είτε αυτή αναφέρεται στον κόσμο της είτε σε εκείνον της υπερβατικότητας. Η παραδοχή και η πεποίθηση αυτή, στην πραγματικότητα οδήγησε στην απογύμνωση της γνώσης από την ουσία της και έστρεψε τον άνθρωπο στην αναζήτηση των αληθειών μόνο στα σημεία που τις αντιλαμβάνεται και τις κατανοεί. Αυτό σημαίνει, ότι η παρανόηση της παντοδυναμίας της γνώσης, είχε σαν βασική συνέπεια τον περιορισμό του ανθρώπου στο να συλλογίζεται και να σκέφτεται αποκλειστικά όσα υπάρχουν εντός του κτιστού κόσμου, δηλαδή τα φθαρτά και απτά πράγματα. Μέσα στο νεωτερικό και μετανεωτερικό νοησιαρχικό πλαίσιο, επικράτησε η λογική της παγκοσμιοποίησης, του σχετικισμού και του καταναλωτισμού, επιβλήθηκαν νέοι κανόνες, αρχές και αξίες, τα παραδοσιακά αξιακά συστήματα υποβιβάστηκαν και σε πολλές περιπτώσεις εγκαταλείφθηκαν πλήρως, λόγω της επικράτησης των συγκρησιακών προσεγγίσεων επί παντός επιστητού. Αυτή ακριβώς η νοησιαρχία απογύμνωσε την ορθόδοξη γνώση, τόσο σε επίπεδο πνεύματος όσο και σε επίπεδο βιωματικής εμπειρίας³⁹⁰.

Την ίδια στιγμή που οι πολέμιοι του ομολογιακού χαρακτήρα του ΘΜ υποστηρίζουν να αποκοπεί η θρησκευτική αγωγή από τη βιωματική εμπειρία της ορθόδοξης γνώσης και της εκκλησιαστικής ζωής, στην Ευρώπη, κι όχι μόνο, επικρατούν οι έννοιες της πολυπολιτισμικότητας και του πλουραλισμού, οι οποίες παρακινούν τους ανθρώπους να σκεφτούν έξω από τα παραδεδομένα, έξω από αυτά που έχουν μάθει, έξω από αυτά που αντιλαμβάνονται με τη νόησή τους και με τις αισθήσεις τους. Οι έννοιες αυτές παρωθούν τους ανθρώπους να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους και να απεμπλακούν από τον έντονο γνωσιακό χαρακτήρα της εκπαίδευσης, που αποδυναμώνει το πνεύμα και λειτουργεί ανασταλτικά στην εξέλιξη και στην πρόοδο του ανθρώπου. Συνεπώς, οποιαδήποτε πρόταση προσανατολίζεται στην επικράτηση

³⁸⁹ Βασιλόπουλος, Χ. (2008). *Σχολική θρησκευτική αγωγή*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, σ.51

³⁹⁰ Ματσούκας, Ν. (1982). Μια πρόταση για το πώς ν' αλλάξει η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στα σχολεία, *Σύναξη*, Τεύχ.1, σσ.35-41; Ματσούκας, Ν. (2001). Μια άλλη διάσταση του θρησκευτικού μαθήματος, *Καθ' οδόν*, Τεύχ.17, σσ.15-20

της θρησκευτικής νοησιарχίας με ταυτόχρονη περιθωριοποίηση της ορθόδοξης εμπειρικής μάθησης, αντιτάσσεται στις αρχές της πολυπολιτισμικότητας, του πλουραλισμού και της σύγχρονης παιδαγωγικής.

Τα τελευταία χρόνια έγιναν σημαντικές προσπάθειες από Έλληνες θεολόγους και παιδαγωγούς, προκειμένου να απεμπλακεί το ΘΜ από τη διαμάχη που έχει ξεσπάσει ανάμεσα σε εκείνους που αποδέχονται την ομολογιακή του φυσιογνωμία και σε εκείνους που την αντιμάχονται, και που υποστηρίζουν την εξαίρεσή του από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Συγκεκριμένα, έχει προταθεί από τον Ζουμπουλάκη³⁹¹, η θρησκευτική αγωγή να εστιάζει στη διδασκαλία της Βίβλου, προκειμένου να αποφευχθεί η κατηγορία περί προσκόλλησης του ΘΜ σε μια μόνο θρησκεία και σε ένα μόνο δόγμα. Η θεωρητική αυτή άποψη βασίζεται στην αντίληψη ότι η βιβλική διδασκαλία δεν εκλαμβάνεται ως αυστηρά ορθόδοξη χριστιανική. Η Βουλγαράκη-Πισίνα, διατυπώνει ότι ο κατηχητικός χαρακτήρας του ΘΜ θα πρέπει να αντικατασταθεί από τον ιεραποστολικό, ο οποίος φέρνει σε επαφή τον μαθητή με την εκκλησιαστική ζωή, με την Πνευματικότητα της Εκκλησίας και με τα θεία μυστήριά της³⁹². Ο Ματσούκας, υποστηρίζει ότι οι αντιδράσεις για τον ομολογιακό χαρακτήρα του ΘΜ θα μετριαστούν όταν θα προαχθεί η γνωσιολογική του φυσιογνωμία και το περιεχόμενό του, χωρίς όμως να δίνεται μεγάλη βαρύτητα στη βιωματική εμπειρία³⁹³.

Οι παραπάνω προσεγγίσεις μπορούν να εκληφθούν ως αποτέλεσμα της αποδυνάμωσης της έννοιας και της αξίας της θρησκείας εν γένει, καθώς επίσης και της σημασίας του ανθρώπου να συμμετέχει ενεργά στη ζωή ενός θρησκευτικού συνόλου, που ασπάζεται τα ίδια πιστεύω. Η περιθωριοποίηση και η απαξίωση των θρησκειών οφείλεται στην επικράτηση της νοησιарχίας και της εστίασης στη δύναμη της ανθρώπινης γνώσης, η οποία λειτουργεί ανασταλτικά ως προς τη σύγχρονη διεπιστημονική, διαθεματική και σχεσιοδυναμική παιδαγωγική της σύγχρονης εκπαίδευσης. Ως προς την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, οι θεμελιώδεις αλήθειες της οποίας βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με τις σύγχρονες αξίες της παγκοσμιοποιημένης, πλουραλιστικής και καταναλωτικής κοινωνίας της γνώσης, έχει τεθεί στο επίκεντρο ενός ιδιόμορφου εκμοντερνισμού, που αποσκοπεί στον

³⁹¹ Ζουμπουλάκης, Σ. (2000). Τα Θρησκευτικά ως βιβλικό μάθημα, *Νέα Εστία*, Τεύχ.1729, σσ.1020-1026

³⁹² Βουλγαράκη-Πισίνα, 1998, ό.π., σσ.18-29

³⁹³ Ματσούκας, 1982, ό.π., σσ.35-41; Ματσούκας, 2001, ό.π., σσ.15-20

μετασχηματισμό και στον εξορθολογισμό της έννοιας του θείου. Σε αυτό το θεωρητικό και ιδεολογικό πλαίσιο τεκμηριώνονται οι ανωτέρω προσεγγίσεις για την αποβολή του ομολογιακού χαρακτήρα του ΘΜ.

Σύμφωνα με τον Στεργιούλη³⁹⁴, η πνευματικότητα της Παιδείας και κατ' επέκταση του εκπαιδευτικού συστήματος, εξασφαλίζεται με την προαγωγή της γνώσης μέσω του συγκερασμού της πράξης με τη θεωρία. Στη σύζευξη αυτή αποτυπώνονται οι βασικές αρχές της σύγχρονης παιδαγωγικής, όπου ο μαθητής βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και αναλαμβάνει δράσεις και πρωτοβουλίες, με την παρακίνηση του εκπαιδευτικού, προκειμένου να κατακτήσει μόνος του τις απαραίτητες γνώσεις. Αντίθετα, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που είναι αυστηρά γνωσιοκρατικό, που βασίζεται δηλαδή στη μετάδοση ολοένα και περισσότερων εξειδικευμένων ή μη γνώσεων και πληροφοριών, αποτελεί κατάλοιπο του δασκαλοκεντρικού εκπαιδευτικού μοντέλου, στο οποίο ο εκπαιδευτικός είναι η αδιαμφισβήτητη αυθεντία-φορέας όλων των γνώσεων. Από την παραπάνω προσέγγιση γίνεται κατανοητό ότι όχι μόνο το αίτημα αποβολής του βιωματικού χαρακτήρα του ΘΜ είναι αναχρονιστικό, αλλά ότι η θρησκευτική-ορθόδοξη αγωγή αποτελεί το κατεξοχήν μαθησιακό αντικείμενο που αποσκοπεί στη συναισθηματική και τη ψυχική εγρήγορση των μαθητών μέσω του συνδυασμού πράξης και θεωρίας.

Η παραδοξότητα του εκπαιδευτικού συστήματος εντοπίζεται στην αντίθεση μεταξύ των όσων προτείνονται ως ορθά και των όσων εν τέλει υλοποιούνται και εφαρμόζονται. Ο συνδυασμός της ενεργητικής και της εμπειρικής μάθησης, που προάγεται από τη σύγχρονη παιδαγωγική, δεν βρίσκει πρόσφορο έδαφος σε ένα άκρως γνωσιοκρατικό εκπαιδευτικό σύστημα³⁹⁵. Συγκεκριμένα για το ΘΜ, η πράξη και η θεωρία συνδυάζονται και επιτυγχάνουν τον απώτερο στόχο της θρησκευτικής αγωγής που είναι η ανάδειξη ενός αποτελεσματικού τρόπου ζωής μέσα από την θρησκευτική-ορθόδοξη εμπειρία³⁹⁶. Όταν γίνεται λόγος για «τρόπο ζωής», συμπεριλαμβάνεται η οικειοποίηση, από πλευράς μαθητών, των πολιτιστικών και πολιτισμικών στοιχείων που έχει κληροδοτήσει και ακόμα κληροδοτεί ο Χριστιανισμός στον κόσμο, καθώς επίσης και η συνειδητοποίηση της

³⁹⁴ Στεργιούλης, 2002, ό.π., σ.112

³⁹⁵ Καλογήρου, Κ. (1987). *Μάθηση-Άσκηση για λήψη αποφάσεων*, Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, σ.75

³⁹⁶ Βασιλόπουλος, 1993, ό.π.

σημαντικότητας της παρακαταθήκης της ορθόδοξης παράδοσης στα θεμελιώδη και πανανθρώπινα ιδανικά της ισότητας, της ελευθερίας της γνώμης, της δράσης και του πνεύματος, του σεβασμού της ετερότητας, της αρμονικής συνύπαρξης, της αποδοχής της διαφορετικότητας³⁹⁷. Η γνωριμία των μαθητών με τη χριστιανική ορθόδοξη παράδοση, στην οποία κυριαρχεί το αίσθημα της αγάπης τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, συμβάλλει στην κατάκτηση όχι της γνώσης περί Θεού, αλλά στη βίωση των υπέρτατων συναισθημάτων από την ανάπτυξη ψυχικών και νοητικών δεσμών μαζί Του³⁹⁸.

Ο βιοματικός χαρακτήρας του ΘΜ, όπως αυτός εξασφαλίζεται από τη διδαχή της ορθόδοξης χριστιανικής πνευματικότητας, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εφόδια που παρέχει σήμερα το εκπαιδευτικό σύστημα στους μαθητές. Είναι αυτός που παρωθεί τους εκπαιδευόμενους να μάθουν, συμμετέχοντας ενεργητικά τόσο διανοητικά, τόσο συναισθηματικά όσο και ψυχικά, αποβάλλοντας το αίσθημα της ματαιότητας, που καλλιεργείται σε μια παθητική εκπαιδευτική πραγματικότητα. Σε ένα γνωσιοκρατικό εκπαιδευτικό σύστημα, ο όγκος της διδακτέας ύλης, των πληροφοριών και των εξειδικευμένων γνώσεων, όσο αυξάνει, τόσο περιορίζει την ελευθερία των μαθητών και τόσο αναστέλλει την πρόοδο και την αποτελεσματικότητα της παιδαγωγικής επιστήμης³⁹⁹. Η γνώση δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως μετρήσιμο κεκτημένο, το οποίο αξιοποιείται μόνο όταν συντρέχει αναγκαιότητα, αλλά ως μέρος μιας συνολικής γνωσιολογικής λειτουργίας, που συμβάλλει στην ολοένα και βαθύτερη κατανόηση του κόσμου και του επέκεινα. Η λειτουργία αυτή θα καταστήσει τους μαθητές ικανούς διανοητικά και συναισθηματικά, ώστε να διαχειρίζονται το λογικό τους, να αναπτύσσουν ενδιαφέροντα και να αναλαμβάνουν δράση για την επιτέλεση κάθε είδους εκπαιδευτικού καθήκοντος⁴⁰⁰. Μέσω της χριστιανικής αγωγής, θα γίνει κατανοητό ότι οι μαθητές/ οι άνθρωποι διαθέτουν εκ φύσεως τη γνωσιολογική επάρκεια να

³⁹⁷ Μαντζαρίδης, Γ. (2001). *Παγκοσμιοποίηση και Παγκοσμιότητα. Χίμαιρα και αλήθεια*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναράς; Γιαννουλάτος, Α. (2000). *Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία. Μελετήματα ορθόδοξου προβληματισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας

³⁹⁸ Αποστόλου Παύλου, *Προς Γαλάτας* 4:9

³⁹⁹ Ρεράκης, Η. (2006). *Ο «άλλος» στο ελληνικό σχολείο. Ορθόδοξη χριστιανοπαιδαγωγική θεώρηση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναράς, σ.345

⁴⁰⁰ Κουλόμζιν, 1995, ό.π., σ.28

ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του σχολείου και της κοινωνίας, αφού σύμφωνα με τον Απόστολο Παύλο οι άνθρωποι έχουν *νον Χριστού*⁴⁰¹.

Η προάσπιση της διατήρησης του ομολογιακού χαρακτήρα του ΘΜ έναντι του θρησκευολογικού και αυστηρά γνωσιολογικού, δε συνεπάγεται τον πλήρη αποκλεισμό των μαθητών από την κατάκτηση νέων γνώσεων. Η διαφοροποίηση έγκειται στο γεγονός ότι η γνώση που παρέχει το ομολογιακό ΘΜ είναι κατεξοχήν πνευματική και όχι πρακτικής ή επιστημονικής φύσης. Σε αντίθεση με την άκρως γνωσιοκρατική προσέγγιση, τα εφόδια που λαμβάνει ο μαθητής από το ΘΜ δεν τον βοηθούν απλώς να αντιληφθεί και να κατανοήσει τον απτό κόσμο, αλλά να συλλάβει την πραγματικότητα που υπάρχει πέραν αυτού, έξω από αυτόν, πάνω από αυτόν. Η νέα γνώση που κατακτά μέσω της ορθόδοξης θρησκευτικής αγωγής, τον καθιστά ικανό να γνωρίσει τον Θεό, να αντιληφθεί την ύπαρξη, την παρουσία και την υπόστασή του, και εν τέλει να κατανοήσει την ουσία του μέσω της αναγωγής του σε αυτή. Με τη θέωση, ο μαθητής/ ο άνθρωπος οδηγείται στην άμεση επικοινωνία με τον Δημιουργό του, με το υπέρτατο υπερβατικό ον που βρίσκεται πάνω από τον κτιστό κόσμο, από το οποίο μαθαίνει την αξία της αγάπης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της βούλησης, του σεβασμού για τον συνάνθρωπο και τη φύση. Αυτό σημαίνει ότι λαμβάνοντας γνώση του Θεού και πίστης σε Αυτόν, ο μαθητής/ ο άνθρωπος φτάσει σε ανώτερα επίπεδα γνώσης και συνειδητότητας του κόσμου, καθώς είναι σε θέση να συλλαμβάνει έννοιες που βρίσκονται έξω από αυτόν και οι οποίες δεν μπορούν να εξηγηθούν μέσω της ανθρώπινης νόησης ή των ανθρώπινων αισθήσεων. Εξάλλου, όταν ο άνθρωπος κατακτά την απόλυτη γνώση του Θεού, αντιλαμβάνεται τις εκδηλώσεις των ενεργειών Του, συνεπώς η αναζήτηση των περαιτέρω γνώσεων μετατρέπεται σε μια πνευματική αντιληπτική διαδικασία αναγνώρισης του θείου μεγαλείου.

Η πνευματική αυτή γνώση που αποκτά ο μαθητής μέσω της θρησκευτικής-ορθόδοξης χριστιανικής αγωγής, αποβαίνει αποτελεσματική, όταν υπάρχει η ανάλογη διάθεση από πλευράς του να την εκλάβει ανυστερόβουλα και με ανοιχτούς διανοητικούς ορίζοντες. Υπό αυτή την προϋπόθεση η θρησκευτική γνώση θα αποτελέσει τον διαχρονικό σύμμαχό του καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, μιας και ο βιωματικός της χαρακτήρας θα δημιουργεί συσχετίσεις με την απτή καθημερινότητα.

⁴⁰¹ Αποστόλου Παύλου, *Προς Κορινθίους Α' 2:16*

Παράλληλα, το γεγονός ότι επιβεβαιώνεται στην πράξη παρέχει ένα συναίσθημα αυτοπεποίθησης στον μαθητή, ο οποίος αισθάνεται ότι μπορεί να πορεύεται εκ του ασφαλούς επιλύοντας τα προσωπικά και κοινωνικά προβλήματα με την αξιοποίηση των γνώσεών αυτών. Εκτός από την αυτοπεποίθηση, θα του καλλιεργήσει τη δεξιότητα της κριτικής σκέψης, της προνοητικότητας, της επικοινωνίας, της συνεργατικότητας, που θα τον βοηθήσουν να επιλέγει, να προκρίνει, να αποφασίζει και να αξιολογεί ορθά, να μαθαίνει από τα σφάλματά του, να αλληλεπιδρά και να κοινωνικοποιείται⁴⁰². Ο μαθητής που θα κατακτήσει την ορθόδοξη χριστιανική γνώση μέσω του ΘΜ θα μετατραπεί από άτομο σε πρόσωπο, σύμφωνα με τις αρχές της σχεσιοδυναμικής παιδαγωγικής, θα εξυψωθεί πνευματικά και υποστασιακά, θα απελευθερωθεί ως ξεχωριστή και μοναδική οντότητα⁴⁰³. Δεν θα περιοριστεί στο πλαίσιο της γνωσιοκρατίας του εκπαιδευτικού συστήματος και των μαθησιακών αντικειμένων που αποσκοπεί στην μετάδοση ολόένα και περισσότερων εξειδικευμένων γνώσεων, αλλά η θρησκευτική γνώση θα τον ωθήσει να σκέφτεται, να αντιλαμβάνεται και να κατανοεί πεπλατυσμένα και διαθεματικά, συνδυάζοντας την ανθρώπινη νόηση και τις αισθήσεις με τη θεία σοφία, που λαμβάνει από τη γνώση και την πίστη στον Θεό.

2.5 Το περί Θεού ερώτημα στο ΘΜ ως προς τις σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες της διαθεματικότητας και της σχεσιοδυναμικής παιδαγωγικής

Στη σύγχρονη εκπαίδευση η κατάκτηση των γνώσεων επιτυγχάνεται μέσω της προσωπικής ενεργοποίησης, αναζήτησης των πληροφοριών από εναλλακτικές πηγές, απόκτησης δεξιοτήτων διαχείρισης και επεξεργασίας τους, μετατροπής τους σε εξαγωγή δεδομένα, που εμπλουτίζουν τη μόρφωση και την καλλιέργεια του ίδιου του ατόμου και των γύρω του⁴⁰⁴. Στην προοδευτική παιδαγωγική, ως πηγή παροχής πληροφοριακών δεδομένων δεν εκλαμβάνεται ο παραδοσιακός τρόπος μετάδοσης

⁴⁰² Μασσιαλάς, Β. (1984). *Το Σχολείο Εργαστήριο Ζωής. Εισαγωγή στη μεθοδολογία της διδασκαλίας των κοινωνικών σπουδών*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, σσ.50-51, 59

⁴⁰³ Κοσμόπουλος, Α. (1995). Το «Σχεσιοδυναμικό Μοντέλο διδακτικής εργασίας. Στο Ματσαγγούρας, Η. (επιμ), *Η εξέλιξη της Διδακτικής. Επιστημολογική Θεώρηση*, Αθήνα: Gutenberg, σσ.195-229; Κοσμόπουλος, Α. (2000). *Σχεσιοδυναμική παιδαγωγική του προσώπου*, Αθήνα: Γρηγόρη

⁴⁰⁴ Χρυσ αφίδης, Κ. (2003). *Βιωματική –Επικοινωνιακή διδασκαλία. Η εισαγωγή της μεθόδου project στο σχολείο*, Αθήνα: Gutenberg

γνώσεων, αλλά η δημιουργική αλληλεπίδραση των ατόμων, η εποικοδομητική αξιοποίηση της διδακτέας ύλης και των διδακτικών μέσων, εντός ή εκτός του σχολικού περιβάλλοντος. Το κλίμα της τάξης επιβάλλεται να είναι μαθητοκεντρικό και βιωματικά εμπειρικό, με τον εκπαιδευτικό να τίθεται στο περιθώριο της διδακτικής διαδικασίας με την διαδραμάτιση ενός ρόλου καθαρά καθοδηγητικού. Σύμφωνα με τη σύγχρονη Παιδαγωγική, μόνο μέσω της δημιουργικότητας, της εγρήγορσης και της καλλιέργειας ενός περιβάλλοντος εμπιστοσύνης, κατανόησης, σεβασμού και αυτονομίας, ο μαθητής μπορεί να κατακτήσει την πραγματική γνώση, η οποία θα αποδειχθεί πολύτιμη για την μετέπειτα πορεία του, τόσο στο σχολείο όσο και στην καθημερινότητά του⁴⁰⁵.

Το προοδευτικό και εκσυγχρονισμένο παιδαγωγικό περιβάλλον, που προάγει την ολιστική μορφή της πραγματικής γνώσης, δηλαδή εκείνης που βρίσκει εφαρμογή στην πραγματική ζωή και που μπορεί να αξιοποιείται στην καθημερινότητα, εξασφαλίζεται μέσω της διαθεματικότητας. Με τον όρο αυτό ή αλλιώς «διαθεματική διδασκαλία», αναφέρονται οι παιδαγωγικές προσεγγίσεις, που καθιστούν χρηστικά ενιαίες τις επιμέρους γνώσεις όλων των γνωστικών και μαθησιακών αντικειμένων του εκπαιδευτικού προγράμματος. Μέσω της διαθεματικότητας, η παρεχόμενη γνώση παύει να είναι αποσπασματική και τα μαθήματα παύουν να μοιάζουν διαχωρισμένα, τόσο στην πράξη όσο και στο μυαλό των μαθητών⁴⁰⁶. Η ενιαιοποίηση των γνώσεων επιτυγχάνεται με την υιοθέτηση παιδαγωγικών μεθόδων, οι οποίες διαπλέκουν οριζοντίως και καθέτως τα διδακτικά αντικείμενα και ουσιαστικά παρακινούν τους μαθητές να μαθαίνουν μέσω της σύνθεσης των πληροφοριών και της αντίληψης ότι όλες οι γνώσεις συνενώνονται και δημιουργούν ένα ομοιογενές σύνολο⁴⁰⁷. Η διαθεματική παιδαγωγική και προσέγγιση της γνώσης βασίζεται στην αρχή της

⁴⁰⁵ Αλαχιώτης, Σ. (2002). Για ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Τεύχ.7, σσ.7-18

⁴⁰⁶ Καρατζιά-Σταυλιώτη, Ε. (2002). Η διαθεματικότητα στα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών: Παραδείγματα από την ευρωπαϊκή εμπειρία και πρακτική. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Τεύχ.7, σσ.52-65; Μασσαγγούρας, Η. (2002). Διεπιστημονικότητα, Διαθεματικότητα και Ενιαιοποίηση στα νέα Προγράμματα Σπουδών: Τρόποι οργάνωσης της σχολικής γνώσης. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Τεύχ.7, σσ.19-36; Τζάνη, Μ. (2004). *Κοινωνιολογία παιδείας*, Αθήνα: Γρηγόρης; Κούσουλας, Φ. (2004), Η επίδραση της διαθεματικής διδασκαλίας στην αποκλίνουσα δημιουργική έκφραση των μαθητών του δημοτικού σχολείου. *Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εργαστήριο «Βιοψυσικό Περιβάλλον: Νευροεπιστήμες & Μάθηση και Διδασκαλία στην κοινωνία της γνώσης*, Τόμ.Β', σ.25

⁴⁰⁷ Καρατζιά-Σταυλιώτη, 2002, ό.π., σσ.52-65; Σαλβαράς, Γ. (2004). Διεπιστημονικότητα, διαθεματικότητα στα Προγράμματα Σπουδών: Θεωρητική θεώρηση και θεμελίωση. Στο συλλογικό τόμο *Διαθεματικότητα και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης, σσ.129-157, σ.130

συμπληρωματικότητας, σύμφωνα με την οποία ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η πραγματικότητα από τα γνωστικά και μαθησιακά αντικείμενα δεν είναι ούτε συμβατός ούτε και ασύμβατος. Αυτό συνεπάγεται ότι η οπτική γωνία που κάθε μαθητής αντιλαμβάνεται, κατανοεί και ερμηνεύει την πραγματικότητα εξαρτάται από τον τρόπο που εντοπίζει, διαχειρίζεται και επεξεργάζεται τις γνώσεις που του παρέχονται από τη διδακτική διαδικασία ως ενότητα και ως αλληλοεξαρτώμενες. Γενική παραδοχή της αρχής της συμπληρωματικότητας είναι ότι η πραγματικότητα αποκαλύπτεται μέσω της σύνθεσης των επιμέρους γνώσεων, όσο αντικρουόμενων ή διαφορετικών κι αν φαίνονται, και όχι από την κάθε μια χωριστά⁴⁰⁸. Με τη διαθεματικότητα αναπροσαρμόζεται η εκπαιδευτική διαδικασία και δημιουργούνται νέα παιδαγωγικά, επιστημονικά και διδακτικά πλαίσια για να δομηθεί ένα βιωματικό, δημιουργικό και μαθητοκεντρικό, πολυπρισματικό σχολείο.⁴⁰⁹

Η διαθεματική προσέγγιση στο ΘΜ κρίνεται επιτακτική λόγω της φύσης και του περιεχομένου της θρησκευτικότητας, η οποία είναι έμφυτη και εγγενής στην πλειοψηφία των ανθρώπων, σε παγκόσμιο επίπεδο και σε όλες τις κοινωνίες. Παράλληλα, η διαθεματικότητα συνάδει με την πολυδιάστατη φυσιογνωμία της χριστιανικής πίστης, συνεπώς τα θρησκευτικά ζητήματα πρέπει να εξετάζονται και να ερευνώνται ολιστικά και συγκριτικά με άλλα αντικείμενα, που μπορεί να είναι κοινωνικά, λαογραφικά, πολιτισμικά και περιβαλλοντικά. Μέσα από το παράδειγμα του Χριστού και τα κηρύγματα των Πατέρων της Εκκλησίας, οι μαθητές αναπτύσσονται ηθικά και συμπεριφοριστικά, μέσα από τις διδασκαλίες περί της Δημιουργίας του Κόσμου και της θείας πρόνοιας για την προστασία του, οι μαθητές αποκτούν περιβαλλοντική συνείδηση. Ο ελληνικός πολιτισμός και η ελληνική ιστορία συνδέονται άρρηκτα με τον χριστιανισμό και υπό αυτό το πρίσμα αιτιολογούνται οι αναρίθμητες προεκτάσεις δημιουργικής έκφρασης είτε προς τη μια, είτε προς την άλλη κατεύθυνση. Σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρούνται και εντοπίζονται κοινές αναφορές εθνικές και χριστιανικές στις τέχνες, στην αρχιτεκτονική και γενικότερα στη λαογραφία. Μέσω της λογοτεχνίας, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με κείμενα που αναφέρονται στα σημαντικά θεολογικά γεγονότα, όπως είναι αυτά της

⁴⁰⁸ Ματσαγγούρας, 2002, ό.π., σσ.19-36; Ψυχάρης, Σ. & Γιαβρής, Α. (2003). Η εκπαίδευση ως σύστημα. Στο Κ. Αγγελάκος (επιμ.), *Διαθεματικές προσεγγίσεις της γνώσης στο Ελληνικό Σχολείο*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ.40-54

⁴⁰⁹ Ρεράκης, 2007 Σύγχρονη Διδακτική Θρησκευτικών Θεσσαλονίκη: Εκδ. Πουρνάρα

Δημιουργίας του Κόσμου και του Ανθρώπου, της Γέννησης, της θυσίας και της Ανάστασης του Χριστού, των θαυμάτων και των παραβολών.

Η διδασκαλία των θεμελιωδών αληθειών του ορθόδοξου δόγματος είναι διαχρονική και παραμένει επίκαιρη, συνεπώς μπορεί να προσφέρει τις λύσεις που αναζητά κάθε μαθητής για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει σε προσωπικό ή κοινωνικό επίπεδο στη ζωή του. Το μήνυμα του Ευαγγελίου έχει κατεξοχήν παιδαγωγικό και διδακτικό χαρακτήρα και αποβαίνει ιδιαίτερος χρήσιμο, όχι μόνο για τους μαθητές που ασπάζονται τον χριστιανισμό, αλλά και για εκείνους, στα πλαίσια της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Η διατήρηση μιας επαφής με τα άλλα θρησκευόμενα παρέχει δυνατότητα κατάκτησης περαιτέρω γνώσεων εγκυκλοπαιδικής φύσης, αλλά και περισσότερες ευκαιρίες διεύρυνσης των νοητικών και πνευματικών οριζόντων.

Σύμφωνα με το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, η διαθεματικότητα αποτελεί το νέο στοιχείο των ΑΠΣ και στο πλαίσιο αυτής, η θρησκευτική γνώση σχετίζεται άμεσα και εκτιμάται συνδυαστικά με τα υπόλοιπα επιστημονικά αντικείμενα και με τα πεδία της κοινωνικότητας και του επιστητού. Οι ηθικές, πνευματικές και αισθητικές αξίες του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, μέσω της διαθεματικότητας στην εκπαίδευση, επικαιροποιούνται και αναδεικνύονται σε σημαντικές αρχές της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Για τον λόγο αυτό, κρίνεται απαραίτητος ο εμπλουτισμός του ΘΜ με χαρακτηριστικά στοιχεία και πληροφορίες από άλλες θρησκείες⁴¹⁰.

Παράλληλα με τη διαθεματικότητα, τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί ένα ακόμα πρότυπο προοδευτικής παιδαγωγικής, αυτό της Σχεσιοδυναμικής, που αποτελεί την επιστημονική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία η γνώση επιτυγχάνεται μέσω της προσωπικής σχέσης που αναπτύσσει το άτομο, εν προκειμένω ο μαθητής, με το ίδιο το μορφωτικό αντικείμενο. Το παιδαγωγικό αυτό μοντέλο επικεντρώνεται στη μελέτη της σχέσης του προσώπου με τον εαυτό του, με τους άλλους και με το μάθημα. Η σχέση αυτή είναι καταλυτικής σημασίας και επιδρά αρνητικά ή θετικά στον μαθητή, αναλόγως με την ποιότητα του σχολικού περιβάλλοντος και με τον τρόπο που το κάθε άτομο αντιλαμβάνεται και αξιολογεί τις συνθήκες που επικρατούν γύρω του.

⁴¹⁰ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (Π.Ι.) (2002). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών – Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών υποχρεωτικής Εκπαίδευσης*, Τόμ. Α' και Β', Σεπτέμβριος, Αθήνα; Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (Π.Ι.) (2002). *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* (Ειδικό Αφιέρωμα στη Διαθεματικότητα), Αθήνα

Αναπτύσσεται σε κάθε εκπαιδευτικό περιβάλλον, όπου η επικοινωνία, η μάθηση και η κατάκτηση της γνώσης επιτυγχάνεται μέσω της διαπροσωπικής επαφής. Συνεπώς, η σχεσιοδυναμική παιδαγωγική θεμελιώνεται στη βάση της δημιουργίας μιας ισχυρής, γνήσιας και ατομοκεντρικής σχέσης κατά τη διδακτική διαδικασία⁴¹¹.

Σημαντική είναι η συνάφεια του ΘΜ με τα μαθησιακά αντικείμενα που σχετίζονται με τις φυσικές επιστήμες, όπως τη φυσική, τη βιολογία και τη χημεία, και με τα μαθηματικά. Συγκεκριμένα, μέσω της διαθεματικότητας, οι μαθητές αναπτύσσονται διανοητικά, γνωστικά και ψυχοπνευματικά, και σταδιακά καθίστανται ικανοί να αντιληφθούν τη σύνδεση των βασικών μαθηματικών εννοιών, όπως είναι η ισότητα, το άπειρο και η αρμονία (και τα αντίθετα αυτών) με τις θεμελιώδεις αλήθειες του χριστιανισμού και αντιστρόφως. Σύμφωνα με τον Αναγνωστάκη⁴¹², στην επιστήμη της Βιολογίας υπερτονίζεται η συσχέτιση του έμβιου και του άβιου κόσμου, καθώς επίσης και η αναγκαιότητα ύπαρξης ενός και μοναδικού δημιουργού τους. Μέσα από τον φυτικό και ζωικό κόσμο, και τα αναρίθμητά τους παραδείγματα, αναδεικνύεται το μεγαλείο του Πατέρα Θεού, ο οποίος με την θεία Του Πρόνοια μεριμνά για την διατήρηση, την εξέλιξη και την επιβίωση όλων των κτιστών όντων. Ο Θεός είναι αυτός που είναι η κινητήριος δύναμη των οργανισμών κάθε είδους και είναι Εκείνος που παρέχει τα κοινά χαρακτηριστικά όλων των κοινοτήτων. Ο συγγραφέας αναφέρει το παράδειγμα των κοραλλιών, όπου στην κοινωνία τους είναι πολύ έντονο το αίσθημα της αλληλεγγύης, που έχει παρασχεθεί από τον Δημιουργό τους, καθώς σε κάθε περίπτωση που πλεονάζουν οι χυμοί ενός μέρους τους, μεταφέρονται σε άλλα και τροφοδοτούν εκείνα.

Η ανεπάρκεια των επιστημών να εξηγήσουν πολλά φαινόμενα, όπως είναι για παράδειγμα η προέλευση και η φθορά της ύλης, καθώς επίσης και η αναμφισβήτητη παραδοχή ότι η ζωή μπορεί να δημιουργηθεί μόνο από ζωή, στρέφει τους ανθρώπους να αναζητήσουν την αλήθεια στον Θεό, ο οποίος φαντάζει ως η μοναδική αξιόπιστη εξήγηση στα ανεξήγητα φαινόμενα της καθημερινότητας. Για τον λόγο αυτό, σημαντικοί επιστήμονες, όπως ο Τερμέ και ο Κυβιέ, υποστήριζαν ότι οι σημαντικές αλήθειες για τον κόσμο, που σχετίζονται με την επιστήμη της Βιολογίας, εντοπίζονται στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης και σε πολλά εδάφια της Αγίας Γραφής.

⁴¹¹ Κοσμόπουλος, 1995, ό.π., σσ.195-229; Κοσμόπουλος, 2000, ό.π.

⁴¹² Αναγνωστάκης, Α. (1993). Η ενίσχυση της πίστωσης των παιδιών στο Θεό, *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, Νοέμβριος, σ.269

Παράλληλα, στο βιβλίο του Ιωβ⁴¹³, καταγράφονται με τρόπο ξεκάθαρο και σαφή αναφορές για φυσικά φαινόμενα, όπως είναι η διάθλαση των ακτινών του ηλιακού φωτός και οι συνέπειές της στην οπτική του ανθρώπου, οι οποίες επιστημονικά επιβεβαιώθηκαν πολύ αργότερα χρονολογικά. Υπό ανάλογο πρίσμα, μπορεί να προσεγγιστεί και η βιβλική παραδοχή της σύστασης του ανθρώπινου σώματος από χόμα, η οποία μεταγενέστερα επιβεβαιώθηκε επιστημονικά με το πόρισμα ότι περισσότερα από 15 στοιχεία του χόματος εμπεριέχονται στην ύλη του ανθρώπινου σώματος⁴¹⁴.

Η Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική προϋποθέτει μια ενεργητική, δυναμική και διαρκώς μεταβαλλόμενη διαδικασία προσέγγισης του γνωστικού και μαθησιακού αντικειμένου, η οποία εξαρτάται άμεσα από την ευχέρεια του μαθητή να αναπτύσσει διαπροσωπικές σχέσεις, από τη δυνατότητά του να επικοινωνεί με τους άλλους, από την ετοιμότητά του να εντοπίζει, να συλλέγει, να διαχειρίζεται, να επεξεργάζεται και να μετατρέπει σε γνώσεις τις πληροφορίες που λαμβάνει. Καθοριστικής σημασίας στη Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική είναι ο βαθμός ανατροφοδότησης μεταξύ εκπαιδευόμενου και εκπαιδευτικού, η ποιότητα του μορφωτικού αγαθού, η κατάρτιση του δασκάλου και η μορφωτική ετοιμότητα του μαθητή⁴¹⁵.

Στη Σχεσιοδυναμική παιδαγωγική, ως ουσιώδες ορίζεται αυτό που, κατόπιν εσωτερικής διεργασίας, απελευθερώνει τον μαθητή, αφότου νωρίτερα έχει τεθεί σε μια συνθετική επεξεργασία. Συγκεκριμένα, στην αγωγή, το άτομο ενεργεί εσωτερικά και μυστικά, προσανατολισμένο αυστηρά στον εαυτό του, και βιώνοντας τα όσα λαμβάνει από τη διαρκή αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, τους άλλους και το γνωστικό αντικείμενο, αναπτύσσεται, διαμορφώνει την προσωπικότητά του και μορφώνεται. Από την παραπάνω προσέγγιση, γίνεται κατανοητό ότι στη Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική στο επίκεντρο τίθεται η σχέση που δημιουργεί το πρόσωπο, είτε είναι ο μαθητής είτε ο δάσκαλος, με τον εαυτό του και με τους γύρω του. Συνεπώς, το ενδιαφέρον εστιάζεται στην διαμορφούμενη συνείδηση και στη συγκρότηση της πνευματικότητας του ατόμου, και όχι στη συμπεριφορά του. Ως βασική προϋπόθεση λαμβάνεται το γεγονός ότι η πνευματική και ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του ατόμου λαμβάνει χώρα στο εκπαιδευτικό

⁴¹³ Ιωβ, 28:2 Γ' Βασιλειών 9, 26 Α' Βασιλειών κεφάλαιο 7. Παροιμίες, Εκκλησιαστής.

⁴¹⁴ Μαγκριώτης, Δ. (1966). *Βίβλος και Επιστήμη*, 3^η Έκδ., Αθήνα: Λόγος, σσ.186-187

⁴¹⁵ Κοσμόπουλος, 1995, ό.π., σσ.195-229; Κοσμόπουλος, 2000, ό.π.

περιβάλλον και εξαρτάται άμεσα από τον βαθμό ελευθερίας και αυτονομίας που αισθάνεται το άτομο⁴¹⁶.

Ο προσωποκεντρικός προσανατολισμός της Σχεσιοδυναμικής Παιδαγωγικής διακρίνεται από τα ψυχικά και πνευματικά χαρακτηριστικά του Προσώπου, όπως αυτά έχουν καθοριστεί δια μέσου της ελληνικής ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης και της περσοναλιστικής φιλοσοφικής ιδεολογίας, που βασίζεται στην αρχαία ελληνική φιλοσοφική σκέψη. Το Πρόσωπο στην πραγματικότητα ταυτίζεται με την προσωπικότητα του ατόμου, που ενυπάρχει σε αυτό αρχικώς ανενεργή, και μέσω της αλληλεπίδρασης με τα άτομα της οικογένειας, του σχολείου και του περιγύρου, εμφανίζεται και εν τέλει καθορίζει τις μετέπειτα επιλογές της ζωής του. Όταν η προσωπικότητα του ατόμου τεθεί σε λειτουργία, παρέχει εσωτερική πληροφόρηση για το ίδιο το υποκείμενο, το οποίο σχηματοποιεί την εικόνα που έχει για τον εαυτό μέσω των εξωτερικών ερεθισμάτων που λαμβάνει. Η διαδικασία αυτή βασίζεται στην εσωτερική ελευθερία που διαθέτει το άτομο να διαχειρίζεται τις προσωπικές του υποθέσεις, μέσω αξιολόγησης των δεδομένων που προκύπτουν εκ των έξω. Ο τρόπος που αντιλαμβάνεται ο κάθε άνθρωπος τον εαυτό του και ο βαθμός της εμπιστοσύνης που δείχνει στις δυνατότητές του τον κατευθύνουν για να επιλέγει ή να αποφεύγει τις σχέσεις ή τα μορφωτικά αγαθά, που ενισχύουν ή αποδυναμώνουν την εξελικτική πορεία του Προσώπου του⁴¹⁷.

Η έννοια της «σχέσης» δεν συνεπάγεται απαραίτητως την έννοια της «επικοινωνίας», αλλά αφορά περισσότερο στον κοινό τόπο, όπου λαμβάνει χώρα η πνευματική και η ψυχοσυναισθηματική αλληλεπίδραση των προσώπων, μέσω αναφορών, οι οποίες αν και αρχικά εμφανίζονται κωδικοποιημένες και δεν κοινωνούνται εύκολα, σταδιακά καθίστανται αναγνώσιμες, ερμηνεύονται και σημασιοδοτούνται. Όσο η σχέση ενισχύεται, δηλαδή ο τόπος παραμένει δυναμικός και παρών, διευρύνεται, βαθαίνει και αναπτύσσεται. Σε αντίθετη περίπτωση, η σχέση και ο τόπος φθίνουν και καταστρέφονται. Τα πρόσωπα, σε αυτόν τον κοινό τόπο αναφοράς, διαμοιράζουν βιώματα, γνώσεις, συναισθήματα, σκέψεις, τα οποία συμβάλλουν στην κατανόηση των σχέσεων, των πληροφοριών και των συμβάντων. Η εξασφάλιση του μεγαλύτερου βαθμού αλληλοκατανόησης πετυχαίνεται αρχικά μέσω της διαρκούς ανατροφοδότησης, που λειτουργεί είτε επιβεβαιωτικά είτε διορθωτικά, και σταδιακά

⁴¹⁶ Κοσμόπουλος, 1995, ό.π., σσ.195-229; Κοσμόπουλος, 2000, ό.π.

⁴¹⁷ Κοσμόπουλος, 1995, ό.π., σσ.195-229; Κοσμόπουλος, 2000, ό.π.

μέσω της αύξησης της αποτελεσματικότητας και της ταχύτητας στην επίτευξη της πλήρους αποκωδικοποίησης των αναφορών. Τα βασικά χαρακτηριστικά της υγιούς και γνήσιας σχέσης μεταξύ των Προσώπων είναι η γνησιότητα, η αμοιβαιότητα, η εμπιστοσύνη, η αναγνώριση, όπως επίσης και ο τρόπος που το καθένα πορεύεται στην αναπτυξιακή πορεία της προσωπικότητάς του⁴¹⁸.

Στον χώρο της παιδαγωγικής, η σχέση αυτή, ο τόπος ως σημείο αναφοράς, είναι αμφίδρομη, καθώς αφορά από τη μια στους μαθητές και από την άλλη στον δάσκαλο. Η σχέση μεταξύ εκπαιδευτικού και εκπαιδευόμενου είναι αυτή που συμβάλλει στη νοηματοδότηση, στην επεξήγηση, στην πλαισίωση και στην ερμηνεία των αναφορών, οι οποίες από τη μια σχετίζονται με τη βούληση του πρώτου και με τη διάθεση δράσης του δεύτερου. Στο επίκεντρο της σχέσης αυτής εντοπίζονται τα αισθήματα και οι διαθέσεις αμοιβαιότητας, κατανόησης και εμπιστοσύνης, καθώς επίσης, το συναίσθημα της παιδαγωγικής αγάπης που νιώθει ο δάσκαλος για τους μαθητές του, και η ανάγκη διαμοίρασης του κοινού τόπου μεταξύ των μαθητών. Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι η σχέση βασίζεται στην αγάπη, από τη μια του εκπαιδευτικού, ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες των μαθητών του, και από την άλλη του εκπαιδευόμενου, που αντιλαμβάνεται τις εγκάρδιες και ειλικρινείς προθέσεις του και δημιουργεί μαζί του μια ουσιαστική διανθρώπινη σχέση⁴¹⁹.

Αν και η ειλικρινής αυτή διανθρώπινη σχέση δεν μπορεί να εκληφθεί ως επιστημονική, είναι αποτελεσματική και διανθίζεται από τις αρχές της σύγχρονης (και διαθεματικής) παιδαγωγικής. Η διδακτική διαδικασία είναι μαθητοκεντρική, ο εκπαιδευτικός λειτουργεί καθοδηγητικά και αν και τίθεται στο περιθώριο, είναι διαρκώς παρών, μέσω της πρόθεσής του να εξισωθεί με τον μαθητή του. Συνεπώς, η παρουσία του εκπαιδευτικού γίνεται αντιληπτή μέσω της παιδαγωγικής του αγάπης να μεταδώσει στους μαθητές του το αίσθημα της ευθύνης για το έργο που καλούνται οι ίδιοι να επιτελέσουν, που δεν είναι άλλο από την κατάκτηση της γνώσης. Η επικοινωνία που καλλιεργείται μεταξύ των εκπαιδευόμενων και του εκπαιδευτικού, δεν βασίζεται σε λεκτικά και διαλεκτικά σχήματα, αλλά αποτελεί μια ψυχοσυναισθηματική και πνευματική διαδικασία, που εκπηγάζει σε μεγάλο βαθμό από τις προσωπικότητες όλων των εμπλεκόμενων. Αυτό σημαίνει, ότι η ποιότητα των Προσώπων, η κατάρτιση, το μορφωτικό επίπεδο, η ετοιμότητα, η πνευματικότητα, οι

⁴¹⁸ Κοσμόπουλος, 1995, ό.π., σσ.195-229; Κοσμόπουλος, 2000, ό.π.

⁴¹⁹ Κοσμόπουλος, 1995, ό.π., σσ.195-229; Κοσμόπουλος, 2000, ό.π.

προσωπικές κατακτήσεις, ο βαθμός αυτοπεποίθησης, τα επίπεδα αυτογνωσίας καθορίζουν καταλυτικά τη σχέση αυτή⁴²⁰.

Σε ένα διαθεματικό και σχεσιοδυναμικό σχολικό περιβάλλον, το ΘΜ αξιοποιεί σημαντικά τις προγενέστερες και υπάρχουσες γνώσεις, οι οποίες προέρχονται από τα άλλα γνωστικά και μαθησιακά αντικείμενα, όπως επίσης και τις βιωματικές εμπειρίες του κάθε μαθητή, με απώτερο στόχο την διαμόρφωση στάσεων και την ανάπτυξη αρχών. Ο καταρτισμένος εκπαιδευτικός, που αντιλαμβάνεται τον πραγματικό χαρακτήρα του ΘΜ, υιοθετεί μια προσωποκεντρική παιδαγωγική προσέγγιση και εστιάζει στα βιώματα του κάθε μαθητή/ προσώπου, χωρίς να δίνει έτοιμες απαντήσεις, αλλά καλλιεργώντας ένα κλίμα επικοινωνίας, διαλόγου και συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευόμενων. Στο περιβάλλον της τάξης, όπου κάθε μαθητής δεν «χάνεται» στο σύνολο, αλλά αναδεικνύεται ως πρόσωπο, ο ρόλος του εκπαιδευτικού επιβάλλεται να είναι καθοδηγητικός, υποστηρικτικός, να αναθέτει καθήκοντα και αρμοδιότητες, να προάγει τη συνεργατική μάθηση και τον εποικοδομητικό διάλογο. Συνεπώς, στο ΘΜ η καλλιέργεια των στάσεων και των αξιών πραγματώνεται διαμέσου της αλληλεπίδρασης και του αλληλοσεβασμού της μοναδικότητας κάθε μαθητή. Αυτή ακριβώς η μοναδικότητα του κάθε προσώπου, επιτυγχάνεται με την καθολική ανάπτυξή του ατόμου μέσα από το διαθεματικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, στο οποίο εξέχουσα θέση καταλαμβάνει το ΘΜ, και έτσι τίθενται οι βάσεις για την μελλοντική ολοκλήρωση και την ευτυχία του, και εν τέλει την ανάπτυξη της κοινωνίας συνολικά⁴²¹.

Η σχεσιοδυναμική σύνδεση που δημιουργείται μεταξύ του εκπαιδευτικού και του εκπαιδευόμενου, αμφότεροι εκλαμβάνόμενοι ως μοναδικά πρόσωπα, προάγει την επικοινωνία μεταξύ τους, που, όπως προαναφέρθηκε, δεν είναι απαραίτητως λεκτική, η οποία συνεπάγεται την ένωση με τον Θεό και καταδεικνύει τη δυνατότητα του ανθρώπου να αναχθεί σε Αυτόν. Αυτή η ορθόδοξη προσωποκρατία αποτελεί τη μοναδική διέξοδο των ανθρώπων, που αδυνατούν να έρθουν σε κοινωνία με άλλους⁴²². Μέσω του ΘΜ και της ορθόδοξης προσωποκρατίας που αυτό προάγει, ο εκπαιδευόμενος, αλλά και ο εκπαιδευτικός, προσεγγίζονται ως μοναδικά πρόσωπα και

⁴²⁰ Κοσμόπουλος, 1995, ό.π., σσ.195-229; Κοσμόπουλος, 2000, ό.π.

⁴²¹ Κοσμόπουλος, Α. (1990). *Το σχολείο πέθανε, ζήτω το σχολείο του προσώπου*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, σ.65

⁴²² Ware, K.T. (1984). *Ο Ορθόδοξος δρόμος*, Πάσχου, Μ. (μτφρ), Αθήνα: Εκδόσεις Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, σσ.60-62

όχι ως άτομα, το οποίο ενσωματώνεται στο σύνολο και χάνει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του. Όταν ο μαθητής αντιμετωπίζεται στη βάση της προσωποκεντρικής θεωρίας, τα ατομικά του γνωρίσματα αναδεικνύονται σε σημαίνονται και τίθενται σε άμεση συσχέτιση με των άλλων. Αυτό έχει ως συνέπεια την εξέλιξη της προσωπικότητάς του και την ανάπτυξη του πνευματικού και ψυχοσυναισθηματικού του κόσμου. Μόνο μέσω της επικοινωνιακής αλληλεπίδρασης των προσώπων, οι μαθητές δύνανται να νιώσουν πραγματικά ελεύθεροι και να αντιληφθούν ότι τα άτομα πραγματικά εξανθρωπίζονται μέσω της σχέσης τους με τους άλλους, με την ανάδειξη του προσώπου τους και εν τέλει με την ένωση με το πρόσωπο του Θεού⁴²³. Το άτομο ταυτίζεται με το Εγώ ενώ το πρόσωπο ταυτίζεται με το Εμείς, συνεπώς όσο κανείς αναδεικνύει το δεύτερο τόσο περισσότερο δείχνει την αγάπη του στους γύρω τους. Από αυτό συνεπάγεται ότι όσο μεγαλύτερη αγάπη δείχνει τόσο πιο ελεύθερος καθίσταται, καθώς αποδεσμεύεται από τα όρια του Εγώ του κι διευρύνει τους ορίζοντες του για την αναζήτηση του Άλλου και του Θεού⁴²⁴.

Μέσω του διαθεματικού και σχεσιοδυναμικού ΘΜ, έχοντας την κατάλληλη καθοδήγηση και υποστήριξη από τον εκπαιδευτικό, καθώς επίσης και τα απαραίτητα γνωσιακά ερεθίσματα, ο εκπαιδευόμενος υπερβαίνει το Εγώ του, μετασχηματίζεται από άτομο σε πρόσωπο, ανάγεται πέραν της ατομικότητάς του και αποκτά αυτοσυνειδησία. Γνωρίζει τον εαυτό του μέσα από την αλληλεπίδραση και την επικοινωνία με τους άλλους, από την οποία αναδεικνύεται η ετερότητά του, που του προσδίδει προσωπική αξία και τον αποδεσμεύει από την καταδίκη να αποτελεί αριθμητικό μέλος ενός απρόσωπου συνόλου. Η Ορθόδοξη Θεολογία που γνωστοποιείται στο πλαίσιο του ΘΜ διδάσκει τον τρόπο μετάβασης του μαθητή από μια πορεία που οδηγεί στην ατομική επιβίωση και εν τέλει στη φυσική φθορά, σε μια άλλη που οδηγεί στην κοινωνική συμβίωση ως πράξη αγάπης και ελευθερίας, και εν

⁴²³ Μπέγγος, Μ. (2000). *Διώνυσος και Διονύσιος*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα. σσ.178-189; Τερέζης, Χ. (2002). Η ορθοδοξία της ανθρώπινης προσωπικότητας. Στο *Η Ορθοδοξία ως πολιτιστικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου*, Τόμ.Β'. Η Ορθοδοξία απέναντι σε θέματα της εποχής μας, Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, σσ.28-49

⁴²⁴ Ζηζιούλας, Ι. (2013). *Ευρωπαϊκό πνεύμα και Ελληνική Ορθοδοξία*. Ανακτήθηκε στις 02/09/2017 από: http://oodegr.com/oode/koinwnia/politika/europ_entaksi_1.htm

τέλει στην υπέρβαση του βιολογικού θανάτου μέσω της γνώσης του Θεού και της αναγωγής στην ουσία Του⁴²⁵.

Η ετερότητα, εννοιολογικά ταυτίζεται με την αποδοχή ή μη του Άλλου και με την κοινωνία ή μη μαζί με του. Εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από την ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων που δημιουργούνται μεταξύ των εκπαιδευόμενων και του υπεύθυνου καθηγητή θεολόγου, η οποία μπορεί να επιφέρει θετικά και αρνητικά αποτελέσματα. Το ΘΜ αποτελεί το κατεξοχήν μαθησιακό και γνωστικό αντικείμενο, που προάγει την αξία του προσώπου ως δείγμα πολιτισμού, και δίνει έμφαση στην έννοια της ελευθερίας. Η ορθόδοξη προσωποκεντρική διδασκαλία αποδίδει τις παιδαγωγικές αρχές της ελευθερίας, οι οποίες, μέσω της διαθεματικότητας, μεταδίδονται στο σύνολο των μαθημάτων του εκπαιδευτικού προγράμματος, και δίνουν λύσεις στα προβλήματα της αγωγής, της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας και του πολιτισμού. Ως πολιτιστική ανάπτυξη νοείται η αναγνώριση της ετερότητας των προσώπων, η οποία επιτυγχάνεται με την ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας των ατόμων και με την ανάπτυξη συνεργιών, στη βάση του αλληλοσεβασμού⁴²⁶.

Σε ένα παγκοσμιοποιημένο, διαθεματικό και σχεσιοδυναμικό σχολικό περιβάλλον, το ΘΜ διδάσκει την ορθόδοξη και οικουμενική αλήθεια και αγάπη του Λόγου του Θεού, συνεπώς προετοιμάζει ηθικά τον άνθρωπο να αποδέχεται τον άλλο, να σέβεται τα πιστεύω του και να εκτιμά τις διαφορετικότητές του. Μέσω της γνώσης της αγαθότητας του Πατέρα Θεού και της υπέρτατης πράξης αγάπης του Χριστού, ο μαθητής αντιλαμβάνεται την αξία της ειρηνικής συμβίωσης με τους άλλους, του διαλόγου και της επικοινωνίας, και εκλαμβάνει το ΘΜ ως μέσο προαγωγής της ιδέας ότι η θρησκεία ενώνει και δεν χωρίζει⁴²⁷. Υπό αυτό το ιδεολογικό πρίσμα, ο εκπαιδευόμενος θεωρεί ότι οι ιδιαιτερότητες της προσωπικότητας, της φυλής, της

⁴²⁵ Γιανναράς, Χ. (1999). *Το αλφαθητάρι της πίστης*, Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, σ.53; Μπέγζος, Μ. (2004). Φονταμενταλισμός και Ισλάμ σήμερα. Στο *Ισλάμ και Φονταμενταλισμός, Ορθοδοξία και Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίνδικτος, σσ.59-64; Ζηζιούλας, 2013, ό.π.

⁴²⁶ Δεληκωνσταντής, Κ. (2009). *Η παιδεία ως πολιτισμός του προσώπου*, Αθήνα: Εκδόσεις Έννοια, σσ.27-39; Αδραχτάς, Β. (2008). Οι επιστημολογικές προκείμενες της συνάντησης Ορθοδοξίας και Ισλάμ. Στο *Η Ορθοδοξία στον 20^ο αιώνα*, Τόμ.Γ', Ο Διάλογος της Ορθοδοξίας με Δύση και Ανατολή, Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, σ.141

⁴²⁷ Μπέγζος, Μ. (2004). Φονταμενταλισμός και Ισλάμ σήμερα. Στο *Ισλάμ και Φονταμενταλισμός, Ορθοδοξία και Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίνδικτος, σ.61

καταγωγής ή της θρησκείας δεν αποτελούν αιτίες διαχωρισμού αλλά ενοποίησης, συμβίωσης και προόδου⁴²⁸.

Το ΘΜ, μέσω της ανάδειξης της συνεισφοράς της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας στην ανθρωπότητα και στον πολιτισμό, προάγει την αξία και τη σημασία της θρησκευτικής αγωγής στη ζωή του μαθητή και καθιστά σαφές ότι με τη συνειδητοποίηση των παιδαγωγικών αρχών της ελευθερίας που πρεσβεύει, μπορεί να προσεταιρίσει όλους τους ετερόθρησκους, τους ετερόδοξους ή άθρησκους συμμετέχοντες στην εκπαιδευτική διαδικασία (μαθητές και γονείς), ώστε να αποδεχτούν τη συμβολή της στην προσωπική και κοινωνική πρόοδο. Για τον λόγο αυτό, το ΘΜ θα πρέπει να αποτελεί ένα εκσυγχρονισμένο μέσο προαγωγής των αξιών του προσωποκεντρικού ορθόδοξου πολιτισμού⁴²⁹.

Στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα, ο μαθητής έχει τη δυνατότητα να βεβαιώσει την ελευθερία του, να συνειδητοποιήσει και να αποκαλύψει τα χαρακτηριστικά του προσώπου του, χωρίς αυτά να περιορίζονται από τις επιταγές της κοινής φύσης των ανθρώπων, μέσα από την επαφή με τη χριστιανική αγάπη⁴³⁰. Η εκδήλωσή της, προϋποθέτει την ελευθερία του ανθρώπου, ο οποίος καλείται να αποφασίζει και να πράττει χωρίς να έχει γνώμονα το ατομικό του καλό, αλλά συναισθηματικά και ψυχικά παραδομένος στον άλλον. Το παράδειγμα της αγαθότητας του Θεού και της υπέρμετρης αγάπης του Χριστού, επιδρά παρωθητικά στον μαθητή, ακόμα κι αν είναι ετερόθρησκος, ετερόδοξος ή άθεος, στο να δημιουργήσει στενούς δεσμούς με τους συνανθρώπους του, να ενεργεί και να δρα βάσει του κοινού καλού, και να θέτει στο περιθώριο συναισθήματα που ενισχύουν τον εγωισμό του. Μέσα από το ΘΜ και την επαφή με τις θεμελιώδεις αρχές του Χριστιανισμού, ο εκπαιδευόμενος αντιλαμβάνεται και κατανοεί ότι η αγάπη είναι η κατεξοχήν έμπρακτη εκδήλωση της ελευθερίας του, της αποδέσμευσής του από κάθε ιδιοτέλεια και σκοπιμότητα⁴³¹.

⁴²⁸ Φωτίου, Σ.Σ. (2009). Διαφορά και ενότητα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: προκλήσεις για την αγωγή. Στο Φωτίου, Σ. (επιμ., προλ.), *Υποδοχή του Άλλου. Ορθόδοξες πνευματικές αξίες και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αρμός

⁴²⁹ Δεληκωνσταντής, Κ. (2008). Το μάθημα των Θρησκευτικών. Ταυτότητα και προοπτικές, εισήγηση στην Ημερίδα του ΕΚΠΑ *Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Εκπαίδευση*, 05/11/2008. Ανακτήθηκε στις 05/09/2017 από: <http://www.kairosnet.gr/docs/delikonstantis.pdf>

⁴³⁰ Γιανναράς, Χ. (1989). *Η ελευθερία του ήθους*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, σ.33; Γιανναράς, Χ. (1999). *Αλφαθητάρι της πίστης*, Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, σ.56

⁴³¹ Νικολαΐδης, Α. (2000). *Προβληματισμοί χριστιανικού ήθους*, Αθήνα: Σ. Αθανασόπουλος-Σ. Παπαδάμης και Σια Ε.Ε., σσ.46, 117

Το ΘΜ, στο διαθεματικό και προσωποκεντρικό εκπαιδευτικό περιβάλλον, αναδεικνύει σε όλο της το εύρος την ανθρωπιστική, την παιδαγωγική και την πολιτιστική του αξία, καθώς επίσης τονίζει εμφαντικά την αναγκαιότητα να συμπεριλαμβάνεται στο εκπαιδευτικό σύστημα, δίνοντας απαντήσεις στους πολέμιους, που επιθυμούν την κατάργησή του. Συνεπώς, στη διδακτική του το ΘΜ δεν χρειάζεται να αποβάλλει τον ορθόδοξο χριστιανικό του χαρακτήρα, με την πρόφαση ότι προσηλυτίζει και κατηχεί τους μαθητές που δεν το επιθυμούν, αλλά να εξακολουθήσει να διδάσκει τις θεμελιώδεις αλήθειες του Ορθόδοξου Χριστιανικού δόγματος, προκειμένου οι μαθητές να γνωρίσουν την πραγματική έννοια της αγάπης, μέσα από τις ενέργειες του Θεού και του Υιού Του, να εστιάσει στο πρόσωπο του κάθε μαθητή, ώστε να τον εξανθρωπίσει και να τον απελευθερώσει⁴³².

Η διδαχή της ορθόδοξης θεολογίας μέσω του ΘΜ εξυπηρετεί τους σκοπούς της σύγχρονης θρησκευτικής αγωγής, της οποίας βασική σκοποθεσία αποτελεί η πρόοδος του μαθητή ως ξεχωριστή προσωπικότητα και όχι ως μέλος ενός απρόσωπου συνόλου. Ο μαθητής βρίσκεται έτσι στο επίκεντρο μιας αλληλεπιδραστικής εκπαιδευτικής διαδικασίας, που αποσκοπεί στην εξωτερίκευση των ξεχωριστών και μοναδικών ιδιαιτεροτήτων του, προκειμένου να καταστεί ελεύθερος και να συνειδητοποιήσει ότι η προσωπικότητά του είναι αυτή που τον καθιστά ξεχωριστή ανθρώπινη οντότητα. Σε αυτό το παιδαγωγικό, θεωρητικό και ιδεολογικό πλαίσιο, το περί Θεού ερώτημα τίθεται στη βάση μιας προσωπικής επικοινωνίας και συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευόμενων και του εκπαιδευτικού θεολόγου, χωρίς οι απαντήσεις να λαμβάνονται εκ των προτέρων ως γνωστές ή ορθές. Σε μια σχολική τάξη που εξυπηρετούνται οι σκοποί της παιδείας της ελευθερίας, που προάγεται η επικοδομητική και ειρηνική συμβίωση των μαθητών και που ο δάσκαλος ενεργεί καθοδηγητικά και υποστηρικτικά, τα άτομα εξανθρωπίζονται και απελευθερώνονται μέσω της βιωματικής και διαλεκτικής συνάντησης τους με τον κόσμο και με τις θεμελιώδεις αλήθειες της Ορθοδοξίας.

Το διαθεματικό εκπαιδευτικό σύστημα προάγει τον προσωποκεντρικό ορθόδοξο πολιτισμό, ως την αποτελεσματικότερη απάντηση στο πρόβλημα της

⁴³² Μπέγζος, 2000, ό.π., σσ.178-179; Μελλισσάρη, Α. (2002). Η Ορθοδοξία και η κατάφαση του ανθρώπινου προσώπου. Στο *Η Ορθοδοξία ως Πολιτισμικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου*, Τόμ. Β', Η Ορθοδοξία απέναντι σε θέματα της εποχής μας, Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, σ.68

παγκοσμιοποιημένης και ατομοκεντρικής σύγχρονης πραγματικότητας⁴³³. Το ΘΜ, και κατ' επέκταση η θρησκευτική αγωγή, βρίσκεται στον πυρήνα των προσωποκεντρικών παιδαγωγικών θεωρητικών προσεγγίσεων, που στοχεύουν στον εξανθρωπισμό των απρόσωπων ατόμων και στην απελευθέρωσή τους, μέσω της προβολής της μοναδικότητάς τους. Αυτό προϋποθέτει, την προστασία της αυτενέργειας και της αυτονομίας των εκπαιδευόμενων, τις οποίες αυτοί αναπτύσσουν και ενισχύουν προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις έντονες δογματικές πιέσεις⁴³⁴. Στο διαθεματικό και σχεσιοδυναμικό περιβάλλον της σύγχρονης σχολικής τάξης, το ΘΜ προάγει μια περισσότερο απελευθερωμένη θρησκευτική αγωγή μέσω της διδασχίας της θεολογίας της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας. Οι μαθητές έρχονται σε επαφή, μέσω των χριστιανικών Ευαγγελίων, με τη σημασία της πίστης στον χριστιανικό Τριαδικό Θεό, που πρεσβεύει την υπέρτατη αγαθότητα και αγάπη, προκειμένου να αντιληφθούν το πραγματικό νόημα του σεβασμού στο πρόσωπο του άλλου και να μάθουν να είναι ανεκτικοί και ανοικτοί στον συνάνθρωπό τους, ανεξαρτήτως των διαφορετικοτήτων τους⁴³⁵.

Το ΘΜ που διέπεται από τις παιδαγωγικές αρχές της διαθεματικότητας και της σχεσιοδυναμικής εστιάζει στο να αναγνωρίσουν, να αντιληφθούν και να κατανοήσουν οι εκπαιδευόμενοι την αξία του προσώπου του ανθρώπου και των πανανθρώπινων δικαιωμάτων μέσω της ορθόδοξης πίστης. Η διερεύνηση, η ταξινόμηση, το νόημα, ο τρόπος διάρθρωσης των κειμένων σε σχέση με την εικονογράφηση και την εννοιολογική συνάφεια προηγούμενης, επόμενης ενότητας προσεγγίζονται στο παράρτημα. Εκεί δεκαεννέα ενότητες από τα τέσσερα διδακτικά εγχειρίδια του Θ.Μ. των ετών 2003-2016 που έχουν νοηματική συνάφεια ως προς τα ερευνητικά μας ερωτήματα προσεγγίζονται με βάση έξι θεολογικούς, θρησκευτικούς και παιδαγωγικούς όρους. Στο Θ.Μ. οι μαθητές και ο δάσκαλος/θεολόγος συνδιαλέγονται για θρησκευτικά ζητήματα, που έχουν βιωματική και εμπειρική διάσταση, αξιολογούν τη σημασία που έχει η πίστη στη ζωή τους και την

⁴³³ Δελικωνσταντής, Κ. (2003). *Παντοπόρος άπορος*;, Αθήνα: Αυτοέκδοση, σ.231

⁴³⁴ Βασιλόπουλος, Χ. (1996). *Θρησκευτική αγωγή και αυτονομία του παιδιού*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αφών Κυριακίδη, σ.124

⁴³⁵ Δελικωνσταντής, Κ. (2005) Η Σχολική θρησκευτική αγωγή σήμερα, παιδευτικές λειτουργίες, δυσκολίες, *Επιστημονική επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του εν Αθήνησι Πανεπιστημίου*, Τεύχ.ΜΑ', σσ.236-272

επιρροή που ασκεί στην πολυπολιτισμική κοινωνία γενικότερα⁴³⁶. Μέσω της διαλεκτικής αυτής διαδικασίας, επιβεβαιώνεται εμπράκτως η οικουμενικότητα την οποία πρεσβεύει η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, σύμφωνα με την οποία καταλύονται τα σύνορα μεταξύ των ανθρώπων και υπερκερνιούνται οι φραγμοί που θέτουν παράγοντες, όπως η φυλή, η καταγωγή, το κοινωνικό υπόβαθρο, η γλώσσα, το οικονομικό status, η μόρφωση, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, το φύλο. Ο πανανθρώπινος χαρακτήρας της Ορθόδοξης Χριστιανικής θεολογίας προάγει την παγκόσμια ενότητα μεταξύ των ανθρώπων, καθώς τα πάντα και οι πάντες συμπεριλαμβάνονται εξίσου στον κτιστό κόσμο της Βασιλείας του Πατέρα Θεού⁴³⁷.

Η προσωποκεντρική ορθόδοξη θεώρηση που παρέχεται από το διαθεματικό, ανθρωποκεντρικό και σχεσιοδυναμικό ΘΜ, συμβάλλει στην ολοκλήρωση των μαθητών, στην κατάκτηση της κριτικής ικανότητας και της δυνατότητας να συνδιαλέγονται και να συναναστρέφονται εποικοδομητικά μεταξύ τους. Μέσω αυτής της αλληλεπίδρασης, οι μαθητές μετασχηματίζονται από άτομα σε πρόσωπα, απελευθερώνονται από τις δεσμεύσεις και τους περιορισμούς που θέτει το απρόσωπο σύνολο, αντιλαμβάνονται την αγάπη του Πατέρα Θεού και την ανταποδίδουν σε κάθε περίπτωση⁴³⁸. Η ελευθερία αυτή που λαμβάνει ο άνθρωπος μέσω της ανάδειξης των προσωπικών του χαρακτηριστικών, είναι αυτή που τον οδηγεί στην ένωσή του με τον Πατέρα Θεό. Η ολική πραγμάτωση της ελευθερίας του προσώπου επιτυγχάνεται μέσω του Λόγου του Θεού, δηλαδή της ορθόδοξης διδασκαλίας, που υποστηρίζει ότι κάθε άνθρωπος διακρίνεται από τη μοναδικότητά του η οποία είναι ανεπανάληπτη⁴³⁹, και βρίσκει των έμπρακτη εφαρμογή της στη βούληση που διαθέτει το άτομο να αυτενεργεί και να αποφασίζει αυτόνομα. Ο Λόγος αυτός, τροφοδοτεί τη διαλεκτική που διατηρείται μεταξύ των προσώπων, τα οποία συνυπάρχουν και αναδεικνύονται

⁴³⁶ Ζορμπάς, Κ.Β. (2011). Η δυναμική επιστροφή της θρησκείας στην Ευρώπη. Προκλήσεις και Προοπτικές. Ανακτήθηκε στις 06/09/2017 από: <http://www.amen.gr/article/i-dunamiki-epistrotifi-tis-thriskeias-stin-eurwpi>

⁴³⁷ Παπαθανασίου, Θ. (2011). *Η κοινότητα ως βρόχος. Η αποστολή της Εκκλησίας στη σκοτεινή πλευρά της σελήνης. Πολιτισμός και Διαφορετικότητα. Εμείς και οι άλλοι*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αντ. Σταμούλη, 2011, σ.343

⁴³⁸ Μπέγζος, 2000, ό.π., σσ.178-189

⁴³⁹ Κογκούλης, Ι. (2012). *Διδακτική των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, σσ.66-67

από το σύνολο. Μέσω του Λόγου, το εγώ συνδιαλέγεται με τον άλλο και εν τέλει καταργείται από το ίδιο το πρόσωπο, που αυτοθυσιάζεται με πράξεις αγάπης⁴⁴⁰.

Η ατομοκρατία παύει να υφίσταται και μετατρέπεται σε προσωποκεντρική θεώρηση. Το πρόσωπο είναι αυτό που καλείται να γνωρίσει το Θείο και να μετάσχει της Θεότητας, το πρόσωπο όχι όμως με την φιλοσοφική θεώρηση του ατομοκεντρισμού και του εγωκεντρισμού, αλλά υπό την φιλοσοφική θεώρηση της πατερικής σκέψης. Το πρόσωπο ως η θεολογική επέκταση και συνέχεια των προσώπων της Αγίας Τριάδας. Έτσι, στη πατερική σκέψη το πρόσωπο δεν είναι κέντρο ή υποκείμενο συνειδήσεως ή ψυχολογικών εμπειριών. Τα πρόσωπα της Αγίας Τριάδος έχουν μια και μόνο θέληση, μια και μόνο συνείδηση, μια και μόνο ψυχολογική εμπειρία. Όλα αυτά που αποτελούν ουσιαστικά στοιχεία της έννοιας του προσώπου στον Περσοναλισμό, οι Πατέρες τα συνδέουν με την φύση ή την ουσία του Θεού, δηλαδή με αυτό που είναι κοινό και όχι διάφορο στα τρία πρόσωπα. Πρόκειται για υποστατικές προσωπικές ιδιότητες που καθορίζουν την έννοια του προσώπου αλλά για ιδιότητες που αναφέρονται στην ουσία ή την φύση του Θεού.

Έτσι, για την Πατερική αντίληψη τα τρία πρόσωπα διακρίνονται μεταξύ τους διότι συνυπάρχουν και η συνύπαρξη αυτή των προσώπων είναι αιώνια. Η συνύπαρξη αυτή μάλιστα με το να είναι αιώνια καθιστά αδιανόητη την ύπαρξη ενός προσώπου χωρίς τα άλλα πρόσωπα. Έτσι, το κοινό, η ουσία δεν βρίσκεται σε αντίθεση με την προσωπική ετερότητα. Πρόσωπο και ουσία δεν συγκρούονται, όπως στον περσοναλισμό του υπαρξισμού και γι' αυτό η ελευθερία είναι θετική και καταφατική στάση και ταυτίζεται με την αγάπη. Η αγάπη είναι κοινή στα τρία πρόσωπα, αναφέρεται δηλαδή στη φύση ή στην ουσία του Θεού. Το πρόσωπο που είναι σχέσεως δηλωτικό εκφράζει την ελεύθερη ιδιαιτερότητα και ταυτότητά του όχι με το να αντιτίθεται προς την κοινή ουσία, αλλά με το να την έχει κοινή με τα άλλα πρόσωπα. Δεν είναι συνεπώς ακριβές το ότι η έννοια του προσώπου εμφανίζεται χωρίς αναφορά σε οποιαδήποτε ουσία του Θεού, γιατί χωρίς την ουσία δεν νοείται το πρόσωπο και χωρίς το πρόσωπο δεν νοείται η ουσία του Θεού. Το αίτιο της τριαδικής υπάρξεως του Θεού είναι ο Πατήρ.

Η αναφορά στο αίτιο της Τριάδος, τον Πατέρα, έχει να κάνει με το πρόσωπο του Πατρός και όχι με την ουσία. Το πρόσωπο προηγείται της ουσίας. Η αναγωγή αυτή

⁴⁴⁰ Παπαπέτρου, Κ. (1969). *Η ουσία της Θεολογίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, σσ.151-155; Μπέγζος, 2004, ό.π.

στο πρόσωπο του Πατρός ως προς την αιτία της τριαδικής υπάρξεως, και όχι της ουσίας, έγινε για να αποκλεισθεί κάθε ταύτιση της ουσίας του Θεού με τον Πατέρα (Ευνομιανοί) και για να μην υπάρχει η δυνατότητα να ισχυριστούν πως ο Υιός, αφού δεν είναι Πατήρ, κείται έξω της ουσίας του Πατρός, δηλαδή δεν είναι ομοούσιος. Για τούς Έλληνες Πατέρες ο Θεός είναι το αληθινό ων, το όντος ων. Η οντολογία αυτή των Πατέρων, ως λόγος περί του όντος διεκδικεί το δικαίωμα να δίνει μεταφυσική απολυτότητα στην κατηγορία του όντος, στο γεγονός δηλαδή της υπάρξεως, σε αντίθεση προς το ουκ είναι, προς το μη υπάρχουν. Το ότι ο Θεός είναι προσωπική ύπαρξη και μας αποκαλύπτεται και μας προσφέρεται ως Πρόσωπο ή πρόσωπα είναι αναμφίβολο και αδιαμφισβήτητο. Ο Θεός Πατήρ ευδοκεί λόγω της αγάπης Του να δημιουργήσει και να σώσει τον κόσμο διά της οικονομίας του Υιού εν Αγίω Πνεύματι που σημαίνει ότι η κοινωνία μας με τον Θεό που αποβλέπει στην θέωση μας είναι κοινωνία προσωπική⁴⁴¹.

Αν λοιπόν η αφορμή της προσωποκεντρικότητας της μαθησιακής πρακτικής στο θρησκευτικό μάθημα, ως προς την θεωρία της σχεσιοδυναμικής είναι η προσπάθεια της διαλεκτικής για την εύρεση της απάντησης στον τρόπο της παρουσίας του Θεού στον κόσμο, η σχέση των προσώπων της Τριάδος που είναι το πρότυπο της σχέσης του ανθρώπου εντός του κοινωνικού πλαισίου, σχέση την οποία προτυπώνει η μετοχή του στην εκκλησιαστική ζωή, στην οποία αποτελεί τμήμα ενός γενικού συνόλου, του σώματος του Χριστού, είναι η αιτία ώστε η ατομικότητα του μαθητή, εντός του μαθησιακού συνόλου να υποτάσσεται στην προσωποκεντρική γνωσιολογική και παιδαγωγική πρακτική. Και τούτο διότι, ο άνθρωπος ως εικόνα του Θεού τείνει να ομοιάσει στον Θεό, διότι το πραγματολογικό και οντολογικά ορθό είναι το Είναι του Θεού προς το οποίο τείνει το Είναι του Ανθρώπου. Έτσι, το άτομο εντός της εκκλησίας γίνεται πρόσωπο και μετέχει της Κοινωνίας της Εκκλησίας ως πρόσωπο, έχοντας ως πρότυπο τις σχέσεις των προσώπων-υποστάσεων της Τριάδας.

Η αναγωγή της σχεσιοδυναμικής μαθησιακής πρακτικής σε ένα περσοναλιστικό στάδιο, αυτόνομο, αυτοδύναμο και σε σχέση με το σύνολο αποκτά άμεση συνάφεια με την πατερική θεολογική πραγματικότητα περί του προσώπου. Μέσα από την θεολογία του προσώπου, όχι με την ατομοκρατική έννοια της οντολογικής απολυτότητας του κοσμολογικού δεδομένου, αλλά με βασική προϋπόθεση ότι το

⁴⁴¹ Ζηζιούλας, Ι. (1991). «Το είναι του Θεού και το είναι του ανθρώπου. Απόπειρα θεολογικού διαλόγου» *Σύναξη Τριμηνιαία Σπουδή στην Ορθόδοξη πίστη*, τ. 37, Αθήνα, σσ. 11-36

πρόσωπο αποτελεί μια οντολογική θεώρηση του ανθρώπου η οποία συνδέει το πρόσωπο με το είναι του ανθρώπου, με την μόνιμη και διαρκή ύπαρξή του με τον γνήσιο και απόλυτο εαυτό του⁴⁴², είναι εύκολο να αποδειχθεί η ύπαρξη του Θεού μέσα από την πατερική θεολογία του προσώπου, η οποία ταυτίζει την ουσία του ανθρώπου με το πρόσωπο.

Η επαφή αυτή με την έννοια του προσώπου, αναγόμενη στο πρόσωπο του Θεού, ως υπόσταση, οδηγεί στην κατανόηση ότι η κτιστότητα του ανθρώπου, από το δεδομένο της υπάρξεώς του, του στερεί την πλήρη άσκηση της οντολογικής του ελευθερίας σε αντιδιαστολή προς τον άκτιστο Θεό που δεν αντιμετωπίζει τον περιορισμό αυτό. Ο λόγος της οντολογικής ελευθερίας του Θεού δεν έγκειται στην φύση του, αλλά στην προσωπική του ύπαρξη, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υφίσταται ως θεία φύση. Ο τρόπος με τον οποίο ασκεί την οντολογική του ελευθερία είναι αυτό που τον καθιστά οντολογικά ελεύθερο, διότι υπερβαίνει και καταργεί την οντολογική αναγκαιότητα της ουσίας με το να είναι Θεός. Το είναι του Θεού ταυτίζεται με ένα γεγονός κοινωνίας, δημιουργεί την υπέρβαση της οντολογικής αναγκαιότητας που θα συνεπάγετο η ουσία Του και αντικαθιστά αυτή με την ελεύθερη αυτοβεβαίωση της θείας υπάρξεως.⁴⁴³ Επομένως μέσα στην Εκκλησία ο άνθρωπος αποβάλλει τη κτιστότητά του και λόγω της αποβολής αυτής μπορεί να μετάσχει της οντολογικής ελευθερίας του Θεού, άρα στη θεία φύση του Θεού, όχι της ουσίας, αλλά της υποστάσεως. Αποτέλεσμα αυτής της κοινωνίας του ανθρώπου εντός της Εκκλησίας είναι η απομάκρυνση και αποβολή της πραγματολογικής κτιστότητας γεγονός που τον καθιστά οντολογικά συμμετοχο των ακτίστων ενεργειών του Θεού.

Η γνώση της κτιστότητας του προσώπου του ανθρώπου⁴⁴⁴ σε σχέση με την οντολογική ελευθερία του προσώπου του Θεού είναι η βασική θεολογική αιτία για την αποδοχή της ύπαρξης του Θεού. Η βιωματική συμμετοχή στην θεότητα επιφέρει την συνέχεια της ψυχοσωματικής οντότητας του ανθρώπου. Καταργεί τον θάνατο και δίνει την ευκαιρία στον άνθρωπο να αντιληφθεί, για πρώτη ίσως φορά, την συνέχεια της ζωής. Η σχεσιοδυναμική παιδαγωγική, ως προσωποκεντρική πρακτική, ως προς την εμπειρία της παρουσίας του Θεού και δυνατότητα συμμετοχής στις άκτιστες Θείες ενέργειες, δεν μπορεί να εξηγηθεί με λόγια. Είναι άκρως βιωματική, και σε

⁴⁴² Ζηζιούλας, Ι. (1982). «Από το προσωπίον εις το πρόσωπον. Η σύμβολη της πατερικής θεολογίας εις την έννοιαν του προσώπου» *Εποπτεία*, τ. 73, Νοέμβριος, Αθήνα, σσ. 942-943

⁴⁴³ Ζηζιούλας, 1982, ό.π., σ. 944.

⁴⁴⁴ Σταυριανός, Κ. (2003). *Η νηπιακή ηλικία του ανθρώπου κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας και τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς*, Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, σσ. 115-118.

αυτό η συμβολή του διδάσκοντος είναι σημαντική, να δώσει τα απαραίτητα λεκτικά στοιχεία, ώστε να εξάψει την περιέργεια των διδασκομένων, ως την κινητήρια δύναμη για να έρθουν σε επαφή με την οντολογική πραγματικότητα του Θεού. Η σύγχρονη κρίση παιδείας οφείλεται στο ότι λείπει η πίστη στον άνθρωπο που δεν υπάρχει βέβαια χωρίς την πίστη στο Θεό και δεν υπάρχει πίστη στον άνθρωπο γιατί σήμερα στην κοινωνία και στην παιδεία επικρατεί το «ά-σχετο» και το «α-πρόσωπο» που πρέπει να γίνει η υπέρβασή τους με μια προσωποκεντρική αγωγή που πηγάζει από την ορθόδοξη παράδοση και απελευθερώνει το ανθρώπινο πρόσωπο.⁴⁴⁵

Το θρησκευτικό μάθημα, σε όποια τάξη και αν διδάσκεται, δεν είναι ούτε ενημερωτικό, ούτε ιστορικό, ούτε καλλιτεχνικό. Είναι μάθημα ζωής και κυρίως είναι πρακτική βιώματος. Βέβαια όταν οριοθετείται το Θ.Μ. ως κατηχητικό ή ομολογιακό, σκοπός είναι η καλλιέργεια ορθόδοξου φρονήματος ενώ όταν οριοθετείται ως πολιτιστικό σκοπός είναι η μετάδοση της γνώσης. Από τη διάκριση αυτή ωστόσο προκύπτει και η διαφορετική νομική αντιμετώπιση του μαθήματος.⁴⁴⁶ Ως προς το ερώτημα περί της ύπαρξης του Θεού, και οι δύο σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες, της διαθεματικότητας και της σχεσιοδυναμικής βοηθούν στο να δοθούν οι απαντήσεις. Η μεν διαθεματικότητα για το πως γίνεται αισθητή η παρουσία του Θεού μέσα από διάφορους τομείς της ζωής, η δε σχεσιοδυναμική για το πόσο σημαντική είναι η βιωματική εμπειρία, η οποία και τελικά είναι ίσως η μόνη οδός για την απάντηση στο ερώτημα της ύπαρξης του Θεού. Όσο περισσότερο βιώνεται η παρουσία του Θεού στην ζωή του ανθρώπου, αναλόγα με την ηλικία του και την ψυχοσυναισθηματική του κατάσταση, τόσο περισσότερο τον εντάσσει στους τομείς της κοινωνικής του δραστηριότητας και αποζητά την διηνεκή παρουσία του.

2.6 Η ψυχοσυναισθηματική κατάσταση των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου

Πριν γίνει η διεξοδική περιγραφή του ερευνητικού υλικού, της μεθοδολογίας της ανάλυσης του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων και των ερευνητικών ερωτημάτων, τα οποία θα απαντηθούν κατά την έρευνα, καθώς και των

⁴⁴⁵ Δεληκωνσταντής, Κ. (1991). *Η αγωγή μεταξύ ατόμου και προσώπου, Θεολογικές εκτιμήσεις για τη σύγχρονη κρίση της παιδείας στην Ελλάδα*, Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, Γρηγόριος ο Παλαμάς, Παντελεήμωνι Β΄ τω Παναγιώτατω Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, τεύχος αφιερωτήριον επί τη εικοσιπενταετηρίδι της αρχιερατείας αυτού, Θεσσαλονίκη, σσ. 263-264.

⁴⁴⁶ Καράσης, 2010, ό.π., σσ. 134-135

αποτελεσμάτων της διερεύνησης, κρίθηκε απαραίτητο να προσεγγιστεί θεωρητικά η ψυχολογική και συναισθηματική ωριμότητα των μαθητών της ηλικίας μεταξύ των 6 και 12 ετών. Συναφείς έρευνες σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι οι εξής: Ο Kalevi Tamminen Καθηγητής της Πρακτικής Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο του Ελσίνκι Φινλανδίας και η ομάδα του χρησιμοποίησαν προσωπικές συνεντεύξεις των παιδιών με τη βοήθεια ζωγραφιών ή φωτογραφιών και συμπληρωματικά επιπλέον στοιχεία από τους γονείς. Το δείγμα τους ήταν 600 παιδιά από τη Φιλανδία, Σουηδία και Νορβηγία. Ο Renzo Vianello Καθηγητής στη Σχολή Ψυχολογίας της Πάδοβας Ιταλίας έκανε την έρευνά του σε ένα μεγάλο αριθμό παιδιών στην Ιταλία για 20 χρόνια. Χρησιμοποίησε κλινικές συνεντεύξεις όμοιες με εκείνες του Πιαζέ και ιστορίες, τις οποίες τα παιδιά συμπλήρωναν ή συζητούσαν γύρω από αυτές. Στο Βέλγιο ο Jean Marie Jaspard Καθηγητής Ψυχολογίας και Παιδαγωγικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο της Λουβέν ακολούθησε την μέθοδο παρατήρησης για πάνω από τρία χρόνια, όπου οι γονείς κατέγραφαν τις ερωτήσεις θρησκευτικού περιεχομένου των παιδιών τους και τις σκέψεις τους για θρησκευτικά ζητήματα. Το δείγμα ήταν 90 παιδιά⁴⁴⁷. Εδώ, πριν εξεταστούν θεολογικά τα νέα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ, πρέπει να επισημανθούν τα βασικότερα γνωρίσματα της ηλικιακής αυτής κατηγορίας μαθητών, ώστε να διαπιστωθεί αν λαμβάνονται από τους υπευθύνους του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου υπόψη οι δυνατότητες και οι αδυναμίες τους, όπως αυτές πηγάζουν από την ηλικία τους. Υπό αυτό το πρίσμα θα γίνει μια περισσότερο ολοκληρωμένη ερευνητική προσέγγιση του περιεχομένου των βιβλίων του ΘΜ, που θα δώσει απαντήσεις για το πόσο έτοιμα είναι τα παιδιά να αντιληφθούν τις θεολογικές αναλύσεις που αφορούν στο Περί Θεού ερώτημα, από ποια ψυχολογικά, και συναισθηματικά στάδια διέρχονται οι μαθητές σε σχέση με τη θρησκευτική σκέψη και από το ποια είναι τα πραγματικά τους ενδιαφέροντα εντός και εκτός της σχολικής πραγματικότητας. Η εκτός σχολείου πραγματικότητα, οικογένεια, γειτονία έχει μειώσει την επιρροή που πρόσφερε ως προς την θρησκευτική αγωγή στο μαθητή του δημοτικού σχολείου. Αρα το ελληνικό δημοτικό σχολείο σήμερα αποτελεί παράγοντα σύνεσης της γενικής εκπαίδευσης με την Ορθόδοξη πίστη και παράδοση. Προσπαθώντας να ολοκληρώσει αυτό το κενό. Το ΘΜ προσπαθεί να προκαλέσει το ενδιαφέρον των παιδιών τόσο από αισθητική άποψη όσο και ως προς το περιεχόμενο. Ως προς το περιεχόμενο οι έννοιες παρουσιάζονται προσαρμοσμένες στις

⁴⁴⁷ D.Ratcliff, Handbook of Preschool Religious Education, Alabama 1998, σελ.59-79

δυνατότητες των παιδιών και με γλωσσική διατύπωση ανάλογη των νοητικών ικανοτήτων τους. Έχει καταβληθεί προσπάθεια ώστε η καλαισθητική ύλη του ΘΜ να ανταποκρίνεται στις αναζητήσεις των παιδιών και στις εμπειρίες τους από την Ορθόδοξη παράδοση με σεβασμό στις ψυχολογικές τους ανάγκες και στο περιβάλλον τους.

Επειδή το παιδί στην ηλικία του δημοτικού αντιλαμβάνεται και μαθαίνει καλύτερα εμπειρικά για αυτό τα θεολογικά μηνύματα βασίζονται στις καθημερινές κοινωνικές και θρησκευτικές εμπειρίες του παιδιού. Ωστόσο η συνειδητοποίηση της σημασίας του Ευαγγελίου και των αξιών της Ορθοδοξίας θα μπορούσε να επιτευχθεί καλύτερα :

α) Με την συνδέση της διδασκαλίας του Χριστού με καταστάσεις της καθημερινότητας των παιδιών που σχετίζονται με την δικαιοσύνη, το περιβάλλον, τις ανισότητες κ.α. β) Με την βιωματική προσέγγιση της λατρευτικής ζωής και της παράδοσης της Εκκλησίας και με πυξίδα τη διδασκαλία του Χριστού ο οποίος είπε, «γέννησθε ως τα παιδιά» (Ματθ. 18,3) (γιατί η ενηλικίωση περιορίζει συνήθως την εμπιστοσύνη, αυξάνει την καχυποψία και μειώνει τη δυνατότητα να αφήνεται τελείως στην αγάπη και να πιστεύεις με όλο σου το είναι.)⁴⁴⁸

Η πίστη προσεγγίζεται από τη Θεολογία, η Ψυχολογία όμως «εξετάζει την ανάπτυξη της σκέψης ωστόσο η θεολογία ενδιαφέρεται για την έρευνα της θρησκευτικής σκέψης γιατί το είδος των αναπαραστάσεων των θρησκευτικών εννοιών που θα αναπτύξει το άτομο στην παιδική και εφηβική ηλικία και οι θεολογικές ιδέες που θα διαμορφώσει θα το ακολουθούν στην μετέπειτα ζωή του και θα συντελέσουν καθοριστικά στη στάση του έναντι της θρησκείας... Η θεωρία του εμπειρικού ,βιωματικού – δομισμού (Δημητρίου και Ευκλείδης) είναι μια θεωρία για την γενική οργάνωση του νου και τις ατομικές διαφορές και μας δίνει την δυνατότητα να περιγράψουμε και να ερμηνεύσουμε τη δομή , την ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης αλλά και τις ποικίλες ατομικές διαφορές που παρατηρούμε κατά την ανάπτυξη»⁴⁴⁹.

Σύμφωνα με τον Παρασκευόπουλο, η συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία των ανηλίκων, που αφορά το διάστημα μεταξύ του 6^{ου} έτους της ηλικίας μέχρι και το 11^ο,

⁴⁴⁸ Πνευματικός Δ, 1993, Η ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία (εμπειρική έρευνα), διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, σσ.8-9

⁴⁴⁹ Δημητρίου Α. και Ευκλείδη Α. (1988) Εμπειρικός Βιωματικός Δομισμός: Αρχές και υποθέσεις μιας Νέο-πιαζετιανής θεωρίας. Νέα Παιδεία, 51, 36-47 και 52, 30-32

αν το παιδί είναι κορίτσι, και μέχρι το 13^ο, αν το παιδί είναι αγόρι. Το ηλικιακό αυτό διάστημα, αποτελεί ένα ξεχωριστό αναπτυξιακό στάδιο που ονομάζεται στάδιο βιοσωματικής υγείας και σταθερότητας, στο οποίο τα παιδιά είναι σε θέση να αποκτούν τις γνώσεις, να ασκούν τη συλλογιστική τους, να δραστηριοποιούνται, να έρχονται σε συνέργια με τους συμμαθητές τους και να καταβάλλουν προσπάθειες για να πετύχουν αυτό που επιθυμούν ή αυτό που τους επιβάλλεται⁴⁵⁰. Οι μεταβολές που υφίσταται το άτομο αυτής της ηλικίας είναι ήπιας μορφής και είναι περισσότερο ποιοτικές, καθώς διαφοροποιούν αισθητά την ψυχική, τη νοητική και τη συναισθηματική κατάσταση του παιδιού από την προηγούμενη προσχολική ηλικία, και ουσιαστικά προετοιμάζει το άτομο για την έξαρση της εφηβικής ηλικίας και για τις τεράστιες αλλαγές που θα συντελεστούν σε αυτή.

Το ζήτημα της συναισθηματικής, της ψυχικής και εν τέλει της σωματικής ανάπτυξης, απασχολεί διάφορους κλάδους της ψυχολογίας, όπως είναι εκείνος των συμπεριφοριστών, εκείνος των γενετικών και εκείνος των ψυχομετρητών. Σύμφωνα με τους πρώτους, οι μεταβολές στο άτομο λαμβάνουν χώρα σταδιακά, δηλαδή με την πάροδο των ετών, και είναι αποτέλεσμα της μάθησης, η οποία διέπεται από τους ίδιους κανόνες σε κάθε περίοδο της ζωής του ατόμου. Σύμφωνα με τους δεύτερους, η ανάπτυξη και η εξέλιξη του ατόμου είναι αποτέλεσμα των διαφορετικών επιπέδων νοημοσύνης, η οποία εκδηλώνεται με την υιοθέτηση διαφορετικών στρατηγικών επίλυσης των γνωσιακών προβλημάτων και διαφορετικών συλλογιστικών. Σύμφωνα με τους τρίτους, το βασικό πρίσμα υπό το οποίο πρέπει να εξετάζεται η ανάπτυξη και η εξέλιξη του ατόμου είναι τα ποσοτικά και τα μετρήσιμα δεδομένα, που εστιάζουν στις νοητικές και στις ατομικές διαφορές⁴⁵¹.

Τα παιδιά, όταν διέρχονται από την προσχολική ηλικία στη σχολική, και ιδίως όταν αρχίζουν να φοιτούν στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, βιώνουν σημαντικές μεταβολές, που σχετίζονται άμεσα με την αλλαγή του κοινωνικού περιβάλλοντος, στο οποίο αλληλεπιδρά και αλληλοεπηρεάζεται με τους συμμαθητές του. Βρίσκεται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, που βρίσκεται έξω από το άμεσα οικογενειακό του, οι

⁴⁵⁰ Παρασκευόπουλος, Ι.Ν. (χ.χ.). *Εξελικτική Ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση, σχολική ηλικία*, Τόμ. 3^ο, Αθήνα, σσ.39-94

⁴⁵¹ Παρασκευόπουλος, ό.π. σσ.39-94; Piaget, J. (1958). *Η ψυχολογία της νοημοσύνης*, Ράλλη (μτφρ), Αθήνα: Εκδόσεις Αθηνά, σ.36 κ.ε.; Ράπτης, Ν.Σ. (1974). *Η ανάπτυξη της νοημοσύνης*, Αθήνα: Εκδόσεις Μπουκουμάνη; Kendlers, (1963). *Development of mediating responses in children*, Τόμ. 28^ο, σσ.33-46; Παρασκευόπουλος, Ι.Ν. (1980). *Ψυχολογία ατομικών διαφορών*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, σ.35 κ.ε.

υποχρεώσεις και τα καθήκοντά του συνεχώς αυξάνουν, δημιουργούν φιλίες αλλά και εχθρότητες, έρχονται σε επαφή με ενήλικους που ενδεχομένως συμπαθούν ή και όχι. Στο σχολικό περιβάλλον, οι μαθητές του δημοτικού καλούνται να παράγουν προσωπικές ιδέες, να συλλογίζονται, να κρίνουν και να αποφασίζουν. Είναι υποχρεωμένοι ταυτόχρονα να υπακούουν και να συμμορφώνονται σε κανόνες, αλλά και να αυτενεργούν και να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, τόσο για να ικανοποιούν τα αιτήματα των τρίτων όσο και τις δικές τους ανάγκες. Η σημαντικότερη αλλαγή που υφίστανται τα παιδιά του δημοτικού σχολείου είναι ότι επιβάλλεται να συνειδητοποιήσουν άμεσα και σύντομα ότι βρίσκονται έξω από το οικογενειακό περιβάλλον, στο οποίο βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, και ότι εντάσσονται πια σε ένα σύνολο, όπου κανενός οι ανάγκες δεν είναι ανώτερες από των υπολοίπων.

Στον ψυχισμό και στον συναισθηματισμό του παιδιού αυτής της ηλικιακής κατηγορίας κυριαρχεί η επιθυμία του να κοινωνικοποιηθεί, να δημιουργήσει ισχυρούς δεσμούς με τους συμμαθητές του, να συμμετέχει ενεργητικά στις κοινές δραστηριότητες και να αναγνωρίζεται ως αναπόσπαστο μέλος του συνόλου. Επίσης, ο μαθητής του δημοτικού σχολείου, αρχίζει από πολύ νωρίς να επιδιώκει να συμμετέχει σε δραστηριότητες που προάγουν την παραγωγικότητα, χωρίς να υπολογίζει τον κόπο ή την προσπάθεια που θα καταβάλει για να αποδώσει τα δέοντα και αυτά που άλλοι προσδοκούν να λάβουν από αυτόν. Αν και επιστημονικά έχει διαπιστωθεί ότι λιγότερο ή περισσότερο οι μαθητές διέπονται από τις ανωτέρω επιθυμίες, η εκδήλωσή τους ποικίλει, ανάλογα με την ψυχοσύνθεση του κάθε ατόμου και ανάλογα με το πόσο έτοιμος είναι ο καθένας για να δημιουργήσει δεσμούς.

Διανοητικά, το παιδί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, βρίσκεται στο στάδιο που εντοπίζει, συνειδητοποιεί και κατανοεί τη συνάφεια μεταξύ του αιτίου και του αποτελέσματος, στην οποία βασίζεται η δυνατότητά του να αντιλαμβάνεται τα ερεθίσματα, να τα διαχειρίζεται, να τα οργανώνει και να τα θέτει σε επεξεργασία, προκειμένου να τα καθιστά πληροφορικά δεδομένα και εν τέλει γνώση. Το παιδικό μυαλό σε αυτή την ηλικιακή κατηγορία αρχίζει να λειτουργεί σαν ένα ανοιχτό σύστημα, που δεν σχετίζεται με την επανάληψη μιας ευχάριστης διαδικασίας και ενασχόλησης, αλλά με τη δημιουργικότητα, με την παραγωγικότητα και με τον σχεδιασμό στρατηγικών δράσης. Στο πλαίσιο της αλλαγής αυτής, εντάσσεται η

μάθηση και η κατάκτηση γνώσεων μέσω των ιστοριών και εκεί έγκειται το ΘΜ. Με την εισαγωγή του μαθήματος των θρησκευτικών στην Γ' τάξη του Δημοτικού, οι μαθητές βρίσκονται σε αυτό το στάδιο νοητικής ανάπτυξης, όπου η γνωριμία με τα γεγονότα της Παλαιάς Διαθήκης θα τους εξάψει το ενδιαφέρον για τον ίδιο τον Θεό, για το σχέδιό του για τον άνθρωπο και τον κόσμο, και έτσι θα τους παρωθήσει να αναζητήσουν λογικές απαντήσεις για αυτά τα ερωτήματα⁴⁵².

Ένα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό γνώρισμα των ατόμων αυτής της ηλικίας είναι η τάση να αναζητούν και να μιμούνται πρότυπα, η οποία εκδηλώνεται αρχικώς μέσα από το παιχνίδι τους, όπου συνήθως «μεταμορφώνονται» σε κάποιο άλλο πρόσωπο το οποίο θαυμάζουν και συνήθως προέρχεται είτε από τον κόσμο των μεγάλων είτε από τον κόσμο των τεχνολογικών μέσων ή των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Αν και τα πρότυπά αυτά μπορεί να έχουν παροδικό χαρακτήρα, έχει επιβεβαιωθεί επιστημονικά ότι επηρεάζουν σε ένα βαθμό που ποικίλει ανάλογα με τον χαρακτήρα και τη ψυχοσύνθεση του κάθε παιδιού, τόσο στη συμπεριφορά του όσο και στην προσωπικότητά του παροντικά και μελλοντικά. Η επιρροή αυτή αφορά τις αρχές, τις αξίες, τη στάση ζωής, την ιδεολογία, τις κοινωνικές θέσεις και τον τρόπο που αξιολογούν, ερμηνεύουν και υπακούουν στους θεσμούς και στους κανόνες. Σήμερα, τα πρότυπα που ασπάζονται τα παιδιά του Δημοτικού και όχι μόνο, είναι άτομα που προβάλλονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, είναι άτομα που θαυμάζουν οι γονείς τους, είναι άτομα που αναδεικνύονται μέσα από τα γεγονότα της επικαιρότητας ή της ιστορίας⁴⁵³.

Συνεπώς, στη σύγχρονη εποχή, όπου η δύναμη των τεχνολογικών μέσων και των υπολογιστικών συστημάτων είναι τεράστια και αναμφισβήτητη, μέσω του ΘΜ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, δύνανται οι μαθητές να αναζητήσουν, να εντοπίσουν και να υιοθετήσουν τα διαχρονικά, αλλά «εναλλακτικά» για την εποχή, εκείνα πρότυπα, τα οποία θα τους προσανατολίσουν ορθά για την υπόλοιπή τους ζωή και θα τους διδάξουν τις πανανθρώπινες αξίες, τις αρχές και τα ιδανικά. Μέσα από τις ιστορίες της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, ο μαθητής γνωρίζει με έναν τρόπο που κατανοεί και αποδέχεται τον πρόσωπο του Χριστού, το οποίο αποτελεί το υπέρτατο πρότυπο αγαθότητας, ευσπλαχνίας και θυσίας, και κατ' επέκταση έρχεται σε επαφή

⁴⁵² Κουλόμζιν, 2000, ό.π., σ.54

⁴⁵³ Πλατσίδου, Μ. (2001). Τα ηρωικά πρότυπα: η ψυχολογική δομή και ο παιδαγωγικός τους ρόλος, *Νέα Παιδεία*, Τεύχ.99, σσ.147-155

με τον Πατέρα Θεό, με τον Δημιουργό του και αντιλαμβάνεται το μεγαλείο του μέσα από τις ενέργειές του, οι οποίες του γνωστοποιούνται μέσα από τα ιστορικά γεγονότα της Αγίας Γραφής.

Η γέννηση, η ζωή, το έργο, η προσωπικότητα και η θυσία του Χριστού αναλύονται στο σύνολο των τεσσάρων εγχειριδίων του δημοτικού σχολείου εκτενώς, με σαφή προσανατολισμό στο να καταστεί κάθε προσέγγιση αναφορικά με το πρώτο του Χριστού, το κεντρικό θέμα κάθε βιβλίου, με περιεχόμενο κάθε φορά διαφορετικό, ώστε βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το ηλικιακό και νοητικό επίπεδο των μαθητών κάθε τάξης. Η έμφαση στα προσωπικά χαρίσματα και στις ιδιότητες του Χριστού, όπως δίδεται μέσω της εξιστόρησης των χριστιανικών γεγονότων στο ΘΜ, επιδρά εποικοδομητικά στην ψυχοσύνθεση των μαθητών και συμβάλλει αποτελεσματικά στη διανοητική, στην ψυχική, στη γνωσιακή και στη συναισθηματική τους ανάπτυξη. Σε αυτό ακριβώς το σημείο, οι μαθητές θα έρθουν σε επαφή με τον Χριστό, είναι πιθανό να τον θέσουν ως πρότυπο για την περαιτέρω ζωή τους και να αρχίσουν σταδιακά να αντιλαμβάνονται τη θέση τους μέσα στον κόσμο που δημιούργησε, με τις υπέρτατες ενέργειές Του ο Πατέρας Θεός. Σε αυτή την περίπτωση, μέσω του ΘΜ, οι μαθητές είναι πιθανό να αισθανθούν την ανάγκη να εναρμονίσουν τη ζωή τους με Εκείνου, δηλαδή να αναχθούν σε Αυτόν και να γίνουν ωφέλιμα μέλη της κοινωνίας.

Σύμφωνα με τον Περσελή⁴⁵⁴, το πρόσωπο του Χριστού ασκεί μεγάλη γοητεία στους μικρούς μαθητές και γι' αυτό στα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ στο Δημοτικό Σχολείο, δίνεται μεγάλη έμφαση σ' αυτό. Συνεπώς, η εστίαση στα πρόσωπα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης και η ανάπτυξη βιβλικών και ιστορικών θεμάτων, που σχετίζονται με τον χριστιανισμό, εκπηγάζουν από την έμφυτη τάση των παιδιών της ηλικίας του Δημοτικού να αναζητούν να ταυτιστούν με πρότυπα, δηλαδή με σημαντικές μορφές ανθρώπων που ξεπερνούν ηθικά εκείνων με τους οποίους συναναστρέφονται, και να μαθαίνουν μέσα από εξιστορήσεις και αφηγηματικές αναφορές. Για τον λόγο αυτό, η ανάπτυξη των θεολογικών θεμάτων στο Δημοτικό Σχολείο γίνεται με την επιλογή θεμάτων από την Αγία Γραφή, που παραπέμπουν σε πραγματικά γεγονότα, προκειμένου να δημιουργηθεί μια αίσθηση εμπειρικής ταύτισης των μαθητών με τα σημαντικά πρόσωπα της χριστιανοσύνης, μέσω των βιοματικών καταστάσεων. Με τον τρόπο αυτό, το ΘΜ παρωθεί τους μαθητές,

⁴⁵⁴ Περσελής, 2004, ό.π., σσ.35-36

ανεξαρτήτως θρησκείας, να εμβαθύνουν στις διαχρονικές αρχές και αξίες του μηνύματος του Ευαγγελίου και να κατανοήσουν τα ερωτήματα που αφορούν στον Θεό καθ' εαυτόν, στον Θεό και τον άνθρωπο και στον Θεό και τον κόσμο.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 3^ο

Μεθοδολογία

3.1 Η επιλογή της μεθόδου ανάλυσης δεδομένων

Η μέθοδος ανάλυσης που έχει επιλεγεί για τη διενέργεια της παρούσας έρευνας είναι η ανάλυση του συνόλου των εγχειριδίων. Ουσιαστικά, πρόκειται για τη διερεύνηση του περιεχομένου των βιβλίων του Θρησκευτικού Μαθήματος (ΘΜ) της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, όπως αυτά συντάχτηκαν σύμφωνα με τους σκοπούς του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ του 2003 και εκδόθηκαν το 2006. Στην ερευνητική αυτή οδό, είναι πολύ σημαντική η διάκριση του υλικού σε κοινές κατηγορίες, που έχουν προσδιοριστεί εκ των προτέρων, οι οποίες εν συνεχεία τίθενται σε επεξεργασία μέσω της μεθόδου της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου, που θεωρείται επιστημονικώς ως η πλέον αποτελεσματική στη έρευνα των σχολικών εγχειριδίων⁴⁵⁵. Το μεθοδολογικό εργαλείο της ανάλυσης περιεχομένου υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης έχει αξιοποιηθεί στην έρευνα της Κατερίνας Τσέκου για να καλύψει το ερευνητικό κενό σχετικά με το αν τα βιβλία των θρησκευτικών δρουν ως πεδία διαλόγου στην αντιμετώπιση των συγκρούσεων και στην δημιουργία μιας ειρηνικής κοινωνίας.⁴⁵⁶

Η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου, όταν εισήχθηκε για πρώτη φορά στο πεδίο της έρευνας, αφορούσε στην ποσοτική ερευνητική προσέγγιση και μόνο προς το τέλος του προηγούμενου αιώνα συγκαταλέχθηκε στις ποιοτικές μεθόδους, στο πλαίσιο της εξελικτικής τους πορείας. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση περιεχομένου αξιοποιούνταν στις περιπτώσεις που ο ερευνητής επιθυμούσε να θέσει σε εφαρμογή μια σύνθεση ποσοτικών και ποιοτικών ερευνητικών μεθόδων, έχοντας ως απώτερο στόχο να διερευνήσει όχι μόνο τα δεδηλωμένα, αλλά και τα λανθάνοντα δεδομένα⁴⁵⁷. Η ενιαία θεωρία της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου, συγκροτήθηκε από τον Mayring ως απάντηση στην αυστηρή κριτική που ασκήθηκε στην προγενέστερη,

⁴⁵⁵ Μπονίδης, Κ.Θ. (2014). Η Ανάλυση Περιεχομένου ως μια μεικτή ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση ανάλυσης κειμένων. Στο Πουρκός, Μ. (επιμ.), *Δυνατότητες και Όρια μείξης των Μεθοδολογιών στην Κοινωνική και Εκπαιδευτική Έρευνα: Διευρύνοντας τις Προοπτικές στον Ερευνητικό Σχεδιασμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίων, σσ.473-497

⁴⁵⁶ Τσέκου Αικ, (2015), Τα σχολικά βιβλία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1974-2006) διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της εκπαίδευσης για την ειρήνη και τα δικαιώματα του ανθρώπου, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, σσ. 102-103

⁴⁵⁷ Καψάλης & Χαραλάμπους, 2008, ό.π., σσ.321-322; Μπονίδης, 2014, ό.π., σσ.473-497

ποσοτική της προσέγγιση⁴⁵⁸. Βασικός πολέμιος υπήρξε ο Kracauer, ο οποίος επισήμανε την αναγκαιότητα αναδόμησης και σύνθεσης των κειμενικών συμφραζομένων και των πολλαπλών ερμηνειών τους, που δεν επιτυγχάνεται μέσω της ποσοτικής μεθόδου ανάλυσης⁴⁵⁹.

Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου εφαρμόστηκε στη διερεύνηση των σχολικών εγχειριδίων και των ΑΠΣ, με βασική σκοποθεσία να εντοπιστούν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις που συμπεριλαμβάνονται στην διδακτέα ύλη. Η μέθοδος αυτή κρίνεται κατάλληλη, καθώς δεν εστιάζει στη μέτρηση της συχνότητας εμφάνισης εννοιών, εκφράσεων, όρων, λέξεων ή νοημάτων, αλλά στον εντοπισμό των μη έκδηλων στοιχείων του υπό έρευνα περιεχομένου, τα οποία καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη σημασία του. Έτσι, με την αξιοποίηση της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου ο ερευνητής καταφέρνει να εντυπώσει στα άδηλα συνθετικά στοιχεία του ερευνούμενου υλικού και να εξάγει ασφαλέστερα συμπεράσματα και διαπιστώσεις⁴⁶⁰.

Σύμφωνα με τη θεωρητική προσέγγιση του Mayring, κατά τη διαδικασία της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου, ο ερευνητής καθορίζει το ερευνούμενο υλικό, αναλύει τις περιρρέουσες συνθήκες υπό τις οποίες συντάχθηκε ή διαμορφώθηκε το συγκεκριμένο υλικό, καταγράφει τα βασικά χαρακτηριστικά του, θέτει τα βασικά του ερωτήματα σύμφωνα με την προβληματική κάθε φορά της έρευνας, καθορίζει τις τεχνικές ανάλυσης, επιλέγει το παράδειγμα στο οποίο βασίζεται η έρευνα, ορίζει τις κατηγορίες, τις δομεί, τις αναλύει, τις εξηγεί και τις αποδελτιώνει, τις αξιολογεί και τις επανεξετάζει και εν τέλει ερμηνεύει τα ερευνητικά δεδομένα στην κατεύθυνση των τιθέμενων ερωτημάτων⁴⁶¹.

Στην ερευνητική προσέγγιση των σχολικών εγχειριδίων του ΘΜ της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της παρούσας διατριβής, το υπό έρευνα υλικό τίθεται σε επεξεργασία τοποθετημένο στη βάση της επικοινωνιακής σχέσης, η οποία αναπτύσσεται μεταξύ

⁴⁵⁸ Mayring P. (2000). *Qualitative Content Analysis*, Vol.1, (2)

⁴⁵⁹ Kracauer, S. (1952). The challenge of qualitative content analysis, *Public Opinion Quarterly*, Vol.16, (4), σσ.631-642; Bryman, A. (1992). Quantitative and qualitative research: further reflections on their Integration. In Branner J. (ed) *Mixing methods: qualitative and quantitative research*, Brookfield: Avebury, σσ.57-78; Neuman, W.L. (1997). *Social research methods, qualitative and quantitative approaches*, 3rd Ed., Boston: Allyn and Bacon;

⁴⁶⁰ Μπονίδης, 2004, ό.π., σσ.137-140; Μπονίδης, 2014, ό.π., σσ.473-497

⁴⁶¹ Μπονίδης, 2004, ό.π., σ.100

των συγγραφέων των εγχειριδίων, δηλαδή του πομπού, του περιεχομένου/ μηνύματος και των δεκτών, δηλαδή των μαθητών. Σύμφωνα με την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, λαμβάνονται υπόψη οι επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες, που διαμορφώνουν το ιδεολογικό πλαίσιο, στο οποίο συντίθεται το περιεχόμενο/ μήνυμα και από το οποίο επηρεάζονται γνωστικά και ψυχοσυναισθηματικά ο πομπός, ο δέκτης και ο ίδιος ο ερευνητής. Αυτό σημαίνει ότι οι τρόποι ερμηνείας του κειμένου και του περιεχομένου των υπό έρευνα εγχειριδίων του ΘΜ ποικίλουν ανάλογα με τις κυρίαρχες θέσεις της κοινωνίας και της πολιτικής ηγεσίας, η οποία επιλαμβάνεται των εκπαιδευτικών υποθέσεων⁴⁶².

3.2 Ο καθορισμός των Κατηγοριών

Μετά τη θεωρητική διερεύνηση της έρευνας, όπου καθορίζεται ο σκοπός, ορίζονται τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα, δομείται το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης και καταδεικνύεται η αναγκαιότητά της, ακολουθεί ο προσδιορισμός του ερευνούμενου περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων του ΘΜ, η επιλογή της μεθόδου ανάλυσης και του ερευνητικού εργαλείου και η συγκεκριμενοποίηση των ερμηνευτικών οδών της ανάλυσης. Στη συνέχεια, συγκροτείται το σύνολο των κατηγοριών, που αποτελεί μια καθοριστικής σημασίας διαδικασία. Η επιτυχία στον καθορισμό των κατηγοριών ουσιαστικά συνεπάγεται την αποτελεσματικότητα της έρευνας και διασφαλίζει την αξιοπιστία των πορισμάτων⁴⁶³.

Στην παρούσα ερευνητική μελέτη βασική επιδίωξη είναι η πλήρωση των απαραίτητων κριτηρίων για τη δόμηση του συστήματος κατηγοριών, ως προς τη λειτουργία, τη δομή και τη μορφή του. Συγκεκριμένα, ο καθορισμός των κατηγοριών πρέπει να σχετίζεται με τους προκαθορισμένους ερευνητικούς σκοπούς και τα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί εκ των προτέρων⁴⁶⁴, να εξαντλεί όλες τις δεδηλωμένες και άδηλες αναφορές του υπό έρευνα θέματος, να συμβάλλει στην ανατροφοδότηση της ερευνητικής προβληματικής μέσω της εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων και της παραγωγής περαιτέρω δημιουργικών προβληματισμών, να

⁴⁶² Μπονίδης, 2004, ό.π., σσ.112-114

⁴⁶³ Βάμβουκας, Μ. (1993). *Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική Έρευνα και Μεθοδολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης, σσ.273-274; Καψάλης & Χαραλάμπους, 2008, ό.π., σ.324; Μπονίδης, 2014, ό.π., σσ.473-497

⁴⁶⁴ Berelson, B. (1952). *Content analysis in communication research*, Glencoe, Ill, Free Press, σ.163;

ενισχύει την επαγωγική σκέψη με τη διαίρεση των κύριων κατηγοριών σε υπο-κατηγορίες, οι οποίες θα παρέχουν επιπλέον γνώσεις και θα διασαφηνίζουν επαρκώς τη βασική κατηγορία, και να επιτρέπει τη συμπερίληψη αναφορών σε περισσότερες από μια κατηγορίες για την αποτελεσματικότερη διεξαγωγή της έρευνας⁴⁶⁵.

Έχοντας ως εφιαλτήριο τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα, που τέθηκαν πριν από τη διενέργεια της έρευνας, και το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης, ο ερευνητής συγκρότησε ένα σύστημα κατηγοριών παραγωγικής σκέψης, που ενισχύει, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, την ανατροφοδότηση. Μετά τον καθορισμό των κύριων κατηγοριών ακολούθησε η αποδελτίωση των αναφορών, που σχετίζονται με αυτές, τόσο οι δεδηλωμένες που εντοπίζονται στο κείμενο, όσο και οι άδηλες που εντοπίζονται στο περιεχόμενο του ερευνούμενου υλικού. Απώτερος στόχος ήταν να συλλεχθούν τα περισσότερα δυνατά στοιχεία που αφορούν στην ερευνητική θεματική, τόσο εμφανώς όσο και αφανώς, προκειμένου να δομηθεί ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο για την εξαγωγή ασφαλών και αξιόπιστων ερευνητικών δεδομένων, χρήσιμων κατά την επεξεργασία των αποτελεσμάτων. Ακολουθώντας την επαγωγική οδό, πραγματοποιήθηκε διεξοδική μελέτη του υλικού, του κειμενικού και του περικειμενικού, επισημάνθηκαν οι συναφείς με τη θεματική της έρευνας αναφορές, δόθηκαν τίτλοι σε αυτές και έτσι σχηματίστηκαν οι περαιτέρω κατηγορίες. Όσες ήταν κοινές, κατόπιν σύγκρισης, συγχωνεύτηκαν σε μια και ομαδοποιήθηκαν στη μια και μεγάλη κατηγορία, με το συναφές περιεχόμενο. Με την ολοκλήρωση αυτής της επαγωγικής διαδικασίας, σχηματοποιήθηκε το σύστημα των κατηγοριών, που πλαισιώνουν τις βασικές και που συμβάλλουν στην αποτελεσματική διενέργεια της έρευνας.

3.2.1 Κατηγορίες

Πρώτος Άξονας: Θεός καθ' εαυτόν

1.1. Η Ουσία του Θεού.

1.2. Η Ενέργεια του Θεού.

1.3. Η ύπαρξη του Θεού.

1.4. Οι ωφέλειες του ανθρώπου από την ύπαρξη του Θεού.

⁴⁶⁵ Βάμβουκας, 1993, ό.π., σ.275, Μπονίδης, 2004, ό.π., σσ.52-53

- 1.5. Η αποδοχή της ύπαρξης του Θεού από τον άνθρωπο.
- 1.6. Η ενανθρώπιση του ατόμου μέσω της πίστης στην ύπαρξη του Θεού.
- 1.7. Η ένταξη του ατόμου στο σύνολο μέσω της πίστης στην ύπαρξη του Θεού.
- 1.8. Το σύνολο προσώπων στο πρότυπο της ενότητας των Τριαδικών Προσώπων με προσοχή στη διάκριση μεταξύ κτιστών όντων όπως είναι ο άνθρωπος και ακτίστου Τριαδικού Θεού.
- 1.9. Ο ατομικός εαυτός και ο προσωπικός εαυτός.
- 1.10. Ο προσωπικός εαυτός ως προϋπόθεση της θέωσης.
- 1.11. Ο φόβος του θανάτου.
- 1.12. Η θέωση και η υπέρβαση του φόβου του θανάτου.
- 1.13. Η Πνευματικότητα της Εκκλησίας.
- 1.14. Η συμμετοχή στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας.
- 1.15. Η ζωή στην Εκκλησία και το πρότυπο του Χριστού.
- 1.16. Η υπέρβαση του θανάτου και η Ανάσταση του Χριστού.

Δεύτερος Άξονας: Θεός και Άνθρωπος

- 2.1 Ο απελευθερωτής Θεός.
- 2.2 Το Πρόσωπο του Θεού.
- 2.3 Το πρόσωπο του συνανθρώπου.
- 2.4 Η αξία του συνανθρώπου.
- 2.5 Η προτεραιότητα του ανθρώπου έναντι του Θεού.
- 2.6 Ο εκσυγχρονισμός της Εκκλησίας.
- 2.7 Ο χαρακτήρας της διδασκαλίας/ δομής/ μορφής/ λατρείας της Εκκλησίας.
- 2.8 Η Ιερή Παράδοση στην σύγχρονη εποχή.

- 2.9 Οι θεμελιώδεις αλήθειες της Ορθοδοξίας.
 - 2.10 Τα πανανθρώπινα ιδανικά.
 - 2.11 Οι ανθρωπιστικές αξίες.
 - 2.12 Ο σεβασμός της διαφορετικότητας.
 - 2.13 Η πολυπολιτισμικότητα της κοινωνίας.
 - 2.14 Η ανθρώπινη βούληση ως δώρο Θεού.
 - 2.15 Η ανθρώπινη ελευθερία ως δώρο Θεού.
 - 2.16 Η ελεύθερη μετοχή του ανθρώπου στην εν Χριστώ και Αγίω πνεύματι ζωή της Εκκλησίας.
 - 2.17 Η σημασία της βιωματικής συμμετοχής στη ζωή της Εκκλησίας.
 - 2.18 Η δογματική και η σωτηριολογία.
 - 2.19 Η εγκοσμιότητα και η κοινωνία.
- Τρίτος Άξονας: Θεός και Κόσμος
- 3.1 Ο Θεός και η πραγματική ζωή.
 - 3.2 Η διαθεματικότητα.
 - 3.3 Η σχεσιοδυναμική παιδαγωγική.
 - 3.4 Η απόδειξη της ύπαρξης του Θεού μέσω της ύπαρξης κάθε ατόμου.
 - 3.5 Η αποδοχή του Θεού.
 - 3.6 Η αποδοχή του άλλου.
 - 3.7 Η διδασκαλία του Χριστού ως κήρυγμα αγάπης.
 - 3.6 Η αγάπη και η εσωτερική γαλήνη.
 - 3.7 Η αγάπη και η κοινωνική ειρήνη.
 - 3.8 Η κατήχηση.

3.3 Το παράδειγμα της ανάλυσης της έρευνας

Το παράδειγμα ανάλυσης ⁴⁶⁶ που χρησιμοποιήθηκε από τον ερευνητή, είναι προσανατολισμένο στην ποιοτική ανάλυση περιεχόμενου που επιλέχθηκε για τη συλλογή των δεδομένων, και συνδυάζει την ερευνητική αυτή μέθοδο με την ερμηνευτική. Οι αναλύσεις που έλαβαν χώρα, πραγματοποιήθηκαν σε μακρο-επίπεδο, δηλαδή βάσει του μοντέλου της μακρο-δομής, προκειμένου να διευκολυνθεί η κατανόηση και η ερμηνευτική του προσέγγιση. Ουσιαστικά, ο ερευνητής διενήργησε την έρευνα με ανα-δόμηση της μικρο-δομής του κειμένου και του περικειμένου, όπου συνδέονται οι αναφορές που καταγράφονται και συμπεριλαμβάνονται στο κείμενο μέσω σχέσεων αιτιακών, χρονικών, νοηματικών και ιδεολογικών. Η αναδόμηση αυτή σε μακρο-επίπεδο συνεπάγεται την κατασκευή μιας εναλλακτικής δομής που περιλαμβάνει σχέσεις μέρους και όλου, ακολουθίας γεγονότων, σκοπού και υποσκοπών ⁴⁶⁷.

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας επιλέχθηκε η τεχνική πρότυπης δόμησης του κειμενικού και περικειμενικού περιεχομένου σύμφωνα με την οποία ο ερευνητής βάσει του ερευνητικού θέματος, αποδελτιώνει το ερευνούμενο υλικό και το ταξινομεί σύμφωνα με τις βασικές και τις επιμέρους κατηγορίες, προκειμένου να αποδοθεί και να ερμηνευτεί το υλικό σε μακρο-επίπεδο. Αυτό επιτυγχάνεται παραθέτοντας τα πρότυπα κάθε βασικής και επιμέρους κατηγορίας, που αναφέρονται στις επικρατέστερες αναφορές βάσει κριτηρίων, που αφορούν στη συχνότητα εμφάνισής τους ή στον χαρακτηριστικό τρόπο εκφοράς και διατύπωσής τους, και σχετίζονται με το Περί Θεού ερώτημα. Τα επικρατέστερα πρότυπα καταγράφονται στο πλαίσιο της ανάλυσης, με σκοπό να τεκμηριώσουν την επιλογή των αναφορών, να επισημάνουν την αναγκαιότητά τους και να συμβάλλουν στην πληρέστερη ερμηνεία των δεδομένων. Στο τελικό στάδιο της ανάλυσης, γίνεται σφαιρική αποτίμηση της διαδικασίας ⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ Τσέκου Αικ, (2015), Τα σχολικά βιβλία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1974-2006) διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της εκπαίδευσης για την ειρήνη και τα δικαιώματα του ανθρώπου, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, σσ. 102-103

⁴⁶⁷ Baudet, S. & Denhiere, G. (1992). *Lecture Comprehension de Texte et Science Cognitive*, Paris: Presses Universitaires de France

⁴⁶⁸ Θεοδώρου, Δ. (1999). Βασικές Έννοιες και Αρχές της Ερμηνευτικής ως Μεθόδου Παιδαγωγικής Έρευνας, *Μακεδόν*, Τεύχ.6, σσ.129-136; Πουρκός, Μ. (2010). Η Ποιοτική Μεθοδολογία στην Ψυχολογία και το Ερμηνευτικό «Παράδειγμα»: Η Ψυχολογία ως Ανθρωπιστική Επιστήμη. Στο Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση*:

Κεφάλαιο 4ο

Σκοπός, ερευνητικά ερωτήματα και υλικό της έρευνας

4.1 Ο σκοπός της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνηθεί ο τρόπος που προσεγγίζεται δεδηλωμένα και άδηλα, κειμενικά ή περικειμενικά, το Περί Θεού Ερώτημα στα σχολικά εγχειρίδια του Θρησκευτικού Μαθήματος (ΘΜ) της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, όπως συντάχτηκαν βάσει των σκοπών του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ του 2003. Η έρευνα εκκινεί λαμβάνοντας ως παραδεδομένη πραγματικότητα ότι τα εκπαιδευτικά θέματα και ζητήματα του σχολείου αφορούν κατεξοχήν την Πολιτεία, η οποία είναι η άμεσα υπεύθυνη για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τις νομοθετικές διατάξεις που καθορίζουν τη φυσιογνωμία, τους σκοπούς και τον χαρακτήρα του ΘΜ στην Ελλάδα, τη σημαίνουσα σχέση Πολιτείας και Εκκλησίας της Ελλάδας; και την αξία της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης στη ζωή των Ελλήνων.

Παράλληλα, η έρευνα εστιάζει στην ανάλυση των σχολικών βιβλίων του δημοτικού σχολείου ως προς το Περί Θεού ερώτημα με την παραδοχή ότι το σχολικό εγχειρίδιο αποτελεί μέσο μετάδοσης του μηνύματος του πομπού, δηλαδή των συγγραφέων, οι οποίοι εκφράζουν την κυρίαρχη ιδεολογία του Κράτους, καθώς επίσης την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, όχι μόνο αυτής που επικρατεί στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς. Ταυτόχρονα, τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ αποτελούν πεδίο μετάδοσης των θεμελιωδών αληθειών του ορθόδοξου δόγματος, μέσω των οποίων οι μαθητές γνωρίζουν και κατανοούν τις πανανθρώπινες αξίες, αρχές και ιδανικά.

Η ερευνητική προσέγγιση του τρόπου που παρουσιάζεται το Περί Θεού ερώτημα, βάσει των τριών θεματικών αξόνων *Θεός καθ' Εαυτόν*, *Θεός και Άνθρωπος*, *Θεός και Κόσμος*, που αποτελεί τη βασική σκοποθεσία της παρούσας ερευνητικής μελέτης, υπόκειται στον σκοπό της διδασκαλίας του ΘΜ, όπως αυτός προσδιορίζεται από το ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ του 2003, και δεν είναι άλλος από τη διαμόρφωση υπεύθυνων και ελεύθερων πολιτών. Τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ του 2003-2006 έχουν συνταχθεί με τέτοιο τρόπο προκειμένου να ενισχύσουν τη συμβολή του ΘΜ στην ανάπτυξη της

Επιστημολογικά, μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα, Αθήνα: Τόπος, σσ.181-224; Μπονίδης, 2014, ό.π., σσ.473-497

θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, στη καλλιέργεια μιας ισχυρής συνάφειας μεταξύ της πνευματικότητας της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης με τις βιωματικές εμπειρίες των μαθητών σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, στην παρώθηση των μαθητών, ώστε να προβληματιστούν εποικοδομητικά γύρω από θρησκευτικά θέματα, στη συσχέτιση της θρησκείας με την ανάπτυξη του ατόμου, της κοινωνίας, του πολιτισμού, καθώς επίσης της πνευματικής ζωής, της κριτικής σκέψης, της ελεύθερης βούλησης και ανεξάρτητης ύπαρξης⁴⁶⁹.

Ένα επιμέρους θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο κινείται η έρευνα για το Περί Θεού ερώτημα, αποτελεί το σύνολο των ειδικών σκοπών που καταγράφονται στο ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ 2003 για το ΘΜ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, σύμφωνα με τους οποίους μέσω της διδασκαλίας των θρησκευτικών οι μαθητές θα είναι σε θέση να αντιληφθούν τον επίκαιρο χαρακτήρα και τη σημασία του Ευαγγελίου για την προσωπική τους ζωή, για τον πολιτισμό και την κοινωνία, θα εκτιμήσουν τη διαφορετικότητα και θα αναπτύξουν μια κοινωνική στάση σεβασμού, αλληλεγγύης, αμοιβαιότητας, δικαιοσύνης και ειρήνης απέναντι στη θρησκευτική ετερότητα. Επίσης, θα μάθουν να συμβιώνουν με τον θρησκευτικά άλλο, αφού θα έρθουν σε επαφή με τον τρόπο που εκείνος αποδέχεται τον Θεό και απαντά στα περί Θεού ερωτήματα, και θα εκτιμήσουν τον ρόλο της ορθοδοξίας στην πολιτιστική κληρονομιά της Ελλάδας και όχι μόνο⁴⁷⁰.

Βασική σκοποθεσία της παρούσας ερευνητικής μελέτης είναι να διαπιστωθεί μέσω της ενδελεχούς ανάλυσης περιεχομένου κατά πόσο το τρίπτυχο των ερωτημάτων περί Θεού, ανθρώπου και κόσμου, συμβάλλει στην προαγωγή των θεμελιωδών αληθειών του ορθόδοξου δόγματος ή προσεγγίζει με τρόπο ικανοποιητικό τις αξίες της πίστης των άλλων θρησκειών και δογμάτων. Βασική επιδίωξη του ερευνητή είναι να καταδείξει αν ο χαρακτήρας και η φυσιογνωμία του ΘΜ είναι ομολογιακός ή κατηχητικός, και αν το ΘΜ συμβαδίζει με τις σύγχρονες αρχές της πολυπολιτισμικότητας και της θρησκευτικής ανοχής. Επίσης, μέσω της έρευνας θα διαπιστωθεί αν τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ παρέχουν, εκτός από γνώσεις θρησκευσιολογίας, ευκαιρίες κοινωνικοποίησης των μαθητών, διαμόρφωσης στάσεων

⁴⁶⁹ Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) Δημοτικού-Γυμνασίου, ΦΕΚ 303/Β/13-03-2003, Παράρτημα, τόμ. Α', Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

⁴⁷⁰ (ΔΕΠΠΣ) και (ΑΠΣ) ό.π.

απέναντι στον θρησκευτικά άλλο, κατασκευής στερεοτύπων, αναπαραγωγής προκαταλήψεων για τον εθνικά όμοιο και τον εθνικά άλλο. Θα διαπιστωθεί μέσω της διερεύνησης του τρόπου παρουσίασης του ερωτήματος περί Θεού, ανθρώπου και κόσμου στα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης το αν και σε ποιο βαθμό ο φρονηματιστικός χαρακτήρας του ΘΜ είναι εθνοκεντρικός ή συμβαδίζει με τα πανανθρώπινα ιδανικά, τα οποία δεν περιορίζονται στα εθνικά χαρακτηριστικά και στις θρησκευτικές παραδόσεις⁴⁷¹.

4.2 Τα ερευνητικά ερωτήματα

Σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο που παρουσιάστηκε στα δύο πρώτα κεφάλαια της παρούσας διατριβής, τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα δομούνται σε τρεις άξονες, που σχετίζονται με το τρίπτυχο της βασικής προβληματικής της έρευνας που αφορά στον τρόπο προβολής του Περί Θεού ερωτήματος στα σχολικά βιβλία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, βάσει των σκοπών του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ 2003. Συγκεκριμένα:

1. Ο πρώτος άξονας αφορά τον τρόπο με τον οποίο προβάλλεται ο Θεός καθ' εαυτόν μέσα στα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ του Δημοτικού.

- Παρουσιάζεται το πώς ο άνθρωπος, ενώ αγνοεί την ουσία του Θεού, τον αντιλαμβάνεται μέσω των ενεργειών Του;
- Προβάλλεται η προοπτική της ωφέλειας και της χρησιμότητας της ύπαρξης του Θεού και όχι του νοήματός του;
- Καταδεικνύονται τα οφέλη που αποκομίζει ο άνθρωπος και η υπαρξιακή αναζωογόνησή του από την αποδοχή της ύπαρξης του Θεού;
- Επιβεβαιώνεται η μεταστοιχείωση της ατομικής ύπαρξης του ανθρώπου σε μια κοινωνία προσώπων μέσω της προσπάθειάς του να εντάξει τον Θεό στη ζωή του;

⁴⁷¹ Άχλης, Ν. (1983). *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, σ.18; Ξωχέλλης, Π., Καψάλης, Α., Ισχυριλιάδου, Α., Λουκίδου, Δ., Μπονίδης, Κ., Χατζησαββίδης, Σ. (2000). Η εικόνα του «άλλου» στα σχολικά βιβλία Ιστορίας των βαλκανικών χωρών. Στο Καψάλης, Α., Μπονίδης, Κ. & Σιπητάνου, Α. (επιμ.), *Η Εικόνα του «άλλου»/Γείτονα στα σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 16-18 Οκτωβρίου 1998, Αθήνα: Τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός, σσ.43-66

- Παρομοιάζεται η κοινωνία αυτή των προσώπων με το πρότυπο της κοινωνίας των Προσώπων της Αγίας Τριάδας με προσοχή στην διάκριση μεταξύ κτιστών όντων όπως είναι ο άνθρωπος και ακτίστου Τριαδικού Θεού;
- Καταδεικνύεται ο μετασχηματισμός του ατομικού εαυτού του ανθρώπου σε προσωπικό εαυτό;
- Προβάλλεται ότι μέσω της κατάκτησης του προσωπικού εαυτού ο άνθρωπος φτάνει στη θέωση;
- Παρουσιάζεται ότι μέσω της θέωσης, της αναγωγής του ανθρώπου στην ουσία του Θεού, υπερκερνάται ο φόβος του θανάτου;
- Προβάλλεται ότι με τη λατρευτική του μετοχή στη ζωή της Εκκλησίας ο άνθρωπος, ακολουθεί το πρότυπο του Χριστού, ενώνεται μαζί του και νικά τον θάνατο, όπως κι Εκείνος;

2. Ο δεύτερος άξονας αφορά στον τρόπο που προβάλλεται η σχέση Θεού και ανθρώπου μέσα στα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ του Δημοτικού.

- Παρουσιάζεται ο Θεός ως ελευθερωτής ή καταπιεστής;
- Προβάλλεται πως αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος το πρόσωπο του Θεού στο πρόσωπο του συνανθρώπου του;
- Προβάλλεται η αναγκαιότητα της προτεραιότητας του συνανθρώπου από τον Θεό;
- Καταγράφονται ενδείξεις εκσυγχρονισμού της Εκκλησίας, με σεβασμό στην ιερή παράδοση σε σχέση με τις συνθήκες και τις απαιτήσεις του σήμερα;
- Αναφέρονται περιπτώσεις και παραδείγματα προσαρμογής των ποιμαντικών δομών, της μορφής και του περιεχομένου της διδασκαλίας και της λατρείας της Εκκλησίας στις σύγχρονες ανάγκες της κοινωνίας;
- Προβάλλεται η προαγωγή των πανανθρώπινων ιδανικών, των ανθρωπιστικών αξιών, του σεβασμού της διαφορετικότητας μέσω της διδασκαλίας των θεμελιωδών αληθειών της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης;
- Αντιμετωπίζεται η πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας μέσω της διδασκαλίας των θεμελιωδών αληθειών της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης;
- Παρουσιάζεται ο Θεός ως υποστηρικτής της ελευθερίας, του αυτεξουσίου, της βούλησης του ανθρώπου;

- Προβάλλεται η ελευθερία του ανθρώπου να συμμετέχει στα μυστήρια της Εκκλησίας ταυτόσημη με την ελευθερία που του παρέχει ο Θεός να πράττει και να ενεργεί αυτοβούλως;
- Προβάλλεται ο εμπειρικός και βιωματικός χαρακτήρα του Θρησκευτικού Μαθήματος;
- Παρατηρούνται προσπάθειες επανευαγγελισμού με σκοπό την ενδυνάμωση της ορθόδοξης πίστης;
- Προβάλλεται εξίσου το δογματικό-σωτηριολογικό περιεχόμενο του ΘΜ με το εγκόσμιο-κοινωνικό;

3. Ο τρίτος άξονας αφορά στον τρόπο που προβάλλεται η σχέση Θεού και κόσμου μέσα στα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ του Δημοτικού.

- Παρατηρείται συσχέτιση μεταξύ του ΘΜ και της πραγματικής ζωής;
- Παρατηρείται συνάφεια του ΘΜ με τις αρχές της διαθεματικότητας και της σχεσιοδυναμικής παιδαγωγικής;
- Προβάλλεται η θεμελιώδης αλήθεια ότι κάθε άτομο αποτελεί απόδειξη της ύπαρξης του Θεού στον κόσμο;
- Παρουσιάζεται η συνάφεια μεταξύ της αποδοχής του Θεού με την αποδοχή του άλλου;
- Συσχετίζεται η αποδοχή της διδασκαλίας της αγάπης του Χριστού με την εσωτερική γαλήνη των ανθρώπων και την ειρηνική συνύπαρξη όλων;
- Εντοπίζονται αναφορές που αναδεικνύουν τους γνωσιακούς δεσμούς μεταξύ του ΘΜ και των άλλων μαθησιακών αντικειμένων στο πλαίσιο της διαθεματικής εκπαίδευσης;
- Παρατηρούνται αναφορές που προάγουν την ανάπτυξη σχεσιοδυναμικής σύνδεσης μεταξύ μαθητή και δασκάλου μέσω του ΘΜ;
- Εντοπίζονται αναφορές που αναδεικνύουν τους γνωσιακούς δεσμούς του ΘΜ με τις άλλες επιστήμες;
- Παρέχονται ευκαιρίες εσωτερικής αναζήτησης και καλλιέργειας θρησκευτικής συνείδησης;
- Παρουσιάζονται θέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδας υπό τη μορφή ορθόδοξης διδασκαλίας;

Στο παράρτημα ακολουθεί ποσοτική έρευνα σε δεκαεννιά ενότητες των διδακτικών εγχειριδίων του Θ.Μ. της Π.Ε. των ετών 2003-2016. Αυτές οι ενότητες είναι νοηματικά συναφείς με το ερευνόμενο θέμα και προσεγγίζονται με βάση έξι θεολογικούς, θρησκευολογικούς, παιδαγωγικούς όρους.

4.3 Η αναγκαιότητα της έρευνας

Τα ερωτήματα Περί του Θεού, του ανθρώπου και του κόσμου αλληλοεξαρτώνται και αλληλοπροσδιορίζονται στη διδασκαλία, όχι μόνο των θρησκειών, αλλά και των φιλοσοφικών και των εκπαιδευτικών συστημάτων, καθώς αποτυπώνουν τη διαχρονική συνείδηση του ανθρώπου για την αναφορικότητα της ύπαρξής του, τόσο προς τον Θεό όσο και ως προς τον κόσμο. Αν και ο τρόπος που ερμηνεύεται αυτή η σχέση ποικίλει τόσο ως προς τις θρησκευτικές παραδόσεις, όσο και ως προς τα φιλοσοφικά και εκπαιδευτικά συστήματα, παραμένει πάντα εντός του πλαισίου του τρίπτυχου ερωτήματος περί Θεού, ανθρώπου και κόσμου. Η θρησκεία προτείνει μια θεοκεντρική ερμηνεία, ενώ η φιλοσοφία και η παιδαγωγική μια ανθρωποκεντρική και κοσμοκεντρική ερμηνεία της σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό και τον κόσμο.

Έτσι, η φιλοσοφία και η παιδαγωγική τοποθετούν τον Θεό, όχι τόσο στο φυσικό κόσμο, αλλά σε μια ακίνητη μεταφυσική υπερβατικότητα, όπως επισημαίνεται στη φιλοσοφία του πνεύματος του Hegel, ή συγγέουν τον Θεό με τον φυσικό κόσμο, όπως συμβαίνει στη φιλοσοφία της φύσης του Schelling. Αντίθετα, στη θρησκεία αναφέρεται η ύπαρξη του φυσικού κόσμου σε ένα προσωπικό Θεό, όπως ο Ιουδαϊσμός, ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ, ή σε μια απρόσωπη υπερφυσική δύναμη, όπως εμφανίζονται οι θεότητες στα απωανατολικά θρησκευόμενα. Οι ανωτέρω διακρίσεις, στην προσέγγιση του κρίσιμου και επίκαιρου ερωτήματος Περί Θεού, καθορίζουν και τη διαφορετική τους απάντηση στα ερωτήματα περί Θεού, περί ανθρώπου και περί κόσμου, των διαφορετικών θρησκευτικών παραδόσεων, όσο και των φιλοσοφικών και εκπαιδευτικών συστημάτων.

Η θεματική της παρούσας έρευνας είναι όχι μόνο επίκαιρη αλλά και ιδιαίτερα σημαντική. Είναι επίκαιρη, καθώς αμφισβητείται με ιδεολογικά κριτήρια όχι μόνο ο ομολογιακός χαρακτήρας του θρησκευτικού μαθήματος, αλλά και η αναγκαιότητά του στα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η παρουσίαση και ανάλυση των πορισμάτων της έρευνας, οδηγεί σε εποικοδομητική σύνθεση που θα είναι προς όφελος της εκπαιδευτικής κοινότητας και θα συμβάλλει

στον εκσυγχρονισμό της διδασκαλίας του ΘΜ με σεβασμό στην ορθόδοξη παράδοση και με γνώμονα τη διασφάλιση της διαφορετικότητας και της ειρήνης.

Παράλληλα, η αναγκαιότητα και η σημαντικότητα της ερευνητικής προβληματικής της παρούσας διατριβής έγκεινται στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προώθηση της ιδέας του γόνιμου διαλόγου μεταξύ των «βιβλικών» μονοθεϊστικών κυρίως θρησκειών με την ορθόδοξη παράδοση.

4.4 Παρουσίαση του ερευνούμενου υλικού και τα τυπικά χαρακτηριστικά του

Το υπό έλεγχο υλικό της παρούσας έρευνας αποτελούν σχολικά βιβλία του Θρησκευτικού Μαθήματος (ΘΜ) της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, τα οποία είναι:

1. Ζούρας, Π., Βούκανου, Μ., Θερμός, Δ., Μαστρομιχαλάκη, Α., Παναγάκης, Α. Θρησκευτικά Γ΄ Δημοτικού. Ο Θεός στη ζωή μας, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»
2. Ζούρας, Π., Θερμός, Δ., Παναγάκης, Α., Βούκανου, Μ., Μαστρομιχαλάκη, Α. Θρησκευτικά Δ΄ Δημοτικού. Η πορεία μας στη ζωή, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».
3. Κορναράκης, Κ., Πρέντος, Κ., π. Γιαννακόπουλος, Δ. Θρησκευτικά Ε΄ Δημοτικού. Οι Χριστιανοί στον αγώνα της ζωής, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας και Εκδόσεων «Διόφαντος».
4. Γούλας, Κ., Δελικωνσταντής, Κ., Κομνηνού, Ι. Θρησκευτικά Στ΄ Δημοτικού. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

4.5 Τα γενικά χαρακτηριστικά του ερευνούμενου υλικού

Τα ερευνούμενα σχολικά εγχειρίδια δεν περιέχουν μεγάλες αποκλίσεις, όπως αυτό καταδεικνύεται από την κοινή δομή τους. Κανένα δεν περιλαμβάνει πρόλογο ή εισαγωγή, η αρχή του υλικού γίνεται με το Πρώτο κεφάλαιο, με την Πρώτη ενότητα, ο διαχωρισμός του περιεχομένου γίνεται σε διακριτά κεφάλαια, τα οποία υποδιαιρούνται σε επιμέρους διδακτικές ενότητες, ο αριθμός των οποίων διαφέρει σε κάθε περίπτωση και η αρίθμησή τους διαφοροποιείται μόνο στο βιβλίο της Ε΄ Δημοτικού. Κοινά στοιχεία των εγχειριδίων αποτελούν το γλωσσάριο και τα περιεχόμενα, σε δύο περιπτώσεις υπάρχουν καταγεγραμμένες οι πηγές του εικονιστικού υλικού (Γ΄ και Δ΄ δημοτικού σχολείου), σε μια περίπτωση υπάρχει κατάλογος των εικόνων (Στ΄ δημοτικού σχολείου), ενώ στο βιβλίο της Ε΄ δημοτικού σχολείου δεν παρατηρούνται ανάλογες αναφορές. Σε κανένα από τα υπό έρευνα σχολικά βιβλία δεν εντοπίζονται βιβλιογραφικές παραπομπές.

Κάθε κεφάλαιο και κάθε ξεχωριστή διδακτική ενότητα περιλαμβάνει ταυτόχρονα κείμενα επιστημονικής γνώσης, τα οποία αναπλαισιώνονται ανάλογα με τον ιδεολογικό, θεματικό και θεωρητικό χαρακτήρα του βιβλίου συνολικά, και περικειμενικά στοιχεία. Συγκεκριμένα, παρατηρούνται σε κάθε περίπτωση αφηγηματικά κείμενα, τα οποία πλαισιώνονται από συνοπτικές αναφορές επιγραμματικής παρουσίασης του περιεχομένου, όπως είναι οι επικεφαλίδες πριν από κάθε παράγραφο (Ε΄), οι πλαγιότιτλοι (Στ΄, Δ΄, Γ΄), οι σύντομες εισαγωγικές φράσεις στην αρχή κάθε ενότητας (Στ΄, Ε΄), οι τονισμένες χρωματικά λέξεις-κλειδιά εντός του κειμένου (Γ΄). Στα βιβλία των δύο πρώτων τάξεων που διδάσκεται το ΘΜ (Γ΄ και Δ΄) υπάρχουν ανακεφαλαιωτικά σημειώματα («Με λίγα λόγια» και «Με μια φράση») στο τέλος των ενότητων, ενώ στις μεγαλύτερες τάξεις αυτά απουσιάζουν.

Τα περικειμενικά στοιχεία των ερευνούμενων βιβλίων του ΘΜ είναι οι Ασκήσεις-Εργασίες στο τέλος κάθε ξεχωριστής διδακτικής ενότητας, που εντοπίζονται στα βιβλία όλων των τάξεων του Δημοτικού, τα παραθέματα πηγών, τα οποία είναι

κείμενα και περικοπές και παρατηρούνται σχεδόν σε κάθε κεφάλαιο και σε κάθε ενότητα και στις τέσσερις τάξεις, οι εικόνες, που μπορεί να είναι σκίτσα, χάρτες, φωτογραφίες, ζωγραφικοί πίνακες, διαγράμματα, απεικονίσεις κ.ά. σχεδόν σε κάθε κεφάλαιο, σε κάθε ενότητα και στις τέσσερις τάξεις, οι λεζάντες, οι οποίες συνοδεύουν εικόνες ή πηγές, συνοψίζουν ή επεξηγούν το περιεχόμενο της προηγούμενης αφήγησης, αναλύουν ή περιγράφουν το κεντρικό νόημα της ενότητας ή του κεφαλαίου.

Το υλικό και οι στόχοι των τεσσάρων ερευνημένων εγχειριδίων ξεχωριστά αποτυπώνεται ως εξής:

1. Ζούρας, Π., Βούκανου, Μ., Θερμός, Δ., Μαστρομιχαλάκη, Α., Παναγάκης, Α. Θρησκευτικά Γ' Δημοτικού. Ο Θεός στη ζωή μας. Το βιβλίο αριθμεί 130 σελίδες, χωρίζεται σε οκτώ (8) κεφάλαια, υποδιαιρούμενα σε σαράντα τρεις (43) διδακτικές ενότητες με συνεχόμενη αρίθμηση. Περιέχει Γλωσσάρι, Πηγές Εικονιστικού Υλικού και Περιεχόμενα. Στο Α' Κεφάλαιο «Ο Θεός είναι μαζί μας» στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές ότι ο αγαθός Θεός αγαπά τα δημιουργήματά του και τον άνθρωπο, του οποίου ευλογεί τη ζωή. Στο Β' Κεφάλαιο «Το δώρο της ζωής» στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές ότι ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο και ότι λόγω της αγαθότητάς Του, είναι στοργικός απέναντι σε όλα του τα δημιουργήματα. Στο Γ' Κεφάλαιο «Η ζωή θέλει αγάπη και προσπάθεια» στόχος είναι να αντιληφθούν οι μαθητές ότι ο Θεός στηρίζει τον άνθρωπο σε όλη του τη ζωή και ότι τον βοηθά να ξεπεράσει τις δύσκολες καταστάσεις που συναντά στην πορεία της ζωής του. Στο Δ' Κεφάλαιο «Με το Χριστό αλλάζει η ζωή» στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές την Παναγία και να αντιληφθούν την υπέρτατη αξία του γεγονότος της γέννησης του Χριστού, ως απόδειξη της αγαθότητας του Θεού και της αγάπης που τρέφει για το δημιούργημά Του. Στο Ε' Κεφάλαιο «Η χαρά στη ζωή» στόχος είναι να μελετήσουν και να μάθουν οι μαθητές την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση και τις γιορτές, να αντιληφθούν και να κατανοήσουν τη μεγάλη σημασία των μυστηρίων στη ζωή της Εκκλησίας. Στο Στ' Κεφάλαιο «Η ζωή με τους γύρω μας» στόχος είναι να έρθουν σε επαφή οι μαθητές με τη ζωή της Εκκλησίας. Στο Ζ' Κεφάλαιο «Τα Πάθη και η Ανάσταση του Χριστού» στόχος είναι κατανοήσουν οι μαθητές ότι τα Πάθη και η Ανάσταση του Χριστού αποτελούν την υπέρτατη ένδειξη αγάπης του Θεού προς τον άνθρωπο και τα κορυφαία γεγονότα του Χριστιανισμού και να συνειδητοποιήσουν

ότι το Πάσχα αποτελεί τη μεγαλύτερη γιορτή του Ορθόδοξου δόγματος. Στο Η΄ Κεφάλαιο «Γιορτές μετά το Πάσχα» στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές τα γεγονότα και τις γιορτές που ακολουθούν τον εορτασμό του Πάσχα⁴⁷².

2. Ζούρας, Π., Θερμός, Δ., Παναγάκης, Α., Βούκανου, Μ., Μαστρομιχαλάκη, Α. Θρησκευτικά Δ΄ Δημοτικού. Η πορεία μας στη ζωή. Το εγχειρίδιο αριθμεί 114 σελίδες συνολικά, χωρίζεται σε επτά (7) κεφάλαια, υποδιαιρούμενα σε τριάντα οκτώ (38) διδακτικές ενότητες με συνεχόμενη αρίθμηση. Περιέχει Γλωσσάρι, Πηγές εικονιστικού υλικού και Περιεχόμενα. Στο Α΄ Κεφάλαιο «Το ξεκίνημα» στόχος είναι να μελετήσουν οι μαθητές τη χριστιανική ζωή που οδηγεί στον Θεό. Στο Β΄ Κεφάλαιο «Αυτοί που έδειξαν και βάδισαν το δρόμο» στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές τη ζωή των Προφητών από τις αναφορές του Ευαγγελίου. Στο Γ΄ Κεφάλαιο «Νέος δρόμος, καινούρια ζωή» στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές τους Αγίους και να μάθουν για τη ζωή τους. Στο Δ΄ Κεφάλαιο «Συνεχίζουμε όλοι μαζί» στόχος είναι να έρθουν σε επαφή οι μαθητές με τον χώρο του ναού και να τον εκτιμήσουν ως σημείο συνάντησης των πιστών. Στο Ε΄ Κεφάλαιο «Στην πορεία ξεπερνάμε τα εμπόδια» στόχος είναι να κατανοήσουν οι μαθητές ότι η πίστη στον Θεό τους ενδυναμώνει για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες της ζωής. Στο Στ΄ Κεφάλαιο «Η Εκκλησία πορεύεται σε όλο τον κόσμο» στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές της έννοια και τη σημασία της ιεραποστολής. Στο Ζ΄ Κεφάλαιο «Επίκαιρα» στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές τα εξέχοντα γεγονότα της χριστιανοσύνης και της Ορθοδοξίας μέσα από το επίσημο Εορτολόγιο της Εκκλησίας της Ελλάδας⁴⁷³.

3. Κορναράκης, Κ., Πρέντος, Κ., π. Γιαννακόπουλος, Α. Θρησκευτικά Ε΄ Δημοτικού. Οι Χριστιανοί στον αγώνα της ζωής. Το βιβλίο αριθμεί 130 σελίδες συνολικά, χωρίζεται σε έξι (6) κεφάλαια, υποδιαιρούμενα σε τριάντα έξι (36) ξεχωριστές διδακτικές ενότητες με ασυνεχή αρίθμηση. Περιέχει Γλωσσάριο και Περιεχόμενα. Στο Α΄ Κεφάλαιο «Οι αγώνες στη ζωή μας» στόχος είναι να αντιληφθούν και να κατανοήσουν οι μαθητές ότι η τήρηση των κανόνων συμβάλλει

⁴⁷² Ζούρας, Π., Βούκανου, Μ., Θερμός, Δ., Μαστρομιχαλάκη, Α., Παναγάκης, Α. Θρησκευτικά Γ΄ Δημοτικού, Ο Θεός στη ζωή μας. Βιβλίο Δασκάλου. Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», σ.7

⁴⁷³ Ζούρας, Π., Θερμός, Δ., Παναγάκης, Α., Βούκανου, Μ., Μαστρομιχαλάκη, Α. Θρησκευτικά Δ΄ Δημοτικού, Η πορεία μας στη ζωή. Βιβλίο Δασκάλου. Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», σ.7

στην επίτευξη του κοινωνικού αγώνα. Στο Β΄ Κεφάλαιο «Αγωνιστές και μάρτυρες» στόχος είναι να κατανοήσουν οι μαθητές ότι οι Απόστολοι είναι συνεχιστές του έργου του Χριστού με τη συμβολή του Αγίου Πνεύματος. Στο Γ΄ Κεφάλαιο «Αγώνας για την αλλαγή του εαυτού μας» στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές το θαύμα της θεραπείας του δαιμονισμού. Στο Δ΄ Κεφάλαιο «Αγώνες για έναν κόσμο ανθρωπινότερο» στόχος είναι να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές το μέγεθος της ευθύνης που φέρουν όλοι οι άνθρωποι, ατομικά και συλλογικά, για την προστασία του περιβάλλοντος. Στο Στ΄ Κεφάλαιο «Επίκαιρα» στόχος είναι να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν οι μαθητές το σημαντικό έργο των Αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁴⁷⁴.

4. Γούλας, Κ., Δεληκωνσταντής, Κ., Κομνηνού, Ι. Θρησκευτικά Στ΄ Δημοτικού. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας. Το εγχειρίδιο αριθμεί 130 σελίδες συνολικά, χωρίζεται σε επτά (7) κεφάλαια, υποδιαιρούμενα σε τριάντα επτά (37) ξεχωριστές διδακτικές ενότητες με συνεχόμενη αρίθμηση. Περιέχει Γλωσσάριο, Κατάλογο Εικόνων και Περιεχόμενα. Στις Ενότητες 1-3 στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές τους τρόπους που οι άνθρωποι διαχρονικά αναζητούν την αλήθεια και να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα της κατάκτησής της. Στις Ενότητες 3 και 16 στόχος είναι να αντιληφθούν οι μαθητές ότι η αλήθεια που αναζητά ο άνθρωπος μπορεί να είναι ένα Πρόσωπο και όχι κάποιες θεωρητικές αξίες. Στις Ενότητες 4, 9 και 13 στόχος είναι να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές το ανεκτίμητης αξίας έργο του Χριστού. Στις Ενότητες 5-8 στόχος είναι να γνωρίσουν οι μαθητές τα κείμενα της Αγίας Γραφής. Στις Ενότητες 7, 24, 27-29 και 35-37 στόχος είναι να έρθουν σε επαφή και να γνωρίσουν οι μαθητές τον πλούτο της Ορθόδοξης εκκλησιαστικής παράδοσης. Στις Ενότητες 11, 22 και 25 στόχος είναι να κατανοήσουν οι μαθητές ότι εντός της Εκκλησίας οι άνθρωποι ενδυναμώνονται και δημιουργούν ισχυρούς δεσμούς με τους συνανθρώπους τους. Στην Ενότητα 26 στόχος είναι να κατανοήσουν οι μαθητές ότι η ζωή στην Εκκλησία παρέχει στον άνθρωπο ψυχική και συναισθηματική ισορροπία και ηρεμία. Στις Ενότητες 17-19 στόχος είναι να αναγνωρίσουν και εκτιμήσουν τον θεσμό των Συνόδων για την Εκκλησία. Στις Ενότητες 30-33 στόχος είναι να έρθουν

⁴⁷⁴ Κορναράκης, Κ., Πρέντος, Κ., π. Γιαννακόπουλος, Δ. Θρησκευτικά Ε΄ Δημοτικού. Οι Χριστιανοί στον αγώνα της ζωής. Βιβλίο Δασκάλου. Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», σ.7

σε επαφή και να κατανοήσουν οι μαθητές τη διαφορετικότητα των άλλων λαών και των άλλων θρησκειών⁴⁷⁵.

⁴⁷⁵ Γούλας, Κ. Δεληκωνσταντής, Κ., Κομνηνού, Ι. Θρησκευτικά Στ' Δημοτικού. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας. Βιβλίο Δασκάλου, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», σ.7

4.6 Οι σκοποί του ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ για το θρησκευτικό μάθημα στο δημοτικό σχολείο

Το τότε Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, και νυν Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, το 2002 δημοσίευσε το ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ για την υποχρεωτική εκπαίδευση εννεαετούς φοίτησης. Πρόκειται για μια σαφή προσπάθεια εκσυγχρονισμού της Εκπαίδευσης από πλευράς Υπουργείου Παιδείας, στην οποία για πρώτη φορά συμπεριλαμβάνεται η έννοια της πολυπολιτισμικότητας. Συγκεκριμένα για το ΘΜ, εκτός από την έκδηλη τάση σεβασμού του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της κοινωνίας, εισάγονται διδακτικές ενότητες με θεματική προσανατολισμένη στις άλλες μεγάλες θρησκείες και δόγματα, όπως είναι ο Ρωμαιοκαθολικισμός, ο Προτεσταντισμός, ο Ισλαμισμός και ο Ιουσαϊσμός. Στα πλαίσια του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών, τα σχολικά βιβλία που συντάχθηκαν το διάστημα 2003-2006, χαρακτηρίζονται για την εστίασή τους εκτός από τις θεμελιώδεις αλήθειες της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης και τις αξίες της Εκκλησίας της Ελλάδας, στην έννοια του σεβασμού στην ετερότητα, του θρησκευτικού άλλου, της ελευθερίας της πίστης. Επίσης, στο ίδιο πλαίσιο συντάχθηκαν βιβλία εκπαιδευτικού⁴⁷⁶.

Παράλληλα με τον απώτερο σκοπό του ΘΜ, που είναι η διαμόρφωση ελεύθερων, αυτενεργών και αυτόνομων ατόμων και μελλοντικών πολιτών, μέσω της επιμέρους στοχοθέτησης, προβάλλεται η πανανθρώπινη αξία της ελευθερίας, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, τόσο από θρησκευτική όσο και από πολιτική άποψη⁴⁷⁷. Μέσω της διδασκαλίας του ΘΜ στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στοχεύεται:

- Η κατάκτηση γνώσεων γύρω από την Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη και παράδοση.
- Στη απόκτηση θρησκευτικής συνείδησης.
- Στην εκτίμηση της σημασίας του χριστιανισμού και της συμβολής του στον ελληνικό και ευρωπαϊκό πολιτισμό.
- Στην καλλιέργεια της ελεύθερης έκφρασης.
- Στη συνειδητοποίηση της ύπαρξης άλλων θρησκειών.
- Στην κριτική προσέγγιση των αρχών, των πεποιθήσεων και των στάσεων των ξεχωριστών θρησκειών.

⁴⁷⁶ (ΔΕΠΠΣ) και (ΑΠΣ), ό.π. σ.7

⁴⁷⁷ (ΔΕΠΠΣ) και (ΑΠΣ), ό.π., σ.136

- Στη γνωστοποίηση των εννοιών, των αξιών και των συμβόλων της Ορθοδοξίας.
- Στη συνειδητοποίηση της αγαθότητας του Θεού και της αγάπης που τρέφει για τον άνθρωπο.
- Στην εκτίμηση του επίκαιρου κοινωνικού και πολιτιστικού χαρακτήρα του Ευαγγελίου.
- Στην απόκτηση πνεύματος σεβασμού και αλληλεγγύης των θρησκευτικών ιδιαιτεροτήτων.
- Στην καλλιέργεια αισθήματος σεβασμού της εθνικής και της παγκόσμιας θρησκευτικής και της πολιτιστικής κληρονομιάς.
- Στη συνειδητοποίηση της σημασίας της ενεργής συμμετοχής στην εκκλησιαστική ζωή.
- Στη συνειδητοποίηση και στην ευαισθητοποίηση για τα κοινωνικά προβλήματα της ανθρωπότητας.
- Στην καλλιέργεια του αισθήματος της ευθύνης για την προστασία του κόσμου⁴⁷⁸.

⁴⁷⁸ (ΔΕΠΠΣ) και (ΑΠΣ), ό.π., σ.140

Κεφάλαιο 5^ο

Αποτελέσματα της έρευνας

5.1 Αναλυτικά Αποτελέσματα

Αναφορές σε γεγονότα, σε πρόσωπα, σε διηγήσεις των ιερών βιβλίων της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης υπάρχουν και στα τέσσερα υπό έρευνα εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου, τα οποία συντάχθηκαν σύμφωνα με το νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών του 2002-2003, και διανθίζονται από συμβάντα και παραδείγματα της καθημερινής ζωής των παιδιών, προκειμένου να προαχθεί ο βιωματικός χαρακτήρας του θρησκευτικού μαθήματος. Οι στόχοι των ενοτήτων έχουν σαφή παιδαγωγικό προσανατολισμό, που κινούνται γύρω από τις θεμελιώδεις αρχές και αξίες της χριστιανοσύνης, και προσεγγίζουν συνοπτικά αλλά ουσιαστικά τα βασικά στοιχεία που αποδίδουν τον βασικό θεολογικό πυρήνα του δόγματος. Η μελέτη της παρούσας διατριβής επικεντρώνεται στον εντοπισμό των κειμενικών και περικειμενικών στοιχείων των ενοτήτων των εγχειριδίων που αναφέρονται στο Περί Θεού ερώτημα, με τους τρεις βασικούς του άξονες, οι οποίοι έχουν αναλυθεί στο κεφάλαιο της Μεθοδολογίας.

Η εξέταση της ερευνούμενης ύλης και η ταξινόμησή της γίνεται βάσει των τριών προαναφερθέντων αξόνων του κεντρικού ερωτήματος της διατριβής, συνεπώς, ο διαχωρισμός των αναλύσεων γίνεται στις τρεις κατηγορίες: α) οι αναφορές στον Θεό καθ' εαυτόν, β) οι αναφορές στον Θεό και Άνθρωπος και γ) οι αναφορές στον Θεό και Κόσμος. Η ανωτέρω κατηγοριοποίηση ακολουθείται για την αποτελεσματικότερη εξέταση του υλικού και εξυπηρετεί τις άμεσες ανάγκες της παρούσας ερευνητικής μελέτης. Μέσω αυτής, ο ερευνητής ευελπιστεί να πετύχει μια ολιστική, σφαιρική και πλήρη παρουσίαση του υλικού υπό το θεωρητικό πρίσμα της ερευνητικής προβληματικής, προκειμένου να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα και να τεθούν οι βάσεις για την επεκτασιμότητα της έρευνας.

A. Ο Θεός καθ' Εαυτόν

Βιβλίο Γ' τάξης του δημοτικού σχολείου

Στην πρώτη ενότητα του πρώτου κεφαλαίου *Ο Αγιασμός στο σχολείο μας*, του πρώτου υπό εξέταση εγχειριδίου της Γ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου, *Ο Αγιασμός στο*

σχολείο μας⁴⁷⁹, «ο ιερέας παρακαλεί τον Θεό να δίνει υγεία, δύναμη και καθαρό μυαλό στα παιδιά και στους δασκάλους» και δίνεται έμφαση στο σύμβολο του Σταυρού, το οποίο παραπέμπει στην Θεία Οικονομία, δηλαδή στη θυσία του Θεανθρώπου για τη σωτηρία του ανθρώπου από την αμαρτία. «όταν λοιπόν αρχίζουμε κάτι καινούριο ζητάμε τη βοήθεια του Θεού. Στην πρώτη αυτή ενότητα του βιβλίου, όπου για πρώτη φορά έρχονται οι μαθητές σε επαφή με το ΘΜ γνωρίζουν τις θεμελιώδεις αλήθειες, ότι ο Θεός έχει προνοήσει μέσω των ενεργειών του να σώσει τον άνθρωπο από το τέλμα της αμαρτίας και ότι ο σταυρός αποτελεί το υπέρτατο σύμβολο του Χριστιανισμού. Το κεντρικό νόημα της ενότητας είναι ότι ο Θεός είναι πανταχού παρών και ότι συμπαρίσταται τον άνθρωπο σε κάθε περίπτωση για να του δίνει δύναμη και φώτιση. Ιδίως σε κάθε αρχή, απαραίτητη είναι η παρουσία του Δημιουργού, καθώς όπως Αυτός μας έθεσε σε λειτουργία μαζί με τον κτιστό κόσμο συνολικά, έτσι θα θέσει σε λειτουργία το νέο που θα ξεκινήσουν οι άνθρωποι⁴⁸⁰.

Στη δεύτερη ενότητα *Ο σταυρός, το σύμβολο των Χριστιανών*⁴⁸¹, γίνεται η επεξήγηση που έλειπε από την προηγούμενη ενότητα περί της σημασίας του συμβόλου του σταυρού. Ο σταυρός συμβολίζει τη θυσία του Θεανθρώπου, του Θεού Λόγου, και δηλώνεται ότι η πράξη της σταύρωσης αποτελεί την υπέρτατη ένδειξη αγάπης του Ιησού Χριστού «προσφέροντας ο Χριστός τη ζωή του για χάρη μας, φανέρωσε πόσο πολύ μας αγαπά». Στην τρίτη ενότητα *Ο Θεός είναι κοντά μας*⁴⁸², Για πρώτη φορά τα παιδιά έρχονται σε επαφή με την έννοια της «Βασιλείας του Θεού», όπου ο Χριστός δεν θα πρέπει να συγχέεται με έναν κοσμικό βασιλιά, ο οποίος είναι απρόσιτος. Στη βασιλεία του Θεού έχουν θέση όλοι οι άνθρωποι που θα συνειδητοποιήσουν ότι με την αγάπη, την ευτυχία, την εμπιστοσύνη ο κόσμος απομακρύνεται από την αμαρτία, τη φθορά και τον θάνατο. Με τη βασιλεία του Θεού ο κτιστός κόσμος γίνεται καινούριος. Ο Χριστός αγαπά ιδιαίτερα τα μικρά παιδιά γιατί είναι αθώα και αγνά⁴⁸³. Το βασικό νόημα της ενότητας είναι ότι ο Χριστός αγαπά τα παιδιά που είναι αθώα,

⁴⁷⁹ Ζούρας, Π., Βούκανου, Μ. Θερμός, Δ., Μαστρομιχαλάκη, Α., Παναγάκης, Α. *Θρησκευτικά Γ' Δημοτικού. Ο Θεός στη ζωή μας*. Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος». Βιβλίο μαθητή, σ.8

⁴⁸⁰ Βιβλίο μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.10

⁴⁸¹ Βιβλίο μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.11

⁴⁸² Βιβλίο μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.14

⁴⁸³ Βιβλίο μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.15

άρα θα πρέπει όλοι να έχουμε αθώα καρδιά γεμάτη αγάπη, άρα θα πρέπει και τα παιδιά με τη σειρά τους να του δείξουν την αγάπη τους, αυτό τους ζητάται από τη δραστηριότητα της σελίδας 15. Μόνο μέσω της αγάπης θα γνωρίσουν οι άνθρωποι τη βασιλεία του Θεού⁴⁸⁴.

Στην τέταρτη ενότητα *Η προσευχή είναι επικοινωνία με τον Θεό*⁴⁸⁵, ο Θεός είναι ο σπλαχνικός Πατέρας και Δημιουργός και δηλώνεται ότι «... γνωρίζουμε ότι ο Θεός νοιάζεται για μας και μας βοηθάει», ενώ στην πρώτη ενότητα *Ο Δαβίδ δοξολογεί τον Θεό*⁴⁸⁶ του δεύτερου κεφαλαίου του εγχειριδίου *Το δώρο της ζωής*, μέσα από τη βιβλική αφήγηση για τον βασιλιά Δαβίδ, καταδεικνύεται το πνεύμα που πρέπει να διαπνέει τους καλούς χριστιανούς και ότι ο σπλαχνικός Θεός αναγνωρίζει τη μετάνοια και είναι διατεθειμένος να βοηθήσει και να υποστηρίξει τα κτιστά του δημιουργήματα⁴⁸⁷. Στη δεύτερη ενότητα *Ο θαυμαστός μας κόσμος*⁴⁸⁸, εισάγεται η έννοια του Θεού Δημιουργού, ο οποίος είναι ο μοναδικός και αδιαμφισβήτητος δημιουργός του «θαυμαστού» κτιστού μας κόσμου. «Με σοφία του Θεού, που δημιούργησε έναν τόσο θαυμαστό και όμορφο κόσμο». Σε αυτό το σημείο έχουμε όχι μόνο τον σπλαχνικό, αγαθό και γεμάτο αγάπη Θεό, αλλά έχουμε και τον σοφό Δημιουργό, που προνόησε να κατασκευάσει έναν άρτιο και ισορροπημένο κόσμο, όπου όλα πρέπει να λειτουργούν στην εντέλεια προκειμένου να μη δημιουργούνται προβλήματα, που θέτουν σε κίνδυνο τη σωτηρία του κτιστού κόσμου και των όντων. Όλα έχουν δημιουργηθεί από τον έναν και υπερβατικό Θεό με πλήρη σοφία. Όλα είναι δημιουργήματά του « όλα όσα υπάρχουν στον κόσμο γύρω μας, τα έχει δημιουργήσει εκείνος με φροντίδα και αγάπη»⁴⁸⁹. Μέσα από την περικειμενική ετυμολογική προσέγγιση της λέξης «ισορροπία»⁴⁹⁰, δηλώνεται και πάλι το μεγαλείο του ένα και μοναδικού Θεού Δημιουργού, ο οποίος «ζύγισε, δηλαδή σκέφτηκε, σχεδίασε και πραγματοποίησε τα πάντα, ώστε να λειτουργούν τέλεια και να βοηθούν στην αρμονική λειτουργία όλης της φύσης»⁴⁹¹. Το κεντρικό νόημα της ενότητας είναι ότι ο Θεός είναι πάνσοφος, ο οποίος δημιούργησε τον όμορφο και θαυμαστό κόσμο.

⁴⁸⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.15

⁴⁸⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.16

⁴⁸⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.20

⁴⁸⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.21

⁴⁸⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.22

⁴⁸⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.22

⁴⁹⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.23

⁴⁹¹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.23

Στην τρίτη ενότητα του ίδιου κεφαλαίου *Ο Θεός φροντίζει όλα τα πλάσματά του*⁴⁹² ο Θεός είναι ο αδιαμφισβήτητος Δημιουργός του κτιστού κόσμου και των κτιστών όντων, που εφορμάται από τη βαθειά αγάπη για τα δημιουργήματά Του, και είναι Αυτός που έδωσε αρχικά και εξακολουθεί να δίνει το δώρο της ζωής σε όλα τα όντα. Είναι και πάλι ο σπλαχνικός Θεός, που ποτέ δεν εγκαταλείπει τα δημιουργήματά Του, και που παρέχει πάντα βοήθεια σε όλα τα όντα που έχουν ανάγκη από αγάπη και προστασία. Έτσι και ο άνθρωπος, που έχει δημιουργηθεί κατ' εικόνα του Θεού Δημιουργού του, επιβάλλεται να επιδεικνύει «σε όλους και σε όλα την αγάπη του!»⁴⁹³. Μόνο μέσω της αγάπης, ο κόσμος θα διατηρηθεί σε αρμονία και ισορροπία. Στην τέταρτη ενότητα *Η γέννηση ενός παιδιού είναι δώρο στην οικογένεια*⁴⁹⁴, για πρώτη φορά εισάγεται η έννοια του θαύματος, του μικρού ή του μεγάλου, που ουσιαστικά αποτελούν ενέργειες του ίδιου του Θεού στον κτιστό κόσμο. Η γέννηση της ζωής είναι το μεγαλύτερο δώρο του Θεού στον κόσμο, είναι η θεμελιώδης ενέργειά Του και αποτελεί την ασφαλέστερη απόδειξη της ύπαρξης του, της δύναμής του, του μεγαλείου του και της αγάπης του «το θαύμα της γέννησης είναι ένα μεγάλο δώρο του Θεού, η ζωντανή απόδειξη της αγάπης και της δύναμής του, είναι η επιβεβαίωση ότι η ζωή συνεχίζεται»⁴⁹⁵. Η αγάπη για τη ζωή που γεννιέται συνεπάγεται την αγάπη για τη ζωή εν γένει και για τον Δημιουργό της. Στην ίδια ενότητα, υπάρχει περικειμενική βιβλική πηγή, που αναφέρεται στο γεγονός της γέννησης του Ισαάκ από τον Αβραάμ και τη Σάρα. Σε αυτό, ο Θεός εμφανίζεται ως πανταχού παρών που και πάλι αφουγκράζεται τις επιθυμίες των ευσεβών ανθρώπων που δεν παύουν να πιστεύουν και να πιστεύουν σε αυτόν. Έτσι ο Θεός, που αναφέρεται ως παντοδύναμος πραγματοποίησε την επιθυμία τους «χαρά και γέλιο μου έδωσε ο Κύριος. Ποιος θα φανταζόταν ότι θα μπορούσα να γεννήσω παιδί στα γεράματά μου;»⁴⁹⁶. Στη τελευταία ενότητα του κεφαλαίου *Όλα τα παιδιά του κόσμου είναι αδέρφια*⁴⁹⁷, επαναλαμβάνεται η αλήθεια ότι παιδί που έρχεται στον κόσμο οφείλεται στη βούληση του Θεού, αποτελεί δώρο Του και είναι υπέρτατη εκδήλωση της ενέργειάς του. Η γέννηση, εκτός από το θαύμα της ζωής, χαρίζει ευτυχία και χαρά στην οικογένεια.

⁴⁹² Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.24

⁴⁹³ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.24

⁴⁹⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.26

⁴⁹⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.26

⁴⁹⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.27

⁴⁹⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.29

Στην πρώτη ενότητα *Ο άνθρωπος συνεργάτης του Θεού*⁴⁹⁸ του τρίτου κεφαλαίου του εγχειριδίου *Η ζωή θέλει αγάπη και προσπάθεια*, γίνεται εκ νέου αναφορά στο ζήτημα της δημιουργίας του κτιστού κόσμου και των κτιστών όντων, συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπου από τον Θεό. Επισημαίνεται και πάλι ότι κινητήρια δύναμη για τη δημιουργία υπήρξε η αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο. Στη δεύτερη ενότητα *Χαρίσματα του ανθρώπου*⁴⁹⁹, αφού οι μαθητές αντιλήφθηκαν εν νέου ότι μοναδικός δημιουργός της πλάσης είναι ο Θεός και έμαθαν τις λεπτομέρειες που αφορούν στη δημιουργία του ίδιου του ανθρώπου, συνειδητοποιούν τις διαφορές που έχει το ανθρώπινο είδος με τα υπόλοιπα κτιστά δημιουργήματα του Θεού και ανακαλύπτουν τους λόγους της ανωτερότητάς του, ως προς τα χαρίσματα. Αυτά, αποτελούν δώρα του Θεού προς τους ανθρώπους, για τους οποίους αισθάνεται βαθειά αγάπη και που τους καθιστούν ξεχωριστούς. Το βασικό νόημα της παρούσας ενότητας είναι ότι «ο Θεός μας προίκισε με ξεχωριστά χαρίσματα που καλλιεργούμε για το καλό το δικό μας και των άλλων»⁵⁰⁰.

Στην τρίτη ενότητα *Ο Θεός ευλογεί τη δημιουργική εργασία*⁵⁰¹ του ίδιου κεφαλαίου, καθίσταται σαφές ότι ο Θεός είναι αυτός που έχει διαμοιράσει τα χαρίσματα και τα εφόδια των ανθρώπων, οι οποίοι πρέπει από τη μια να είναι ευγνώμονες για τα όσα έχουν λάβει από Αυτόν και από την άλλη να προσπαθούν με προσωπικές ενέργειες να τα αναπτύξουν και να τα εξελίσουν. Στην τέταρτη ενότητα *Όταν η ζωή μας κινδυνεύει*⁵⁰², μέσω αναφορών σε γεγονότα της Αγίας Γραφής, καταγράφονται περιπτώσεις εκδήλωσης των ενεργειών του Θεού προς τους ανθρώπους, σε καταστάσεις δυστυχίας, λύπης, απελπισίας, κακουχιών και δυσκολιών. Ο πανάγαθος και σπλαχνικός Θεός δεν αφήνει ποτέ τα δημιουργήματά του αβοήθητα και χωρίς την υποστήριξη ή τη πρόνοιά του. Στις βιβλικές καταγραφές, οι ενέργειές αυτές ταυτίζονται με τη φανέρωση των θαυμάτων, ενώ στο περικειμενικό υλικό της ενότητας αναφέρονται δύο περιστατικά, το ένα από την εποχή του Χριστού και το άλλο από τη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας. Και αυτές οι δύο αναφορές αναφέρονται σε θαύματα, δηλαδή σε άμεσες ενέργειες της παντοδυναμίας του υπέρτατου Θεού στον κτιστό κόσμο των ανθρώπων. Το κεντρικό νόημα της ενότητας είναι ότι στις πιο

⁴⁹⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.34

⁴⁹⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.36

⁵⁰⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.37

⁵⁰¹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.38

⁵⁰² Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.41

δύσκολες στιγμές της ζωής των ανθρώπων ο Θεός φανερώνεται και προσφέρει άμεσα τη βοήθειά του⁵⁰³.

Στην πέμπτη ενότητα *Οι σχέσεις με τους άλλους και με τον Θεό*⁵⁰⁴ του ίδιου κεφαλαίου, γίνεται και πάλι λόγος για τις θείες ενέργειες στη ζωή των ανθρώπων, που εκδηλώνονται με προστασία σε περιπτώσεις κινδύνου, με ανακούφιση σε περιπτώσεις πόνου και δυστυχίας, με πρόνοια σε καταστάσεις κακουχιών. Παράλληλα, ο Θεός «μας λέει και τι να κάνουμε, για να ζούμε μεταξύ μας αρμονικά και ειρηνικά, μας δίνει οδηγίες, χωρίς όμως να μας υποχρεώνει να τις ακολουθούμε, αν δεν θέλουμε. Συνεπώς, η παράδοση των Δέκα Εντολών αποτελεί ακόμα μια φανέρωση του θεού στους ανθρώπους⁵⁰⁵. Στην έκτη ενότητα *Η κιβωτός της αγάπης*⁵⁰⁶, το βιβλικό γεγονός της κιβωτού του Νώε, περιγράφεται ακόμα μια άμεση φανέρωση του Θεού στον άνθρωπο. Περικειμενικά αναφέρεται ότι «στην ιστορία της Κιβωτού του Νώε ο Θεός μοιάζει με τον βοσκό που νοιάζεται για όλα τα πρόβατά του. Όταν, όμως, εξαιτίας μιας αρρώστιας αρχίζουν να πεθαίνουν το ένα μετά το άλλο, τότε εκείνος προσπαθεί να σώσει έστω και το τελευταίο βγάζοντάς το από το κοπάδι. Έτσι ο Θεός ξεχώρισε τον Νώε και την οικογένειά του, που δεν είχαν γίνει σκληροί και άδικοι. Μαζί μ' αυτούς θα σωζόταν και η αγάπη και θα γινόταν μια καινούρια αρχή για ένα κόσμο ειρηνικό και δίκαιο»⁵⁰⁷. Το κεντρικό νόημα της ενότητας είναι ότι, όταν ο άνθρωπος απομακρύνεται από τον Θεό, απειλεί τον εαυτό του και τον κόσμο. Τότε ο Θεός φανερώνεται, ενεργεί και παρεμβαίνει για να σώσει όλα τα κτιστά του δημιουργήματα.

Στη τελευταία ενότητα *Η εμπιστοσύνη στον Θεό*⁵⁰⁸ του τρίτου κεφαλαίου, μέσα από το βιβλικό γεγονός της θυσίας του Αβραάμ, ο Θεός και πάλι εμφανίζεται ως πανταχού παρών, που συνδιαλέγεται με τον πιστό Αβραάμ μέσω των προσευχών του δεύτερου, αλλά και άμεσα λίγο πριν ολοκληρώσει το τέχνασμα-θυσία που τον «ανάγκασε» ο Θεός να διαπράξει. Το μεγαλείο της πίστης του Αβραάμ καταδεικνύει ότι ο Θεός δεν θέλει τη θυσία των ανθρώπων, καθότι είναι σπλαχνικός νιώθει απέραντη αγάπη για τα κτιστά του δημιουργήματα, αλλά επιθυμεί την ολοκληρωτική

⁵⁰³ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.43

⁵⁰⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.44

⁵⁰⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.46

⁵⁰⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.47

⁵⁰⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.49

⁵⁰⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.50

και ολοσχερή «θυσία» της καρδιάς τους, που στην πραγματικότητα είναι η πλήρης και τυφλή εμπιστοσύνη και αγάπη τους⁵⁰⁹.

Στην πρώτη ενότητα *Παναγία, η μητέρα του Χριστού*⁵¹⁰ του τέταρτου κεφαλαίου *Με τον Χριστό αλλάζει η ζωή*, ανακεφαλαιώνονται τα όσα προηγήθηκαν «...μιλήσαμε για τη φροντίδα και την αγάπη του Θεού προς τη δημιουργία και τον άνθρωπο. Αυτή η αγάπη φαίνεται ακόμη περισσότερο με τον ερχομό του Μεσσία, του Σωτήρα των ανθρώπων, του Ιησού Χριστού». «Ο Θεός δεν θ' αφήσει τους ανθρώπους μόνους, θα στείλει εκείνον, τον Λυτρωτή που θα τους συμφιλιώσει πάλι με τον Θεό και θα τους χαρίσει ξανά τον Παράδεισο»⁵¹¹. Στη δεύτερη ενότητα *Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου*⁵¹², οι μαθητές έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή με το Άγιο Πνεύμα, στο γεγονός του ευαγγελισμού της Θεοτόκου «το Άγιο Πνεύμα θα έρθει πάνω σου και η δύναμη του Θεού θα σε σκεπάσει. Γι' αυτό και το Άγιο Πνεύμα, που θα γεννήσεις θα είναι ο Υιός του Θεού... Για τον Θεό τίποτα δεν είναι ακατόρθωτο»⁵¹³.

Στην τρίτη και προτελευταία ενότητα του ίδιου κεφαλαίου *Ο Χριστός γεννιέται*⁵¹⁴, οι μαθητές μαθαίνουν ότι με τη γέννησή του ο Ιησούς Χριστός, κατέβηκε στη γη, δηλαδή στον κόσμο και των κτιστών όντων, ο Βασιλιάς των Ουρανών, δηλαδή ο ένας και μοναδικός υπέρτατος Θεός, που βρίσκεται στον κόσμο του υπερβατού, δηλαδή στον άκτιστο. Με τη γέννηση του Χριστού, δοξάζεται ο ύψιστος Θεός, γιατί ήρθε στη γη ειρήνη και οι άνθρωποι χαίρονται για τη σωτηρία τους. Με την σάρκωση του Θεού Λόγου και την έλευση του Θεανθρώπου στον κόσμο των ανθρώπων, που αποτελεί την υπέρτατη ένδειξη αγάπης του Πατέρα Θεού προς τα κτιστά του δημιουργήματα, οι άνθρωποι γνώρισαν το φως της γνώσης, είδαν τον ήλιο της δικαιοσύνης και κατάλαβαν ότι ο Χριστός είναι το θείο φως⁵¹⁵. Το κεντρικό νόημα της συγκεκριμένης ενότητας είναι ότι η γέννηση του Χριστού και η σάρκωση του Υιού Λόγου, η οποία φυσικά δεν κατονομάζεται έτσι, είναι το θαυμαστό ξεκίνημα για τον καινούριο κόσμο, αλλά και η απόδειξη της αγάπης του Θεού για τον άνθρωπο. Η

⁵⁰⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.52

⁵¹⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.54

⁵¹¹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.54

⁵¹² Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.57

⁵¹³ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.58

⁵¹⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.60

⁵¹⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.61

υπέρτατη πράξη αγάπης συνεπάγεται την ενανθρώπιση του Υιού του Θεού για τη σωτηρία του κόσμου, μέσω της θυσία του⁵¹⁶.

Στην πρώτη ενότητα *Ο Χριστός βαπτίζεται στον Ιορδάνη*⁵¹⁷ του πέμπτου κεφαλαίου *Η χαρά στη ζωή*, γίνεται για δεύτερη φορά αναφορά στο Άγιο Πνεύμα. Συγκεκριμένα, ο Ιωάννης ο Πρόδρομος «είναι φωτισμένος από το Άγιο Πνεύμα και γι' αυτό κατάλαβε ότι αυτός είναι ο Μεσσίας» και κηρύττει στους ανθρώπους ότι «εγώ σας βαπτίζω με νερό. Εκείνος, ο Ιησούς, θα σας βαπτίσει με το Άγιο Πνεύμα»⁵¹⁸. Ωστόσο, για πρώτη φορά, οι μαθητές μπορούν να το σκεφτούν ως εικόνα καθώς «εκείνη τη στιγμή άνοιξαν οι ουρανοί και το Άγιο Πνεύμα κατέβηκε σαν περιστέρι πάνω στον Ιησού»⁵¹⁹. Παράλληλα, για δεύτερη φορά, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με την πλήρως ανθρωπομορφική εικόνα του Θεού, ο οποίος ομιλεί, όπως και στην περίπτωση της θυσίας του Αβραάμ, από τον ουρανό και λέει «αυτός είναι ο αγαπημένος μου Υιός. Αυτός είναι ο εκλεκτός μου»⁵²⁰. Επίσης, διατυπώνεται σαφώς ότι η ενανθρώπιση του Χριστού είναι το μέρος του σχεδίου που έχει σχεδιάσει ο Θεός για τον άνθρωπο. Για πρώτη φορά εισάγεται στο μάθημα των θρησκευτικών η έννοια της Αγίας και αχώριστης Τριάδας, η οποία φανερώθηκε στην πλήρη της υπόσταση αμέσως μετά τη βάπτιση του Θεανθρώπου: ο Θεός φανερώθηκε δια της ομιλίας του, ο Υιός φανερώθηκε δια του βαπτίσματός του, και το Άγιο Πνεύμα φανερώθηκε με τη μορφή του περιστεριού. «Με τη βάπτιση του Ιησού φανερώθηκε ο Θεός ως Τριάδα αχώριστη: Πατέρας, Υιός και Άγιο Πνεύμα»⁵²¹. Το κεντρικό νόημα της παρούσας ενότητας είναι ότι το μυστήριο του βαπτίσματος ουσιαστικά αποτελεί την αρχή της ζωής κάθε ανθρώπου, με τον ίδιο τρόπο που ο Ιησούς ξεκίνησε το δημόσιο έργο του. Επίσης, με τη βάπτιση, εμφανίζεται στον άνθρωπο ο Θεός όχι όμως σαν ουσία, αλλά σαν τριαδική θεότητα, με τα τρία ομοούσια και αχώριστα Πρόσωπα. Περικειμενικά, γίνεται αναφορά του Αγίου Κύριλλου Ιεροσολύμων, ο οποίος «χαρακτήρισε το νερό ως την αρχή του κόσμου, όπως τον Ιορδάνη ποταμός είναι την αρχή του Ευαγγελίου»⁵²².

⁵¹⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.62

⁵¹⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.66

⁵¹⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.66

⁵¹⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.66

⁵²⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.66

⁵²¹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.67

⁵²² Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.67

Στη δεύτερη ενότητα *Η γιορτή των Θεοφανείων*⁵²³, αμέσως μετά τη διδαχή του βαπτίσματος του Ιησού στον Ιορδάνη ποταμό, στο εγχειρίδιο η θεματολογία παραμένει εστιασμένη στη φανέρωση της Αγίας Τριάδας, και οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι η γιορτή των Θεοφανείων που έπεται εκείνης των Χριστουγέννων, ονομάζεται έτσι γιατί στην πραγματικότητα φανερώθηκε ο τριαδικός Θεός. Περικειμενικά, καταγράφεται η αλήθεια της φανέρωσης της Αγίας Τριάδας στον κόσμο των κτιστών όντων «Όταν βαπτίζοσουν Κύριε στον Ιορδάνη, φανερώθηκε η Αγία Τριάδα. Τότε η φωνή του Πατέρα σου ακούστηκε να σε ονομάζει αγαπητό του Υιό. Αλλά και το Άγιο Πνεύμα παρουσιάστηκε σαν περιστέρι και βεβαίωνε την αλήθεια αυτού του λόγου. Χριστέ και Θεέ μας, που φανερώθηκε και φώτισε τον κόσμο, να είσαι δοξασμένος»⁵²⁴.

Στην τρίτη ενότητα *Βαπτίσις, γιορτή χαράς*⁵²⁵, οι μαθητές γνωρίζουν ότι με το μυστήριο της βάπτισης, ουσιαστικά ο τριαδικός Θεός φανερώνεται σε κάθε άνθρωπο, ο οποίος είναι πια έτοιμος να ενταχθεί στη μεγάλη οικογένεια του Χριστού, που λέγεται Εκκλησία. Κατά τη διάρκεια του μυστηρίου, δηλώνεται από τον νονό του παιδιού, η πίστη του στην τριαδική υπέρτατη και αναμφισβήτητη Θεότητα και ο ιερέας το βαπτίζει «εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος». Η *ονομαστική μου γιορτή* (τέταρτη ενότητα του Ε' κεφαλαίου) είναι σημαντικό γεγονός για τον μαθητή γιατί από τις ενέργειες που κάνει με την οικογενεία του παραμονή και ανήμερα της γιορτής μπορούμε να εμβαθύνουμε και να συναρτήσουμε τη ζωή του εορτάζοντα μαθητή με τη ζωή του προστάτη Αγίου του⁵²⁶. Όπως κάθε μαθητής έχει την ονομαστική του εορτή έτσι και κάθε πόλη και χωριό έχει την γιορτή του πολιούχου Αγίου που τον τιμά με *το πανηγύρι η ενορία* (πέμπτη ενότητα του Ε' κεφαλαίου) κάνοντας αρτοκλασία και λιτάνευση της εικόνας Του⁵²⁷. Όπως οι μαθητές, τα χωριά και οι πόλεις έτσι και η παιδεία έχει για προστάτες της τους *Τρεις Ιεράρχες* (έβδομη ενότητα Ε' κεφαλαίου)⁵²⁸. Στην έκτη ενότητα *Θεία Κοινωνία: Το μυστήριο της αγάπης*⁵²⁹, δηλώνεται ότι μέσα από την ενεργητική συμμετοχή του πιστού στα Μυστήρια της Εκκλησίας, έρχεται σε επικοινωνία με τον

⁵²³ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.68

⁵²⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.70

⁵²⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.71

⁵²⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.74-75

⁵²⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.76-77

⁵²⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.82-83

⁵²⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.78-81

Δημιουργό του και σταδιακά ανάγεται προς την ουσία Του. Για τον λόγο αυτό, αυτός που πρόκειται να δεχθεί το Σώμα και το Αίμα του Θεανθρώπου θα πρέπει να είναι συμφιλιωμένος με τον εαυτό του, με τους γύρω του και με τον Θεό, να έχει προσευχηθεί και να έχει νηστέψει, προκειμένου να του φανερωθεί ο Θεός και να του δείξει τον δρόμο για τη σωτηρία. Εξάλλου, με τη Θεία Κοινωνία, ο πιστός δηλώνει στον Κύριό το ότι παραμένει ο ένας και μοναδικός οδηγός του, σύμφωνα με τον οποίο πορεύεται στη ζωή και απομακρύνεται από τη φυσική φθορά και τον θάνατο.

Στην πρώτη ενότητα *Αρχίζουν τα Πάθη του Χριστού*⁵³⁰ του έβδομου κεφαλαίου *Τα Πάθη και η Ανάσταση του Χριστού*, οι μαθητές έρχονται σε επαφή μέσω του βιβλίου του ΘΜ με τη θυσία του Θεανθρώπου, όπως αυτή έχει σχεδιαστεί από τον ίδιο τον Πατέρα Θεό, προκειμένου να σωθεί η ανθρωπότητα. Ήδη, από τις πρώτες αναφορές στα γεγονότα λίγο πριν από τη σύλληψη του Ιησού Χριστού, καταδεικνύεται ότι ο σαρκωμένος Θεός Λόγος γνωρίζει το σχέδιο του Πατέρα Θεού και με αυταπάρνηση και υπέρμετρη αγάπη για τον άνθρωπο, προχωρά με μεγαλείο ψυχής προς τη θυσία του, με την οποία γνωρίζει ότι θα σώσει τους ανθρώπους από το τέλμα της αμαρτίας, στο οποίο είχαν ήδη βυθιστεί. Στην δεύτερη ενότητα *Ο Ιησούς στον Σταυρό*⁵³¹, οι μαθητές γίνονται εκ νέου μάρτυρες της αγαθότητας του Χριστού, η οποία καταδεικνύεται πάνω στο σταυρό. «Φανέρωσε ακόμα μια φορά την αγάπη του στους ανθρώπους, συγχωρώντας τους σταυρωτές του λέγοντας Πάτερ, άφες αυτοίς, ου γαρ οίδασι τι ποιούσι». Από το γεγονός με τους δύο ληστές, οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι όσοι επιδεικνύουν πίστη στον Θεό και πραγματική μετάνοια, σώζονται από τη φθορά και τον θάνατο, και ανάγονται σε αυτόν εξασφαλίζοντας μια θέση στον Παράδεισο, δηλαδή στο πλάι Του⁵³². Η περιγραφή της εικόνας της φύσης αμέσως μετά τον θάνατο του Ιησού Χριστού πάνω στον σταυρό, αποδίδει γλαφυρά το γεγονός ότι «η φύση συμμετείχε στον θάνατο του Δημιουργού της... σκοτάδι είχε σκεπάσει τη γη... έγινε φοβερός σεισμός. Όλοι κατάλαβαν ότι ο Χριστός δεν ήταν σαν όλους τους άλλους ανθρώπους “Αλήθεια! Ο άνθρωπος αυτός ήταν γιος του Θεού”»⁵³³. Από αυτή την αναφορά, οι μαθητές συνειδητοποιούν την ενότητα των Προσώπων της Αγίας Τριάδας, αφού γίνεται αναφορά στον Υιό του Θεού Δημιουργού του κτιστού κόσμου, την αναμφισβήτητη προέλευση του κτιστού, φυτικού και ζωικού, κόσμου

⁵³⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.102

⁵³¹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.105

⁵³² Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.105

⁵³³ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.106

από τον έναν, μοναδικό και υπερβατικό Θεό, το γεγονός ότι η θυσία του Χριστού ήταν θέλημα Θεού και ότι αποτελεί την υπέρτατη εκδήλωση αγάπης του Θεού προς τους ανθρώπους.

Στην προτελευταία ενότητα του παρόντος κεφαλαίου *Χριστός Ανέστη*⁵³⁴, οι μαθητές μαθαίνουν ότι «η Ανάσταση του Χριστού είναι η πιο σημαντική γιορτή της Εκκλησίας μας. Ο θάνατος νικήθηκε! Τον νίκησε η ζωή! Όπως το φως νικάει το σκοτάδι! Ο Χριστός είναι το Φως και η Ζωή που μέσα μας γίνεται δύναμη, για να νικήσουμε τον θάνατο». Με την ανάστασή του, ο Χριστός, νίκησε τον θάνατο και χάρισε σε όλους τους ανθρώπους την ελπίδα και την αιώνια ζωή⁵³⁵. Η Ανάσταση του Χριστού δεν είναι μόνο γιορτή του επίγειου κόσμου, αλλά και του επουράνιου. Στη μεγάλη αυτή χαρά συμμετέχουν όλοι οι άνθρωποι, αλλά και τα τάγματα των αγγέλων και των αρχαγγέλων, ο ίδιος ο Πατέρας Θεός, ο Υιός του Θεού και το Άγιο Πνεύμα. Η Ανάσταση του Θεανθρώπου, στην πραγματικότητα ολοκληρώνει το σχέδιο της σωτηρίας που κατέστρωσε ο Πατέρας Θεός για την ανθρωπότητα, και η επίτευξή του είναι λογικό να προκαλεί μεγάλη ικανοποίηση σε όλους. Τα παιδιά, σε αυτή την ενότητα, έρχονται σε επαφή με τη Θεία Οικονομία, σύμφωνα με την οποία ο σαρκωμένος Θεός Λόγος νικά τη φυσική φθορά και τον θάνατο, και δείχνει τους ανθρώπους που επιθυμούν να τον ακολουθήσουν, τον δρόμο για την αθανασία της ψυχής τους και της ένωσής τους με τον Πατέρα Θεό Δημιουργό τους.

Στην πρώτη ενότητα *Ο Κύριός μου και ο Θεός μου*⁵³⁶ του τελευταίου κεφαλαίου *Γιορτές μετά το Πάσχα*, περιγράφεται εν συντομία το περιστατικό με τον μαθητή Του Θωμά, ο οποίος αρνήθηκε να πιστέψει στην Ανάσταση του Κυρίου, αν πριν δεν έβλεπε με τα ίδια του τα μάτια τα σημάδια από τα καρφιά του σταυρού στα χέρια του. Από τη δυσπιστία αυτή του Θωμά, ο Χριστός παρακινήθηκε να δηλώσει ότι «ευτυχισμένοι όμως είναι εκείνοι που θα πιστέψουν χωρίς να με έχουν δει»⁵³⁷. Συνεπώς, στην ενότητα αυτή οι μαθητές αντιλαμβάνονται το μεγαλείο και την ουσία της πραγματικής πίστης στον έναν, τον υπερβατικό, τον Τριαδικό και υπέρτατο Θεό. Η θεμελιώδης αυτή αλήθεια της χριστιανικής πίστης συνοψίζεται περικειμενικά σε ένα απόφθεγμα της διδασκαλίας του Ιωάννη του Χρυσόστομου. Ο υπερβατικός Θεός

⁵³⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.110

⁵³⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.112

⁵³⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.116

⁵³⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.117

των χριστιανών βρίσκεται πολύ μακριά από τον κτιστό κόσμο, συνεπώς δεν μπορεί να γίνει ορατός από τους ανθρώπους αλλά μόνο κατανοητός.

Στη δεύτερη ενότητα *Ο Άγιος Γεώργιος*⁵³⁸ του ίδιου κεφαλαίου, μέσω της σύντομης εξιστόρησης της ζωής και του θανάτου του, προβάλλεται εκ νέου η εικόνα του Θεού που προστατεύει και βοηθάει όσους επιδεικνύουν θάρρος, υπομονή και αγάπη προς Αυτόν. Ο πραγματικά πιστός άνθρωπος, που είναι διαποτισμένος με την αγάπη προς τον Χριστό και υπομονετικός, βγαίνει εν τέλει νικητής από κάθε είδους δυσκολίες, οδηγεί και άλλους στον Χριστό, δηλαδή επιδρά ως πρότυπο και αντιμετωπίζει με χαρά κάθε δοκιμασία. Στην τρίτη ενότητα *Η Ανάληψη του Χριστού*⁵³⁹, οι μαθητές γνωρίζουν το γεγονός που προηγήθηκε της Ανάληψής Του στους ουραμούς, δηλαδή τη συνάντηση που είχε με τους μαθητές του στο Όρος των Ελαιών. Εδώ υπάρχει ακόμα μια αναφορά στο Άγιο Πνεύμα, το οποίο «θα φωτίσει το νου τους, για να κηρύξουν τον λόγο του Θεού». Από την αναφορά αυτή οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι οι λόγοι των Μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας και οι λόγοι των Ευαγγελίων είναι θεόπνευστοι, με τη συμβολή του Τριαδικού Θεού, μέσω του ομοούσιου Αγίου Πνεύματος. Παράλληλα με την αναφορά του Αγίου Πνεύματος, εισάγεται και πάλι η έννοια του Τριαδικού Θεού, δηλαδή της Αγίας Τριάδας, η οποία ενεργεί προς όφελος της ανθρωπότητας και όχι μόνο της χριστιανοσύνης. Η εικόνα που περιγράφεται στο εγχειρίδιο, η οποία συνοδεύεται και από οπτικό βοηθητικό υλικό, αποδίδει στο έπακρο την υπερβατικότητα της ουσίας και της υπόστασης του Θεού Λόγου και ουσιαστικά παραπέμπει άμεσα στην ύπαρξη ενός κόσμου. Η είσοδος για τον άκτιστο κόσμο του υπερβατικού Θεού διαχέεται από το φως της ζωής και βρίσκεται ψηλά, εκεί που ο άνθρωπος δεν μπορεί να φτάσει με τις αισθήσεις. Ο άνθρωπος μπορεί να μεταβεί στον άκτιστο κόσμο του υπερβατικού, μόνο μέσω της πίστης του περί Θεού, της συνειδητοποίησης της θυσίας και της Ανάστασης του Ιησού Χριστού, την κατανόησης ότι η μόνη αλήθεια βρίσκεται στον Τριαδικό Θεό και ότι μόνο μέσω αυτής μπορεί να υπερκεραστεί και να κατανικηθεί ο θάνατος και η φυσική φθορά⁵⁴⁰.

Βιβλίο Δ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου

⁵³⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.118

⁵³⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.120

⁵⁴⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.121

Στην πρώτη ενότητα *Τα πρώτα βήματα*⁵⁴¹ του πρώτου κεφαλαίου *Το ξεκίνημα* του σχολικού εγχειριδίου της Δ΄ τάξης του Δημοτικού, γίνεται λόγος για τη μεγάλη οικογένεια του Χριστού, στην οποία οι άνθρωποι λαμβάνουν στήριξη και βοήθεια από τους εν Χριστώ αδελφούς τους. Από το γεγονός αυτό, οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι ο Θεός είναι το αδιαφιλονίκητο και αδιαμφισβήτητο «στήριγμα» όλων των ανθρώπων, που είναι αγαθός και πάντα διατεθειμένος να παρέχει την πολύτιμη και αναγκαία του βοήθεια⁵⁴². Στην δεύτερη ενότητα *Που οδηγεί ο δρόμος*⁵⁴³, οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι μόνο με την πίστη και την πορεία στον δρόμο που χάραξε ο σαρκωμένος Χριστός, με τη γέννηση, το έργο, τη θυσία, την Ανάσταση και την Ανάληψή του, ο άνθρωπος μπορεί να αναχθεί πνευματικά και ψυχικά στον έναν και υπερβατικό Θεό. Ωστόσο, το ζήτημα της θέωσης και της αναγωγής του ανθρώπου στην υπόσταση και την ουσία του Θεού δεν τίθεται ακόμα ρητώς και κατηγορηματικώς. Στην τρίτη ενότητα *Βαδίζουμε όλοι μαζί*⁵⁴⁴, οι μαθητές κατανοούν ότι η πορεία του πιστού προς την ένωσή του με τον Τριαδικό Θεό, περνά μέσα από την Εκκλησία, η οποία εκπροσωπεί τον Θεό και χαρίζει στους πιστούς αυτά που στην πραγματικά αποτελούν δώρα του ίδιου του Δημιουργού τους. Μέσα από τα μυστήρια της Εκκλησίας, ο Θεός φανερώνεται στους πιστούς, οι οποίοι ενώνονται λόγω της κοινής τους πίστης και της σκοποθεσίας τους, και γίνονται συνοδοιπόροι που αλληλοστηρίζονται με την αμετροεπή παροχή αγάπης⁵⁴⁵. Η αγάπη αυτή μπορεί να εκδηλώνεται με συμπεριφορές αλλά και με πράξεις.

Στην τέταρτη ενότητα *Κανόνες πορείας*⁵⁴⁶ του ίδιου κεφαλαίου, οι μαθητές κατανοούν ότι στην μεγάλη εν Χριστώ οικογένεια, για να εξασφαλιστεί η ειρήνη, η ισορροπία, η ισότητα και η αρμονία, θα πρέπει να τηρούνται και να εισακούονται οι κανόνες και οι συμβουλές του Πατέρα Θεού Δημιουργού. Για να διασφαλιστεί η πορεία των ανθρώπων προς τον Χριστό «χρειάζεται να υπακούσουμε στις εντολές και στους κανόνες που ο ίδιος μας δίδαξε»⁵⁴⁷. Η εντολή της αγάπης είναι το νέο που

⁵⁴¹ Ζούρας, Π., Θερμός, Δ., Παναγάκης, α., Βούκανου, Μ., Μαστρομιχαλάκη, Α., *Θρησκευτικά Δ΄ Δημοτικού. Η πορεία μας στη ζωή*. Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Βιβλίο Μαθητή, σ.8

⁵⁴² Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.10

⁵⁴³ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.11

⁵⁴⁴ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.13

⁵⁴⁵ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.14

⁵⁴⁶ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.15

⁵⁴⁷ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.15

έφερε στον κόσμο με το κήρυγμά του ο σαρκωμένος Θεός Λόγος⁵⁴⁸. Μέσω της αγάπης υπερνικείται ο εγωισμός, η υστεροβουλία, η μεροληψία και το μίσος, καθώς μόνο έτσι οι άνθρωποι δείχνουν κατανόηση και συγχωρούν. Με την επικράτηση της αγάπης, επικρατεί το θέλημα του Θεού, γιατί όλη η ζωή, η θυσία, η ανάσταση και η ανάληψη του Θεανθρώπου είναι διαποτισμένη από την απύθμενη αγάπη για όλους τους ανθρώπους. Συνεπώς, οι εντολές του Χριστού προφυλάσσουν τους ανθρώπους, τους βοηθούν και τους στηρίζουν να πορευτούν στον δρόμο της αγάπης, που χάραξε εκείνος με τη ζωή, τον θάνατο και την ανάστασή του⁵⁴⁹.

Στην πρώτη ενότητα *Οι Προφήτες*⁵⁵⁰ του δεύτερου κεφαλαίου *Αυτοί που έδειξαν και βάδισαν τον δρόμο*, οι μαθητές έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή με του Προφήτες και κατανοούν ότι πρόκειται για φωτισμένους ανθρώπους που στέλνονταν στον κόσμο για να υπακούσουν και να διδάξουν το θέλημα του Θεού. Η ύπαρξη των Προφητών στα χρόνια που προηγήθηκαν της σάρκωσης του Θεανθρώπου, αποτελεί ακόμα μια εκδήλωση των ενεργειών του Θεού προς τον κτιστό κόσμο, με απώτερο σκοπό να φανερωθεί εμμέσως στους ανθρώπους για να πιστέψουν σε Αυτόν ή να συνειδητοποιήσουν ότι «η απομάκρυνσή τους από τον Θεό θα είχε άσχημα αποτελέσματα στη ζωή τους»⁵⁵¹. Αυτό που καλούνται να κατανοήσουν οι μαθητές είναι ότι οι προφήτες δεν ήταν τυχαίοι πιστοί, που απλώς διακήρυτταν τον λόγο του Θεού, αλλά ήταν σταλμένοι από τον ίδιο τον Θεό, για κηρύξουν την μετάνοια, την ελπίδα και την παρηγοριά⁵⁵².

Στη δεύτερη ενότητα *Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος*⁵⁵³, οι μαθητές συνειδητοποιούν ότι οι Προφήτες ενεργούν βάσει της θείας βούλησης και του θείου σχεδίου για την ανθρωπότητα. Ο πάνσοφος Θεός, που προνοεί τα πάντα και μεριμνά για τα πάντα, καθόρισε τον ρόλο που θα διαδραμάτιζε ο Ιωάννης ο Βαπτιστής «είμαι μόνο αυτό που γράφει ο Ησαΐας. Μια φωνή που βροντοφωνάζει στην έρημο: ετοιμάστε τον δρόμο του Κυρίου. Ισιώστε το μονοπάτι να περάσει»⁵⁵⁴. Ο πανταχού παρών Θεός, που επιβλέπει διαρκώς τα κτιστά Του δημιουργήματα, στέλνει φωτισμένες ηθικές

⁵⁴⁸ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.16

⁵⁴⁹ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.18

⁵⁵⁰ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.20

⁵⁵¹ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.20

⁵⁵² Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.22

⁵⁵³ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.23

⁵⁵⁴ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.24

προσωπικότητες για να προετοιμάσουν τον δρόμο του Χριστού με το κήρυγμά τους, τη ζωή τους και πολύ συχνά, με το μαρτυρικό τους θάνατο.

Στην τέταρτη ενότητα *Εγώ είμαι η οδός*⁵⁵⁵ του ίδιου κεφαλαίου, οι μαθητές έχουν μπροστά τους την συνοπτική αλλά ουσιώδη προσέγγιση της θεμελιώδους, για την χριστιανοσύνη, πορεία του σαρκωμένου Θεανθρώπου στην επίγεια ζωή, που εκκίνησε με τη θαυμαστή του γέννηση, συνεχίστηκε με τη διδασκαλία και τα θαύματά του, και ολοκληρώθηκε με την θυσία, τον θάνατο, την ανάσταση και την ανάληψή του στους ουρανούς. Η πορεία της επίγεια ζωής του Ιησού Χριστού, ουσιαστικά είναι «ο δρόμος που οδηγεί στη Βασιλεία του Θεού»⁵⁵⁶ και απομένει στους ανθρώπους να την ακολουθήσουν όσο πιο πιστά και προσηλωμένα μπορούν. «Εγώ είμαι η οδός και η αλήθεια και η ζωή» κηρύττει ο ενανθρωπίσας Θεού Λόγος και προτρέπει τους ανθρώπους να τον ακολουθήσουν, γιατί μόνο έτσι μπορεί να γίνουν πραγματικά ευτυχισμένοι και να ζουν μια αληθινή ζωή. Μέσω αυτής της διδασκαλίας του Χριστού, οι μαθητές κατανοούν ότι ο Ιησούς Χριστός, που σαρκώθηκε παρακινούμενος από την υπερβολική του αγάπη για τους ανθρώπους, αποτελεί τη μόνη ελπίδα τους να κατακτήσουν την πραγματική ευτυχία και να υπερκεράσουν τον θάνατο. Στην παρούσα ενότητα, οι μαθητές εντρυφούν στην ουσία της Θείας Οικονομίας, χωρίς όμως αυτή να κατονομάζεται. Ο Ιησούς Χριστός είναι ο σπλαχνικός πλησίον του ανθρώπου, ο οποίος παρά το μεγαλείο της άκτιστης φύσης, υπόστασης και ουσίας του, τέθηκε στην υπηρεσία της σωτηρίας του ανθρώπου και θυσιάστηκε γι' αυτή. Ο Ιησούς Χριστός είναι πράγματι ο Σωτήρας του ανθρώπου, τον οποίο καθοδηγεί ακόμα και σήμερα με τη γέννηση, τη διδασκαλία, τα θαύματα, τη θυσία, τον θάνατο, την ανάσταση και την ανάληψή του στους ουρανούς.

Στην πέμπτη ενότητα *Ο Χριστός καλεί τους μαθητές του*⁵⁵⁷, το κεντρικό γεγονός είναι η επιλογή των συντρόφων στην επίγεια πορεία προς τη θυσία και την Ανάστασή του, δηλαδή των μαθητών του. Η επιλογή του ήταν προσχεδιασμένη και απέμενε μόνο να εμφανίσει μπροστά τους το μεγαλείο της θεότητας Του για να τους πείσει να τον ακολουθήσουν. Βασικός θεόπνευστος στόχος του Υιού του Θεού για την επιλογή των συγκεκριμένων προσώπων ήταν να τους καταστήσει ικανούς να διακηρύξουν τη διδασκαλία Του σε όλον τον κόσμο και έτσι να μεγαλώσουν όσο το δυνατό

⁵⁵⁵ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.27

⁵⁵⁶ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.27

⁵⁵⁷ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.29

περισσότερο την εν Χριστώ κοινωνία, δηλαδή την εν Χριστώ οικογένεια. Με την επιλογή των μαθητών του να τον ακολουθήσουν στην πορεία της επίγειας ζωής του, σημαίνει ότι αποφάσισαν να πορευτούν στον δρόμο της αγάπης και της θυσίας, που χάραξε Εκείνος για τη σωτηρία της ανθρωπότητας⁵⁵⁸. Στην έκτη ενότητα *Ο Χριστός θεραπεύει αρρώστους*⁵⁵⁹, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με έναν σπλαχνικό Θεάνθρωπο Χριστό, που αναγνωρίζει την πίστη, την αγάπη και το θάρρος, χαρακτηριστικά που ανταμείβει με την παροχή του μεγαλύτερου δυνατού καλού. Η πραγματοποίηση των θαυμάτων του δεν γινόταν για λόγους πειθούς, μιας και η παντοδυναμία και η σοφία Του ήταν αρκετές για να πείσουν και τον πιο δύσπιστο. Ωστόσο, οι μαθητές συνειδητοποιούν ότι ο Χριστός μόνο μέσω του κηρύγματος της αγάπης και της επίδρασης που είχε αυτό στους ανθρώπους, μπορεί να συγκινήσει μόνο όσους πιστεύουν πραγματικά στο θαύμα της αγάπης. Για τον λόγο αυτό, όταν η πίστη συνδυάζεται με την αγάπη, τη βοήθεια και την φροντίδα των άλλων, ο Χριστός παρέχει την υπέρτατη ανταμοιβή που είναι η σωτηρία του ανθρώπου, η παροχή της υποστήριξής του και μια θέση στον Παράδεισο μαζί Του. Το κεντρικό νόημα είναι ότι ο Χριστός δείχνει ιδιαίτερη ανάγκη και φροντίδα σε όσους υποφέρουν και ζητούν τη βοήθεια του με βαθειά και ειλικρινή πίστη⁵⁶⁰.

Στην έβδομη ενότητα *Η συνάντηση του Χριστού με τον Ζακχαίο*⁵⁶¹, φανερώνεται η παντοδυναμία και πανσοφία του Ιησού Χριστού, που είναι πανταχού παρών και παντογνώστης. «Ο Κύριος όμως, που βλέπει στις καρδιές των ανθρώπων, ήξερε πως ο Ζακχαίος δεν ήταν καθόλου ευχαριστημένος από τη ζωή του και ζητούσε μια ευκαιρία ν' αλλάξει τρόπο ζωής, δηλαδή να μετανοήσει»⁵⁶². Ο Υιός του Θεού και ο Πατέρας Θεός αναγνωρίζουν τους ανθρώπους που μετανιώνουν για τον δρόμο που έχουν διαλέξει ή την επιλογή τους να απομακρυνθούν από το θέλημά Του. Εξάλλου, η υπέρτατη εκδήλωση της αγάπης τους για την ανθρωπότητα εκπηγάει ακριβώς από εκείνους τους ανθρώπου που έχουν χάσει τον δρόμο τους, που έχουν αποπροσανατολιστεί από την ουσία του Θεού και έχουν απομακρυνθεί από τη σωτηρία της ψυχής τους. Γι' αυτούς ακριβώς σαρκώθηκε ο Θεός Λόγος, για να τους φέρει στον δρόμο του Θεού και να τους σώσει από τη φυσική φθορά και τον θάνατο.

⁵⁵⁸ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.30

⁵⁵⁹ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.31

⁵⁶⁰ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.32

⁵⁶¹ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.33

⁵⁶² Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.33

Ο Θεός είναι παντογνώστης, το ίδιο παντογνώστης είναι και ο Χριστός που καταλαβαίνει όταν οι άνθρωποι ζουν ένα δράμα, μια δυσκολία ή μια δυστυχία., όπως επίσης καταλαβαίνει αυτούς που έχουν μετανοήσει για τα σφάλματά τους και θέλουν να επανέλθουν στον δρόμο του Θεού. Ο Χριστός δέχεται όσους δεν μένουν στην αμαρτωλή τους ζωή, αλλά την αποτάσσονται και αλλάζουν τον τρόπο ζωής αποδεχόμενοι το κάλεσμα του Θεανθρώπου⁵⁶³.

Στην όγδοη και τελευταία ενότητα *Το Ευαγγέλιο είναι πυξίδα στην πορεία μας*⁵⁶⁴, οι μαθητές κατανοούν ότι μέσα στον χώρο του ναού, ο Θεός δεν παύει να αποκαλύπτεται στους ανθρώπους-πιστούς, αλλά όταν γίνεται η ανάγνωση των Ευαγγελίων, ο Χριστός μοιάζει να φανερώνεται στην πληρότητά του και να αναλαμβάνει εκ νέου να καθοδηγήσει τους ανθρώπους έξω από το σκοτάδι της αμαρτίας στο φως της σωτηρίας. Τα κείμενα των Ευαγγελίων είναι κείμενα αγάπης, που προέρχονται από τα λόγια και τις πράξεις αγάπης του σαρκωμένου Θεού Λόγου. Τα λόγια του Χριστού, όπως αποτυπώνονται στα Ευαγγέλια, μετά την εμπλοκή του Αγίου Πνεύματος και της φώτισης των συγγραφέων τους, αποτελούν μια ενέργεια του, με την οποία αποκαλύπτεται καθημερινά στους πιστούς. Η εμπλοκή του Αγίου Πνεύματος δεν αναφέρεται στην εν λόγω ενότητα, αν και αυτή θεωρείται αναμφισβήτητη, σύμφωνα με τις Πατερικές διδασκαλίες. Συνεπώς, αν και εννοείται, παραλείπεται μια αναφορά στη τριαδικότητα του Θεού.

Στην πρώτη ενότητα *Η Πεντηκοστή*⁵⁶⁵ του τρίτου κεφαλαίου *Νέος δρόμος καινούρια ζωή*, οι μαθητές αντιλαμβάνονται εκ νέου τον ρόλο που διαδραματίζει το Άγιο Πνεύμα στην ιστορική πορεία της χριστιανοσύνης και μπορούν να κάνουν σύνδεση με τις προηγούμενες εμφανίσεις του στο παρόν και στο προηγούμενο εγχειρίδιο του ΘΜ. Στην περιγραφή του γεγονότος της Πεντηκοστής, εισάγεται το υπερφυσικό στοιχείο «ξαφνικά από το βάθος του ουρανού ακούστηκε μια δυνατή βοή, σαν να φυσούσε δυνατός άνεμος. Η βοή αυτή ήρθε και μπήκε στο σπίτι που ήταν συγκεντρωμένοι οι μαθητές του Χριστού»⁵⁶⁶. Το Άγιο Πνεύμα δεν παρουσιάζεται με τη μορφή λευκού περιστεριού, όπως στις προηγούμενες αναφορές, αλλά επιδεικνύει όλη την θεϊκή του διάσταση. Η περιγραφή αυτή αποτελεί ακόμα μια περίπτωση

⁵⁶³ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.34

⁵⁶⁴ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.35

⁵⁶⁵ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.40

⁵⁶⁶ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.40

φανέρωσης του Τριαδικού Θεού στους ανθρώπους και στον κόσμο, η οποία παρέμβαση είναι άμεση, ορατή και κατανοητή «τότε είδαν να κάθονται πάνω στα κεφάλια τους παράξενες φλόγες σαν πύρινες γλώσσες. Αμέσως ένιωσαν να γεμίζουν με δύναμη. Το μυαλό τους φωτίστηκε και θάρρος πλημμύρισε την καρδιά τους. Ήταν το Άγιο Πνεύμα που έφερε αυτή τη μεγάλη αλλαγή πάνω τους»⁵⁶⁷. Η ενέργειά αυτή της Αγίας Τριάδας, ουσιαστικά αποτελεί την ευθεία παρέμβασή της στον κτιστό κόσμο και στα κτιστά δημιουργήματά της, όπου μέσω των μαθητών του Χριστού, ουσιαστικά απευθύνεται στους ανθρώπους και κηρύττει τη διδασκαλία του Χριστού μέσα από τα στόματα των μαθητών, αλλά στην πραγματικότητα είναι η ίδια η υπέρτατη θεότητα που μιλά. Με τη φώτισή τους από το Άγιο Πνεύμα, οι μαθητές μεταμορφώθηκαν σε δεινοί ρήτορες που επρόκειτο να διακηρύξουν το μήνυμα της Αγάπης του Χριστού σε κάθε γωνιά της γης και σε ανθρώπους κάθε εθνικότητας. Ο Χριστός, με τη συμβολή του Αγίου Πνεύματος, βρίσκεται πια εντός των μαθητών, καθώς σύμφωνα με την περικειμενική αναφορά του Μεγάλου Αθανασίου «αυτοί που φορούν φως, έχουν φορέσει τον Χριστό»⁵⁶⁸.

Στη δεύτερη ενότητα *Οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες αγάπης*⁵⁶⁹, καταδειχίνεται ότι το πρώτο και εμφανές αποτέλεσμα της φώτισης των μαθητών του Χριστού και της διακήρυξης του Λόγου του, ήταν η διάδοση της αναγκαιότητας της ύπαρξης της αγάπης στις ζωές όλων των ανθρώπων. Μέσα από τη διδασκαλία του, ο Χριστός εξακολουθούσε και εξακολουθεί να είναι πανταχού παρών στην καθημερινότητα των ανθρώπων, οι οποίοι μέσω της εκδήλωσης της αγάπης προς τους συνανθρώπους τους, φανερώνουν τον Χριστό που υπάρχει μέσα τους και που εξωτερικεύεται σε κάθε περίπτωση πράξης αγάπης και καλοσύνης. Η παρουσία του Τριαδικού Θεού είναι διαρκής και αέναη στον κτιστό κόσμο και στα κτιστά δημιουργήματά του, και δεν έχει πάψει ποτέ να είναι ορατή σε όσους έχουν πραγματική πίστη. Ο Θεός φανερώνεται κάθε φορά που ο πιστός προσεύχεται ή που συμμετέχει στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας.

Στην τρίτη ενότητα *Ένας ταξιδιώτης Αιθίοπας γίνεται χριστιανός*⁵⁷⁰ του ίδιου κεφαλαίου, οι μαθητές της Δ' Δημοτικού βλέπουν μέσω του εγχειριδίου του ΘΜ ότι

⁵⁶⁷ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.40

⁵⁶⁸ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.41

⁵⁶⁹ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.42

⁵⁷⁰ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.44

ο Θεός ενεργεί άμεσα για την υλοποίηση του θεόπνευστου έργου του, όπου η υπέρτατη θυσία του Υιού Του και η ανυπέβλητη πράξη αγάπης, συμπληρώνονται από επιμέρους ενέργειες που ολοκληρώνουν καθημερινά το θαύμα της σωτηρίας της ανθρωπότητας. Στην παρούσα ενότητα, εντοπίζεται η θεία παρέμβαση στον επίγειο κόσμο μέσω του αγγέλου, ο οποίος κατευθύνει τον απόστολο Φίλιππο σε μια συγκεκριμένη αποστολή: να μιλήσει στην πραγματικότητα εξ ονόματος του Χριστού «για τον ερχομό στη γη και για την αγάπη του σε όλους τους ανθρώπους» σ.44. Από την εξιστόρηση του συγκεκριμένου συμβάντος, καταδεικνύεται ότι η θεία δύναμη του Τριαδικού Θεού είναι διάχυτη σε όλους και σε όλα, αρκεί κάποιος να την αντιληφθεί και να την κατανοήσει. Ο Θεός είναι παντού και μπορεί να γίνει αντιληπτός «σε κάθε ευκαιρία... χωρίς κανείς να το περιμένει»⁵⁷¹.

Στην τέταρτη ενότητα *Παύλος: Από διώκτης Απόστολος*⁵⁷², οι μαθητές γνωρίζουν για πρώτη φορά τον Απόστολο Παύλο, ο οποίος αποτέλεσε τον στυλοβάτη της πρώτης χριστιανικής Εκκλησίας και ουσιαστικά διαμόρφωσε τον χαρακτήρα της. Στα γεγονότα που αναφέρονται στη ζωή του πριν ασπαστεί το μήνυμα της αγάπης του Χριστού, οι μαθητές γίνονται μάρτυρες μιας άμεσης παρέμβασης του Θεού στον κτιστό κόσμο. Ο Θεός εμφανίζεται να προσφωνεί σε κατανοητή γλώσσα τον Παύλο και να τον τυφλώνει, προκειμένου να ενεργοποιήσει τα μάτια της ψυχής του, τα οποία παραμένουν «τυφλωμένα», ενώ ταυτόχρονα μια δέσμη φωτός προερχόμενη από τον ουρανό τον φωτίζει κυριολεκτικά και μεταφορικά, προσδίδοντας στο γεγονός μια έντονη υπερφυσική διάσταση «άστραψε γύρω του φως λαμπρό από τον ουρανό»⁵⁷³. Σε αυτή την ενότητα υπάρχει μια άμεση παρέμβαση του Τριαδικού Θεού στον κόσμο των ανθρώπων, προκειμένου να επιτευχθεί ακόμα ένα μέρος του θεόπνευστου σχεδίου για τη διάδοση του μηνύματος της αγάπης, το οποίο θα εξασφαλίσει στην πορεία της ιστορίας τη σωτηρία του ανθρώπου και την υπερκέραση του θανάτου. Ο Θεός εμφανίζεται να ενεργεί άμεσα και έμμεσα σε κάθε περίπτωση, προκειμένου να «αφυπνίσει» πνευματικά τον Παύλο για να αναλάβει την επίγεια εκπλήρωση του θείου θελήματος. Οι μαθητές κατανοούν πλήρως τη φανέρωση του Θεού, ο οποίος προβάλλεται ανθρωπομορφικά, με χρήση της κατανοητής καθομιλούμενης γλώσσας των Ιουδαίων.

⁵⁷¹ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.44

⁵⁷² Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.46

⁵⁷³ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.46

Στην πέμπτη ενότητα *Η μαρτυρική πορεία του Παύλου από τα Ιεροσόλυμα στη Ρώμη*⁵⁷⁴, οι μαθητές μαθαίνουν ότι το δύσκολο και απαιτητικό έργο του Απόστολου Παύλου να διδάξει τον Λόγο του Θεού σε όλη την ρωμαϊκή αυτοκρατορία και να ιδρύσει τους κεντρικούς πυρήνες της Εκκλησίας του Χριστού σε διάφορα μέρη της Ευρώπης, ο Θεός ήταν πάντα στο πλάι του και παρεμβαίνει άμεσα όποτε αυτό κρίνονταν αναγκαίο. Οι μαθητές αντιλαμβάνονται την παντοδυναμία του Τριαδικού Θεού, ο οποίος δύναται να παρεμβαίνει και να προσφέρει καταλυτικής σημασίας βοήθεια στους ανθρώπους, την πανσοφία του, όπου το σχέδιο του για τη σωτηρία του ανθρώπου είναι πλήρες και οργανωμένο στην εντέλεια. Στην ενότητα αυτή, ο Χριστός φανερώνεται εκ νέου στον Παύλο «ο Ιησούς όμως, που του παρουσιάστηκε σε όραμα, του έδωσε θάρρος», «ο Παύλος όμως δε φοβόταν, γιατί άγγελος Κυρίου του είχε πει πως κανείς δε θα πάθαινε κακό»⁵⁷⁵. Η ενέργειες του Χριστού είναι φανερές και συμβάλλουν στην υλοποίηση του θεόπνευστου σχεδίου. Από τις ενότητες που αναφέρονται στους βίους των Αγίων (Χριστόφορου, Ιγνάτιου και Παύλου)⁵⁷⁶ διαπιστώνεται ότι η πίστη τους στον Θεό, ο οποίος τους φανερώθηκε κάποια ή κάποιες στιγμές στη ζωή του, τους έδειξε τον δρόμο προς την εκπλήρωση του θεόπνευστου σχεδίου της σωτηρίας της ανθρωπότητας μέσω του κηρύγματος της αγάπης, στην οποία συνέβαλλαν τα μέγιστα. Ταυτόχρονα, η πίστη τους, η διαρκής επικοινωνία και η αντίληψη των ενεργειών του Πατέρα Θεό και του Υιού Του τους έδωσε δύναμη να πορευτούν μέχρι τέλους και να υπομείνουν τα μαρτύρια.

Στην πρώτη ενότητα *Αδελφωμένοι την Κυριακή στην εκκλησία*⁵⁷⁷ του τέταρτου κεφαλαίου *Συνεχίζουμε όλοι μαζί*, υπάρχει σαφής αναφορά στην παρουσία του Θεού σήμερα, «όπου στην εκκλησία μας περιμένει ο Χριστός που έρχεται ανάμεσά μας, χωρίς εμείς να τον βλέπουμε. Μπορούμε όμως να αισθανθούμε το ζεστό του άγγιγμα στην καρδιά και στην ψυχή μας»⁵⁷⁸. Οι χριστιανοί δεν έχουν ανάγκη να δουν τον Θεό για να πιστέψουν στην ύπαρξή του, αλλά τον αναγνωρίζουν μέσα από τη διδασκαλία του Χριστού, από τα θαύματά του, από την εμφάνιση του Αγίου Πνεύματος, από το μεγαλείο του φυσικού και ζωικού κόσμου, από τη βιβλική και την πατερική χριστιανική παράδοση. Η Εκκλησία είναι ο γεωγραφικός και νοερός κόσμος όπου

⁵⁷⁴ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.51

⁵⁷⁵ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.51

⁵⁷⁶ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.49, σ.51, σ.53, σ.55

⁵⁷⁷ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.58

⁵⁷⁸ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.58

κυριαρχεί το πνεύμα της Τριαδικής Θεότητας και αποτελεί το κομβικό σημείο της προσωπικής ζωής των ανθρώπων, οι οποίοι προετοιμάζονται για τη θέωση, δηλαδή για την αναγωγή στην θεία ουσία Του. Οι έννοιες αυτές φυσικά δεν ονοματίζονται έτσι, μιας και δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές από τους μαθητές της μέσης παιδικής ηλικίας. Αυτό που κατανοεί ο μαθητής είναι ότι μέσα στον χώρο της Εκκλησίας, «ο Χριστός, οι άγγελοι, οι Άγιοι, η Παναγία, όλη η γη και ο ουρανός, έρχονται να τους συναντήσουν»⁵⁷⁹. «Όλοι οι πιστοί μπορούν να συμμετέχουν με την προσευχή και την προσωπική προσφορά στην τέλεση της Θείας Λειτουργίας» δηλαδή να νιώσουν, να βιώσουν και να κατανοήσουν την παρουσία του Θεού στη ζωή τους⁵⁸⁰.

Στην τρίτη ενότητα *Εκδρομή στο εξωκλήσι*⁵⁸¹ του ίδιου κεφαλαίου, όπως και στην πρώτη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου, όπου οι μαθητές γνωρίζουν ότι ο χώρος της Εκκλησίας δεν είναι απλώς γεωγραφικός, όπου συγκεντρώνονται οι άνθρωποι λόγω της κοινής τους πίστης στον Θεό, αλλά ο νοερός τόπος όπου επιτυγχάνεται η επικοινωνία μεταξύ Δημιουργού και δημιουργήματος, όπου το κτιστό ον έρχεται σε επαφή με το παρόν άκτιστο μοναδικό, υπέρτατο και υπερβατικό ον, στο οποίο οφείλει την ύπαρξή του και τη σωτηρία του, παρόμοια και σε αυτή την ενότητα γίνεται η σύνδεση Θεό-ανθρώπου-ξωκκλησιών. Με σαφείς και ευθείες κειμενικές και περικειμενικές αναφορές, καθίσταται σαφές ότι Χριστός «είναι κοντά μας κάθε στιγμή, ακόμη και στις πιο ερημικές γωνιές της πατρίδας μας», ενώ τα αναρίθμητα ξωκλήσια «φέρνουν τον Θεό κοντά μας και μας κάνουν πιο δυνατούς, δίνοντάς μας γαλήνη και ηρεμία»⁵⁸². Ο Θεός είναι πανταχού παρών και φτάνει μόνο ο πιστός να πάει σε μια Εκκλησία ή σε ένα ξωκλήσι για τα νιώσει την παρουσία του και να αντιληφθεί τις ενέργειές του. Με τη συμμετοχή στα θεία μυστήρια, η υπόσταση και οι ενέργειες του Θεού καθ' εαυτόν φανερώνονται και φέρνουν τους ανθρώπους πιο κοντά στην ουσία του, όσο αυτό είναι φυσικά εφικτό⁵⁸³.

Στην πρώτη ενότητα *Αναζητώντας το χαμένο πρόβατο*⁵⁸⁴ του πέμπτου κεφαλαίου *Στην πορεία ξεπερνάμε τα εμπόδια*, οι μαθητές γνωρίζουν εκ νέου και τους υπενθυμίζεται

⁵⁷⁹ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.59

⁵⁸⁰ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.61

⁵⁸¹ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.62

⁵⁸² Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.62

⁵⁸³ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.63

⁵⁸⁴ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.68

ότι «ο Θεός φροντίζει κάθε άνθρωπο και μάλιστα αυτόν που κινδυνεύει να χάσει τον δρόμο του»⁵⁸⁵. Από την παραβολή του χαμένου πρόβατου γίνεται κατανοητή η αγαθότητα, παντοδυναμία, η αγάπη και η πρόνοια του Θεού, ο οποίος μπορεί να αγαπά το κάθε δημιούργημά του ξεχωριστά, που μπορεί να φροντίζει για όλους ξεχωριστά και να δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα σε εκείνους τους ανθρώπους, που λόγω της κακής διαχείρισης της ελευθερίας της βούλησης που τους δόθηκε από τον δημιουργό τους, έχασαν τον δρόμο που οδηγεί στη σωτηρία και ακολουθούν τον δρόμο που τους οδηγεί στο τέλμα της αμαρτίας. Η επαναφορά ενός λοξοδρομημένου ατόμου προς τη Βασιλεία των Ουρανών, αποτελεί ενέργεια του ίδιου του Θεού, όπως αυτή εκδηλώνεται μέσω της διδασκαλίας της αγάπης, των μυστηρίων και της πνευματικότητας της Εκκλησίας Του⁵⁸⁶.

Στην τελευταία ενότητα του εγχειριδίου της Δ΄ τάξης του Δημοτικού, *Από το Πάθος στην Ανάσταση*⁵⁸⁷ που είναι το τελευταίο του έβδομου κεφαλαίου *Επίκαιρα*, οι μαθητές διαβάζουν ότι «ο Χριστός αναστήθηκε νικώντας τον θάνατο με τον δικό του θάνατο κι έτσι χάρισε πάλι τη ζωή σε όλους τους νεκρούς»⁵⁸⁸. Το κεντρικό νόημα της Θείας Οικονομίας, δηλαδή η σωτηρία των ανθρώπων από τη θυσία και την ανάσταση του σαρκωμένου Θεανθρώπου, ως πράξη υπέρτατης αγάπης για τα κτιστά δημιουργήματα και τον κτιστό κόσμο, αποτυπώνεται ιδιαίτερος παραστατικά με ένα περικειμενικό βοηθητικό υλικό, στην τελευταία αυτή ενότητα του βιβλίου. Αναπαριστάται ο αναστημένος Ιησούς Χριστός, ο οποίος εμφανίζεται φωτισμένος και διαχέομενος από το θείο φως και τα άστρα του ουρανού, να σπάει την πόρτα του Άδη και να φέρνει μαζί του τους πρωτόπλαστους και τους πρώτους που διέπραξαν αμαρτία, στους ουραμούς, στον άκτιστο κόσμο της σωτηρίας, στον Παράδεισο. Οι μαθητές βλέπουν τη μεγαλειώδη θεία διάσταση του Θεού Λόγου, ο οποίος με τη ζωή, τον θάνατο και την ανάστασή του έσωσε τους ανθρώπους από το τέλμα της αμαρτίας, της φθοράς και του θανάτου⁵⁸⁹.

Βιβλίο Ε΄ τάξης του δημοτικού σχολείου

⁵⁸⁵ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.68

⁵⁸⁶ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.71

⁵⁸⁷ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.104

⁵⁸⁸ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.107

⁵⁸⁹ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.107

Στην πρώτη ενότητα *Ο αγώνας στο σχολείο*⁵⁹⁰ του πρώτου κεφαλαίου *Οι αγώνες στη ζωή μας* του εγχειριδίου της Ε΄ τάξης του Δημοτικού, υπενθυμίζεται στους μαθητές, ότι ο Θεός, ως ο μοναδικός και ένας υπερβατικός Δημιουργός του κτιστού κόσμου και των όντων, είναι ο παντογνώστης, πάνσοφος και πανταχού παρών. Στη δεύτερη ενότητα *Αγωνιζόμαστε με χαρούμενη διάθεση*⁵⁹¹, οι μαθητές θυμούνται ότι ο Θεός παρεμβαίνει στις ζωές των πιστών, ενεργεί υπέρ τους μέσω των θείων μυστηρίων της Εκκλησίας και της διδασκαλίας του Χριστού. Στο εγχειρίδιο, γίνεται καταγραφή του γεγονότος της διάσωσης του Απόστολου Παύλου από τη θαλασσοταραχή, με τη βοήθεια του Θεού. Σε αυτή την εξιστόρηση, ο Θεός δεν εμφανίζεται να σώζει το πλοίο, αλλά να προτρέπει τον Παύλο να μη χάσει την πίστη του μέσω ενός οράματος στο οποίο «ένας άγγελος του Θεού, μου είπε εχτές το βράδυ πως κανένας μας δεν θα χαρεί από την τρικυμία»⁵⁹² και να προσπαθήσει να πείσει τους υπόλοιπους ταξιδιώτες γι' αυτό «δειξτε λοιπόν θάρρος και αισιοδοξία, γιατί σε λίγο θα βγούμε σε ένα νησί»⁵⁹³. Το γεγονός ότι τα λόγια του Παύλου επιβεβαιώθηκαν από το ίδιο το σχέδιο του Θεού, έδειξε σε όλους ότι ο Θεός στον οποίο πιστεύει ο Απόστολος Παύλος είναι αληθινός και ότι όσα ανέφερε για το όραμα ήταν πραγματικότητα. Ο Τριαδικός Θεός εμφανίζεται ως υπέρτατη άκτιστη οντότητα που δίνει ελπίδα, θάρρος και αισιοδοξία στους ανθρώπους, τα οποία τους ενδυναμώνουν και τους ισχυροποιούν, ώστε να αντιστέκονται στην αδικία και στην αμαρτία, και να επιλέγουν τον δύσκολο δρόμο της αρετής, της ηθικής και της καλοσύνης. Τον δρόμο δηλαδή που χάραξε ο σαρκωμένος Θεάνθρωπος⁵⁹⁴. Ο Θεός είναι δίπλα σε όλους τους ανθρώπους, καθώς είναι ο πανάγαθος, παντογνώστης και πάνσοφος Δημιουργός, συνεπώς, δεν έχουν να φοβηθούν τίποτα εκτός από τον εαυτό τους και τη λανθασμένη διαχείριση της ελεύθερης βούλησής τους. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι, είναι δοκιμασίες που θέτει ο Θεός, για να δοκιμάσει την πίστη τους και την αντοχή τους. Όσο ισχυρότερη είναι η πίστη του ανθρώπου τόσο ο Χριστός θα ενεργεί υπέρ της σωτηρίας του⁵⁹⁵.

⁵⁹⁰ Κορναράκης, Κ., Πρέντος, Κ., π.Γιαννακόπουλος, Δ. *Θρησκευτικά Ε΄ Δημοτικού. Οι Χριστιανοί στον αγώνα της ζωής*, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», Βιβλίο Μαθητή, σ.6

⁵⁹¹ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.9

⁵⁹² Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.9

⁵⁹³ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.9

⁵⁹⁴ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.10

⁵⁹⁵ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.10

Στην τρίτη ενότητα *Οι μαθητές του Χριστού προετοιμάζονται για αγώνες*⁵⁹⁶, οι μαθητές ξαναέρχονται σε επαφή με τους μαθητές του Χριστού, οι οποίοι ουσιαστικά αποτελούν μια από τις σημαντικές ενέργειες του Θεού. Επρόκειτο για αγράμματους, απλοϊκούς αλλά ηθικούς και ενάρετους νέους, που κλήθηκαν να πλαισιώσουν τον Χριστό και να συμβάλλουν στην πραγμάτωση του θεόπνευστου έργου της σωτηρίας των ανθρώπων. Η αλλαγή τους σε δεινούς κήρυκες του μηνύματος της αγάπης του Χριστού, το οποίο δίδαξαν και μετέφεραν με σθένος ψυχής σε όλα τα μέρη του κόσμου, αποτελεί αναμφισβήτητη απόδειξη της παντοδυναμίας του Τριαδικού Θεού και της δυναμικής της θείκης Του διάστασης. Το μεγαλύτερο κίνητρο που είχαν κατά το δύσκολο έργο τους ήταν η αμέριστη και η διαρκής υποστήριξη, βοήθεια και συμπαράσταση του Χριστού σε όλη την πορεία του έργου τους. Το γεγονός ότι μπορούσαν να «δουν», να νιώσουν, να επικοινωνήσουν και να ζητήσουν τη συμβολή του «ήταν αρκετά, ώστε να μη δειλιάσουν μπροστά σε οποιονδήποτε κίνδυνο και να αγωνιστούν με επιτυχία μέχρι το τέλος της αποστολής τους»⁵⁹⁷.

Στην πέμπτη ενότητα *Επιμονή και υπομονή στον αγώνα*⁵⁹⁸ του ίδιου κεφαλαίου, οι μαθητές ξαναθυμούνται τα θαύματα που πραγματοποίησε ο Ιησούς Χριστός με τους παράλυτους στην Καπερναούμ και στη Βηθesda, για να εκτιμήσουν ότι ο Χριστός είναι σπλαχνικός και δίκαιος, που ανταμείβει τη σκληρή δουλειά, την προσπάθεια, τη βαθειά πίστη και την υπομονή. Απώτερος στόχος του Τριαδικού Θεού, για την επίτευξη της σωτηρίας του ανθρώπου, είναι να διδαχθούν οι ίδιοι από τα κηρύγματα του Χριστού ότι θα πρέπει να χρησιμοποιούν τη βούλησή τους προκειμένου να γίνουν δυνατώτεροι και ικανότεροι σε αυτό που κάνουν, έχοντας πάντα ως γνώμονα ότι ο Χριστός, που βρίσκεται πάντα στο πλευρό τους, θα τους ανταμείψει γι' αυτό. Ο Τριαδικός Θεός δεν πείθει τους ανθρώπους για την αλήθειά Του επιδεικνύοντας την παντοδυναμία του και την αναμφισβήτητη θείκη του ισχύ. Αντίθετα, τους προτρέπει να την ανακαλύψουν κατόπιν επίδειξης «αγωνιστικότητας, υπομονής και επιμονής, σύμφωνα με τις οποίες προχωρούν, δείχνοντας τη δύναμη της ανθρώπινης θέλησης, για την αντιμετώπιση των δυσκολιών και των προκλήσεων της ζωής»⁵⁹⁹. Στην έκτη ενότητα *Αγώνας να μοιραζόμαστε τα αγαθά μας με τους άλλους*⁶⁰⁰, υπενθυμίζεται

⁵⁹⁶ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.12

⁵⁹⁷ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.13

⁵⁹⁸ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.18

⁵⁹⁹ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.19

⁶⁰⁰ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.21

στους μαθητές ότι σύμφωνα με τη διδασκαλία του Χριστού, τα υλικά αγαθά δεν μπορούν να φέρουν την ευτυχία και σίγουρα δεν εξασφαλίζουν τη σωτηρία της ψυχής.

Στην πρώτη ενότητα *Οι Απόστολοι συνεχίζουν τον αγώνα του Χριστού*⁶⁰¹ του δεύτερου κεφαλαίου *Αγωνιστές και Μάρτυρες*, δηλώνεται ότι μετά τη Σταύρωση και την Ανάσταση του Χριστού, μεταξύ των μαθητών του υπήρχε ανησυχία και έντονη αμφιβολία. Με την εμφάνιση του Ιησού μπροστά τους, «η αμφιβολία τους γίνεται χαρά και βεβαιότητα»⁶⁰². Αναφέρεται ότι η εμφάνισή αυτή του Χριστού, εντάσσεται στο θεόπνευστο σχέδιο του Θεού, για τη σωτηρία της ανθρωπότητας, συνεπώς «με τις ενέργειές του αυτές ο Χριστός ήθελε να τους βοηθήσει να πιστέψουν ότι αναστήθηκε, να πάρουν θάρρος και δύναμη ώστε να ξεκινήσουν τον δικό τους αγώνα για τη διάδοση της διδασκαλίας του και την αύξηση των μελών της Εκκλησίας»⁶⁰³. Παράλληλα, γίνεται αναφορά στην τριαδικότητα του άκτιστου Θεού, μέσα από την προτροπή του Χριστού προς τους μαθητές του να «βαπτίζουν τους ανθρώπους στο όνομα του Πατέρα, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος»⁶⁰⁴, και ουσιαστικά τους καταδειχνει ότι όπως ενωμένα είναι τα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδας, έτσι ενωμένοι πρέπει να είναι οι άνθρωποι με οδηγό την αγάπη τους προς τον Τριαδικό Θεό, προκειμένου να μετέχουν στην Θεία Οικονομία και να αντιληφθούν ότι το «μήνυμα της Ανάστασης είναι αληθινό»⁶⁰⁵. Ο Πατέρας Θεός βρίσκεται σε όλη του την ουσία στο απρόσιτος στον κτιστό, υπερβατικό και υπέρτατο κόσμο, τον οποίο μετά την Ανάληψή του, πλαισιώνει ο Υιός Του, «έπειτα ανέβηκε στον ουρανό και κάθισε στα δεξιά του Πατέρα του»⁶⁰⁶. Το επίγειο έργο της Αγίας Τριάδας ή αλλιώς του Τριαδικού Θεού συνεχίζει το Άγιο Πνεύμα, το οποίο διαχρονικά «μέσα στην ιστορία, συντροφεύει και δυναμώνει κάθε χριστιανό που επιθυμεί να αγωνιστεί στη ζωή του, για να γνωρίσουν όλο και περισσότεροι άνθρωποι τη δίχως όρια αγάπη του Χριστού προς αυτούς»⁶⁰⁷. Το Άγιο Πνεύμα επιβεβαιώνει τα κηρύγματα του Χριστού μέσα στο κτιστό κόσμο και ο πιστός μπορεί να νιώσει την ενέργειά του μέσα από τα μυστήρια της Εκκλησίας, όπου νιώθει τη φώτιση να τον κατακλύζει.

⁶⁰¹ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.26

⁶⁰² Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.26

⁶⁰³ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.27

⁶⁰⁴ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.27

⁶⁰⁵ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.27

⁶⁰⁶ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.27

⁶⁰⁷ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.27

Στη δεύτερη ενότητα *Ο Στέφανος: Πρωταγωνιστής και Πρωτομάρτυρας*⁶⁰⁸, στο περικειμενικό βοηθητικό υλικό, στην εικόνα της σελίδας 30, που αναπαρίσταται το γεγονός του λιθοβολισμού του Στεφάνου, απεικονίζονται οι δύο κόσμοι, ο κτιστός, όπου εκτυλίσσεται το συμβάν, και ο άκτιστος, στον οποίο δεσπάζουν ανθρωπομορφικά ο Πατέρας Θεός και ο Υιός Του, η Παναγία και το Άγιο Πνεύμα, με τη μορφή του περιστεριού που διαχέει το φως. Στα όρια μεταξύ των δύο κόσμων, υπάρχουν οι μορφές που παραπέμπουν στα τάγματα των αγγέλων. Ο Στέφανος φαίνεται να υπομένει το μαρτύριο του λιθοβολισμού κοιτώντας προς τους ουραμούς, τον Τριαδικό υπερβατικό Θεό και τη Μητέρα του Ιησού Χριστού, γιατί γνωρίζει ότι με τη θυσία του πλησιάζει στη θέωση και στη κατάκτηση μιας θέσης στο πλάι του Θεού, στον Παράδεισο.

Στις τέσσερις επόμενες ενότητες του δεύτερου κεφαλαίου, *Οι Άγιοι Σαράντα Μάρτυρες*⁶⁰⁹, *Μαρτύριο με εκπληκτική κατάληξη*⁶¹⁰, *Ένας νέος και τρία παιδιά μάρτυρες Α΄ και Β΄*⁶¹¹, καταγράφονται οι άμεσες ενέργειες του Θεού στον κτιστό κόσμο. Αρχικά, οι μαθητές μαθαίνουν τη φανέρωση των σαράντα αγγέλων «κρατώντας από ένα στεφάνι, έτοιμοι να στεφανώσουν τους Σαράντα Μάρτυρες»⁶¹², τους «αγγέλους να μεταφέρουν το σώμα της Αγίας Αικατερίνης στη χερσόνησο του Σινά»⁶¹³, την παροχή βοήθειας στον Άγιο Μάμα, που ήταν άνθρωπος με βαθειά πίστη και θάρρος, «καθώς τον βασάνιζαν σκληρά, ξαφνικά χάθηκε από μπροστά τους. Ο Θεός με θαυμαστό τρόπο τον είχε οδηγήσει στα βουνά της Καισάρειας»⁶¹⁴. «Όταν ο ηγεμόνας διέταξε να τον ρίξουν σε ένα καμίνι, η φωτιά δεν άγγιξε τον Μάμα»⁶¹⁵. «Ο άγιος Ταρσίζιος κρατούσε τη Θεία Κοινωνία, του όρμησαν και τον σκότωσα. Πήγαν να αρπάξουν τον θησαυρό, αλλά δεν βρήκαν παρά μόνο το πανί που τύλιγε τα Τίμα Δώρα. Με θαυμαστό τρόπο, ο Θεός τα έχει προστατεύσει»⁶¹⁶.

⁶⁰⁸ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.29

⁶⁰⁹ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.32

⁶¹⁰ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.35

⁶¹¹ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.38, σ.41

⁶¹² Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.32

⁶¹³ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.36

⁶¹⁴ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.38

⁶¹⁵ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.39

⁶¹⁶ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.42

Στην πρώτη ενότητα *Ένας άνθρωπος αλλάζει ριζικά*⁶¹⁷ του τρίτου κεφαλαίου *Αγώνας για την αλλαγή του εαυτού μας*, περιγράφεται ακόμα ένα θαύμα του Ιησού Χριστού. Συγκεκριμένα, πρόκειται για το θαύμα της θεραπείας του δαιμονισμένου «τότε ο Χριστός με θαυμαστό τρόπο έδιωξε τα δαιμόνια και θεράπευσε τον άνθρωπο»⁶¹⁸. Οι μαθητές αντιλαμβάνονται το μεγαλείο της αγάπης και της θείας διάστασης του Υιού του Θεού, ο οποίος γνωρίζει τα πάντα, προνοεί για τα πάντα, τα πάντα ποιεί με σοφία, παρακινούμενος από την αγαθότητα και την αγάπη του για τους ανθρώπους. Στη δεύτερη ενότητα *Ο ληστής που έγινε Άγιος*⁶¹⁹, οι μαθητές έρχονται σε επαφή και πάλι με τον σπλαχνικό Θεό, που κατανοεί όταν ένα άνθρωπος μετανοεί για τις πράξεις του, «δέχεται τη συγγνώμη του και τον προστατεύει». Ο Χριστός ανταμείβει την ειλικρινή μετάνοια, ως συνειδητή αλλαγή στάσης ζωής με μια θέση στον Παράδεισο, με την σωτηρία της ψυχής από τον θάνατο. «Κύριε, θυμήσου με όταν έλθεις στη Βασιλεία σου. Και ο Χριστός του απάντησε: Σε βεβαιώνω πως σήμερα κιόλας θα είσαι μαζί μου στον Παράδεισο»⁶²⁰. «Την ίδια μέρα που πέθανε ο ληστής, μπήκε και στον Παράδεισο χάρη στη μετάνοιά του, δηλαδή στην αλλαγή της καρδιάς του»⁶²¹.

Στην πρώτη ενότητα *Όλοι μπορούμε να κάνουμε όμορφα πράγματα*⁶²² του τρίτου κεφαλαίου *Δημιουργώντας έναν όμορφο κόσμο*, υπενθυμίζεται στους μαθητές ότι ο Θεός είναι ο Δημιουργός «του όμορφου κόσμου κι έβαλε μέσα στον άνθρωπο την αγάπη και την ομορφιά». Συνεπώς, ο Θεός είναι ο ένας και μόνος Δημιουργός του κόσμου και της ανθρωπότητας, που λόγω της αγαθότητας, της αγάπης, της ευσπλαχνίας και της πρόνοιάς του, τους έδωσε απaráμιλλης αξίας ομορφιά⁶²³. Σε αυτό το θεολογικό πλαίσιο, οι Εκκλησίες κοσμούνται με όμορφες αγιογραφίες και αντικείμενα. Στη δεύτερη ενότητα *Πως είναι κτισμένη και διακοσμημένη μια Εκκλησία*⁶²⁴, κινούμενοι στο θεωρητικό πλαίσιο της προηγούμενης ενότητας διατυπώνεται ότι η Εκκλησία ως γεωγραφικός και νοερός τόπος αποτελεί «το σύμβολο του καινούριου κόσμου που ο Χριστός χάρισε στους ανθρώπους με τη ζωή,

⁶¹⁷ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.48

⁶¹⁸ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.49

⁶¹⁹ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.51

⁶²⁰ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.52

⁶²¹ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.52

⁶²² Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.62

⁶²³ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.63

⁶²⁴ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.65

το έργο, τη θυσία και την ανάστασή του»⁶²⁵. Συμβολοποιεί, δηλαδή, τη Θεία Οικονομία.

Στην πέμπτη ενότητα *Διαβάζοντας κι άλλες βυζαντινές εικόνες*⁶²⁶, οι μαθητές μαθαίνουν τον τρόπο που πρέπει να «κοιτούν» τις αγιογραφίες, τις τοιχογραφίες, τα ψηφιδωτά, τα μικροτεχνήματα για να τα ερμηνεύουν και να κατανοούν τα βαθύτερά τους νοήματα. Γνωρίζουν ότι οι εκκλησιαστικές εικόνες είναι τα παράθυρα από τα οποία ο πιστός «βλέπει» στον άκτιστο κόσμο του υπερβατικού Τριαδικού Θεού. Στις εικόνες που πλαισιώνουν περικειμενικά το κείμενο αναπαρίσταται το Άγιο Πνεύμα με τη μορφή του περιστεριού που μοιράζει το Άγιο Φως στην πλάση, ο Χριστός στην εικόνα της Μεταμόρφωσης συμβολίζεται με το φωτεινότερο άστρο, δηλαδή με τον Ήλιο που φωτίζει με τη δύναμη των ακτινών του όλο τον κόσμο, ο Χριστός στην εικόνα της Ανάστασης, πλαισιωμένος και πάλι από το φως της θείας ουσίας και υπόστασης του, αυτό που ονομάζεται «Δόξα», ντυμένος στα ολόλευκα, πατάει γερά στον κτιστό κόσμο και αρπάζει τους πρωτόπλαστους για να τους ξεριζώσει από το βασίλειο του θανάτου, του Άδη, το οποίο ο ίδιος με τη θυσία του το έχει εξαλείψει ολοσχερώς⁶²⁷.

Στην πρώτη ενότητα *Αγώνες για να προστατέψουμε το περιβάλλον*⁶²⁸ του πέμπτου κεφαλαίου *Αγώνες για έναν κόσμο ανθρωπινότερο*, υπενθυμίζεται για ακόμα μια φορά ότι ο Θεός είναι ο Δημιουργός του «όμορφου κόσμου μέσα στον οποίο ζουν οι άνθρωποι, τον οποίο έκανε όμορφο από αγάπη για εκείνους»⁶²⁹. Δημιούργησε την κτιστή πλάση «ώστε να υπηρετεί τον άνθρωπο: τα φυτά, τα δέντρα, τα πουλιά, τα ζώα»⁶³⁰. Η ομορφιά με την οποία ο Θεός «στόλισε» τον κόσμο, ο οποίος του ανήκει και οφείλει την ύπαρξή του αποκλειστικά στην αγαθότητά Του και στην αγάπη Του, περιγράφεται στη Θεία Ευχαριστία, και συγκεκριμένα με την έκφραση «τα σα εκ των σων, σοι προσφέρομεν». Οι μαθητές κατανοούν ότι όλα τα όντα και τα πράγματα του κτιστού κόσμου, είναι δημιουργήματα του Θεού, προσφέρονται στον άνθρωπο ως δώρα αγάπης. Τα δώρα αυτά είναι θεία, που έχουν καθαγιαστεί με την ενέργεια του Αγίου Πνεύματος και συμβολίζουν το σώμα και το αίμα του Υιού του Θεού. Η φύση

⁶²⁵ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.66

⁶²⁶ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.75

⁶²⁷ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σσ.75-87

⁶²⁸ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.100

⁶²⁹ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.100

⁶³⁰ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.101

ως δημιούργημα του Τριαδικού Θεού είναι άγια, συνεπώς η φροντίδα και η προστασία της συνεπάγεται την ένωση του ανθρώπου με τον Δημιουργό του, και εν τέλει την εκπλήρωση του σκοπού της Θείας Οικονομίας «η φύση είναι δώρο της σοφίας του Θεού και της αγάπης Του προς τον άνθρωπο»⁶³¹.

Στην πρώτη και στην τέταρτη ενότητα του έκτου Κεφαλαίου *Επίκαιρα, Ο Μεγαλομάρτυρας Δημήτριος*⁶³² και *Ο Απόστολος Πέτρος*⁶³³ αντίστοιχα, οι μαθητές γίνονται εκ νέου μάρτυρες μιας παρέμβασης του Χριστού στον κόσμο των ανθρώπων, η οποία σχετίζεται με την επικράτηση της αγάπης που πρεσβεύει ο καλός χριστιανός Νέστορας έναντι του πολύ ισχυρότερου Λυαίου, με τις ευλογίες του Δημητρίου «Θα νικήσεις τον Λυαίο και για τον Χριστό θα μαρτυρήσεις»⁶³⁴. «Κρατώντας μόνο ένα μικρό μαχαίρι, ο Νέστορας νίκησε τον γίγαντα και ομολόγησε μπροστά σε όλους ότι το κατάφερε με τη δύναμη του Χριστού»⁶³⁵. Το καταγεγραμμένο αυτό γεγονός παραπέμπει στη νικηφόρο αναμέτρηση του Δαβίδ με τον Γολιάθ, όπου νίκησε ο πιο αδύναμος με τη δύναμη της πίστης στον Θεό και με την παρέμβασή Του. Μια ακόμα αναφορά της θεϊκής παρέμβασης και ενέργειας του Θεού στον επίγειο κτιστό κόσμο γίνεται όταν «ο Πέτρος, με την επίκληση του ονόματος του Θεού, διέλυσε τα μάγια του Σίμωνα»⁶³⁶. Με κατανυκτικούς ύμνους και ψαλμούς του Ρωμανού του Μελωδού και της Κασσιανής δοξολογείται ο Θεός⁶³⁷.

Βιβλίο Στ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου

Στη δεύτερη ενότητα *Η προσέγγιση της αλήθειας: Μια βασανιστική αλλά και συναρπαστική περιπλάνηση*⁶³⁸ του πρώτου κεφαλαίου *Η αναζήτηση και η φανέρωση της αλήθειας* του σχολικού εγχειριδίου της Στ΄ τάξης του Δημοτικού, ο Θεός ταυτίζεται με τη θεμελιώδη, την μια, τη μοναδική, την αναμφισβήτητη και

⁶³¹ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.101

⁶³² Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.114

⁶³³ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.123

⁶³⁴ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.114

⁶³⁵ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.114

⁶³⁶ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.124

⁶³⁷ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.87-97

⁶³⁸ Γούλας, Κ., Δεληκωνσταντής, Κ., Κομνηνού, Ι. *Θρησκευτικά Στ΄ Δημοτικού. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας*, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», Βιβλίο Μαθητή, σ.6

αδιαπραγμάτευτη Αλήθεια, η οποία, σύμφωνα με την εν λόγω ενότητα, φανερώθηκε με τη φλεγόμενη Βάτο στο όρος Σινά, μπροστά στον Μωυσή. Η Αλήθεια αυτή, ο ένας, ο μόνος, ο υπέρτατος και υπερβατικός Θεός δεν έχει αρχή και τέλος, «δεν χάνεται ποτέ»⁶³⁹. «Την Αλήθεια αυτή του Θεού, δηλαδή την ουσία Του, δεν την κατακτά ο άνθρωπος μόνος του, αλλά την αποκαλύπτει ο ίδιος ο Θεός και είναι μια αλήθεια αιώνια, μια αλήθεια που αφορά όλους του ανθρώπους, μια αλήθεια που σώζει»⁶⁴⁰. Η Αλήθεια αυτή για την οποία γίνεται λόγος στην ενότητα είναι η ουσία και η υπόσταση του Θεού, η οποία είναι απρόσιτη στους ανθρώπους. «Με την αποκάλυψη αυτή του Θεού στον Μωυσή άρχιζε μια μακρά περίοδος αναμονής και προετοιμασία των ανθρώπων για να δεχτούν τον Χριστό, που είναι η σαρκωμένη Αλήθεια»⁶⁴¹. Είναι η ουσία του Θεού, ο Θεός Λόγος, το δεύτερο Πρόσωπο της ομοούσιας Αγίας Τριάδας που ενανθρωπίστηκε για να υλοποιήσει το θεόπνευστο έργο της σωτηρία της ανθρωπότητας.

Στην τρίτη ενότητα *Ο Χριστός είπε: «Εγώ είμαι η Αλήθεια»*⁶⁴², με την ενανθρώπιση του Θεού Λόγου η Αλήθεια του Θεού σαρκώθηκε, έγινε ένα Πρόσωπο, ο Ιησούς Χριστός. Ο Θεάνθρωπος έγινε η ουσία του Θεού, την οποία οι άνθρωποι μπορούν να προσεγγίσουν, να αντιληφθούν, να ερμηνεύσουν, να κατανοήσουν και να ασπαστούν ως αλήθεια και της δικής τους ζωής. Μέσα από τα λόγια του ίδιου του Χριστού, τα οποία καταγράφει ο Ευαγγελιστής Ιωάννης, ο άνθρωπος θα πρέπει «να μη ταράζει τη καρδιά του, να πιστεύει στον Θεό, να πιστεύει και σε εκείνον, γιατί αυτός είναι η οδός, η αλήθεια και η ζωή. Κανένας δεν έρχεται στον Πατέρα παρά μόνο δι' εμού»⁶⁴³. Στην ίδια ενότητα, οι μαθητές εκτός του ότι μαθαίνουν, αν και το γνωρίζουν ήδη από τις προηγούμενες τάξεις, απλώς με περισσότερο απλή προσέγγιση, ότι ο Χριστός δείχνει τον δρόμο για τη σωτηρία από τον θάνατο, γνωρίζουν ότι η Βασιλεία του δεν αφορά στην επίγεια εξουσία, αλλά σχετίζεται με την αποκάλυψη της πραγματικής Αλήθειας του κόσμου. Η αλήθεια αυτή θα απελευθερώσει τους ανθρώπους από τα δεσμά της επίγεια εξουσίας και θα τους οδηγήσει στην μια και μόνη Βασιλεία των Ουρανών. «Όποιος ακολουθούσε τη σαρκωμένη αλήθεια και το κήρυγμα της αγάπης του θα ζούσε μια αλήθεια

⁶³⁹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.10

⁶⁴⁰ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.10

⁶⁴¹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.10

⁶⁴² Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.12

⁶⁴³ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.12

διαφορετική, η οποία θα μεταμόρφωνε ολόκληρη την ύπαρξή του και θα του χάριζε την πραγματική ελευθερία»⁶⁴⁴.

Στην τέταρτη ενότητα *Μία συνάντηση με την Αλήθεια*⁶⁴⁵, γίνεται αναφορά στο γεγονός της αποκάλυψης του Χριστού στον Ιωάννη τον Βαπτιστή, ο οποίος «αναγνώρισε αμέσως τον Χριστό ως τον Μεσσία που όλοι περίμεναν»⁶⁴⁶, με τη διαφορά ότι οι όροι που χρησιμοποιούνται απευθύνονται σε μαθητές της όψιμης παιδικής ηλικίας που είναι σε θέση να κατανοήσουν το βαθύ νόημα των θεμελιωδών θεολογικών εννοιών. Συνεπώς, ο Χριστός χαρακτηρίζεται σαν την Αλήθεια που τόσα χρόνια ο Ιωάννης ο Πρόδρομος προφήτευε, βάσει του θεόπνευστου σχεδίου⁶⁴⁷. Στη δεύτερη ενότητα *Ησαΐας: Ο προφήτης που μίλησε για την Αλήθεια*⁶⁴⁸ του δεύτερο κεφάλαιο *Η αλήθεια καταγράφεται*, οι μαθητές, μέσα από τη γνωριμία με το βίο και το έργο του Προφήτη, μαθαίνουν για ακόμα μια παρέμβαση – Ενέργεια του Θεού στο κτιστό κόσμο των ανθρώπων, αλλά και για ακόμα μια εκδήλωση της αγάπης του για τους ανθρώπους «ο αληθινός Θεός, που αυτοί είχαν αρνηθεί, θα τους έσωζε για μια ακόμα φορά».

Στην τρίτη ενότητα *Ψαλμοί: Ποιήματα αναζήτησης και έκφρασης της αληθινής ζωής*⁶⁴⁹, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με ένα ψήγμα που αφορά στο θέμα της θέωσης, χωρίς ωστόσο να γίνεται περαιτέρω αναφορά «το βιβλίο των Ψαλμών ανοίγει τα φτερά του ανθρώπου, που θέλει να πλησιάσει τον Θεό και να γνωρίσει την αλήθεια»⁶⁵⁰. Με την αναφορά αυτή, οι μαθητές μπορούν να κατανοήσουν και να οπτικοποιήσουν την αναγωγή των πιστών προς τον Θεό σαν μια διαδικασία ανόδου της ψυχής του ανθρώπου από τον κόσμο προς τον υπερβατικό, όπου βρίσκεται η απρόσιτη, άκτιστη και υπέρτατη ουσία του Πατέρα Θεού Δημιουργού, προκειμένου να ενωθεί μαζί της. Στην τέταρτη ενότητα *Το βιβλίο της Αλήθειας στη Θεία Λατρεία*⁶⁵¹, η ενέργεια και η παρουσία του Τριαδικού Θεού φανερώνονται στους πιστούς στην πλήρη τους έκταση μέσα στην Εκκλησία, κατά τη διάρκεια της τέλεσης των Μυστηρίων. Με την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας, ο λόγος του Θεού γίνεται

⁶⁴⁴ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.13

⁶⁴⁵ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.14

⁶⁴⁶ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.14

⁶⁴⁷ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.14

⁶⁴⁸ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.21

⁶⁴⁹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.24

⁶⁵⁰ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.24

⁶⁵¹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.27

κατανοητός και βιώνεται από τους πιστούς. «Στη Θεία Λειτουργία ο ίδιος ο Χριστός προσφέρεται στους χριστιανούς και ενώνεται μαζί τους»⁶⁵². «Η Αγία Τράπεζα είναι η αληθινή πηγή της ζωής για τους πιστούς, αφού πάνω σ' αυτή βρίσκεται το βιβλίο της Αληθείας, το ιερό Ευαγγέλιο, που φωτίζει τον νου και την καρδιά μας»⁶⁵³. «Στα Μυστήρια το Ευαγγέλιο έχει κεντρική θέση, αφού με αυτό βρίσκεται ο Χριστός ανάμεσά μας»⁶⁵⁴.

Στην πρώτη ενότητα *Η αλήθεια είναι πολύτιμη*⁶⁵⁵ του τρίτου κεφαλαίου *Αλήθειες που δίδαξε ο Χριστός*, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τον σαρκωμένος Χριστός είναι ο Καλός Ποιμένας, «που πρόσφερε σ' όλους τους ανθρώπους τη σωτηρία, προσκαλώντας τους να συμμετάσχουν στη ζωή της Εκκλησίας, δηλαδή στον καινούριο κόσμο του Θεού. Με τη ζωή, τη διδασκαλία, τη θυσία και την ανάσταση του ενανθρωπίσαντα Θεανθρώπου ο κτιστός κόσμος τέθηκε σε επανεκκίνηση, καθώς φωτίστηκε από την «ακτινοβολία του θείου λόγου του που ξυπνάει τις ψυχές των ανθρώπων και τους καλεί να ανακαλύψουν έναν αληθινό θησαυρό που δεν μοιάζει με κανένα από τα πολύτιμα αντικείμενα ή αγαθά που μας περιβάλλουν και τα θεωρούμε σημαντικά»⁶⁵⁶. Ο νέος αυτός κόσμος, που επαναδημιουργήθηκε με την εξάπλωση του πολύτιμου επουράνιου θησαυρού και με την παροχή του δικαιώματος σε όλους τους ανθρώπους να τον απολαμβάνουν για να υπερκεράσουν τη φυσική φθορά και να ενωθούν με τον Πατέρα Θεό Δημιουργό, αποτελεί την πραγματική αλήθεια του Ιησού Χριστού. Ο νέος κόσμος, δεν είναι ούτε ο κτιστός αλλά ούτε και ο άκτιστος. Είναι ο κόσμος της Βασιλείας του Θεού «η οποία δεν είναι από τον κόσμο αυτό»⁶⁵⁷, αλλά τον υπερβατικό.

Στη δεύτερη ενότητα *Και οι δύο προσεύχονται αλλά...*⁶⁵⁸, οι μαθητές γνωρίζουν ότι η προσευχή αποτελεί ακόμα μια από τις καθημερινές ενέργειες του Θεανθρώπου, που οδηγεί στην ανάπτυξη και στη διατήρηση της επικοινωνίας των πιστών με τον Θεό. Στην πέμπτη ενότητα *Η επί του Όρους ομιλία*⁶⁵⁹, οι μαθητές διαβάζουν τη σαφή αναφορά και κατανοούν ότι η Βασιλεία του Θεού είναι ένας κόσμος που προορίζεται

⁶⁵² Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.27

⁶⁵³ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.27

⁶⁵⁴ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σσ.27-28

⁶⁵⁵ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.32

⁶⁵⁶ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.32

⁶⁵⁷ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.33

⁶⁵⁸ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.35

⁶⁵⁹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.45

γι' αυτούς, είναι ο δικός τους κόσμος, ο οποίος διαφέρει από τον κτιστό και τον εμμενή. Ο σαρκωμένος Χριστός, ανέλαβε τον ρόλο να διδάξει αυτόν τον νέο τρόπο ζωής στους ανθρώπους, προκειμένου αυτοί να κερδίσουν μια θέση στον νέο κόσμο, στη Βασιλεία του Θεού, στην οποία ο θάνατος και η φυσική φθορά δεν υπάρχουν. «Είναι ο τρόπος ζωής, που μας αποκαλύπτει και μας χαρίζει ο ίδιος ο Χριστός»⁶⁶⁰. «Είναι λόγια που μας δείχνουν την πνευματική πορεία που πρέπει να ακολουθήσουμε για να ενωθούμε με τον Θεό»⁶⁶¹. Στην ενότητα αυτή, γίνεται λόγος για τη θέωση και πάλι όμως χωρίς να ονομάζεται σαφώς και να μην προσδιορίζεται ακριβώς. Στο παράθεμα της ενότητας, παρατίθενται τα λόγια του Γρηγορίου Νύσσης, όπου επισημαίνει ότι η Βασιλεία του Θεού είναι αυτή που έχει ο κάθε άνθρωπος με τη βοήθεια του Άγιου Πνεύματος μέσα του. Το Άγιο Πνεύμα είναι αυτό που παρεμβαίνει, που ενεργεί ώστε ο καθένας μας να την αντιλαμβάνεται, να την νιώθει και να την κατανοεί. Συνεπώς, υπάρχει παρέμβαση του Τριαδικού Θεού και πάλι. Η δημιουργία του νέου κόσμου, είναι θέλημα του Πατέρα Θεού, ο δρόμος για την κατάκτησή του φωτίζεται και καταδεικνύεται από τον Υιό Του και το κήρυγμά του, και το Άγιο Πνεύμα παρέχει τη φώτιση στους ανθρώπους για να μπορούν να τον αντιλαμβάνονται ως εσωτερική δύναμη και ευτυχία⁶⁶².

Στην έκτη ενότητα *Όταν λέμε πάντα την αλήθεια*⁶⁶³ του παρόντος κεφαλαίου, οι μαθητές έρχονται εκ νέου σε επαφή με τη θεμελιώδη αρχή ότι ο Χριστός αποτελεί την Αλήθεια του κόσμου, τη μια και αναμφισβήτητη, που προάγει την αγάπη, τη συγχώρεση και την πραγματική μετάνοια, μέσα από τη θυσία και την ανάστασή του. Το παράδειγμα της πορείας του πάνω στη γη αποτελεί τη μεγαλύτερη ένδειξη αγάπης προς τους άλλους, και αυτό πρέπει να ακολουθούν όλοι σε κάθε περίπτωση για να ανακαλύψουν τον κόσμο της στοργής και της αγάπης, της ειλικρίνειας και της αλήθειας της «εν Χριστώ ζωής»⁶⁶⁴. Στην επόμενη εβδομη ενότητα *Χτίζουμε τη ζωή μας σε γερά θεμέλια*⁶⁶⁵, οι μαθητές ξαναδιαβάζουν ότι ο Θεός Δημιουργός έθεσε σε λειτουργία το σχέδιο της σωτηρίας της ανθρωπότητας, ο σαρκωμένος του Λόγος, ο Υιός Του, ανέλαβε το έργο της αποκάλυψης των θεμελιωδών αληθειών της Βασιλείας του Πατρός του, ώστε να αποτελέσουν τις ακλόνητες βάσεις για τη ζωή των

⁶⁶⁰ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.46

⁶⁶¹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.45

⁶⁶² Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.46

⁶⁶³ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.48

⁶⁶⁴ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.48

⁶⁶⁵ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.50

ανθρώπων διαχρονικά, και το Άγιο Πνεύμα συνέβαλε με τον διαμοιρασμό του θείου φωτός στην αντίληψη και στην κατανόηση του μεγαλείου του νέου κόσμου. Οι μαθητές διαβάζουν εκ νέου ότι η παραδοχή των θεμελιωδών αληθειών του Χριστού και η πίστη σε αυτές, «αποτελεί έναν τρόπο ζωής που απελευθερώνει τον άνθρωπο και τον οδηγεί στην ομοίωσή του με τον Θεό»⁶⁶⁶. Και πάλι εδώ υπάρχει έμμεση αναφορά στη θέωση, χωρίς και πάλι να κατονομάζεται έτσι, αλλά για πρώτη φορά γίνεται λόγος για «ομοίωση» του ανθρώπου με τον Θεό, δηλαδή με αναγωγή του ανθρώπου στον κόσμο του υπερβατού, όπου θα ενωθεί με την απρόσιτη ουσία του Θεού.

Στην πρώτη ενότητα *Η Εκκλησία ως κιβωτός φυλάει την αλήθεια*⁶⁶⁷ του τέταρτου κεφαλαίου *Ποιος αγρυπνά για την αλήθεια*, οι μαθητές διαβάζουν εκ νέου ότι το πρωταρχικό κίνητρο του Θεού για να ενεργεί στον κτιστό κόσμο είναι το ενδιαφέρον του για το καλό του ανθρώπου και αναφέρεται το γεγονός της κατασκευής της κιβωτού του Νώε. Ο κατακλυσμός προκλήθηκε με τη θεία Βούληση του Θεού, προκειμένου να επαναφέρει την ανθρωπότητα στον δρόμο Του, η οποία οδηγήθηκε στο τέλμα της αμαρτίας και σε φοβερά αδιέξοδα λόγω των λανθασμένων επιλογών των ανθρώπων. Για άλλη μια φορά γίνεται αναφορά σε μια άμεση ενέργεια του Θεού στον κτιστό κόσμο, που σχετίζεται και πάλι με τη σωτηρία του ανθρώπου. Στη συνέχεια γίνεται η αναφορά στη σύναψη Διαθήκης του Θεού με τους ανθρώπους, με την παραχώρηση των Δέκα Εντολών, «οι οποίες θα προφύλασσαν τον κόσμο από την εξάπλωση της αμαρτίας και τις επιπτώσεις της»⁶⁶⁸. Το επόμενο μεγάλο στάδιο του σχεδίου ήταν η ενανθρώπιση του Χριστού, της ίδια της Αλήθειας του Θεού, ο οποίος κατέκτησε κτήμα των ανθρώπων τους νόμους του Πατέρα Θεού και γέμισε τη ζωή τους με αξίες που μέχρι τότε αγνοούσαν ή διάβαζαν σε λόγια πάνω σε άψυχα υλικά. Τότε ακριβώς γεννήθηκε η Εκκλησία, η μεγάλη οικογένεια του Χριστού, όπου ο ίδιος είναι η κεφαλή, και που προφυλάσσει τη μια και αναμφισβήτητη αλήθεια του Θεού.

Στην τρίτη ενότητα *Οι αιρέσεις νοθεύουν την αλήθεια*⁶⁶⁹, οι μαθητές, μέσα από την συνοπτική περιγραφή των δύο σοβαρότερων αιρέσεων στην πορεία της ιστορίας του χριστιανισμού, του Αρειανισμού και του μονοφυσιτισμού, για πρώτη φορά έρχεται σε

⁶⁶⁶ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.51

⁶⁶⁷ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.54

⁶⁶⁸ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.54

⁶⁶⁹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.60

επαφή με την αλήθεια ότι ο Υιός του Θεού είναι αιώνιος, όπως ο Πατέρας Θεός και το Άγιο Πνεύμα, γιατί διαφορετικά θα παρερμηνεύονταν το μυστήριο των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδας. Επίσης, πρώτη φορά γίνεται αναφορά στις δύο φύσεις του Χριστού, τη θεία και την ανθρώπινη, οι οποίες σύμφωνα με τη θεολογία της Εκκλησίας, είναι ενωμένες, αχώριστες στο ενιαίο πρόσωπο του Χριστού. Η ένωση των δύο φύσεων του Χριστού «έγινε χωρίς την αλλοίωση της μιας ή της άλλης φύσης»⁶⁷⁰. Συνεπώς, ο μαθητές για πρώτη φορά γνωρίζουν και κατανοούν ότι ο Χριστός είναι το ίδιο Θεός και άνθρωπος ταυτόχρονα.

Στην πέμπτη ενότητα *Η αποσαφήνιση της αλήθειας για τις εικόνες*⁶⁷¹, οι μαθητές ξαναέρχονται σε επαφή με το νόημα της Θείας Οικονομίας, που αφορά στη σωτηρία τους και στην αναγωγή τους στη Βασιλεία του Θεού. Κατανοούν ότι «για τον χριστιανό δεν υπάρχουν αζεπέραστα εμπόδια στον δρόμο που οδηγεί στη σωτηρία, αλλά μόνο σκαλοπάτια που τον ανεβάζουν και τον οδηγούν πιο κοντά στον Θεό»⁶⁷². Ο Χριστός με τη διδασκαλία, τη ζωή, τη θυσία και την ανάστασή του έχει ανοίξει τον δρόμο για τη Βασιλεία του Πατρός του, μέσω της μίμησης και της αμέριστης υποστήριξής του. Συνεπώς, υπάρχει εκ νέου αναφορά περί της θέωσης, χωρίς και πάλι να γίνεται περαιτέρω εμβάθυνση στην ουσία του θέματος. Επίσης, στην ίδια ενότητα, και στο πλαίσιο της προσέγγισης των γεγονότων της εικονομαχίας, οι μαθητές διαβάζουν ότι «το πρόσωπο του Χριστού μπορούμε να το εικονίζουμε, αφού ήταν τέλειος Θεός και τέλειος άνθρωπος» και τους υπενθυμίζεται ότι οι δύο φύσεις του Χριστού είναι ενιαίες και αχώριστες⁶⁷³.

Στην έκτη ενότητα *Το σύμβολο της Πίστεως: Βασικές αλήθειες με λίγα λόγια*⁶⁷⁴ του ίδιου κεφαλαίου, οι μαθητές μαθαίνουν τις βασικές και θεμελιώδεις αλήθειες της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, που σχετίζονται με τον Τριαδικό υπερβατικό και υπέρτατο Θεό. Συγκεκριμένα, καταγράφεται ότι ο Πατέρας Θεός είναι ένας, ότι ο Υιός του Θεού γεννήθηκε από Αυτόν, είναι φως από το φως Του, είναι αληθινός Θεός και έχει την ίδια ουσία με τον Πατέρα του. Ο Θεός Λόγος δεν δημιουργήθηκε από τον Πατέρα του, δεν αποτελεί κτιστό δημιούργημά του. Το Άγιο Πνεύμα παρενέβη και ο Θεάνθρωπος γεννήθηκε από τη Μαρία. Το Άγιο Πνεύμα είναι επίσης Θεός

⁶⁷⁰ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.61

⁶⁷¹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.65

⁶⁷² Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.65

⁶⁷³ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.66

⁶⁷⁴ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.68

αληθινός, που εκπορεύεται από τον Πατέρα Θεό, ενεργεί στον κτιστό κόσμο για να μοιράζει το φως του και μίλησε μέσω των Προφητών.

Στην πρώτη ενότητα *Στην Εκκλησία ζούμε την αδελφοσύνη*⁶⁷⁵ του πέμπτου κεφαλαίου *Ζώντας μαζί με την αλήθεια*, οι μαθητές ξαναγίνονται μάρτυρες της αλήθειας ότι «στη μεγάλη οικογένεια της Εκκλησίας τα μέλη συνδέονται στενά μεταξύ τους με τον σύνδεσμο της αγάπης. Όπως τα μέλη ενός σώματος δεν μπορούν να υπάρχουν ξεχωριστά από το σώμα, έτσι κανένας χριστιανός δεν μπορεί να υπάρξει μόνος του μακριά από τον Χριστό». Συνεπώς, κανένας χριστιανός, που είναι αδελφός με τον Χριστό, δεν μπορεί να ζει αποκομμένος από το σώμα, την πνευματικότητα και τα μυστήρια της Εκκλησίας. Σε αυτή την περίπτωση, δεν μπορεί να θεωρείται αδελφός ή μέλος της εν Χριστώ οικογένειας, που είναι παγκόσμια. Μέσα από τα Θεία Μυστήρια, όπως είναι η Θεία Ευχαριστία, ο Χριστός φανερώνεται στους πιστούς, οι οποίοι με την ενεργή συμμετοχή τους, ενώνονται και επικοινωνούν μαζί του, και γίνονται πραγματικά αδέρφια και επισφραγίζεται η δύναμη της χριστιανικής πίστης⁶⁷⁶.

Στη δεύτερη ενότητα *Η αλήθεια είναι φως*⁶⁷⁷, όπως και σε άλλες ενότητες του συγκεκριμένου εγχειριδίου, καταγράφεται ότι «ο Χριστός είναι το φως το αληθινό και φωτίζει κάθε άνθρωπο που έρχεται στον κόσμο χαρίζοντάς του την ακτινοβολία της θείας ζωής»⁶⁷⁸. «Όπως το φως του ήλιου είναι για τη φύση πηγή ζωής, έτσι και το φως του Χριστού χαρίζει στον άνθρωπο την αληθινή ζωή. Άλλωστε ο Χριστός είπε *εγώ είμαι το φως του κόσμου. Εκείνος που με ακολουθεί δεν θα περπατήσει στο σκοτάδι, αλλά θα έχει το φως της ζωής*. Γι αυτό και ο τυφλός που θεράπευσε ο Χριστός, δεν είχε μόνο την ομορφιά του κόσμου, αλλά άνοιξαν και τα μάτια της ψυχής του»⁶⁷⁹. Ο Χριστός χαρακτηρίζεται «φωτοδότης» που ήρθε στον κόσμο των ανθρώπων για να βοηθήσει τους πάντες να ξεπεράσουν τις ανθρώπινες αδυναμίες τους και να ενδυναμώσουν τα προτερήματα της ψυχής τους, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες της ζωής με πίστη και αγάπη. Στην ίδια ενότητα, αναφέρεται ακόμα μια ενέργεια της θείας διάστασης του Θεανθρώπου με τη θεραπεία των τυφλών, οι οποίοι πρώτα είδαν το φως του Χριστού με τα μάτια της ψυχής, που

⁶⁷⁵ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.72

⁶⁷⁶ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.72

⁶⁷⁷ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.75

⁶⁷⁸ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.75

⁶⁷⁹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.75

ενεργοποιήθηκαν από τον λόγο και το κήρυγμα της αγάπης του Χριστού. Οι άνθρωποι, πριν πιστέψουν στη μια και αναμφισβήτητη αλήθεια του Τριαδικού Θεού, παραμένουν «τυφλοί», ανήμποροι να δουν το μεγαλειώδες που βρίσκεται μπροστά τους, σε κάθε έκφανση της φύσης, γιατί έχουν κλειστά τα μάτια της ψυχής, με τα οποία μόνο μπορούν «δουν» την παρουσία του Χριστού στην καθημερινή τους ζωή. «Το αληθινό φως του Χριστού φώτισε τους Άγιους Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι το μετέδωσαν σε όλη την οικουμένη, δείχνοντας σε όλους μας το δρόμο για τη σωτηρία»⁶⁸⁰. Στο περικειμενικό βοηθητικό υλικό της σελίδας 76 του εγχειριδίου παρατίθενται στίχοι του εξαποστειλάριου της εορτής της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα και καταγράφεται ρητώς και σαφώς ότι «Εσύ Λόγε, δηλαδή Ιησού Χριστέ, είσαι το αναλλοίωτο φως, που προήλθε από το φως του αγέννητου Πατέρα. Στο φως του, που έλαμψε σήμερα στο όρος Θαβώρ, γνωρίσαμε τον Πατέρα ως Φως και το Άγιο Πνεύμα ως Φως που φωταγωγεί ολόκληρη την κτίση». Από την ανωτέρω αναφορά, προσδιορίζεται η Αγία Τριάδα και ο ρόλος των τριών Προσώπων της.

Στην τρίτη ενότητα *Η αλήθεια εκφράζεται με ύμνους στη λατρεία*⁶⁸¹ του παρόντος κεφαλαίου, σε συνέχεια του ιδεολογικού και θεωρητικού πλαισίου της προηγούμενης ενότητας, οι μαθητές διαβάζουν ότι «ο Ιησούς Χριστός είναι το φως το αληθινό, Εκείνος που έφερε το φως της αλήθειας στον κόσμο, ο Υιός του Θεού, που με τον Πατέρα και το Άγιο Πνεύμα αποτελούν τον Τριαδικό Θεό, που υμνείται από όλους μας»⁶⁸². Η δογματική αυτή αλήθεια δεσπόζει στις τελευταίες αυτές ενότητες του εγχειριδίου. Επίσης, επαναλαμβάνεται ότι «η συμμετοχή στη λατρεία είναι κοινωνία των πιστών μεταξύ τους και με τον Θεό»⁶⁸³. Στο τέλος, αναφέρονται οι στίχοι του Όρθρου όπου δοξάζεται ο Τριαδικός Θεός, ο Κύριος βασιλιάς και επουράνιος Θεός Πατέρας και Παντοκράτορας, ο Κύριος μονογενής Υιός Ιησούς Χριστός και το Άγιο Πνεύμα. Ο Υιός του Πατέρα, ελέησε την ανθρωπότητα και σήκωσε τις αμαρτίες όλων στις πλάτες του με τη θυσία και την ανάστασή του⁶⁸⁴.

Στην τέταρτη ενότητα *Μετανιώνω και συμφιλιώνομαι αληθινά*⁶⁸⁵, οι μαθητές σε ακόμα μια ενότητα κατανοούν ότι μέσω των θείων Μυστηρίων της Εκκλησίας, ο

⁶⁸⁰ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.75

⁶⁸¹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.78

⁶⁸² Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.78

⁶⁸³ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.78

⁶⁸⁴ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.79

⁶⁸⁵ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.81

Χριστός αποκαλύπτεται στους πιστούς ή παρεμβαίνει για να τους παράσχει την αναγκαία και απαιτούμενη βοήθεια. Στο μυστήριο της εξομολόγησης, στο οποίο συγχωρούνται οι αμαρτίες των πιστών, μπορεί να είναι ο ιερέας-εξομολόγος που παρέχει την άφεση στον εξομολογούμενο, αλλά τα πράττει με τη χάρη του Χριστού, που είναι πάντα παρών στο σώμα της Εκκλησίας και στις ζωές των ανθρώπων. Ο Χριστός γίνεται δέκτης της μετάνοιας και συγχωρεί, επανατοποθετώντας τον μετανοημένο πιστό στον δρόμο της σωτηρίας και στην πορεία που οδηγεί στη Βασιλεία του Πατέρα Θεού⁶⁸⁶. Μέσα από το περικειμενικό βοηθητικό υλικό της ενότητας, όπου παρατίθεται η ευχή του μυστηρίου του Ευχελαίου, οι μαθητές ξαναδιαβάζουν ότι ο Ιησούς Χριστός είναι ο Μονογενής Υιός του Πατέρα Θεού, ο οποίος εκπλήρωσε το Θείο Θέλημά Του, να λυτρώσει από τη φυσική φθορά τους ανθρώπους, να τους σώσει από τη σωματική και ψυχική ασθένεια που τους περιβάλλει και να τους χαρίσει τη ζωή⁶⁸⁷.

Στην έκτη ενότητα *Η Ορθόδοξη Παράδοση*⁶⁸⁸ του ίδιου κεφαλαίου, γίνεται υπενθύμιση στους μαθητές ότι «στη Θεία Λατρεία, δηλαδή στα Θεία Μυστήρια της Εκκλησίας, οι πιστοί βιώνουν και διδάσκονται τις θεμελιώδεις αλήθειες της πίστης με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος, το οποίο διαμοιράζει το θείο φως σε όλους όσους το αντιλαμβάνονται και είναι πρόθυμοι να ακολουθήσουν τον δρόμο της σωτηρίας που έδειξε ο Χριστός. Η συμμετοχή στη Θεία Λατρεία είναι μια ενέργεια άκρως πνευματική⁶⁸⁹. Στο παράθεμα που πλαισιώνει περικειμενικά την ενότητα ο Γεώργιος Φλωρόφσκυ διατυπώνει ότι για τους ορθόδοξους χριστιανούς, που πιστεύουν πραγματικά και μετέχουν στα μυστήρια της Εκκλησίας, η Παράδοση δεν είναι παρωχημένη, αλλά καταδεικνύει τη «συνεχή παρουσία του Θεού στην Εκκλησία του, και είναι η φωνή της αιωνιότητας»⁶⁹⁰.

Τέλος, στην πρώτη ενότητα *Μια πρώτη γνωριμία με τους Ρωμαιοκαθολικούς χριστιανούς*⁶⁹¹ του έκτου κεφαλαίου του σχολικού εγχειριδίου του Στ' τάξης *Ετερόθρησκοι και Αλλόθρησκοι*, στο περικειμενικό υλικό της ενότητας, στο παράθεμα του Φλωρόφσκυ διατυπώνεται ότι η δημιουργία της χριστιανοσύνης, του

⁶⁸⁶ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.82

⁶⁸⁷ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.86

⁶⁸⁸ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.90

⁶⁸⁹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.90

⁶⁹⁰ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.91

⁶⁹¹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.98

χριστιανικού κόσμου, αποτελεί μέγα μέρος του σχεδίου του Θεού. Συνεπώς, ό,τι συμβαίνει στον κτιστό κόσμο είναι θέλημα Θεού εξαρτάται καθολικά από τη Θεία Βούλησή Του⁶⁹².

B. Θεός και Άνθρωπος

Βιβλίο Γ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου

Στην πρώτη ενότητα *Ο Αγιασμός στο σχολείο μας*⁶⁹³ του πρώτου κεφαλαίου *Ο Θεός είναι μαζί μας* του σχολικού εγχειριδίου της Γ΄ τάξης του Δημοτικού, οι μαθητές μαθαίνουν ότι με τον Αγιασμό έρχεται η χάρη του Θεού δίπλα στους ανθρώπους. «Βρίσκεται κοντά μας... μας στηρίζει και μας δίνει δύναμη⁶⁹⁴. Στο δεύτερο κεφάλαιο *Ο Σταυρός το σύμβολο των Χριστιανών*⁶⁹⁵, οι μαθητές συνειδητοποιούν ότι το σύμβολο του σταυρού μας βοηθάει να θυμόμαστε την αγάπη του Θεού, την υποστήριξή του για να παίρνουμε δύναμη και μας θυμίζει ότι ανήκουμε στην Εκκλησία, δηλαδή στη μεγάλη οικογένεια του Χριστού⁶⁹⁶. Στην τέταρτη ενότητα *Η προσευχή είναι επικοινωνία με τον Θεό*⁶⁹⁷, οι μαθητές κατανοούν ότι ο είναι πανταχού παρών στη ζωή των ανθρώπων, και τους έχει δώσει το μέσο για να επικοινωνούν (συναντούνται, συνομιλούν, ετυμολογία σ.16) μαζί του. Αυτό το μέσο είναι η προσευχή, όπου ο άνθρωπος προβαίνει σε παρακλήσεις και σε ευχαριστίες για τα όσα μας προσφέρει ο Δημιουργός μας, ο βοηθός μας, το στήριγμά μας. Μέσω της δραστηριότητας της σελίδας 16, ο μαθητής καλείται να συμπεριλάβει στο όνομα του Χριστού/ Θεού τις έννοιες φιλία, αγάπη, ειρήνη, υγεία και σε όποιον αδυνατεί να έρθει σε επαφή μαζί του τις έννοιες ζήλια, εγωισμός και μοναξιά. Από την ενότητα αυτή, τα παιδιά κατανοούν ότι ο Θεός, είναι ο καλός, αγαθός Πατέρας, που είναι πανταχού παρών καθώς μπορεί να «ακούσει» τις προσευχές των πιστών από κάθε μέρος και στιγμή. Για πρώτη φορά υπάρχουν περικειμενικές πατερικές αναφορές (Μ. Βασιλείου, Κυπριανού Καρχηδόνας, Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος) με τις οποίες εκφράζονται οι κατεξοχήν υποχρεώσεις του ανθρώπου που επιθυμεί να βρίσκεται σε διαρκή επικοινωνία με τον Θεό: ευχαριστία, παράκληση, συγχώρεση. Ο Θεός μπορεί να δίνει στον άνθρωπο που ζητά την συγχώρεσή του, που αναγνωρίζει την προσφορά

⁶⁹² Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.100

⁶⁹³ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.8

⁶⁹⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.9

⁶⁹⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.11

⁶⁹⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.12

⁶⁹⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.16

στη ζωή του και που τον ευχαριστεί γι' αυτό. Επίσης, για πρώτη φορά επισημαίνεται ότι η ενεργή συμμετοχή στο σώμα της Εκκλησίας, που εκφράζεται με την παρουσία στον χώρο του ναού, φέρνουν τον άνθρωπο στον κατεξοχήν χώρο όπου μπορεί να εκφράζει τις ευχαριστίες του στον Θεό.

Στην πρώτη ενότητα *Ο Δαβίδ δοξολογεί τον Θεό*⁶⁹⁸ του δεύτερου κεφαλαίου *Το δώρο της ζωής*, οι μαθητές μέσα από τη βιβλική αφήγηση για τη ζωή του Δαβίδ, γνωρίζουν στην πραγματικότητα το πρότυπο του άριστου και αγνού χριστιανού, που πιστεύει στον Ένα, υπέρτατο, υπερβατικό και Δημιουργό του Θεό, χωρίς μάλιστα να έχει προηγηθεί η ενσάρκωση του Θεού Λόγου. Ήταν και είναι υπόδειγμα χριστιανού «με καθαρή καρδιά, γεμάτη αγάπη για τον Θεό... με τα μάτια της ψυχής του έβλεπε τον Θεό ντυμένο με φως... τα σύννεφα σαν άμαξα του Θεού και τους ανέμους σαν αγγελιοφόρους του... κι έκανε τον θαυμασμό του τραγούδι και ύμνο στον Θεό»⁶⁹⁹. Ο Θεός στις βιβλικές αυτές αφηγήσεις εμφανίζεται να παρεμβαίνει άμεσα... ο Δαβίδ ζητάει τη βοήθειά του και του τη δίνει, ο Θεός ανέθεσε στον Δαβίδ να γίνει βασιλιάς, ο θεός υπέδειξε στον Δαβίδ πώς να διοικήσει. Ο Δαβίδ δοξάζει τον Θεό, του ζητά συγχώρεση για τα λάθη του «ψαλμός της μετανοίας».

Στην τρίτη ενότητα *Ο Θεός φροντίζει όλα τα πλάσματά του*⁷⁰⁰ του ίδιου κεφαλαίου, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τον Θεό, ο οποίος δεν ο Δημιουργός που κατασκευάζει και στη συνέχεια εγκαταλείπει τα δημιουργήματά του, αλλά είναι Αυτός που νοιάζεται γι' αυτά, που προνοεί γι' αυτά, που μεριμνά γι' αυτά και που παρέχει σε όλα τα πλάσματα του φυτικού και του ζωτικού κόσμου όλα όσα αυτά χρειάζονται για να επιβιώσουν και να υπερκεράσουν τις δυσκολίες. Για πρώτη φορά καταγράφεται μια επιφανειακή, ωστόσο υπαρκτή σύγκριση της ενέργειας του Θεού, που είναι η δημιουργία του κόσμου και των όντων, και της ενέργειας του ανθρώπου, που εκκινεί από την ελεύθερη βούληση που έδωσε ο Θεός σ' αυτόν, ώστε να επιδεικνύει αγάπη και να εξασφαλίζει το καλύτερο δυνατό για όλη την πλάση. Εξάλλου, ο άνθρωπος είναι το κτιστό ον που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα Του. Το κεντρικό νόημα της ενότητας είναι ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να αγαπάει και να φροντίζει τον κόσμο, γιατί είναι δημιούργημα του Θεού, άρα είναι όμοιό του στη μεγάλη οικογένεια του

⁶⁹⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.20

⁶⁹⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.20

⁷⁰⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.24

Θεού. Στην τέταρτη ενότητα *Η γέννηση ενός παιδιού είναι δώρο στην οικογένεια*⁷⁰¹, οι μαθητές γνωρίζουν ότι το νεογέννητο παιδί, με την επίσκεψή του στην Εκκλησία του Θεού λαμβάνει τις ευχές του Θεού, για να είναι φωτισμένο, καλό και άξιο να γίνει ένας από τους εκλεκτούς της Βασιλείας του. Κεντρικό νόημα είναι ότι κάθε νέα ζωή αποτελεί απόδειξη της ενέργειας του Θεού Δημιουργού.

Στην πρώτη ενότητα *Ο άνθρωπος συνεργάτης Θεού*⁷⁰² του τρίτου κεφαλαίου *Η ζωή θέλει αγάπη και προσπάθεια*, περιγράφεται ο τρόπος που δημιουργήθηκε ο άνθρωπος με τη θεϊκή πνοή. Ο Θεός δημιούργησε έτσι τον άνθρωπο ώστε να τον ακούει, να τον σκέφτεται, να επικοινωνεί μαζί του και να συνεργάζονται στην προστασία και στη φροντίδα του ζωικού και φυτικού κτιστού κόσμου. Η υπέρτατη αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο καταδεικνύεται από την παροχή του δικαιώματος να γίνει ο συνεργάτης του στην φροντίδα του κόσμου «Ο Θεός τίμησε τον άνθρωπο κάνοντάς τον συνεργάτη του στη φροντίδα του κόσμου»⁷⁰³. Στη δεύτερη ενότητα *Χαρίσματα του ανθρώπου*⁷⁰⁴, καταγράφονται τα σημαντικότερα στοιχεία που διαφοροποιούν τους ανθρώπους από τα άλλα κτιστά όντα όπως είναι το αναπτυγμένο μυαλό, το νοείν, η δυνατότητα κατάκτησης της γνώσης, των ικανοτήτων και των δεξιοτήτων, η ελεύθερη βούληση και η επίγνωση της διαφοράς ανάμεσα στο κακό και στο καλό, στο δίκαιο και το άδικο. Τα χαρίσματα-δώρα αυτά αυξάνονται μόλις ο άνθρωπος νιώσει την ανάγκη να έρθει κοντά στον Δημιουργό του. Σε αυτό το σημείο, συνδυάζεται το θεολογικό γεγονός της εκδήλωσης των ενεργειών του Θεού και της παραχώρησης της ελεύθερης βούλησης στους ανθρώπους, που μπορεί να τους οδηγήσει στη φθορά της αμαρτίας ή στη σωτηρία της θέωσης. Στην περικειμενική αναφορά στο κήρυγμα του Μ. Βασιλείου γίνεται σαφές το ανωτέρω αφού «είσαι πλασμένος από χώμα κι έχεις λιγότερη δύναμη από πλάσματα που δεν έχουν νου. Όμως σου έδωσα τη χάρη να εξουσιάζεις και να κυριαρχείς στη φύση. Και με τον νου που σου χάρισα, μπορείς να φτάσεις ακόμη και στον ουρανό»⁷⁰⁵.

Στην τρίτη ενότητα *Ο Θεός ευλογεί τη δημιουργική εργασία*⁷⁰⁶, οι μαθητές γνωρίζουν ότι οτιδήποτε έχει δημιουργηθεί στην κοινωνία, έχει δημιουργηθεί από τους

⁷⁰¹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.26

⁷⁰² Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.34

⁷⁰³ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.35

⁷⁰⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.36

⁷⁰⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.37

⁷⁰⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.38

ανθρώπους, βάσει των χαρισμάτων που έχουν λάβει από τον Θεό Δημιουργό τους. Συνεπώς, η εργασία είναι το αποτέλεσμα της ενέργειας του Θεού με την δημιουργία του ανθρώπου και με την παροχή της θείας βούλησης. Η εργασία, η προσπάθεια και ο μόχθος είναι χαρά της ζωής που έχει ευλογήσει ο Θεός και που αναγάγει τους ανθρώπους σε συνεργάτες Του, για τη δημιουργία μιας εποικοδομητικής, ουσιαστικής και πλήρους ζωής⁷⁰⁷. Στην πέμπτη ενότητα *Οι σχέσεις με τους άλλους και με τον Θεό*⁷⁰⁸, οι μαθητές έρχονται εκ νέου επαφή με το θέμα της ελεύθερης βούλησης που παρείχε ο Θεός Δημιουργός στους ανθρώπους. Με την ελεύθερη βούληση οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να αυτενεργούν σύμφωνα με τα όσα νιώθουν και επιθυμούν. Στην έκτη ενότητα *Η κιβωτός της αγάπης*⁷⁰⁹, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τον Θεό που εμφανίζεται σκληρός αλλά δίκαιος, γιατί είναι αποφασισμένος να προστατέψει την αγάπη του κόσμου.

Στην τέταρτη ενότητα *Πως γιορτάζονται τα Χριστούγεννα*⁷¹⁰ του τέταρτου κεφαλαίου *Με τον Χριστό αλλάζει η ζωή*, οι μαθητές κατανοούν ότι «η γέννηση του Χριστού έφερε στους ανθρώπους το μήνυμα της αγάπης και της ελπίδας σ.63. στην ενότητα αυτή γίνεται για ακόμα μια φορά σύνδεση της ελληνικής παράδοσης με τον χριστιανισμό. Συγκεκριμένα δηλώνεται ότι με τα χριστουγεννιάτικα έθιμα εκδηλώνουμε τη χαρά μας για τη Γέννηση του Χριστού⁷¹¹. Στην τρίτη ενότητα *Βαπτίσις, γιορτή χαράς*⁷¹² του πέμπτου κεφαλαίου *Η χαρά στη ζωή*, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με το Άγιο Πνεύμα και κατανοούν τον ρόλο του στην απόκτηση της ελεύθερης βούλησης, ως θείο δώρο. Με το μυστήριο της βάπτισης και του χρίσματος, ο άνθρωπος «βαπτίζεται στο όνομα του Χριστού και στολίζεται με τη χάρη του»⁷¹³. Ο Τριαδικός Θεός ενεργεί και εμφανίζεται στη ζωή του ανθρώπου διαρκώς, μέσω των μυστηρίων. Ήδη από τις πρώτες στιγμές της γέννησής του, το παιδί γίνεται χριστιανός και δέχεται τη χάρη του Αγίου Πνεύματος με το βάπτισμα και το Χρίσμα.

⁷⁰⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.40

⁷⁰⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.44

⁷⁰⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.47

⁷¹⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.63

⁷¹¹ Βιβλίο Μαθητή Γ. Δημοτικού, σ.54

⁷¹² Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.71

⁷¹³ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.72

Στην έκτη ενότητα *Θεία Κοινωνία: Το μυστήριο της αγάπης*⁷¹⁴, οι μαθητές σε αυτή την ενότητα έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή, τουλάχιστον μέσω του ΘΜ, με το μυστήριο της Θείας Κοινωνίας και μαθαίνουν το συμβολισμό του. Γνωρίζουν επιγραμματικά το κεντρικό γεγονός που εξελίχθηκε κατά τον Μυστικό Δείπνο μεταξύ του Χριστού και των μαθητών του, σύμφωνα με το οποίο ο Χριστός προέτρεψε τους μαθητές του να φάνε από το ψωμί «γιατί αυτό είναι το σώμα μου» και να πουν κρασί από το ίδιο ποτήρι γιατί «αυτό είναι το αίμα μου. Το ψωμί και το κρασί θα σας θυμίζουν πάντα τη θυσία μου»⁷¹⁵. Συνεπώς, οι μαθητές κατανοούν ότι με τη μετάληψη στην Εκκλησία, λαμβάνουν το Σώμα και το Αίμα του Χριστού, δηλαδή την ευλογία και τη χάρη του Θεού. Μέσα από την ενεργητική συμμετοχή στα μυστήρια της Εκκλησίας, ο πιστός έρχεται σε επικοινωνία και επαφή με τον Δημιουργό του, και σταδιακά ανάγεται προς την ουσία Του.

Στην πρώτη ενότητα *Αρχίζουν τα Πάθη του Χριστού* και στη δεύτερη ενότητα *Ο Ιησούς στον Σταυρό*⁷¹⁶ του έβδομου κεφαλαίου *Τα Πάθη και η Ανάσταση του Χριστού*, υπενθυμίζεται στους μαθητές ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Ιησούς Χριστός υπομένει τα βασανιστήρια, τους χλευασμούς και το μαρτύριο της σταύρωσης, αναδεικνύεται η δύναμη της αγάπης του Θεού για τα κτιστά του δημιουργήματα. Στην τέταρτη ενότητα *Χριστός Ανέστη*⁷¹⁷, οι μαθητές κατανοούν ότι ο θάνατος είναι κάτι πρόσκαιρο σαν τον ύπνο. Γι' αυτό οι χριστιανοί τα νεκροταφεία τα λένε κοιμητήρια. Εκεί οι αγαπημένοι αναπαύονται και περιμένουν μαζί με όλους της δική τους ανάσταση». Μαθαίνουν ότι το μήνυμα της Ανάστασης είναι τόσο χαρμόσυνο για το σύνολο της ανθρωπότητας, και μέσω της περικειμενικής πηγής του κηρύγματος του Αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου, αντιλαμβάνονται ότι δεν αποτελεί μόνο γιορτή του επίγειου κόσμου αλλά και του επουράνιου⁷¹⁸. Στην πρώτη ενότητα *Ο Κύριός μου και ο Θεός μου*⁷¹⁹ του όγδοου κεφαλαίου *Γιορτές μετά το Πάσχα*, οι μαθητές κατανοούν ότι η πραγματική πίστη δεν μπορεί να είναι αυτή που αποκτάται με τα μάτια του προσώπου, αλλά είναι αυτή που κατακτιέται με τα μάτια της ψυχής. Κατανοητός γίνεται μέσα από τις ενέργειές του, που εκδηλώνονται καθημερινά στον απτό κόσμο και μέσα από τη ενεργή συμμετοχή στο σώμα και στην πνευματικότητα της

⁷¹⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.78

⁷¹⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.78

⁷¹⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.102-106

⁷¹⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.110

⁷¹⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.112

⁷¹⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.116

Εκκλησίας. Στην τρίτη ενότητα *Η Ανάληψη του Χριστού*⁷²⁰, οι μαθητές γνωρίζουν ότι μέσα από τη ζωή και το έργο των Αποστόλων και των Άγιων Πατέρων, που διδάξαν στο όνομα του Θεού σε όλα τα μέρη της γης, οι άνθρωποι μπόρεσαν και μπορούν ακόμα και σήμερα, να βιώνουν κατά κάποιο τρόπο κάτι ανάλογο με την περιγραφή της ανάληψης του Χριστού στους ουραμούς.

Βιβλίο Δ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου

Στην πρώτη ενότητα *Τα πρώτα βήματα*⁷²¹ του πρώτου κεφαλαίου *Το ξεκίνημα* του σχολικού εγχειριδίου της Δ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου, γίνεται λόγος για τη μεγάλη οικογένεια του Χριστού, την Εκκλησία, η οποία με τις ενορίες της παρέχει στήριξη και βοήθεια στους πιστούς και στους ανθρώπους, προκειμένου να βαδίζουν προς τον δρόμο του Θεού. Η εν Χριστώ αυτή οικογένεια, υποκαθιστά την παρουσία Του, και βοηθάει τους ανθρώπους «να ξεπερνάνε τις δυσκολίες της ζωής και να πατάνε σταθερά στα πόδια μας σε κάθε νέο ξεκίνημα»⁷²². Μέσω του περικειμενικού, λεκτικού και οπτικού, υλικού της ενότητας, γίνεται ο παραλληλισμός του Θεού με τους έμπειρους και μεγάλους ανθρώπους σε ηλικία, οι οποίοι με φροντίδα, πρόνοια, τρυφερότητα και αγάπη βοηθούν τα νέα μέλη της οικογένειας και της κοινωνίας⁷²³. Ο Θεός είναι πάντα μαζί με τους ανθρώπους, και αυτό αποτελεί ένα από τα κεντρικά νοήματα που διδάχτηκαν οι μαθητές από το εγχειρίδιο του ΘΜ της προηγούμενης τάξης. Λίγο πριν την Ανάληψή του Χριστού στους Ουραμούς, είπε στους μαθητές τους ότι θα είναι πάντα μαζί τους, για να τους υποστηρίξει και να τους βοηθάει⁷²⁴.

Στην τρίτη ενότητα *Βαδίζουμε όλοι μαζί*⁷²⁵, οι μαθητές κατανοούν ότι με την ενεργή συμμετοχή τους στο σώμα και στην πνευματικότητα της Εκκλησίας, οι άνθρωποι λαμβάνουν τα θεία δώρα, όπως είναι της πίστης και της αγάπης, και νιώθουν τη διαρκή παρουσία του Θεού δίπλα τους, αισθάνονται την υποστήριξή του, ο οποίος είναι «βοηθός και οδηγός στη δύσκολη πορεία μας»⁷²⁶. Στην τέταρτη ενότητα

⁷²⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.120

⁷²¹ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.8

⁷²² Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.8

⁷²³ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.9

⁷²⁴ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.12

⁷²⁵ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.13

⁷²⁶ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.14

*Κανόνες πορείας*⁷²⁷, οι μαθητές γνωρίζουν ότι με τη διδασκαλία του ο Χριστός έθεσε στο επίκεντρο των διαπροσωπικών σχέσεων των ανθρώπων την αγάπη, δηλαδή πρότεινε «αγαπάτε αλλήλους», ακόμα κι όταν οι άλλοι δεν είναι φίλοι αλλά εχθροί. Στην τέταρτη ενότητα *Εγώ είμαι η οδός*⁷²⁸ του δεύτερου κεφαλαίου *Αυτοί που έδειξαν και βάδισαν τον δρόμο*, μέσα από τη συνοπτική προσέγγιση της θεμελιώδους πορείας του σαρκωμένου Χριστού επί της γης, οι μαθητές μαθαίνουν ότι η ενανθρώπισή του Υιού του Θεού αποτελεί πράξη μεγάλης καλοσύνης και αγάπης «για τον άνθρωπο, για να τον αναφέρει κοντά του ο Θεός έστειλε στη γη τον Υιό του»⁷²⁹. Ουσιαστικά η πράξη αυτή καταδεικνύει ότι κάθε άτομο, αποτελεί απόδειξη της ύπαρξης του Θεού στον κόσμο. Ο Χριστός πρόσφερε στην πορεία του στη γη απλόχερα αγάπη, θεράπευε με τη θεία του δύναμη όσους το είχαν ανάγκη και δίδαξε το σημαντικότερο «να αγαπούν ο ένας τον άλλο, όπως τους αγάπησε και αυτός».

Στην πέμπτη ενότητα *Ο Χριστός καλεί τους μαθητές του*⁷³⁰, οι μαθητές κατανοούν για ακόμα μια φορά το θεόπνευστο έργο που σχεδίασε και υλοποίησε μέσω της ενσάρκωσης του Θεού Λόγου, ο Πατέρας Θεός για τη σωτηρία των ανθρώπων από το τέλμα της αμαρτίας στο οποίο είχαν περιέλθει. Στην έκτη ενότητα *Ο Χριστός θεραπεύει αρρώστους*⁷³¹, στο περικειμενικό βοηθητικό υλικό της ενότητας, παρατίθεται η διδασκαλία του Πατέρα Γρηγόριου του Παλαμά για την αγάπη, μέσω της οποίας οι μαθητές συνειδητοποιούν ότι δεν χρειάζεται η παντοδυναμία του Κυρίου για να προσφερθεί βοήθεια, φροντίδα και υποστήριξη, αλλά η απλή ανθρώπινη αγάπη για την κάλυψη των αναγκών των συνανθρώπων⁷³². Στην έβδομη ενότητα *Η συνάντηση του Χριστού με τον Ζακχαίο*⁷³³, οι μαθητές γνωρίζουν ότι ο Πατέρας Θεός και ο Υιός του Θεού δεν είναι τιμωροί, αλλά κινούμενοι από αγάπη, καλοσύνης και κατανόηση, προνοούν εξίσου για όλους, είτε αυτοί παραμένουν ενάρετοι, ηθικοί και πιστοί σταθερά σε όλη τους τη ζωή, είτε αυτοί έχουν λοξοδρομήσει, έχουν διαπράξει κακές πράξεις έναντι των άλλων, αλλά μετανιώνουν και θέλουν να διορθώσουν τα όσα κακά διέπραξαν⁷³⁴.

⁷²⁷ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.15

⁷²⁸ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.27

⁷²⁹ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.27

⁷³⁰ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.29

⁷³¹ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.31

⁷³² Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.32

⁷³³ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.33

⁷³⁴ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.34

Στην όγδοη ενότητα *Το Ευαγγέλιο είναι πυξίδα στην πορεία μας*⁷³⁵, ο Θεός που προνοεί και μεριμνά για τους ανθρώπους και για τη διατήρησή τους στον δρόμο της σωτηρίας, μετά την ανάληψη του Θεανθρώπου στους ουραμούς, δεν τους άφησε μόνους και αβοήθητους. Αντίθετα, τους χάρισε να έχουν και να συμβουλευόνται τη πιο ασφαλή πυξίδα, τα ίδια τα λόγια του Ιησού Χριστού, την ίδια τη διδασκαλία του Θεανθρώπου, το ίδιο το γεγονός της ενανθρώπισης του Θεού Λόγου, την Θεία Οικονομία. Όλα αυτά συμπεριλαμβάνονται στα τέσσερα Ευαγγέλια, τα οποία αποτελούν τη στέρεα βάση της χριστιανικής πίστης και φωτίζουν την πνευματική πορεία του ανθρώπου. Τα Ευαγγέλια είναι αναμφισβήτητα θεόπνευστα, είναι δημιουργήματα και παράγωγα του μεγαλείου της θείας σοφίας, τα οποία συνέταξαν άνθρωποι: ο Ματθαίος, ο Μάρκος, ο Λουκάς και ο Ιωάννης. Όταν ο ιερέας διαβάζει τα θεία κείμενα, οι πιστοί δεν ακούν απλώς τα λόγια των συγγραφέων, αλλά τα λόγια του ίδιου του Χριστού, ο οποίος φροντίζει έτσι να φανερώνεται σε όσους επιλέγουν να συμμετέχουν ενεργητικά στο σώμα, στην οικογένεια και στην πνευματικότητα της Εκκλησίας.

Στην πρώτη ενότητα *Η Πεντηκοστή*⁷³⁶ του τρίτου κεφαλαίου *Νέος δρόμος καινούρια ζωή*, οι μαθητές γίνονται μάρτυρες του θαύματος της φώτισης, το οποίο, σύμφωνα με το εγχειρίδιο, συντελείται καθημερινά, ως θεία παρέμβαση στην οικογένεια του Χριστού σήμερα, δια μέσου των μυστηρίων της Εκκλησίας «η οποία μας φωτίζει, μας ενώνει και μας οδηγεί στην πορεία προς τον Χριστό»⁷³⁷. Αυτό που είναι σημαντικό είναι το στοιχείο της φανέρωσης της θείας παρέμβασης στους ανθρώπους και στον κόσμο, που συνεπάγεται τη συνέχιση του θεόπνευστου έργου για τη σωτηρίου των ανθρώπων με αμείωτη ένταση. Στην τρίτη ενότητα *Ένας ταξιδιώτης Αιθίοπας γίνεται χριστιανός*⁷³⁸, οι μαθητές κατανοούν ότι η πορεία της ιστορίας και τα όσα συμβαίνουν είναι θέλημα Θεού και προσωπικής βούλησης. Ο Αιθίοπας έγινε μάρτυρας της παρουσίας του Χριστού στη γη, μέσα από τα φωτισμένα λόγια του απόστολου Φιλίππου, την οποία αφουγκράστηκε, κατανόησε και πίστεψε, ενεργοποιώντας τη προσωπική βούληση που του παρείχε από τη γέννησή του ο Δημιουργός του. Συνεπώς, το κεντρικό νόημα της παρούσας ενότητας είναι ότι ο Χριστός είναι παρών στη καθημερινότητά μας διαρκώς και αενάως, και μένει σε εμάς να τον

⁷³⁵ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.35

⁷³⁶ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.40

⁷³⁷ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.41

⁷³⁸ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.44

αναγνωρίσουμε όταν θα μας εμφανιστεί, αρκεί να δείχνουμε «σεβασμό και αγάπη στους συνανθρώπους μας»⁷³⁹.

Στην πρώτη ενότητα *Αδελφωμένοι την Κυριακή στην εκκλησία*⁷⁴⁰ του τέταρτου κεφαλαίου *Συνεχίζουμε όλοι μαζί*, οι μαθητές γνωρίζουν ότι στον χώρο της Εκκλησίας, δηλαδή στον χώρο του ναού και στο σώμα της μεγάλης εν Χριστώ οικογένειας, οι πιστοί έρχονται σε επαφή με τον Τριαδικό υπερβατικό Θεό, και γίνονται μέτοχοι της ένωσης του άκτιστου κόσμου με τον κτιστό. Ο Θεός εξακολουθεί να είναι μέρος της ζωής των ανθρώπων, ακόμα και όταν οι ίδιοι δεν αντιλαμβάνονται τις ενέργειές του, οι οποίες είναι συνεχείς και αέναες. Ο πιστός που εισέρχεται στην Εκκλησία και συμμετέχει στα μυστήρια και στην πνευματικότητά της, δεν το κάνει για να ενισχύσει την πίστη του, αλλά για να έρθει πιο κοντά στον έναν και υπέρτατο Θεό, για να επικοινωνήσει μαζί Του μέσω της προσευχής και να μοιραστεί με τους αδελφούς του το μεγαλείο Του. Στην πρώτη ενότητα *Αναζητώντας το χαμένο πρόβατο*⁷⁴¹ του πέμπτου κεφαλαίου *Στην πορεία ξεπερνάμε τα εμπόδια*, οι μαθητές μαθαίνουν ότι «οι άνθρωποι που λοξοδρομούν, επαναφέρονται στον δρόμο του Θεού, όταν αποφασίσουν να αγαπούν περισσότερο τον Χριστό και τους συνανθρώπους τους»⁷⁴², «όταν Τον πείσουν για την πίστη και την αγάπη τους για τν Χριστό και τους συνανθρώπους του»⁷⁴³, «όταν ταυτόχρονα με την τήρηση των εντολών του Θεού, παραδέχονται τα λάθη τους, όσο δύσκολο και αν τους φαίνεται. Με τον περιορισμό των λαθών, αίρονται τα σοβαρά εμπόδια στην πορεία της ζωής που έδειξε ο Χριστός»⁷⁴⁴. Από τις ανωτέρω αναφορές του εγχειριδίου, διαπιστώνεται ότι ο Θεός δεν τιμωρεί, αλλά ανταμείβει τις ειλικρινείς προσπάθειες των ανθρώπων που συνειδητοποιούν τα λάθη τους και θέλουν να επανέλθουν στον δρόμο της σωτηρίας, που οδηγεί στον Παράδεισο.

Βιβλίο Ε΄τάξης του δημοτικού σχολείου

⁷³⁹ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.44

⁷⁴⁰ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.58

⁷⁴¹ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.68

⁷⁴² Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.71

⁷⁴³ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.74

⁷⁴⁴ Βιβλίο Μαθητή Δ΄ Δημοτικού, σ.76

Στην πρώτη ενότητα *Ο αγώνας στο σχολείο*⁷⁴⁵ του πρώτου κεφαλαίου *Οι αγώνες στη ζωή μας* του σχολικού εγχειριδίου της Ε΄ τάξης του δημοτικού σχολείου, οι μαθητές ξαναθυμούνται ότι ο Θεός δεν έδωσε στους ανθρώπους τις Δέκα Εντολές προκειμένου να τους τιμωρεί για τις όποιες παραβιάσεις τους, αλλά για να διδάξει στους ανθρώπους, οι οποίοι είναι απελευθερωμένοι βάσει της ελεύθερης βούλησης που τους δόθηκε από τον Δημιουργό τους, «να ξεχωρίζουν το σωστό από το λάθος και να μην αδικούν ο ένας τον άλλον»⁷⁴⁶. Στην δεύτερη ενότητα *Αγωνιζόμαστε με χαρούμενη διάθεση*⁷⁴⁷, οι μαθητές κατανοούν εκ νέου «με τη βοήθεια του Θεού ο πιστός δεν χάνει την ελπίδα, το θάρρος και την πίστη του μπροστά στις δυσκολίες, αλλά συνεχίζει τον αγώνα του με χαρούμενη διάθεση». Στην έκτη ενότητα *Αγώνας να μοιραζόμαστε τα αγαθά μας με τους άλλους*⁷⁴⁸, γίνεται κατανοητό ότι «ο άνθρωπος που ασχολείται μόνο με τα υλικά αγαθά, εγκαταλείπεται από τον Θεό, γιατί ο ίδιος εγκαταλείπει τον αγώνα και την προσπάθεια να γίνει καλύτερος, ευεργετώντας τον συνάνθρωπό του και κατ' επέκταση τον Τριαδικό Θεό». Στην ενότητα αυτή προβάλλεται η προτεραιότητα του συνανθρώπου από τον Θεό. Συνεπώς, ο άνθρωπος που δεν αντιλαμβάνεται τις ενέργειες του Θεού και δεν μπορεί να αντιληφθεί την ουσία του κηρύγματος του Χριστού μέσω της διδασκαλίας του και μέσω της ενεργού συμμετοχής στην εν Χριστώ οικογένεια της Εκκλησίας, συνεπώς, δεν «μπορεί να δει το αληθινό «χρυσάφι» που βρίσκεται στην καρδιά του»⁷⁴⁹.

Στην πρώτη ενότητα *Ένας άνθρωπος αλλάζει ριζικά*⁷⁵⁰ του τρίτου κεφαλαίου *Αγώνας για την αλλαγή του εαυτού μας*, στο περικειμενικό βοηθητικό υλικό της ενότητας στη σελίδα 50, ο Χριστός περιγράφεται να προσεγγίζει απλά, άμεσα και απέριττα τον άνθρωπο που βρίσκεται σε σύγχυση και έχει παραστρατήσει, έχει ξεπέσει και βρίσκεται σε ανάγκη. Ο Χριστός επιδιώκει να επικοινωνήσει μαζί του, με τρόπο άμεσο, προσιτό και απλό. Από αυτό καταδεικνύεται ότι ο Τριαδικός Θεός είναι πάντα παρών στην καθημερινότητα του ανθρώπου, φτάνει αυτός να είναι σε θέση να τον αντιληφθεί και να τον κατανοήσει⁷⁵¹. Στη δεύτερη ενότητα *Ο ληστής που έγινε*

⁷⁴⁵ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.6

⁷⁴⁶ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.7

⁷⁴⁷ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.9

⁷⁴⁸ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.21

⁷⁴⁹ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.21

⁷⁵⁰ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.48

⁷⁵¹ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.50

*Άγιος*⁷⁵², οι μαθητές έρχονται εκ νέου σε επαφή με τον αγαθό Θεό, που δεν είναι τιμωρός, αλλά επιθυμεί τα δημιουργήματά Του να πράττουν σωστά, να διορθώνουν τα σφάλματά τους και να συμφιλιώνονται με τους άλλους και με τον εαυτό τους.

Στην τρίτη ενότητα *Τα λάθη μας διορθώνονται*⁷⁵³, οι μαθητές γνωρίζουν ότι ο Τριαδικός Θεός έδωσε στους ανθρώπους κατά τη δημιουργία τους την ελεύθερη βούληση να πράττουν κατά το δοκούν. Έτσι ο άνθρωπος στην καθημερινή του ζωή, ακόμη κι όταν δεν το επιθυμεί, κάνει λάθη, που πληγώνουν τους συνανθρώπους του και τον απομακρύνουν από τον Θεό. Ωστόσο, πάλι μέσω της ελεύθερης του βούλησης, αλλά με τη βοήθεια του Θεού και της διδασκαλίας του Χριστού, της πνευματικότητας της Εκκλησίας και των πατερικών και βιβλικών διδαγμάτων, μπορεί να μετανοήσει, να παραδεχτεί τα λάθη του, να προβεί σε πράξεις αγάπης προς τον συνάνθρωπό του και τον Θεό. Η παραδοχή των σφαλμάτων απαιτεί θάρρος και γενναιότητα, ταυτόχρονα με την πίστη στο κήρυγμα της αγάπης του Χριστού⁷⁵⁴. Συνεπώς, ο Θεός δεν είναι τιμωρός, αλλά συγχωρεί όσους αποδεικνύουν εμπράκτως την «αλλαγή στη συναναστροφή τους με τους άλλους ανθρώπους»⁷⁵⁵. Στην πρώτη ενότητα «*Όλοι μπορούμε να κάνουμε όμορφα πράγματα*»⁷⁵⁶ του τέταρτου κεφαλαίου *Δημιουργώντας έναν όμορφο κόσμο*, υπενθυμίζεται στους μαθητές ότι ο Θεός είναι ο δημιουργός του όμορφου κόσμου, ο οποίος έβαλε στη ψυχή του ανθρώπου την αγάπη και την ομορφιά. Υπό αυτό το θεολογικό πλαίσιο, εφόσον ο άνθρωπος έχει δημιουργεί καθ' εικόνα του Δημιουργού του, καλείται να δημιουργεί όμορφα πράγματα στον κόσμο του. Η ανάγκη του να δημιουργεί όμορφα πράγματα εκπηγάει από την ανάγκη του να μιμείται τον Δημιουργό του. Ο άνθρωπος εκφράζει την ευγνωμοσύνη του με την αφιέρωση όμορφων πραγμάτων προς τον Θεό του για το όμορφο δώρο της ζωής που τους χάρισε απλόχερα και χωρίς φειδώ.

Βιβλίο Στ'τάξης του δημοτικού σχολείου

⁷⁵² Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.51

⁷⁵³ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.54

⁷⁵⁴ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.55

⁷⁵⁵ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.55

⁷⁵⁶ Βιβλίο Μαθητή Ε' Δημοτικού, σ.62

Στη δεύτερη ενότητα *Το Ευαγγέλιο: Το βιβλίο της Αλήθειας*⁷⁵⁷ του δεύτερου κεφαλαίου *Η αλήθεια καταγράφεται* του σχολικού εγχειριδίου της Στ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου, οι μαθητές γίνονται μάρτυρες του θεόπνευστου χαρακτήρα των αγίων βιβλίων της χριστιανοσύνης, στα οποία αποτυπώνεται «ολόκληρο το σχέδιο του Θεού για τη σωτηρία του ανθρώπου» και «γράφτηκαν με τον φωτισμό του Αγίου Πνεύματος, πριν έρθει ο Χριστός στον κόσμο». Είναι ακόμα μια παρουσία των Προσώπων της Αγίας Τριάδας, με τον ρόλο που το καθένα διαδραμάτισε στο θεόπνευστο σχέδιο. Στην πρώτη ενότητα *Η αλήθεια είναι πολύτιμη*⁷⁵⁸ του τρίτου κεφαλαίου *Αλήθειες που δίδαξε ο Χριστός*, οι μαθητές γνωρίζουν ότι οι πράξεις των ανθρώπων στον κτιστό κόσμο, τους εξασφαλίζουν μια θέση στη Βασιλεία αυτή. Ο ποιος ασφαλής τρόπος για να το καταφέρουν είναι να ακολουθήσουν την πορεία που έδειξε ο Χριστός, η οποία περνάει από την Εκκλησία και τα θεία Μυστήριά της, και από την επικράτηση της αγάπης σε όλες τις εκφάνσεις τις προσωπικής και κοινωνικής ζωής των ανθρώπων. Στη δεύτερη ενότητα *Και οι δύο προσεύχονται αλλά...*⁷⁵⁹ του ίδιου κεφαλαίου, οι μαθητές κατανοούν τη σημασία της προσευχής, με την οποία «μπορεί ο άνθρωπος να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του προς αυτόν, να ομολογήσει την πίστη του, να ζητήσει τη βοήθειά του ή να μιλήσει για τα λάθη του, ζητώντας συγχώρεση».

Στην τρίτη ενότητα *Να συγχωρούμε τους άλλους*⁷⁶⁰, οι μαθητές διαβάζουν εκ νέου ότι ο νέος κόσμος της Βασιλείας του Θεού, τον οποίο προφήτευαν πολλά χρόνια πριν οι Προφήτες λέγοντας ότι θα εγκαινιαστεί με την έλευση του Μεσσία, απέκτησε νόημα και περιεχόμενο δυναμικότερο και ανθρωπινότερο με την σάρκωση του Θεού Λόγου. Βασικά συστατικά αυτού του κόσμου είναι η αγάπη, η πίστη, η μετάνοια και η συγχώρεση, τα οποία δίδαξε με τη ζωή, το έργο, τη θυσία, τον θάνατο και την ανάστασή του ο Χριστός. Μέσα στον νέο κόσμο «η συγχώρεση είναι απαραίτητη προϋπόθεση για μια αυθεντική ζωή. Ο ίδιος ο Ιησούς Χριστός όχι μόνο δίδαξε την αγάπη και τη συγγνώμη, αλλά και ο ίδιος συγχώρησε ακόμα και τους σταυρωτές του. Εάν συγχωρήσετε τους ανθρώπους ό,τι κακό έχουν κάνει, θα συγχωρήσει και σας ο Πατέρας σας ο ουράνιος. Εάν όμως δεν συγχωρείτε τους ανθρώπους, τότε ούτε και ο Πατέρας σας θα συγχωρήσει τα παραπτώματά σας». Από την ενότητα αυτή, οι

⁷⁵⁷ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.18

⁷⁵⁸ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.32

⁷⁵⁹ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.35

⁷⁶⁰ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.38

μαθητές κατανοούν ότι ο Θεός Δημιουργός είναι πολύ δίκαιος, δεν μεροληπτεί και δεν αρκείται σε υποσχέσεις⁷⁶¹. Αν και είναι σκληρός, το κάνει επειδή η ειρήνη, η αρμονία και η ευτυχία της ανθρωπότητας εξαρτάται από τη διάθεση ειλικρίνειας, αγάπης, μετάνοιας και συγχώρεσης.

Στην πέμπτη ενότητα *Η επί του Όρους ομιλία*⁷⁶², οι μαθητές γνωρίζουν ότι ενώ στον κτιστό κόσμο συμπεριλαμβάνονται όλα τα κτιστά δημιουργήματα του Θεού Δημιουργού, στη Βασιλεία του έχουν θέση μόνο εκείνοι που είναι ταπεινοί απέναντι στον Δημιουργό τους, που μετανοούν για τα λάθη τους και θλίβονται για το κακό που υπάρχει γύρω τους, που είναι διατεθειμένοι να αλλάξουν τρόπο ζωής, που μεταχειρίζονται τους συνανθρώπους τους με καλοσύνη, αγάπη και δικαιοσύνη, που συμμερίζονται την ανάγκη των άλλων και τους βοηθούν να την ικανοποιήσουν με κάθε τρόπο, που δεν έχουν δόλο στην καρδιά τους και κακές σκέψεις για τους άλλους, που έχουν ειρήνη μέσα τους και που νιώθουν σεβασμό για όλους, που αντιλαμβάνονται το πραγματικό νόημα της χαράς και της ευτυχίας. Μια ζωή καθαρής καρδιάς και αληθινής χαράς, μια ζωή πίστης προς τον Θεό, αγάπης προς τον συνάνθρωπο και ελπίδας για την αιώνια ζωή»⁷⁶³.

Στην έκτη ενότητα *Όταν λέμε πάντα την αλήθεια*⁷⁶⁴, οι μαθητές διαβάζουν εκ νέου ότι ο Χριστός απευθύνεται σε όλους τους ανθρώπους και τους προτρέπει να «οικοδομήσουν τις σχέσεις πάνω στην αλήθεια και την ειλικρίνεια, ακολουθώντας το παράδειγμά του». Στην έβδομη ενότητα *Χτίζουμε τη ζωή μας σε γερά θεμέλια*⁷⁶⁵, στο κεντρικό νόημα της ενότητας οι μαθητές εντοπίζουν τη δυνατότητα των ανθρώπων να χρησιμοποιούν την ελεύθερη βούλησή τους, την οποία τους δώρισε ο Δημιουργός τους. Με την ελεύθερη βούληση που του παρέιχε ο Θεός, ο κάθε άνθρωπος έχει «το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής, αυτός όμως αυξάνει περισσότερο τις ευθύνες του»⁷⁶⁶. Στην πρώτη ενότητα *Η Εκκλησία ως κιβωτός φυλάει την αλήθεια*⁷⁶⁷ του τέταρτου κεφαλαίου *Ποιος αγρυπνά για την αλήθεια*, οι μαθητές κατανοούν ότι οι άνθρωποι που είναι μέλη της Εκκλησίας, είναι φύλακες της αλήθειας του Θεανθρώπου και θεματοφύλακες της πίστης, της αγάπης και του κηρύγματος του

⁷⁶¹ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.39

⁷⁶² Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.45

⁷⁶³ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.46

⁷⁶⁴ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.48

⁷⁶⁵ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.50

⁷⁶⁶ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.51

⁷⁶⁷ Βιβλίο Μαθητή Στ' Δημοτικού, σ.54

Χριστού⁷⁶⁸. Στην πρώτη ενότητα *Στην Εκκλησία ζούμε την αδελφοσύνη*⁷⁶⁹ του πέμπτου κεφαλαίου *Ζώντας μαζί με την αλήθεια*, οι μαθητές ξαναδιαβάζουν ότι ο Χριστός δημιούργησε την Εκκλησία, η οποία αποτελεί κάτι περισσότερο από μια ανθρώπινη κοινότητα. Είναι το ίδιο το σώμα του Χριστού, δηλαδή οι άνθρωποι που μετέχουν σε αυτή είναι ενωμένοι μαζί του και μεταξύ τους. Βάσει της ενότητας αυτής, η Εκκλησία μοιάζει περισσότερο με οικογένεια, όπου τα μέλη της υποστηρίζονται μεταξύ τους αλλά καθοδηγούνται από την κεφαλή της, δηλαδή από τον Τριαδικό Θεό.

Γ. Θεός και Κόσμος

Βιβλίο Γ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου

Στη δεύτερη ενότητα *Ο σταυρός το σύμβολο των Χριστιανών*⁷⁷⁰ του πρώτου κεφαλαίου *Ο Θεός είναι μαζί μας* του σχολικού εγχειριδίου της Γ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου, οι μαθητές, μέσα από τη θεολογική εξήγηση του συμβόλου του Σταυρού, η οποία συμπληρώνεται με τα ιστορικά γεγονότα της εύρεσης και της ύψωσης του Τιμίου Σταυρού, γίνονται μάρτυρες της ύπαρξης του Θεανθρώπου. Στο περικειμενικό υλικό της σελίδας 12, υπάρχει οπτική αναπαράσταση και λεκτική περιγραφή της πράξης του σταυρού «Άγιος ο Θεός, Άγιος Ισχυρός, Άγιος Αθάνατος ελέησον ημάς». Η αναφορά στα ιστορικά γεγονότα της ανακάλυψης και της ύψωσης του Σταυρού παρέχει μια απτή απόδειξη της πραγματικής ύπαρξης του Θεανθρώπου Χριστού, για τα παιδιά της πρώιμης παιδικής ηλικίας που είναι δύσπιστα απέναντι σε πράγματα που δεν τους αποκαλύπτονται⁷⁷¹. Στην τέταρτη ενότητα *Η προσευχή είναι επικοινωνία με τον Θεό*⁷⁷², ο Θεός περιγράφεται ως υπερβατικός συνοδοιπόρος, ο οποίος αφουγκράζεται τις σκέψεις, τα συναισθήματα και συμπάσχει μαζί μας. Είναι και πάλι αγαθός, σπλαχνικός και υποστηρικτικός. Το κεντρικό νόημα της ενότητας, εκτός από το γεγονός ότι ο άνθρωπος μπορεί να έρχεται σε επαφή με τον Δημιουργό

⁷⁶⁸ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.55

⁷⁶⁹ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.72

⁷⁷⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.11

⁷⁷¹ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.12

⁷⁷² Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.16

του όποτε το θελήσει, η επαφή αυτή είναι στην πραγματικότητα η τροφή της ψυχής του, είναι η ζωογόνος του δύναμη «Η προσευχή είναι η τροφή της ψυχής»⁷⁷³.

Στην πέμπτη ενότητα *Όλα παιδιά του κόσμου είναι αδέρφια*⁷⁷⁴ του δεύτερου κεφαλαίου *Το δώρο της ζωής*, οι μαθητές κατανοούν ότι σε όλο τον κόσμο, καθώς όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια και ανήκουν στη μεγάλη οικογένεια του Χριστού, ακόμα κι αν προέρχονται από διαφορετικά μέρη του κόσμου κι αν πιστεύουν σε άλλη θρησκεία ή δόγμα. Όλοι οι άνθρωποι είναι δημιουργήματα του Θεού, όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια, συνεπώς η γέννηση κάθε νέας ζωής αποτελεί εκδήλωση της ύπαρξης, της ουσίας, της υπόστασης και της ενέργειας του Θεού σε όλο τον κόσμο. Προς ενίσχυση της θεμελιώδους αυτής χριστιανικής αλήθειας υπάρχει περικειμενική αναφορά στη διδασκαλία του απόστολου Παύλου «για τους χριστιανούς... δεν υπάρχει πια Ιουδαίος και ειδωλολάτρης, δεν υπάρχει δούλος και ελεύθερος, δεν υπάρχει άντρας και γυναίκα, όλοι είμαστε ένας χάρη στον Ιησού Χριστό»⁷⁷⁵. Το κεντρικό νόημα της παρούσας ενότητας είναι ότι όλα τα παιδιά του κόσμου είναι αδέρφια και έχουν ίδια δικαιώματα στον κόσμο του Θεού, άρα και στον κόσμο των κτιστών όντων⁷⁷⁶.

Στη δεύτερη ενότητα *Χαρίσματα του ανθρώπου*⁷⁷⁷ του τρίτου κεφαλαίου *Η ζωή θέλει αγάπη και προσπάθεια*, οι μαθητές κατανοούν ότι τα «καινούρια χαρίσματα είναι η αγάπη, η ειρήνη, η χαρά, η πίστη και άλλα» σ.36. Φυσικά, όλα τα δώρα που παρέχει ο Θεός στους ανθρώπους, θα πρέπει να καλλιεργηθούν περαιτέρω, να ενισχυθούν, έτσι ώστε κάθε άτομο να γίνει χρήσιμο μέλος της κοινωνίας, κι όχι μόνο της Εκκλησίας. Στην τρίτη ενότητα *Ο Θεός ευλογεί τη δημιουργική εργασία*⁷⁷⁸, οι μαθητές γνωρίζουν ότι η εργασία είναι μια προσωπική προσπάθεια μόχθου, που έχει ευλογήσει ο Θεός, μέσω της οποίας οι άνθρωποι ζουν μια δημιουργική ζωή, γεμάτη ειρήνη και αγάπη. Το κεντρικό νόημα είναι ότι ο άνθρωπος με την εργασία του γίνεται συνεργάτης του Θεού στην ανάπτυξη, τη βελτίωση και εν τέλει στην προστασία του κοινωνικού συνόλου⁷⁷⁹. Στην πέμπτη ενότητα *Οι σχέσεις με τους άλλους και με τον Θεό*⁷⁸⁰, μέσω

⁷⁷³ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.18

⁷⁷⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.29

⁷⁷⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.29

⁷⁷⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.32

⁷⁷⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.36

⁷⁷⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.38

⁷⁷⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.40

⁷⁸⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ' Δημοτικού, σ.44

της βιβλικής αναφοράς της παράδοσης των δέκα εντολών από τον Θεό στον Μωυσή, αναδεικνύεται η σχέση του ανθρώπου με τον Θεό και με τον συνάνθρωπό του. «Οι Δέκα Εντολές είναι συμβουλές αγάπης ενός Πατέρα στα παιδιά του, για να μπορέσουν να ζήσουν όλοι μαζί ειρηνικά κι ευτυχισμένα». Το κεντρικό νόημα της παρούσας ενότητας είναι να αντιληφθούν οι μαθητές ότι ο δεκάλογος του Θεού ταυτίζονται με τις συμβουλές του πατέρα προς τα παιδιά του, στην προσπάθειά του να αποκτήσουν μεταξύ τους μια αληθινή σχέση αγάπης. Την ίδια σχέση θα αποκτήσουν ακολουθώντας τις ίδιες εντολές και με τους συνανθρώπους τους⁷⁸¹. Στην έκτη ενότητα *Η κιβωτός της αγάπης*⁷⁸², μέσα από το βιβλικό γεγονός της κιβωτού του Νώε, οι μαθητές κατανοούν ότι η φανέρωση του Θεού στον άνθρωπο έγινε γιατί η ανθρωπότητα άρχισε να απομακρύνεται από τον Ίδιο και η αμαρτία, η αδικία, η απληστία και ο εγωισμός άρχισαν να υπερκερνούν την ειρήνη, την αγάπη και την ομόνοια.

Στην τρίτη ενότητα *Βαφτίσια, γιορτή χαράς*⁷⁸³ του πέμπτου κεφαλαίου *Η χαρά στη ζωή*, οι μαθητές, εκτός του ότι γνωρίζουν και κατανοούν την πραγματική σημασία του Μυστηρίου της Βάπτισης και του Χρίσματος, συνειδητοποιούν ότι συνεπάγονται το ένα το άλλο. Συγκεκριμένα, στην πραγματικότητα η βάφτιση συνεπάγεται το χρίσμα του Θεού προς τον άνθρωπο. Με το μυστήριο του Χρίσματος ο Άγιο Πνεύμα μεταβιβάζει τα χαρίσματά του στο παιδί που βαπτίζεται, δηλαδή λαμβάνει το θείο δώρο και ουσιαστικά την ελεύθερη βούληση, ώστε να προσπαθήσει το ίδιο να αποκτήσει αργότερα τις σημαντικές πανανθρώπινες αρετές όπως της αγάπης, της ειρήνης, της χαράς, της συγγνώμης⁷⁸⁴.

Στο έκτο κεφάλαιο *Η ζωή με τους γύρω μας*⁷⁸⁵ του εγχειριδίου της Γ΄ τάξης του Δημοτικού, γίνεται προσπάθεια να συνδυαστούν οι θεμελιώδεις αλήθειες της χριστιανοσύνης με τα πανανθρώπινα ιδανικά και αρχές, που πρέπει να ισχύουν και να τηρούνται από όλους τους ανθρώπους σε παγκόσμιο επίπεδο, προκειμένου να υπάρχει αρμονία, ομόνοια και ειρήνη ανάμεσα στους λαούς και στους ανθρώπους. Ουσιαστικά, στο κεφάλαιο αυτό, καταδεικνύεται ο πολυπολιτισμικός, ο οικουμενικός και ανθρωπιστικός χαρακτήρας του ΘΜ, όπως αυτό βασίζεται στις βασικές αξίες της

⁷⁸¹ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.46

⁷⁸² Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.47

⁷⁸³ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.71

⁷⁸⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.72

⁷⁸⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.85

ορθόδοξης χριστιανικής πίστης και θρησκείας. Τα κεντρικά νοήματα των επιμέρους ενοτήτων παραπέμπουν ακριβώς σε αυτό: «ο τρόπος που έζησε ο Χριστός με τους μαθητές του αποτελεί για τους χριστιανούς το καλύτερο παράδειγμα συμβίωσης»⁷⁸⁶, «η οικογένεια μας μαθαίνει πώς να συμβιώνουμε και να προχωράμε στη ζωή μας μαζί με τους άλλους ανθρώπους, παίρνοντας δύναμη από την Εκκλησία μας»⁷⁸⁷, «Ο Χριστός έδειξε τον δρόμο και τον τρόπο της αληθινής φιλίας που είναι πραγματικός πλούτος για όλους τους ανθρώπους»⁷⁸⁸, «όπως συγχωρεί εμάς ο Θεός, ας συγχωρούμε κι εμείς τους άλλους»⁷⁸⁹, «όπως ο Χριστός αγαπά και φροντίζει όλους τους ανθρώπους, έτσι κι εμείς αγαπούμε τους συνανθρώπους μας και κάνουμε τη ζωή μας πιο όμορφη»⁷⁹⁰, «οι Άγιοι, τους οποίους τιμούμε σήμερα, αγάπησαν τους ανθρώπους και τον Χριστό, έδωσαν γι' αυτόν και τη ζωή τους και πρέπει να αποτελούν πρότυπα για τις σύγχρονες γενιές»⁷⁹¹, «οι άνθρωποι και το περιβάλλον κινδυνεύουν από το κακό που υπάρχει στον κόσμο»⁷⁹², μόνο ο άνθρωπος με τη βοήθεια και την υποστήριξη του Θεού μπορεί να κατανικήσει τις δυνάμεις του κακού και να συμβάλλει στη δημιουργία ενός κόσμου ειρήνης, καλοσύνης και ομόνοιας.

Στην πρώτη ενότητα *Ο Κύριός μου και ο Θεός μου*⁷⁹³ και στην τρίτη ενότητα *Η Ανάληψη του Χριστού*⁷⁹⁴ του όγδοου κεφαλαίου *Γιορτές μετά το Πάσχα*, οι μαθητές κατανοούν ότι ο αναστημένος Χριστός εμφανίζεται ως εκείνος που φέρνει την ειρήνη στον κόσμο και μεταξύ των ανθρώπων (σελίδα 116 ειρήνη υμίν) και συλλαμβάνουν το βασικό νόημα, ότι ο Ιησούς Χριστός με την Ανάληψή του στους ουρανούς, «υποσχέθηκε ότι θα είναι πάντα δίπλα στους ανθρώπους που έχουν πίστη σε αυτόν και αποτελεί τη μοναδική πραγματική ελπίδα στις καρδιές των πιστών αλλά και ολόκληρου του κόσμου»⁷⁹⁵.

Βιβλίο Δ΄τάξης του δημοτικού σχολείου

⁷⁸⁶ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.87

⁷⁸⁷ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.89

⁷⁸⁸ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.92

⁷⁸⁹ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.94

⁷⁹⁰ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.96

⁷⁹¹ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.98

⁷⁹² Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.100

⁷⁹³ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.116

⁷⁹⁴ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.120

⁷⁹⁵ Βιβλίο Μαθητή Γ΄ Δημοτικού, σ.121

Στη δεύτερη ενότητα *Που οδηγεί ο δρόμος;*⁷⁹⁶ του πρώτου κεφαλαίου *Το ξεκίνημα* του σχολικού εγχειριδίου της Δ' τάξης του δημοτικού σχολείου, οι μαθητές μαθαίνουν ότι μόνο με την πίστη και την πορεία στον δρόμο που χάραξε ο σαρκωμένος Χριστός, με τη γέννηση, το έργο, τη θυσία, την Ανάσταση και την Ανάληψή του, μπορεί ο άνθρωπος να βρει γαλήνη και ισορροπία στη ζωή του. Στην τρίτη ενότητα *Βαδίζουμε όλοι μαζί*⁷⁹⁷, οι μαθητές κατανοούν ότι η πίστη, η ειρήνη, η ελπίδα και η αγάπη είναι θεία δώρα, που παρέχονται απλόχερα από τον Δημιουργό του κτιστού κόσμου και των όντων του, συνεπώς οποιαδήποτε διαφορετική κατάσταση πέραν της ομόνοιας στην κοινωνία και στον κόσμο, δεν προέρχεται από τον Θεό αλλά από τον ίδιο τον άνθρωπο. Η απουσία της ομόνοιας από τον κόσμο αποτελεί ένδειξη ότι η ανθρωπότητα ρέπει προς το τέλος της αμαρτίας και ότι απομακρύνεται από τη Βασιλεία του Ουρανού. Στην τέταρτη ενότητα *Κανόνες πορείας*⁷⁹⁸, οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι οι διδαχές, τα κηρύγματα και η εντολής του Χριστού προς τους ανθρώπους, είναι κανόνες που μοιάζουν με τις συμβουλές ενός στοργικού πατέρα στα παιδιά του, για να μπορέσουν να ζήσουν ειρηνικά μεταξύ τους⁷⁹⁹. Συνεπώς, ο Θεός είναι ο σπλαχνικός γονέας που προνοεί για τα παιδιά του και που θέτει τα όρια για να υπάρχει ευτυχία μέσα στον κόσμο. Οι εντολές του Χριστούς είναι σαφώς ανώτερες από εκείνες της πολιτείας, καθώς αυτές αποσκοπούν στην επικράτηση της αγάπης και όχι απλώς της τάξης⁸⁰⁰. Στην τρίτη ενότητα *Ένας ταξιδιώτης Αιθίοπας γίνεται χριστιανός*⁸⁰¹ του τρίτου κεφαλαίου *Νέος δρόμος, καινούρια ζωή*, οι μαθητές διδάσκονται ότι ο Θεός είναι πάντα δίπλα μας και «κάθε φορά που δίνουμε αγάπη στους συνανθρώπους μας, ερχόμαστε πιο κοντά Του»⁸⁰².

Βιβλίο Ε' τάξης του δημοτικού σχολείου

⁷⁹⁶ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.11

⁷⁹⁷ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.13

⁷⁹⁸ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.15

⁷⁹⁹ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.15

⁸⁰⁰ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.16

⁸⁰¹ Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.44

⁸⁰² Βιβλίο Μαθητή Δ' Δημοτικού, σ.45

Στην πρώτη ενότητα *Ο αγώνας στο σχολείο*⁸⁰³ του πρώτου κεφαλαίου *Οι αγώνες στη ζωή μας* του σχολικού εγχειριδίου της Ε΄ τάξης του δημοτικού σχολείου, υπενθυμίζεται στους μαθητές ότι ο Θεός, ως ο μοναδικός και ο υπερβατικός Δημιουργός των κτιστών όντων, έδωσε στους ανθρώπους, ήδη από τη βιβλική εποχή, τους κανόνες για να ζουν αρμονικά, ισόρροπα και ειρηνικά. Όταν σαρκώθηκε ο Θεάνθρωπος, μέσα από το κήρυγμά του για την αγάπη «δίδαξε τους χριστιανούς πως πρέπει να ζουν, αποφεύγοντας την αδικία και δείχνοντας αγάπη»⁸⁰⁴. Στην τέταρτη ενότητα *Αγώνας με τη δύναμη της αγάπης*⁸⁰⁵ του ίδιου κεφαλαίου, το κήρυγμα του Θεού της αγάπης είναι η σημαντικότερη συμβολή του χριστιανισμού στον κόσμο, ανεξαρτήτως θρησκειών και δογμάτων. Με τη σάρκωση του Υιού Του Θεού, συντελέστηκε η υπέρτατη πράξη αγάπης του Πατέρα Θεού Δημιουργού προς την ανθρωπότητα, η οποία αποτέλεσε τον πυρήνα της διδασκαλίας, της ζωής, του έργου, της θυσίας και της ανάστασης του Ιησού Χριστού. Στην δύναμη της αγάπης του Τριαδικού Θεού, βρίσκεται «το μέλλον της κοινωνίας μας», της οποίας μιμητές πρέπει να γίνουν όλοι οι άνθρωποι. Με τη συνειδητοποίηση και την κατανόηση της Θείας Οικονομίας οι άνθρωποι θα πρέπει να μάθουν «να αγαπούν τον διπλανό τους με την ίδια ή περισσότερη δύναμη που αγαπούν και τον εαυτό τους»⁸⁰⁶.

Στην έκτη ενότητα *Αγώνας να μοιραζόμαστε τα αγαθά μας με τους άλλους*⁸⁰⁷, οι μαθητές μαθαίνουν ότι η αγάπη είναι το αγαθό που έχει τη μεγαλύτερη αξία για την ανθρωπότητα, σύμφωνα με το κήρυγμα του Χριστού, καθώς μόνο μέσα από πράξεις αγάπης «κερδίζεται ο αληθινός πλούτος για τους ανθρώπους και όλοι μπορούν εξίσου να απολαμβάνουν τα αγαθά της ζωής». Στην πρώτη ενότητα *Όλοι μπορούμε να κάνουμε όμορφα πράγματα*⁸⁰⁸ του τέταρτου κεφαλαίου *Δημιουργώντας έναν όμορφο κόσμο*, οι μαθητές κατανοούν ότι δεν είναι αρκετό οι άνθρωποι να αφιερώνουν όμορφα πράγματα στον Δημιουργό τους για να του δείξουν την ευγνωμοσύνη τους, αλλά συμπεριφέρονται με αγάπη, σεβασμό και εκτίμηση στους συνανθρώπους τους, προκειμένου να μοιραστούν μαζί τους την ευτυχία τους για το όμορφο δώρο της ζωής που τους χάρισε απλόχερα ο Θεός τους. Κατανοούν ότι μόνο με πράξεις αγάπης, σεβασμού και ομορφιάς πρέπει να συμπεριφέρονται στους συνανθρώπους τους, γιατί

⁸⁰³ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.6

⁸⁰⁴ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.7

⁸⁰⁵ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.15

⁸⁰⁶ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.15

⁸⁰⁷ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.21

⁸⁰⁸ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.62

έτσι μόνο δείχνουν στον Δημιουργό τους ότι εκτιμούν τα όσα λαμβάνουν από Εκείνον⁸⁰⁹.

Στην τρίτη ενότητα *Πολλά παιδιά πεθαίνουν από πείνα κάθε μέρα*⁸¹⁰ του πέμπτου κεφαλαίου *Αγώνες για έναν κόσμο ανθρωπινότερο*, οι μαθητές κατανοούν εκ νέου ότι «ο Θεός πρόσφερε τα αγαθά της φύσης στον άνθρωπο, ώστε να τρέφεται καλά και να ζει αρμονικά με τους άλλους ανθρώπους και το περιβάλλον του». Στην τέταρτη ενότητα *Αγωνιζόμαστε για την ειρήνη*⁸¹¹, οι μαθητές μαθαίνουν ότι ο Χριστός είναι ο Κύριος της ειρήνης, καθώς Εκείνος είναι που δίδαξε την αληθινή ειρήνη και όχι εκείνη που νόμιζε ο κόσμος. Η ειρήνη του χριστιανισμού είναι αυτή που κατακτάται όταν οι άνθρωποι αγαπούν, όταν δεν έχουν μέσα τους κακία και όταν δεν κάνουν πράγματα που μολύνουν τη σχέση τους με τον Θεό και τον συνάνθρωπό τους. Η ειρήνη του Χριστού ξεκινά από την καρδιά και όχι από νόμους και συμφωνίες⁸¹².

Βιβλίο Στ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου

Στη δεύτερη ενότητα *Και οι δύο προσεύχονται αλλά...*⁸¹³ του τρίτου κεφαλαίου *Αλήθειες που δίδαξε ο Χριστός*, υπενθυμίζεται στους μαθητές ότι η προσευχή αποκτά ισχύ, όταν συνδυάζεται με πράξεις αγάπης και καλοσύνης προς τους συνανθρώπους⁸¹⁴. Στο βιβλίο του ΘΜ της Στ΄ τάξης του Δημοτικού, δεν καταγράφονται σημαντικές αναφορές που σχετίζονται με τον τρίτο άξονα του Περί Θεού ερωτήματος. Ωστόσο, στο έκτο κεφάλαιο του εγχειριδίου *Ετερόδοξοι κι αλλόθρησκοι*⁸¹⁵ εντοπίζονται τέσσερις ενότητες *Μια πρώτη γνωριμία με τους Ρωμαιοκαθολικούς χριστιανούς*⁸¹⁶, *Μια πρώτη γνωριμία με τους Ευαγγελικούς χριστιανούς*⁸¹⁷, *Η λατρεία των Εβραίων στη συναγωγή το Σάββατο*⁸¹⁸ και *Η προσευχή των μουσουλμάνων στο τζαμί την Παρασκευή*⁸¹⁹ με θρησκευολογικό χαρακτήρα, που

⁸⁰⁹ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.63

⁸¹⁰ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.106

⁸¹¹ Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.109

⁸¹² Βιβλίο Μαθητή Ε΄ Δημοτικού, σ.110

⁸¹³ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.35

⁸¹⁴ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.36

⁸¹⁵ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.97

⁸¹⁶ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.98-100

⁸¹⁷ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.101-103

⁸¹⁸ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.104-106

⁸¹⁹ Βιβλίο Μαθητή Στ΄ Δημοτικού, σ.107-110

συμβάλλουν στην εξοικείωση των μαθητών με τα άλλα χριστιανικά δόγμα και τις άλλες θρησκείες, στο πνεύμα της αρμονικής συμβίωσης όλων, στο όνομα του ένα και μοναδικού υπερβατικού Θεού. (Στις σελίδες 111-122 του ερευνόμενου βιβλίου του Θ.Μ. είναι το κεφάλαιο Ζ' με τίτλο *Επίκαιρα θέματα*. Η ανάλυση των επίκαιρων θεμάτων καλύπτεται από την ανάλυση του κεφαλαίου Ε' με τίτλο *Ζώντας μαζί με την αλήθεια* λόγω της εννοιολογικής συνάφειας των ενοτήτων του κεφαλαίου Ε' με το κεφάλαιο Ζ').

5.2 Γενικά Αποτελέσματα

Από την ενδελεχή μελέτη, ανάλυση και ερμηνεία του περιεχομένου των τεσσάρων σχολικών εγχειριδίων του Δημοτικού, διαπιστώθηκε ότι στο επίκεντρο της διδασκαλίας του ΘΜ είναι η αποκάλυψη του Θεού, οι απόλυτες και θεμελιώδεις αλήθειες Του και η μεγαλειώδης και πανάγαθη θεία Του Βούληση. Η αποκάλυψή του καθιστά ορατή και γνωστοποιεί την αλήθεια για τον Ίδιο καθ' εαυτόν, για τον άνθρωπο και τον κόσμο, όπως επίσης και για τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του Θεού Δημιουργού και του κτιστού του δημιουργήματος, τη σχέση που δημιουργείται μεταξύ των ανθρώπων, τη σχέση που δημιουργεί ο άνθρωπος με την υπόλοιπη κτιστή πλάση. Η αποκάλυψή αυτή αν και έχει συντελεστεί σε υπερβατικό χρόνο, υπάρχει καταγεγραμμένη με τη σύμπραξη του θείου και του ανθρώπινου, με την παρέμβαση του Αγίου Πνεύματος και ουσιαστικά κατοχυρώθηκε με την ενανθρώπιση του Θεού Λόγου, δηλαδή του Υιού του Θεού.

Το ΘΜ του Δημοτικού Σχολείου καλύπτει τις βασικές θρησκευτικές ανάγκες των μαθητών της μέσης παιδικής ηλικίας, όπως αυτές ορίζονται από τον Goldman⁸²⁰. Αυτές είναι η ασφάλεια, η κοινότητα, τα πρότυπα, το νόημα και η φαντασία. Η πρώτη εξασφαλίζεται με την καλλιέργεια ενός αισθήματος εμπιστοσύνης στην εν δυνάμει καλοσύνη και αγαθότητα των ανθρώπων, μέσω της παράθεσης των ενεργειών του αγαθού Θεού. Η δεύτερη επιτυγχάνεται με τη δημιουργία μιας κοινής αίσθησης ότι το περιβάλλον της τάξης και του σχολείου, απαρτίζεται από άτομα που διαπνέονται από ίδια ιδανικά, τις αξίες και αγαθές προθέσεις. Η τρίτη εξασφαλίζεται με την προβολή των ανώτερα ηθικά μορφών του χριστιανισμού, και κυρίως του Ιησού Χριστού, μέσα

⁸²⁰ Goldman, R. (1970). *Readiness for Religion*, New York: The Seabury Press, σσ.105-118

από την προσωπικότητα, τη ζωή και το έργο τους. Η τέταρτη και η πέμπτη ανάγκη, δεν φαίνεται να ικανοποιούνται από το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων του ΘΜ του Δημοτικού, όσο οι περιγραφές των κοινωνικών εκδηλώσεων, μέσω των βιωματικών εμπειριών των ανθρώπων αφορούν σε μια παρωχημένη εποχή, που λίγη συνάφεια εμφανίζει με τη σύγχρονη πραγματικότητα. Επίσης, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, συνεπώς και το ΘΜ, δεν προάγει τη φαντασία των μαθητών, καθώς η παράδοση του μαθήματος βασίζεται αποκλειστικά στη χρήση του εγχειριδίου και οι εναλλακτικές δραστηριότητες, που προτείνονται από αυτό, είναι εξίσου τυποποιημένες.

Μέσα από τη διερεύνηση των εγχειριδίων διαπιστώθηκε ότι ο κεντρικός πυρήνας του ΘΜ στο Δημοτικό Σχολείο είναι η δημιουργία στη λογική του μαθητή της συνείδησης του Θεού, δηλαδή της συνειδητοποίησης της ύπαρξής του, και της αντίληψης της ενέργειας του Θεού στη ζωή του ανθρώπου και στον κόσμο. Οι συζητήσεις για το Περί Θεού ερώτημα συνδυάζονται με τις αναφορές των βιωματικών εμπειριών της σχέσης που αναπτύσσει ο άνθρωπος προσωπικά με τον Δημιουργό του. Οι αφηγήσεις των Αγίων Γραφών αντανακλούν την αποκάλυψη του Θεού στον κτιστό κόσμο και στα κτιστά όντα, δηλαδή αποτυπώνουν την πραγματικότητα της συνάντησης του Θεού με τα δημιουργήματά Του, και εν τέλει την ένωσή τους μαζί Του. Οι αφηγήσεις αυτές, οι εξιστορήσεις, είναι απλοϊκές, γραμμένες σε κατανοητή γλώσσα, με ζωντανές και εμπνευσμένες περιγραφές. Από τη διεξοδική μελέτη των αποδιδόμενων ιστοριών διαπιστώνεται ότι γίνεται προσπάθεια από τους συγγραφείς των εγχειριδίων να δημιουργήσουν στους μαθητές ένα αίσθημα βιωματικής ταύτισης με τις προσωπικές τους εμπειρίες, μέσω της οποίας το χριστιανικό ιστορικό γεγονός γίνεται εμπειρία ζωής του ίδιου του μαθητή. Σημαντικό ρόλο στην επιτυχία αυτής της βιωματικής προσέγγισης διαδραματίζει ο δάσκαλος, η οικογένεια και η κοινωνία.

Τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης έχουν συγγραφεί από τους υπεύθυνους του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για μαθητές που είναι έτοιμοι και διατεθειμένοι να κατανοήσουν και να αποδεχτούν την έννοια του Θεού. Ωστόσο, η πραγματική συνειδητοποίηση της ιδέας του Θεού καθ' εαυτόν, της σχέσης Θεού και Ανθρώπου, Θεού και Κόσμου, επιτυγχάνεται αποτελεσματικότερα μέσω της βιωματικής εμπειρίας και της διαθεματικότητας. Αυτή ακριβώς η σύνδεση του ΘΜ

με τα άλλα μαθησιακά αντικείμενα προάγεται από τα ίδια τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ του Δημοτικού, μέσω των δραστηριοτήτων. Τα βιβλία των θρησκευτικών είναι προσανατολισμένα στο να ενσωματώσουν το ΘΜ στο σύνολο των μαθησιακών αντικειμένων, να συμβάλλουν στο να υπερκεραστεί η νοοτροπία, ότι εθιμοτυπικά τα θρησκευτικά είναι ένα παρωχημένο μάθημα, το οποίο πρέπει να διαχωρίζεται από τα υπόλοιπα και να τίθεται στο περιθώριο του ενδιαφέροντος των μαθητών, των εκπαιδευτικών αλλά και του ωρολογίου προγράμματος.

Ο μαθητής του δημοτικού σχολείου, που όπως αναφέρθηκε στην ενότητα §2.6 του παρόντος πονήματος βρίσκεται στη μέση παιδική ηλικία, με όλα τα χαρακτηριστικά που έχουν ήδη καταγραφεί, μέσα από τα εγχειρίδια, γνωρίζει τον Θεό ως Δημιουργό, ο οποίος του φανερώνεται μέσω των ενεργειών Του, αλλά κυρίως έρχεται σε επαφή με τον σπλαχνικό Θεό, με Εκείνον που αγαπάει τα δημιουργήματά του, που νοιάζεται, μεριμνά και προνοεί για αυτά. Αυτό σημαίνει, ότι οι μαθητές αντιλαμβάνονται την παρουσία του, ακόμα και όταν δοκιμάζονται από δυσκολίες, ακόμα και όταν υποφέρουν, ακόμα και όταν ταλαιπωρούνται, καθώς συνειδητοποιούν ότι κάθε τι που τους συμβαίνει τους προκαλεί εν τέλει ωφέλεια, η οποία αποβαίνει προς το συμφέρον τους. Επίσης, μαθαίνουν και εκτιμούν ότι ο Δημιουργός τους, τους παρείχε τη δυνατότητα να αποφασίζουν για τους εαυτούς τους, μέσω της ελεύθερης βούλησης και ότι είναι πιθανό να ταλαιπωρούνται στη ζωή τους λόγω των κακών τους προσωπικών επιλογών. Ωστόσο, ο Θεός δεν τους τιμωρεί, αλλά τους βοηθάει να κατανοήσουν ποια είναι η μόνη και αδιαφιλονίκητη αλήθεια του κτιστού και άκτιστου κόσμου, η οποία θα τους σώσει από τη φθορά και θα τους οδηγήσει στην κατανίκηση του θανάτου.

Η Θεία Λατρεία έχει σημαίνουσα θέση στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων του ΘΜ, καθώς οποιοσδήποτε θεολογικός λόγος θα ήταν ανώφελος και ανούσιος, όταν θα είναι αποκομμένος από αυτή. Η διδασκαλία γύρω από τα ζητήματα των εκκλησιαστικών λειτουργιών και ακολουθιών, συμβάλλει στη νοηματοδότηση των θεολογικών θεωριών και των αφηγήσεων της Αγίας Γραφής, εφόσον οι μαθητές, μέσω της γνωσιακής αυτής διαδικασίας θα είναι σε θέση να κατανοούν τα όσα λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια των Μυστηρίων. Και σε αυτή την περίπτωση, προτείνεται από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο να υπάρξει εφαρμογή της θεωρίας στην πράξη, με την παρουσία των μαθητών στον χώρο της Εκκλησίας, όπου θα

συμμετέχουν ενεργά στη Θεία Λατρεία. Σημαντικό ρόλο σε αυτή τη βιοματική εμπειρία παίζει ο δάσκαλος, ο οποίος θα πρέπει να ενεργοποιεί με τις κατάλληλες επισημάνσεις και ερωτήσεις την έμφυτη τάση των μαθητών να εξερευνούν και να ανακαλύπτουν πράγματα που δεν γνωρίζουν καθόλου ή που γνωρίζουν μόνο μέσα από τις σελίδες των σχολικών εγχειριδίων.

Τα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού, είναι κυρίως προσανατολισμένα ώστε να αντιληφθούν, να αναγνωρίσουν και να κατανοήσουν τα παιδιά της ηλικίας 7-11 ετών τις ενέργειες του Θεού, δηλαδή με τους τρόπους που Αυτός φανερώνεται στη ζωή τους, στην καθημερινότητά τους. Στα πλαίσια της αποκάλυψης του Θεού στους ανθρώπους, στα εγχειρίδια του ΘΜ του Δημοτικού, αφιερώνεται σημαντική ύλη για την εμβάθυνση των μαθητών στο νόημα της Θείας Κοινωνίας και στη συνειδητοποίηση της σημασίας της έννοιας του «δώρου» στον χριστιανισμό. Η ενσάρκωση του Θεού Λόγου αποτελεί το υπέρτατο δώρο του Πατέρα Θεού προς τον άνθρωπο, ο οποίος με τη σειρά του καλείται να το ανταποδώσει προς τον Δημιουργό του, μέσω της αγνής πίστης του προς Αυτόν. Η συσχέτιση της έννοιας «δώρο» με τη Θεία Κοινωνία κάθε άλλο παρά τυχαία είναι, καθώς το να λαμβάνει ένα παιδί της πρώτης σχολικής ηλικίας κάποιο δώρο είναι πολύ σημαντικό. Συνεπώς, στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, ο μαθητής μέσω των σχολικών εγχειριδίων του ΘΜ μαθαίνει ότι η Θεία Κοινωνία είναι στην πραγματικότητα ένα δώρο που παρέχει στον άνθρωπο ο Θεός, το οποίο δείχνει τον δρόμο της συμπόρευσης του δημιουργήματος με τον Δημιουργό του και εν τέλει οδηγεί στη θέωση. Η μεγαλειώδης αυτή στιγμή της ένωσης του ανθρώπου με τον υπέρτατο Θεό, αποδίδεται με απλοϊκές αφηγήσεις, ιστορίες και παραδείγματα, που είναι σύντομα και κατανοητά.

Στις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού, που τα παιδιά βρίσκονται ηλικιακά στην προεφηβεία ή αλλιώς στην όψιμη παιδική ηλικία, τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ είναι προσανατολισμένα, ώστε να συντεθεί από την πλευρά κάθε μαθητή μια απλοϊκή, ξεχωριστή αλλά και ουσιαστική κοσμοθεωρία. Για την ολοκλήρωση αυτής της ιδεολογικής αποκρυστάλλωσης, εντείνονται οι προσπάθειες ταύτισης των βιοματικών εμπειριών των μαθητών, με τις θεολογικές γνώσεις που αποκτούν και με τις διαπροσωπικές σχέσεις που δημιουργούν. Οι θεολογικές αυτές γνώσεις αφορούν στον Θεό Δημιουργό, στον Θεάνθρωπο Χριστό, στο Άγιο Πνεύμα, στην Εκκλησία, στη ζωή, στον θάνατο και στη θεία Λατρεία.

Συγκεκριμένα, ως προς την υπέρτατη έννοια του Θεού Δημιουργού, οι μαθητές ουσιαστικά μαθαίνουν ότι η μόνη πραγματική και ορθολογική εξήγηση για την προέλευση του κόσμου δίδεται από τη χριστιανική διδασκαλία και όχι από την επιστήμη, και κατανοούν τον βαθμό της συνάφειας που εντοπίζεται ανάμεσα στα επιστημονικά πορίσματα και τις χριστιανικές αλήθειες. Επίσης, αντιλαμβάνονται την ευθύνη που έχουν οι άνθρωποι στον κόσμο, μέσω της εκδήλωσης της ελεύθερης βούλησης που τους έχει δοθεί από τον δημιουργό τους, γνωρίζουν τη σημασία του «θαύματος» και συνειδητοποιούν που έγκειται το μέλλον και η σωτηρία της κτιστής πραγματικότητας. Παράλληλα, μαθαίνουν περισσότερα για τον Ιησού Χριστό και συγκεκριμενοποιούν τις διάσπαρτες γνώσεις τους για τον Υιό του Θεού, για τον Θεάνθρωπο, για τον Θεού Λόγο. Αν και οι ανωτέρω όροι, που αποδίδονται στον Χριστό, είναι σε μεγάλο βαθμό οικείοι στους μαθητές, μέσω των εγχειριδίων του ΘΜ των τελευταίων τάξεων του Δημοτικού, σημασιοδοτούνται περαιτέρω και εξέρχονται των στενών ορίων της δογματικής διδασκαλίας περί των Προσώπων της Αγίας Τριάδας. Αυτό σημαίνει, ότι οι μαθητές της όψιμης παιδικής ηλικίας, μαθαίνουν μέσω του ΘΜ την πραγματική σημασία του προσώπου του Υιού του Θεού στην προσωπική ζωή του κάθε ανθρώπου. Εκτιμούν ότι με την παρουσία Του στην καθημερινότητά τους, αλλάζει η οπτική και η διάθεση για τη ζωή και συνειδητοποιούν τη διαχρονικότητα των κηρυγμάτων Του και το μεγαλείο της θείας Οικονομίας.

Ως προς την έννοια του Αγίου Πνεύματος, οι μαθητές αντιλαμβάνονται μέσω των εγχειριδίων του ΘΜ, ότι αποτελεί τη ζωοποιό δύναμη, που παρεμβαίνει ανάμεσα στους ανθρώπους, και τους «φωτίζει», ώστε να λαμβάνουν τις ορθές και τις κατάλληλες αποφάσεις στην προσωπική τους ζωή. Πριν από την κατάκτηση της γνώσης που αφορά στο τρίτο Πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, οι μαθητές προσεγγίζουν εννοιολογικά το Μυστήριο, όπως αυτό ορίζεται στο ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Παράλληλα με αυτό, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με την έννοια της Εκκλησίας, είτε αυτή αφορά στο κτίσμα, είτε στο θεσμό. Συγκεκριμένα, οι μαθητές γνωρίζουν τον συμβολισμό του ναού, στον οποίο λαμβάνει χώρα η συνάντηση των ανθρώπων με τον Δημιουργό τους. Μέσα στο κτίσμα της Εκκλησίας πραγματώνεται η σύναξη των πιστών, που επιθυμούν να ενωθούν με τον Θεό, μέσω της ενεργής συμμετοχής στη θεία Λατρεία. Αυτή είναι το κατεξοχήν ζητούμενο της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, καθώς αποτελεί το μέσο της επίτευξης της κοινωνίας των ανθρώπων με τον

υπέρτατο Θεό. Από τα σχολικά εγχειρίδια των τελευταίων τάξεων του Δημοτικού για το ΘΜ, οι μαθητές στην πραγματικότητα προετοιμάζονται για να συμμετέχουν εξασκούμενοι στην ανάγνωση και στην κατανόηση των χωρίων της Αγίας Γραφής στην κατανοητή γι' αυτούς νεοελληνική γλώσσα. Είναι πολύ σημαντικό ότι τα παιδιά εξοικειώνονται με τα γραπτά κείμενα, κατανοούν τη χρησιμότητά τους, μαθαίνουν να εντοπίζουν τα χωρία και να τα συνδέουν με τις ακολουθίες, που τελούνται στην Εκκλησία.

Στο πλαίσιο της θείας Λατρείας, εντάσσονται κατά κάποιο τρόπο και οι εορτασμοί των χριστιανικών γεγονότων. Στη σύγχρονη εποχή, οι πιστοί έχουν μάλλον αποπροσανατολιστεί από την ουσία του εορτασμού ενός γεγονότος ή της μνήμης ενός αγίου, καθώς αξιολογούν λανθασμένα τον συμβολισμό και τη σημασία του στην προσωπική τους ζωή. Ακόμα εντονότερο είναι το φαινόμενο αυτό στα παιδιά, και ιδίως σε εκείνα που βρίσκονται στην πρώιμη ή μέση σχολική ηλικία. Τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ των τελευταίων τάξεων του Δημοτικού, εξηγούν στους μαθητές ότι η αναγκαιότητα της διδασκαλίας των ιστορικών συμβάντων, που είναι σημαίνουσας σημασίας για την χριστιανική πίστη, έγκειται στο ότι αυτό εξακολουθεί και σήμερα να επιδρά θετικά στη ζωή των ανθρώπων, ανεξαρτήτως αν αυτοί ασπάζονται το ορθόδοξο δόγμα ή όχι. Η Κουλόμζιν⁸²¹ αναφέρεται στην ανωτέρω αναγκαιότητα, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της Υπαπαντής του Χριστού, που αφορά στην άνοδό Του στο όρος και της συνομιλίας του με τον Προφήτη Ηλία και τον Μωυσή. Αυτό, αν και αναφέρεται σε πολύ μακρινή εποχή, εξακολουθεί να είναι επίκαιρο, συνεπώς είναι επιβεβλημένο να διδάσκεται και να εορτάζεται, προκειμένου να καλλιεργείται στους μαθητές/ παιδιά το αίσθημα σεβασμού για τα ηλικιωμένα άτομα και εκτίμησης της σοφίας τους, της ωριμότητας, της προσφοράς τους και της αφοσίωσής τους. Μέλημα του εκπαιδευτικού-θεολόγου είναι να εκμεταλλευτεί τη διδακτέα ύλη, που του παρέχεται από τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ για το Δημοτικό και να διδάξει τη συγκεκριμένη, για παράδειγμα, ενότητα λίγο πριν τον επίσημο ημερολογιακό εορτασμό της από την Εκκλησία. Έτσι, τα παιδιά έχουν μια ολοκληρωμένη εικόνα για γεγονός που εορτάζεται και συνειδητοποιούν την άμεση συνάφεια μεταξύ της θεωρίας και της πράξης. Συνεπώς, απώτερος στόχος των εγχειριδίων είναι να δημιουργηθεί μια βιωματική εμπειρία, που θα σχετίζεται με τη

⁸²¹ Κουλόμζιν, 2000, ό.π. σ.84

θεωρία που διδάσκεται, με τον εορτασμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας, με το βαθύτερο νόημα του γεγονότος και με τη συσχέτισή του με την προσωπική ζωή των μαθητών.

Από τη διεξοδική και ενδελεχή μελέτη των διδακτικών ενοτήτων των σχολικών εγχειριδίων του ΘΜ της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, διαπιστώθηκε ότι απώτερος στόχος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και των συγγραφέων των βιβλίων είναι η διαμόρφωση του χαρακτήρα των μαθητών μέσω της ανάδειξης των προτύπων του Ιησού Χριστού, των προφητών, των προσώπων της Παλαιάς Διαθήκης, των αγίων, των αποστόλων, και της φανέρωσης των ενεργειών και της θείας βούλησης του Θεού Δημιουργού στην καθημερινή απτή πραγματικότητά τους. Τα σημαντικά χριστιανικά γεγονότα, οι σημαίνουσες μορφές της χριστιανοσύνης και η ίδια η ζωή, η διδασκαλία, ο θάνατος και η ανάσταση του Θεανθρώπου, όπως αυτά προβάλλονται στα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ, παρέχουν στους μαθητές μια εναλλακτική οπτική της καθημερινότητας και τους ωθούν στην αναζήτηση ενός διαφορετικού τρόπου ζωής.

Ο βιωματικός χαρακτήρας του περιεχομένου των θρησκευτικών βιβλίων του Δημοτικού αναδεικνύεται σε κάθε περίπτωση που οι μαθητές έρχονται σε επαφή με την ανθρώπινη δυστυχία ή ευτυχία, με τις δυσκολίες μιας απόφασης, με την αποτυχία ή την επιτυχία, με την αρρώστια, τη φθορά του σώματος και τον θάνατο. Η γνωριμία των μαθητών με τον Θεό καθ' εαυτόν και η επίγνωση της σχέσης του Θεού με τον άνθρωπο και με τον κόσμο, τους βοηθάει να κατανοήσουν σε τι ωφελεί ο πόνος στη ζωή. Συνεπώς, τους προετοιμάζει για όσα πρόκειται να βιώσουν αλλά τους ενδυναμώνει με την βεβαιότητα ότι μέσα από την ειλικρινή σχέση με τον Θεό και την αγάπη για τους συνανθρώπους, θα φτάσουν στη θέωση και θα καταφέρουν να υπερκεράσουν τον πόνο, τη δυστυχία και τον θάνατο. Αυτός, αποτελεί ένα θέμα που προβληματίζει τα παιδιά όλων των ηλικιών, και κυρίως των μικρότερων. Τα εγχειρίδια του ΘΜ δίνουν όλες τις απαντήσεις που αναζητούν επί του θέματος οι μαθητές και εξηγούν, γιατί το θάνατος δεν θα πρέπει να θεωρείται συμφορά και γιατί ο αγαθός Θεός επιτρέπει να χάνουν τη ζωή τους νέα άτομα και μικρά παιδιά. Μέσα από τη διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, σε συσχέτιση με τις πραγματικές εμπειρίες της ζωής, τα παιδιά του Δημοτικού μαθαίνουν ότι ο θάνατος πρόκειται για ακόμα μια εκδήλωση της Ενέργειας του Θεού, η οποία στην πραγματικότητα δεν σημαίνει το τέλος αλλά την αρχή της συμβίωσης του δημιουργήματος με τον Δημιουργό του.

Τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ του Δημοτικού παρακινούν τους μαθητές να αυτενεργήσουν για να κατακτήσουν τις αλήθειες της ζωής τους, οι οποίες σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό ταυτίζονται με εκείνες του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος. Μέσω του βιωματικού τους περιεχομένου και της ελεύθερης διδακτικής διαδικασίας που επιτρέπουν, στην οποία κεντρική θέση καταλαμβάνουν οι προσωπικές εμπειρίες των μαθητών, τα παιδιά ανακαλύπτουν μόνα τους και αβίαστα τα βαθύτερα νοήματα της πραγματικότητας που τους περιβάλλει. Αυτά σχετίζονται άμεσα με τις ενέργειες του Θεού, με την θεία Του βούληση και με την πρόνοιά Του για τα κτιστά Του δημιουργήματα. Το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων του ΘΜ, που αποσκοπεί στην προσωπική αναζήτηση, στην προσωπική ανάπτυξη και στην εξάσκηση της κριτικής σκέψης από πλευράς μαθητών, αξιοποιείται με τον ίδιο τρόπο που μπορεί να αξιοποιηθούν οι παραβολές. Δηλαδή μέσα από οικείες σκηνές και συμβάντα της καθημερινότητας, οι πιστοί, οι μαθητές, οι άνθρωποι συλλαμβάνουν και κατανοούν το πραγματικό νόημα της πραγματικής ζωής και της θέσης που έχει ο Θεός σε αυτή.

Τα κειμενικά και τα περικειμενικά στοιχεία των εγχειριδίων του ΘΜ, και η κατάλληλη αξιοποίησή τους από τον εκπαιδευτικό και τους εκπαιδευόμενους, δημιουργούν στο περιβάλλον της τάξης ένα διαδραστικό και αλληλεπιδραστικό κλίμα, εντός του οποίου οι μαθητές αντιλαμβάνονται τον έμπρακτο χαρακτήρα όχι μόνο των θεωριών του μαθησιακού αντικείμενου, αλλά και του ίδιου του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος. Τα εγχειρίδια συμβάλλουν στη δημιουργία μιας βιωματικής διδακτικής διαδικασίας, όπου οι μαθητές γνωρίζουν τον Θεό, τον άνθρωπο και τον κόσμο μέσα από τη σχέση τους μαζί Του, «μπαίνουν» στη θέση των προσώπων που συναντούν στο κείμενο ή στις εικόνες, ταυτίζονται με τα πρότυπα, και εν τέλει οικειοποιούνται την ιστορία των άλλων, την κάνουν δική τους. Συνεπώς, αν κάποιος προσπαθούσε να αξιολογήσει τον χαρακτήρα του ΘΜ, δεν θα μπορούσε να το χαρακτηρίσει απλώς θεωρητικό, αλλά και βιωματικό, που αποφέρει πολλά περισσότερα οφέλη για την ανάπτυξη της αντιληπτικής, της συναισθηματικής και της ψυχικής ικανότητας των μαθητών.

Τα σχολικά εγχειρίδια του ΘΜ του Δημοτικού, έτσι όπως είναι προσανατολισμένα, αποσκοπούν στην κατάκτηση των απαραίτητων γνώσεων, χωρίς ωστόσο να καθιστούν το μαθησιακό αντικείμενο απολύτως γνωσιολογικό ή ομολογιακό, προάγοντας ταυτόχρονα ένα εξατομικευμένο και σχεσιοδυναμικό μοντέλο διδακτικής

διαδικασίας. Κάθε μαθητής που ανατρέχει ή μελετά το εγχειρίδιο του ΘΜ, στην πραγματικότητα «βλέπει» τον εαυτό τους και τις εμπειρίες του, ενώ ταυτόχρονα αμφιβάλει, παραδέχεται, κρίνει, προκαλείται, θυμάται, ανακαλύπτει, συνειδητοποιεί και κατανοεί μέσα από εσωτερική αναζήτηση και όχι μέσα από μια συλλογική μαθησιακή διαδικασία. Η σχέση του κάθε ανθρώπου με τον Θεό είναι διαφορετική και ξεχωριστή, ακόμα και αν δεν ασπάζεται τον χριστιανισμό ή το ορθόδοξο δόγμα, γιατί μέσα από την γνωριμία μαζί Του, γνωρίζει τον εαυτό και κατανοεί τους άλλους και τον κόσμο. Τα βιβλία του ΘΜ προκαλούν στους μαθητές δημιουργικούς προβληματισμούς που σχετίζονται με το Περί Θεού ερώτημα, ανάλογα με το ηλικιακό και νοητικό τους επίπεδο, και τους παρέχουν τα κατάλληλα πληροφοριακά δεδομένα και ερεθίσματα, ώστε να αναπτύξουν την κριτική τους σκέψη, να ενεργοποιήσουν τη βιωματική τους γνώση και εν τέλει να αποκρυσταλλώσουν τις προσωπικές τους θέσεις περί Θεού, Ανθρώπου και Κόσμου.

Από τη μελέτη των εγχειριδίων του ΘΜ των τάξεων Γ', Δ', Ε' και Στ' του δημοτικού σχολείου, επιβεβαιώνεται η τάση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου να «αιτιολογήσει» την ένταξη του μαθήματος στο Πρόγραμμα Σπουδών της Πρωτοβάθμιας, και όχι μόνο, Εκπαίδευσης, με την επαναπροσέγγιση των θεολογικών θεμάτων υπό ένα γνωσιολογικό πρίσμα. Το Περί Θεού ερώτημα και οι τρεις βασικοί άξονές του, δηλαδή ο Θεός καθ' εαυτόν, ο Θεός και ο Άνθρωπος, ο Θεός και ο Κόσμος, προσεγγίζονται ποικιλοτρόπως, αλλά με σαφή ενημερωτικό και πληροφοριακό προσανατολισμό που εν τέλει καταλήγει σε αντιστοίχιση με βιωματικά γεγονότα της απτής πραγματικότητας. Στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, γίνεται αναφορά σε ιστορίες της Βίβλου, οι οποίες αποδίδονται υπό τη μορφή παραμυθικών γεγονότων που αναφέρονται στον Θεό, χωρίς όμως να γίνεται λεκτική αντιστοίχιση του νοήματός τους στην καθημερινότητα των σύγχρονων ατόμων. Φυσικά, η συνάφειά τους είναι αναμφισβήτητη, ωστόσο εναπόκειται στην ευχέρεια του δασκάλου να την επισημάνει και να την καταστήσει κατανοητή στους μαθητές της μέσης σχολικής ηλικίας.

Τα τέσσερα εγχειρίδια του ΘΜ του Δημοτικού έχουν συγγραφεί έτσι ώστε να θέτουν τις προϋποθέσεις διατήρησης του γνωσιολογικού χαρακτήρα του μαθησιακού αντικειμένου και προαγωγής μιας εποικοδομητικής διαλεκτικής των σύγχρονων ζητημάτων και των ανθρώπινων προβληματισμών γύρω από την ύπαρξη του Θεού,

από την παρουσία Του στη ζωή του κάθε ατόμου, από τη συμβολή Του στη σημερινή εικόνα και κατάσταση του κόσμου, από την εξασφάλιση των πανανθρώπινων ιδανικών της ελευθερίας και της ισότητας. Ήδη από μια πρώτη μελέτη του διδακτικού τους περιεχομένου γίνεται αντιληπτή η πρόθεση των συγγραφέων τους να δώσουν απαντήσεις στα υπαρξιακά και κατ' επέκταση θεολογικά ζητήματα, που τίθενται στη σύγχρονη κοινωνία, μέσω της κατανόησης και της εμβάθυνσης στις δογματικές αρχές της Ορθοδοξίας και στη θεία Λατρεία της Εκκλησίας της Ελλάδας. Το ζητούμενο των εγχειριδίων και η βασική σκοποθεσία των συντακτών τους δεν είναι σαφώς η στρατολόγηση ορθόδοξων χριστιανών, αλλά η εξασφάλιση των απαραίτητων συνθηκών για τη διαμόρφωση των μαθητών σε ενσυνείδητους πολίτες της κοινωνίας και εν δυνάμει ενεργά μέλη του σώματος της Εκκλησίας. Αυτό διαπιστώνεται από τον χαρακτήρα του διδακτικού τους περιεχομένου, που καθοδηγεί τον μαθητή, με την υποστήριξη του εκπαιδευτικού, να υπερβεί τον εαυτό του, τη σχολική τάξη και την κοινωνία του, να περιεργαστεί μόνος του τον κόσμο που τον περιβάλλει και να ανακαλύψει τον Θεό Δημιουργό του, του Οποίου οι ενέργειες εξηγούν τη λειτουργία και τη δομή των όντων και των πραγμάτων.

Ως προς τη θεματολογία του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων του ΘΜ των τεσσάρων τάξεων του Δημοτικού, δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες αλλαγές, συγκριτικά με την ύλη των προηγούμενων βιβλίων των θρησκευτικών. Παρ' όλη τη γενικότερη τάση ανανέωσης των μαθησιακών αντικειμένων στο σύνολό τους, η θεματολογία του ΘΜ παρέμεινε ίδια, με μόνη εξαίρεση το βιβλίο της Στ' τάξης, στο οποίο παρατηρήθηκε αξιοσημείωτη διαφοροποίηση σε σχέση με το παρελθόν. Κατά τα άλλα, ο εμπλουτισμός του περιεχομένου των εγχειριδίων του ΘΜ αφορά κατά κύριο λόγο στην προσθήκη των περικειμενικών στοιχείων των ενοτήτων και στη βελτίωση του υποστηρικτικού υλικού, όπως είναι τα σχέδια και οι εικόνες. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, οι αλλαγές δεν είναι ιδιαίτερες σημαντικές. Η βασική διαφορά που εντοπίζεται συγκριτικά με τα σχολικά βιβλία των θρησκευτικών προ του 2002 είναι η πρόθεση των συγγραφέων και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου να προσδώσουν έναν πρακτικό χαρακτήρα στο κατά γενική παραδοχή θεωρητικό αντικείμενο των θρησκευτικών, μέσα από μια συντονισμένη διαδικασία σύνδεσης της θεωρίας με τη βιωματική πράξη. Αυτό συνεπάγεται ότι γίνεται προσπάθεια τα σχολικά εγχειρίδια να παραπέμπουν σε κάτι απτό, ρεαλιστικό και πραγματικό, αναφορικά με το Περί Θεού

ερώτημα και τους τρεις του άξονές του, οι οποίοι στην ουσία σχετίζονται με το θεμελιώδες ζήτημα της ύπαρξης του Θεού, του ανθρώπου και του κόσμου.

Σε αυτό το σημείο, εγείρεται το καθοριστικής σημασίας ερώτημα που αφορά στην επάρκεια της θεολογικής κατάρτισης και επιμόρφωσης των δασκάλων του Δημοτικού Σχολείου, προκειμένου να είναι σε θέση να αξιοποιούν στο έπακρο τις δυνατότητες που τους παρέχονται από το διδακτικό περιεχόμενο των εγχειριδίων των μαθητών και του δασκάλου, για να απαντήσουν στα θεμελιώδη υπαρξιακά ερωτήματα. Όταν η θεολογική κατάρτιση των δασκάλων είναι ελλιπής, το εγχειρίδιο, που αποτελεί βασικό εργαλείο του μαθήματος, υποβαθμίζεται και η χρησιμότητά του εστιάζεται στο αυστηρά γνωστικό κομμάτι, το οποίο παραδίδεται και εξετάζεται επιφανειακά, βαθμοθηρικά και διεκπεραιωτικά.

5.3 Συζήτηση-Συμπεράσματα

Μετά από την αναλυτική και λεπτομερή εξέταση των τεσσάρων εγχειριδίων του θρησκευτικού μαθήματος της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, εκτός από τις γενικές διαπιστώσεις, που καταγράφηκαν στην προηγούμενη ενότητα, θα γίνει και μια επιμέρους καταγραφή των πορισμάτων, που σχετίζονται με το σύστημα των κατηγοριών που σχηματοποιήθηκε πριν τη διενέργεια της έρευνας και με τα ερευνητικά ερωτήματα που προσδιορίστηκαν στον κεφάλαιο της Μεθοδολογίας της Ανάλυσης του Περιεχομένου των σχολικών βιβλίων. Η παράθεση των τελικών συμπερασμάτων θα γίνει ανά θεματικό άξονα, δηλαδή ανά υποερώτημα του Περί Θεού ερωτήματος.

Ωστόσο, αν θα μπορούσε να γίνει μια συνοπτική αποτίμηση της προσέγγισης του βασικού ερωτήματος της έρευνας, θα λέγαμε ότι τα τέσσερα εγχειρίδια, όπως και η ωριμότητα των παιδιών του Δημοτικού Σχολείου, διαχωρίζονται σε δύο περιόδους. Στην πρώτη, όπου ανήκουν οι μαθητές της Γ' και της Δ' τάξης, οι οποίοι βρίσκονται

στην πρώιμη μέση σχολική ηλικία, και στη δεύτερη, όπου ανήκουν οι μαθητές των δύο επόμενων τάξεων, οι οποίοι βρίσκονται στην όψιμη μέση σχολική ηλικία. Το περιεχόμενο των δύο αυτών περιόδων διαφοροποιείται σημαντικά, καθώς στην πρώτη, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τις βασικές έννοιες του Χριστιανισμού και του Ορθόδοξου δόγματος, μέσω της παράθεσης αρκετών βιβλικών γεγονότων, μαθαίνοντας μέσα από απλοϊκές αφηγήσεις τις θεμελιώδεις αλήθειες της Ορθόδοξης πίστης. Απουσιάζουν οι όροι εκείνοι που κρίνονται ακατάλληλοι για το επίπεδο της ωριμότητας των παιδιών, αν και σε σημαντικό βαθμό, τα βιβλία εντυφούν στην ουσία του Περί Θεού ερωτήματος. Στην πραγματικότητα, μαθαίνουν για τον Χριστό, για τη ζωή, το έργο, τη θυσία και την ανάστασή του, δηλαδή συνειδητοποιούν την υπέρτατη πράξη αγάπης του και κατανοούν την έννοια της θείας Οικονομίας, χωρίς όμως να μαθαίνουν ποτέ την ακριβή ονομασία της.

Στα εγχειρίδια της δεύτερης κατηγορίας, αυτό που διαπιστώνεται ερευνητικά είναι ότι επαναλαμβάνονται σχεδόν όλα όσα διδάχτηκαν οι μαθητές στις δύο προηγούμενες τάξεις, προσανατολισμένα όμως σε μια βιωματική παιδαγωγική προσέγγιση, όπου οι μαθητές καλούνται να κατανοήσουν ότι όλα όσα έμαθαν για τον Θεό, για την ουσία Του, για τις ενέργειές Του στον κτιστό κόσμο, για την ύπαρξή Του, για τις ωφέλειες του ανθρώπου από την ύπαρξη Του, για τη φύση και τον ρόλο των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδας, για τη σωτηρία του ανθρώπου από την αμαρτία μέσω της θέωσης, για την αέναη παρουσία του Τριαδικού Θεού μέσα από την πνευματικότητα της Εκκλησίας και της προσωπικής πίστης, αποτελούν απτές και πραγματικές εμπειρίες της καθημερινότητάς τους. Ιδίως στο εγχειρίδιο της Στ' τάξης, η γλώσσα γίνεται περισσότερο «θεολογική», παρατίθενται αποσπάσματα από τα ιερά κείμενα των Μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας και των Αποστόλων, στην προσπάθεια η Αλήθεια του Χριστού να γίνει κατανοητή μέσα από τις πρωτότυπες και θεόπνευστες, μέσω του Αγίου Πνεύματος, πηγές.

Στα τέσσερα υπό εξέταση εγχειρίδια του ΘΜ του Δημοτικού, παρατηρείται περισσότερο μια νοηματική αλληλουχία, κι όχι τόσο μια χρονική, η οποία ήταν περισσότερο έντονη στα παλαιότερα εγχειρίδια. Οι αναφορές στην Παλαιά και στη Καινή Διαθήκη, όπως και στα άλλα άγια κείμενα, δεν είναι διαδοχικές χρονικά, αλλά νοηματικά, κινούμενες κυρίως γύρω από έναν σταθερό άξονα, ο οποίος σχετίζεται με την ύπαρξη του Θεού, με την ουσία και τις ενέργειές Του, με τις οποίες φανερώνεται

στον κτιστό κόσμο και στα δημιουργήματά Του. Πυρήνας του περιεχομένου των βιβλίων των θρησκευτικών στο Δημοτικό είναι η κατανόηση από πλευράς μαθητών ότι ο Θεός υπάρχει και φανερώνεται καθημερινά μέσα από τις ενέργειές Του, που είναι εμφανείς σε όλους όσους πιστεύουν σε Εκείνον, ότι ο Θεός είναι ένας, μοναδικός και Δημιουργός του κόσμου και του ανθρώπου, ότι είναι σπλαχνικός, αγαθός, σοφός και ενεργεί με βασικό γνώμονα την αγάπη Του για τα δημιουργήματά Του και την πρόνοιά Του γι' αυτά.

Σημαίνουσα θέση και στα τέσσερα εγχειρίδια έχει η ζωή, το έργο, τα θαύματα, η θυσία, η ανάσταση και η ανάληψη του σαρκωμένου Χριστού, δηλαδή η Αλήθεια που πρεσβεύει, η οποία είναι η μόνη αλήθεια του κόσμου και των ανθρώπων. Η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου εκλαμβάνεται ως η μεγαλύτερη ένδειξη αγάπης του Πατέρα Θεού προς την ανθρωπότητα, με την οποία οι άνθρωποι σώθηκαν από το τέλμα της αμαρτίας, στο οποίο είχαν περιέλθει, και κατανίκησαν τη φυσική φθορά και τον θάνατο. Η έννοια της θείας Οικονομίας διανθίζει σχεδόν στο σύνολό του το νόημα του περιεχομένου των τεσσάρων βιβλίων, η οποία ταυτίζεται με την υπέρτατη Ενέργεια του Θεού, δηλαδή με την τρανότερη απόδειξη της ύπαρξής του, πέρα από τη δημιουργία του ίδιου του κόσμου και των όντων του. Οι μαθητές, παράλληλα με τις γνώσεις που κατακτούν για το κήρυγμα και τα πεπραγμένα του ενανθρωπήσαντα Χριστού, έρχονται σε επαφή με το Άγιο Πνεύμα, γνωρίζουν και κατανοούν τον ρόλο του στη ζωή των ανθρώπων, αντιλαμβάνονται την ουσία του και εν τέλει σχηματίζουν μια ολοκληρωμένη εικόνα και γνώση για την Αγία Τριάδα. Συλλαμβάνουν την ουσία, την υπόσταση και τη σύσταση του Τριαδικού Θεού, κατανοούν την αλήθεια ότι τα τρία Πρόσωπα είναι ομοούσια και ότι είναι αδιαίρετα μεταξύ τους. Ωστόσο, δεν γίνονται περαιτέρω επί τούτου αναφορές στην Αγία Τριάδα, πιθανώς στη λογική ότι πρόκειται για κάτι που είναι ήδη γνωστό και αυτονόητα κατανοητό από τα παιδιά.

Εξετάζοντας τώρα μεμονωμένα και ξεχωριστά τις κατηγορίες του κάθε άξονα διαπιστώνεται ότι οι αναφορές που σχετίζονται με το πρώτο υποερώτημα, δηλαδή το Θεός καθ' εαυτόν, είναι αισθητά περισσότερες από εκείνες του δεύτερου, δηλαδή του Θεός και Άνθρωπος, και ακόμα πιο πολλές συγκριτικά με εκείνες του τρίτου, δηλαδή του Θεός και Κόσμος. Ως προς αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι στο εγχειρίδιο της Στ' τάξης, το περιεχόμενο του μαθήματος διαφοροποιείται σημαντικά και ουσιαστικά

στρέφει τους μαθητές στην εσωτερική αναζήτηση της Αλήθειας του Χριστού και στην προσωπική καλλιέργεια μιας ισχυρής θρησκευτικής συνείδησης. Σαφώς αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα παιδιά που βρίσκονται στην προεφηβεία, είναι πιο έτοιμα να δεχτούν την υπερβατική αλήθεια που πρεσβεύει ο Τριαδικός Θεός και είναι πιο ώριμα να συλλάβουν ότι η ουσία και η ενέργειές Του, ακόμα κι αν δεν είναι ορατές, φανερώνονται καθημερινά μέσω της πνευματικότητας της Εκκλησίας, των θείων Μυστηρίων και της προσωπικής πορείας προς απόλυτη επικράτηση της αγάπης για τους συνανθρώπους.

Ως προς το πρώτο υποερώτημα, ο Θεός καθ' εαυτόν, οι μαθητές μαθαίνουν και στις τέσσερις τάξεις, που διδάσκεται το ΘΜ, ότι ο Θεός είναι ο Δημιουργός των ανθρώπων και των κτιστών όντων, και ότι δρομολογεί τις εξελίξεις σε σχέση με την πορεία της ζωής τους στο πέρασμα των χρόνων. Τα πάντα γίνονται με βάση το θεόπνευστο σχέδιό Του, στο οποίο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα σχολικά εγχειρίδια. Αν και δεν δηλώνεται ευθέως σε καμία περίπτωση ότι η ουσία του Θεού είναι απρόσιτη και ακατανόητη για τους ανθρώπους, οι οποίοι μπορούν μόνο να την προσεγγίσουν και όχι να την κατακτήσουν, όπως συμβαίνει με την υπόστασή Του, μέσω της θέωσης, η οποία επίσης δεν κατονομάζεται, οι μαθητές κατανοούν ότι η ουσία του Θεού βρίσκεται στους Ουρανούς, δηλαδή στον κόσμο που βρίσκεται πάνω από τον φυσικό κόσμο. Εξάλλου, μέσα από τις κειμενικές και τις περικειμενικές κυρίως αναφορές, ιδίως μέσω της παράθεσης εικόνων της Εκκλησίας, οπτικοποιείται η διάκριση των δύο κόσμων, με τη χρήση κατάλληλων απεικονιστικών τεχνικών. Σε μια περίπτωση γίνεται αναφορά στον κόσμο που υπάρχει ο Τριαδικός Θεός και η Παναγία, και στον κόσμο των ανθρώπων. Στο μέσο των δύο κόσμων απεικονίζονται τα τάγματα των αγγέλων, οι οποίοι φανερώνουν σε πολλές περιπτώσεις τις ενέργειές του Θεού στον κτιστό κόσμο.

Οι ενέργειες του Θεού, αν και πάλι δεν κατονομάζονται έτσι, είναι διάχυτες στο περιεχόμενο και των τεσσάρων εγχειριδίων του ΘΜ. Αφορούν στη δημιουργία του κόσμου, στην ίδια τη σάρκωση του Θεανθρώπου, στα θαύματα, στις παρεμβάσεις του Αγίου Πνεύματος, στις παρεμβάσεις των ταγμάτων των Αγγέλων, στα βιβλικά γεγονότα, στην πραγμάτωση του θεόπνευστου σχεδίου για την πορεία της ανθρωπότητας και τη σωτηρία του ανθρώπου. Μεγάλη είναι η εστίαση στη φανέρωση του Τριαδικού Θεού μέσω της πνευματικότητας της Εκκλησίας και της

τέλεσης των θείων Μυστηρίων, τα οποία στην πραγματικότητα φέρνουν σε επικοινωνία τους πιστούς με τον ίδιο τον Πατέρα Θεό, τον Χριστό και το Άγιο Πνεύμα. Συνεπώς, σε κάθε περίπτωση, δηλώνεται και καταδεικνύεται η ύπαρξη του Θεού, ο οποίος παρεμβαίνει στο σήμερα μέσω του επίκαιρου κηρύγματος της αγάπης του Υιού Του, το οποίο λαμβάνει σάρκα και οστά μέσω των ενεργειών του ανθρώπου, ο οποίος έχει οριστεί από τον Δημιουργό του θεματοφύλακας του κτιστού κόσμου.

Η σημαντικότερη ωφέλεια που έχει ο άνθρωπος από την ύπαρξη του Θεού, ακόμα κι αν ο ίδιος δεν είναι σε θέση να το κατανοήσει ή να το εκτιμήσει, είναι ότι του έχει παράσχει τη δυνατότητα να υπερκεράσει τη φυσική φθορά και τον θάνατο, και να αναχθεί στον αιώνιο άκτιστο κόσμο, στο πλάι του Δημιουργού του. Το θείο αυτό «δώρο», στην έννοια του οποίου δίνεται ιδιαίτερη σημασία ιδίως στα εγχειρίδια της Γ΄ και της Δ΄ τάξης, δόθηκε στους ανθρώπους με την σάρκωση του Θεού Λόγου. Παράλληλα, με την επίγεια παρουσία του Θεανθρώπου και με τη διάδοση του κηρύγματός του, οι άνθρωποι έχουν προικιστεί με τις αρετές της αγάπης, του σεβασμού, της ομόνοιας και της ειρήνης, οι οποίες τους εξασφαλίζουν την εσωτερική γαλήνη και την κοινωνική αρμονία. Τα θεία αυτά «δώρα» αποκτώνται από τους ανθρώπους, μόνο όταν μπορούν να τα δουν, να τα εκτιμήσουν και να τα αποδεχτούν. Δηλαδή μόνο όταν αποδεχτούν την ύπαρξη του Τριαδικού Θεού, ο οποίος, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Χριστού, απεικονίζεται στο πρόσωπο κάθε συνανθρώπου. Συνεπώς, οι μαθητές μέσω της διδακτέας ύλης του ΘΜ κατανοούν ότι πρέπει να δείχνουν και να νιώθουν αγάπη για τους άλλους, γιατί μόνο έτσι η υπόστασή τους αποκτά την πραγματική αξία της.

Αν και τα σχολικά εγχειρίδια εστιάζουν σημαντικά στη χριστιανική αλήθεια, ότι ο δρόμος για την ένωση με τον Θεό διέρχεται μέσα από τη σχέση αγάπης, αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας του ανθρώπου με τον συνάνθρωπό του, σε καμία περίπτωση δεν γίνεται αναγωγή στο θέμα του προτύπου της ενότητας των τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδας. Εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, δεν εντοπίζονται διεξοδικές αναφορές στην ουσία της Αγίας Τριάδας, παρά μερικά μόνο ψήγματα. Επίσης, δεν γίνεται συγκεκριμένη αναφορά ούτε στη διάκριση του προσωπικού εαυτού και του ατομικού εαυτού, δηλαδή στην υπερίσχυση του εγώ, ενταγμένου στο σύνολο, έναντι του εγώ, με την έννοια του ατομικού συμφέροντος, αλλά ούτε στο γεγονός ότι αυτή η

διάκριση αποτελεί την προϋπόθεση για την επίτευξη της ένωσης με τον Δημιουργό και της υπερκέρρασης του θανάτου. Ως προς το ζήτημα του θανάτου, δεν εντοπίζονται επίσης διεξοδικές αναφορές, καθώς οι συντάκτες των εγχειριδίων προτιμούν να χρησιμοποιούν τον όρο «σωτηρία», χωρίς να επεκτείνονται στο ζήτημα της κατανίκησης του θανάτου και της κατάκτησης μιας θέσης στον Παράδεισο. Αυτός, αναφέρεται ως Βασιλεία των Ουρανών, ως Βασιλεία του Θεού και ως Βασιλεία του Χριστού, χωρίς όμως να προσδιορίζεται περαιτέρω. Σαφώς οι μαθητές κατανοούν ότι με το «δώρο» της σωτηρίας που τους παρείχε ο Χριστός, οι πόρτες της Βασιλείας των Ουρανών έχουν ανοίξει για να τους δεχτούν, αρκεί να κυριαρχεί στη ζωή τους η έμπρακτη αγάπη που διδάχτηκαν από τον Θεάνθρωπο. Δεν υπάρχει συσχέτιση της ένωσης με τον Θεό με την κατανίκηση του θανάτου.

Όπως προαναφέρθηκε, δίνεται μεγάλη έμφαση στη ζωή της Εκκλησίας, τόσο εκλαμβανόμενη ως η μεγάλη οικογένεια του Χριστού, όπου όλοι οι άνθρωποι είναι εν Χριστώ αδέρφια, όσο και ως σύμβολο του νέου κόσμου που δημιούργησε ο Χριστός με την σάρκωσή του και την έλευσή του στον κτιστό κόσμο. Όλα όσα υπάρχουν στην Εκκλησία και όλα όσα λαμβάνουν χώρα στην Εκκλησία, έχουν πνευματική διάσταση που οδηγεί κατευθείαν στον Χριστό. Η ενέργεια του Θεού εντός του γεωγραφικού και νοερού κόσμου της Εκκλησίας είναι καταλυτική, στην οποία ο πραγματικά πιστός άνθρωπος μπορεί να γίνεται συμμετοχος με την ενεργεί μετοχή στα θεία Μυστήρια, που εκφράζουν τον ίδιο τον Χριστό. Οι μαθητές κατανοούν ότι με την ενεργητική συμμετοχή στην Εκκλησία, δεν πραγματώνουν απλώς το καθήκον τους ως καλοί χριστιανοί, αλλά έρχονται σε άμεση επικοινωνία με τον Τριαδικό Θεό, ο οποίος τους φανερώνεται μέσα από τα θεόπνευστα κείμενα, που έχει ευλογήσει ο Χριστός και έχουν συντάξει οι Άγιοι Πατέρες με τη φώτιση του Αγίου Πνεύματος. Και στα τέσσερα εγχειρίδια, τονίζεται η σημασία της συμμετοχής στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας, η οποία προβάλλεται ως πρότυπο του ίδιου του Θεανθρώπου, της ζωής, του έργου, της θυσίας και της αναστάσης του. Συνεπώς, μέσα στον τόπο της Εκκλησίας, ο άνθρωπος πραγματοποιεί σημαντικά βήματα προς τη σωτηρία της ψυχής, καθώς έρχεται σε ουσιαστική επικοινωνία με τον Θεό Δημιουργό του.

Ως προς το δεύτερο υποερώτημα, Θεός και Άνθρωπος, οι αναφορές που εντοπίστηκαν, καταγράφηκαν και εξετάστηκαν είναι λιγότερες, καθώς, όπως αναφέρθηκε στην παρούσα ενότητα, βασικός άξονας των τεσσάρων εγχειριδίων είναι

η κατανόηση από πλευρά των μαθητών της ύπαρξης του ενός και μόνο Δημιουργού της ανθρωπότητας και του κόσμου και η γνωριμία τους με την μόνη και αδιαμφισβήτητη αλήθεια που Αυτός πρεσβεύει, και δεν είναι άλλη από τον ίδιο τον Χριστό. Αυτό που πρέπει να αναφερθεί πρώτα σε αυτό το σημείο είναι ότι και στα τέσσερα εγχειρίδια ο Θεός είναι ο σπλαχνικός, αγαθός και προνοητικός Πατέρας Δημιουργός, ο οποίος δεν τιμωρεί τα παιδιά-δημιουργήματά Του, αλλά τα ανταμείβει προκειμένου να τα απελευθερώσει. Ο Θεός είναι Εκείνος που παρείχε στον άνθρωπο την δυνατότητα να αποφασίζει για τον εαυτό, να πράττει δηλαδή ελεύθερα αυτό που βούλεται, συνεπώς δεν έχει καμία πρόθεση να τον τιμωρήσει αν πράξει λάθος, αλλά να τον ανταμείψει αν πράξει ορθώς. Οι μαθητές κατανοούν ότι ο Θεός, αν και είναι παντοδύναμος, παντογνώστης και πάνσοφος δεν τρέπει τον άνθρωπο προς συγκεκριμένες συμπεριφορές χωρίς τη θέλησή του. Αντίθετα, του επιτρέπει να αξιοποιήσει την ελεύθερή του βούληση, είτε να αποπροσανατολιστεί και να χάσει τον δρόμο που του έδειξε ο Χριστός είτε να πορευτεί με ασφάλεια προς τη σωτηρία της ψυχής του. Στην πρώτη περίπτωση, ο Θεός θα παρέχει τη βοήθειά του, ώστε να επαναφέρει τον άνθρωπο στη σωστή πορεία του βάσει του θεόπνευστου σχεδίου Του ή θα τον ανταμείψει με μια θέση στη Βασιλεία Του. Σε καμία περίπτωση δεν θα τον τιμωρήσει, αφού ο ίδιος είναι Αυτός που του έχει δώσει τη δυνατότητα να πράττει αυτοβούλως.

Χαρακτηριστικό των τεσσάρων υπό έρευνα εγχειριδίων είναι οι αναφορές που σχετίζονται με τον Πατέρα Θεό Δημιουργό δεν είναι ανθρωπομορφικές, εκτός από λίγες μόνο εξαιρέσεις των βιβλικών εξιστορήσεων, όπου εμφανίζεται να απευθύνεται στους ανθρώπους με ανθρώπινη ομιλία. Στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο, αναφέρεται ή εννοείται ότι το Πρόσωπο του Θεού είναι το πρόσωπο του κάθε συνανθρώπου μας, συνεπώς, η αξία του συνανθρώπου μας γίνεται εφάμιλλη με εκείνη του Τριαδικού Θεού. Η χριστιανική αυτή παραδοχή, παραπέμπει τους μαθητές να συνειδητοποιήσουν ότι με την επίδειξη σεβασμού, αγάπης, ειρήνης, ομόνοιας, αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης προς το πρόσωπο του συνανθρώπου, στην πραγματικότητα επιδεικνύει την αγάπη του στο Πρόσωπο του Δημιουργού του. Έτσι, αν και δεν δηλώνεται ευθέως, παρά μόνο μια φορά σε μια περικειμενική πηγή, ο συνάνθρωπος έχει προτεραιότητα έναντι του Θεού, ο οποίος επιζητά απτές πράξεις και όχι τυπικές, που δεν εμβαθύνουν στην ουσία του κηρύγματος της αγάπης του Χριστού.

Όπως έχει αναφερθεί ήδη, στη διδακτέα ύλη των τεσσάρων βιβλίων των θρησκευτικών του Δημοτικού υπάρχουν πολλές, σημαντικές και εκτενείς αναφορές στην Εκκλησία, τόσο ως νοερό χώρο, όπου οι πιστοί αδελφοποιούνται υπό την καθοδήγηση του Χριστού, έρχονται σε επικοινωνία με τον Τριαδικό Θεό, μετέχουν στην πραγματική ζωή του Θεανθρώπου και ανάγονται σταδιακά προς τον νέο κόσμο που δημιούργησε ο Θεός Λόγος, δηλαδή προς τη Βασιλεία των Ουρανών. Παράλληλα, γίνονται αναφορές σχετικά με την Εκκλησία ως γεωγραφικό τόπο, δηλαδή ως ναό, που διακοσμείται από τις εικόνες και που τοποθετούνται οι Άγιες Γραφές της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης. Από τις αναφορές αυτές, οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι η παρουσία στην Εκκλησία και η ενεργή συμμετοχή στα θεία Μυστήρια δεν είναι ένα καθήκον του καλού χριστιανού, που απλώς επιβάλλεται να διεκπεραιωθεί. Είναι μια πνευματική διαδικασία που αναγάγει τον πιστό στην υπόσταση του Χριστού, που τον βοηθά να επικοινωνήσει μαζί του και να λάβει όλες τις ωφέλειες, δηλαδή όλα τα «δώρα» που προαναφέρθηκαν, με τα οποία θα ενδυναμωθεί και θα πετύχει σταδιακά τη θέωση. Η συμμετοχή στη ζωή της Εκκλησίας αποτελεί ένα ελεύθερο δικαίωμα του ανθρώπου, που εξαρτάται αποκλειστικά από την ανθρώπινη βούληση. Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν μειώνει καθόλου τη σημασία της βιωματικής συμμετοχής των ανθρώπων στη ζωή της Εκκλησίας.

Αναφορικά με τα ζητήματα της Εκκλησίας, δεν εντοπίζεται καμία αναφορά ως προς την ύπαρξη ή μη της αναγκαιότητας προσαρμογής των ποιμαντικών δομών, της μορφής ή του περιεχομένου της διδασκαλίας και της θείας Λατρείας της Εκκλησίας στις σύγχρονες ανάγκες της κοινωνίας. Το γεγονός ότι η πνευματικότητα της Εκκλησίας αποδίδει στην πραγματικότητα όλη την ουσία της Αλήθειας και του κηρύγματος της Αγάπης του Ιησού Χριστού, όπως αυτή έλαβε απτή υπόσταση με τη γέννηση, τη ζωή, τη διδασκαλία, τη θυσία, τον θάνατο και την ανάσταση του Κυρίου, και διαδόθηκε μέσω των θεόπνευστων από το Άγιο Πνεύμα άγιων κειμένων, δεν θα μπορούσε να αλλάξει, στο όνομα της οποιασδήποτε προσαρμογής στις νέες απαιτήσεις του σύγχρονου κοινωνικού γίνεσθαι. Πιθανώς, αυτή είναι η εξήγηση που δεν τίθεται κάποιο θέμα αναπροσαρμογής των ποιμαντικών δομών της Εκκλησίας. Άλλωστε, κυρίως στα εγχειρίδια της Ε΄ και της Στ΄ τάξης, εντοπίζονται πολλές συσχετίσεις μεταξύ της ιερής παράδοσης και της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας, που εντάσσεται στο πλαίσιο του βιωματικού χαρακτήρα του ΘΜ.

Τα θεία «δώρα» της ελεύθερης βούλησης, της ελευθερίας, της αγάπης, της ειρήνης, του σεβασμού, της ομόνοιας, δεν ωφελούν μόνο τις ζωές των ανθρώπων που ασπάζονται τη διδασκαλία και τις θεμελιώδεις αλήθειες της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης, αλλά όλους τους ανθρώπους. Το μήνυμα της αγάπης Του Χριστού, αν και δεν προβάλλεται σαφώς από το περιεχόμενο των εγχειριδίων των θρησκευτικών με ευθείες αναφορές, έχει πανανθρώπινο χαρακτήρα και προάγει τα πανανθρώπινα ιδανικά, τις ανθρωπιστικές αξίες και τον σεβασμό της διαφορετικότητας. Η πραγματικότητα αυτή εννοείται περισσότερο, συνεπώς δεν μπορεί να εξακριβωθεί σε ποιο βαθμό αυτό γίνεται κατανοητό από τα παιδιά της πρώιμης και της όψιμης μέσης σχολικής ηλικίας. Αυτή είναι μια παράλειψη των εγχειριδίων, που ίσως τροφοδοτεί τους πολέμιους του ΘΜ, που υποστηρίζουν ότι η φυσιογνωμία του μαθήματος είναι ομολογιακή και κατηχητική. Αυτή είναι μια αδυναμία, η οποία πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη και να τεθεί υπό επανεξέταση.

Ως προς το τρίτο υποερώτημα, Θεός και Κόσμος, οι αναφορές είναι ακόμα πιο λίγες συγκριτικά με τους δύο προηγούμενους άξονες. Στα εγχειρίδια της Ε΄ και της Στ΄ τάξης εντείνεται η προσπάθεια να καταστεί το ΘΜ βιωματικό και να απεμπολήσει τον άκρως θεωρητικό χαρακτήρα. Ιδίως στο βιβλίο της Ε΄ είναι πολύ εμφανής η πρόθεση των συγγραφέων να κατανοήσουν οι μαθητές ότι η πραγματική τους ζωή, σε πολλές εκφάνσεις της έχει κοινά σημεία με τα βιβλικά συμβάντα ή με τις διδασκαλίες των Αποστόλων και των Μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας. Στην πραγματικότητα, τα άγια κείμενα, λόγω του ότι είναι θεόπνευστα, είναι εύλογο να αποτυπώνουν με ακρίβεια την ζωή των ανθρώπων, την οποία σχεδίασε ο ίδιος ο Δημιουργός τους. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, τα παραδείγματα και οι αναφορές που γίνονται στο πλαίσιο των ξεχωριστών ενοτήτων, προκειμένου οι μαθητές να παραλληλίσουν τις δικές τους βιωματικές εμπειρίες με εκείνα που διδάσκονται από τα θεολογικά χριστιανικά κείμενα, μπορούν να θεωρηθούν παρωχημένα ή μη ανταποκρινόμενα στην πραγματικότητα του σήμερα. Για τον λόγο αυτό είναι αμφίβολο αν και πόσο μπορούν αυτές οι βιωματικές αναφορές πράγματι να πετύχουν τον στόχο τους. Κι αυτό είναι ένα ζήτημα που πρέπει να επανεξεταστεί, αν και εφόσον αποτελεί πρωτεύοντα στόχο η τελεσφόρηση της βιωματικής συσχέτισης μεταξύ πράξης και θεωρίας, δογματικής-σωτηριολογίας και εγκοσμιότητας-κοινωνίας.

Όπως προαναφέρθηκε στο σημείο της παρούσας ενότητας, όπου εξετάζονται τα θέματα που σχετίζονται με το δεύτερο υποερώτημα, στα σχολικά εγχειρίδια επιβεβαιώνεται η προτεραιότητα του συνανθρώπου έναντι του Θεού Δημιουργού, καθώς μόνο μέσω από την επίδειξη της απτής αγάπης, ο άνθρωπος δείχνει την πραγματική πίστη και στον Τριαδικό Θεό. Αν και δεν δηλώνεται άμεσα, εννοείται το γεγονός ότι μέσω του συνανθρώπου, αποκαλύπτεται κάθε άνθρωπο ξεχωριστά ο ίδιος ο Θεός, δηλαδή φανερώνεται η ύπαρξή του και οι ενέργειές του. Όπως ακριβώς το Πρόσωπο του Θεού φανερώνεται στο πρόσωπο του κάθε συνανθρώπου, έτσι και η ύπαρξη του Θεού αποκαλύπτεται στην ύπαρξη του κάθε συνανθρώπου. Συνεπώς, η αποδοχή του συνανθρώπου συνεπάγεται και την αποδοχή του ίδιου του Θεού. Αποδοχή σημαίνει αγάπη, σεβασμό, εκτίμηση, αμοιβαιότητα και αλληλεγγύη. Με τον τρόπο αυτό σαρκώνεται και ο λόγος του Χριστού, το κήρυγμά του για την ειρήνη, η οποία οδηγεί τους ανθρώπους στην αγκαλιά των συνανθρώπων και αντιστρόφως. Έτσι, μέσω της εσωτερικής γαλήνης και ισορροπίας, επιτυγχάνεται η ειρηνική συνύπαρξη όλων στη βάση της αποδοχής της διδασκαλίας του Ιησού Χριστού. Το γεγονός και πάλι ότι δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές, που να παραπέμπουν άμεσα λεκτικά τους μαθητές στην εκμάθηση αυτής της θεμελιώδους αλήθειας της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης, θέτει τον δάσκαλο σε θέση ευθύνης, ο οποίος καλείται να καλύψει το κενό του εγχειριδίου και να αναδείξει τα «κρυμμένα» νοήματα. Ωστόσο, το αν θα το επιτύχει ή όχι εξαρτάται εξίσου από την κατάρτιση, την επιμόρφωση και τη διάθεσή του.

Άλλη μια διαπίστωση που εξάγεται από την ενδελεχή εξέταση και ανάλυση των κειμενικών και των περικειμενικών στοιχείων των εγχειριδίων του ΘΜ των τεσσάρων τάξεων του Δημοτικού, είναι η ελάχιστη, αν όχι μηδαμινή, γνωσιακή συνάφεια του ΘΜ και των άλλων μαθησιακών αντικειμένων του Προγράμματος Σπουδών, η οποία να αναδεικνύεται στους μαθητές άμεσα. Αν και λόγω του βιωματικού χαρακτήρα του ΘΜ, υπάρχουν παραπομπές σε άλλα επιστημονικά πεδία, οι αναφορές αυτές δεν είναι σαφείς και φυσικά δεν παραπέμπουν τους μαθητές σε δραστηριότητες που μπορούν να συνδέσουν εμπράκτως του λόγου το αληθές. Οι αναγωγές σαφώς υπάρχουν, ωστόσο θα πρέπει να υποδειχθούν στους μαθητές, οι οποίοι ίσως δεν είναι αρκετά ώριμοι να αντιληφθούν, να κατανοήσουν ή να εκτιμήσουν τη σημασία του διαθεματικού χαρακτήρα του ΘΜ. Και σε αυτή την περίπτωση, ο δάσκαλος καλείται

να αποκαλύψει και να τονίσει τη διαθεματικότητα που επιτυγχάνεται και μέσω του ΘΜ.

Ο σχεσιοδυναμικός χαρακτήρας του ΘΜ επιτυγχάνεται μέσω των βιωματικών αναφορών στα δύο εγχειρίδια της Ε΄ και της Στ΄ τάξης, όπου τα παιδιά βρίσκονται στην όψιμη σχολική μέση ηλικία. Το γεγονός ότι το περιεχόμενο της ενότητας αναφέρεται στον κάθε έναν μαθητή ξεχωριστά ως άτομο, το οποίο όμως ανήκει σε ένα σύνολο, είτε αυτό είναι της τάξης, είτε της Εκκλησίας, είτε της οικογένειας, δημιουργεί την αίσθηση στον μαθητή ότι ο δάσκαλος απευθύνεται σε εκείνον προσωπικά. Το βίωμα και η εμπειρία του κάθε παιδιού, επειδή είναι προσωπικά και με τον τρόπο αυτό προσεγγίζονται και από τα σχολικά εγχειρίδια στο σύνολό τους, αλλά κυρίως από εκείνα των δύο τελευταίων τάξεων, καλλιεργείται ένα κλίμα δυναμικής επικοινωνίας μεταξύ του δασκάλου και του εκάστοτε μαθητή, καθώς η διαδικασία της συσχέτισης, την ενθύμησης και του παραλληλισμού είναι προσωπική και επιδέχεται μόνο προσωπικής απόκρισης. Συνεπώς, η ανάπτυξη της συλλογιστικής βάσει των κατευθύνσεων που δίδονται από το εγχειρίδιο προάγει την ανάπτυξη ενός σχεσιοδυναμικού κλίματος, που θέτουν σε έναν ξεχωριστό διάυλο επικοινωνίας τον δάσκαλο με τον κάθε μαθητή ξεχωριστά και σε προσωπικό επίπεδο.

Τέλος, όπως προαναφέρθηκε ήδη σε προηγούμενο σημείο της παρούσας ενότητας, το εγχειρίδιο της Στ΄ τάξης έχει συνταχθεί τόσο για να ανακεφαλαιώσει όλα όσα έμαθαν, κατανόησαν και έκαναν κτήμα τους οι μαθητές, όσο και για τους κινητοποιήσει να αναζητήσουν μέσα τους, σύμφωνα με τα όσα κατέκτησαν, την πραγματική αλήθεια του Χριστού και της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στο σύνολό του το περιεχόμενο του εν λόγω εγχειριδίου, στρέφει τους μαθητές σε μια πιο ώριμη προσέγγιση του ΘΜ, υπό μια περισσότερο προσωπική σκοπιά, μέσω μιας διαδικασίας ενδοσκόπησης και έμπρακτης εφαρμογής. Στην προηγούμενη τάξη, το εγχειρίδιο ήταν άκρως βιωματικό και ουσιαστικά προσπαθεί να «πείσει» τους μαθητές ότι οι θεολογικές αλήθειες και οι αρχές του ορθόδοξου δόγματος δεν είναι απλή θεωρία που στερείται πρακτικής υλοποίησης, αλλά αποτελούν πανανθρώπινες αξίες που αποκαλύπτουν τον έναν και μοναδικό υπερβατικό Θεό Δημιουργό.

5.4 Συμπεράσματα – Περιορισμοί – Προτάσεις

Τα κύρια αποτελέσματα επιγραμματικά είναι ότι τα διδακτικά εγχειρίδια του Θρησκευτικού μαθήματος καλύπτουν τις βασικές θρησκευτικές ανάγκες του Δημοτικού ανεπαρκώς ως προς το νόημα και τη φαντασία.

Σημαντικό ρόλο στην επιτυχία της βιωματικής διαθεματικής προσέγγισης ως προς την ύλη των βιβλίων του θρησκευτικού μαθήματος διαδραματίζει αμφίδρομα ο δάσκαλος, η οικογένεια και η κοινωνία.

Ωστόσο τα διδακτικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών ανταποκρίνονται επαρκώς στη θεολογική αλήθεια και το χαρακτήρα του μαθήματος γιατί αναδεικνύουν την ελεύθερη βούληση του μαθητή και την πεποίθηση ότι με τη συμμετοχή στη θεία λατρεία ο σπλαχνικός Δημιουργός ως μόνη αλήθεια συγχωρεί και σώζει τον άνθρωπο από την αμαρτία, τη φθορά και τον θάνατο.

Η συμμετοχή των μαθητών στη λατρευτική ζωή, στις εορτές και ιδιαίτερα στη θεία κοινωνία διδάσκεται παραστατικά και βιωματικά στο Θ.Μ. με επίκεντρο τον Ιερό Ναό. Η θεία κοινωνία είναι το δώρο του Θεού στον άνθρωπο που ζώντας με πρότυπο τη διδασκαλία του Χριστού νικάει το θάνατο και οδηγείται στη θέωση για να τον οδηγήσει στη θέωση. Στις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού οι μαθητές συνθέτουν την πρώτη απλοϊκή προσωπική τους κοσμοθεωρία με τις θεολογικές γνώσεις που αποκτούν (δια μέσου του θρησκευτικού μαθήματος) και τη σχεσιοδυναμική που αναπτύσσουν.

Η προσέγγιση από τα βιβλία του θρησκευτικού μαθήματος μπορεί να βελτιωθεί ως προς τη φαντασία, το νόημα και την παραστατικότητα της παρουσίασης των θεολογικών γνώσεων, εννοιών του Θεού Δημιουργού του θεανθρώπου Χριστού, του Αγίου Πνεύματος, της Εκκλησίας, της ζωής, του θανάτου και της Θείας Λατρείας. Έτσι θα συντελούν ακόμα καλύτερα στην αντιληπτική και συναισθηματική προσέγγιση των μαθητών ως προς στην καλλιέργεια του θρησκευτικού τους συναισθήματος .

Επιγραμματικά τα κυρία αποτελέσματα ως προς το υποερώτημα ο Θεός καθ' εαυτόν στα βιβλία του ΘΜ είναι τα εξής :

A. Οι μαθητές με επάρκεια μαθαίνουν από τα εγχειρίδια του ΘΜ ότι ο Θεός είναι δημιουργός του ανθρώπου και του κόσμου με βάση ένα θεόπνευστο σχέδιο

B. Η ουσία του Θεού ως απρόσιτη και ακατάληπτη δεν προσεγγίζεται με επάρκεια, ούτε άλλωστε αναλύεται η δυνατότητα Θεώσεως του ανθρώπου. Ωστόσο με το εικονογραφικό υλικό οπτικοποιείται από τους μαθητές ο χώρος του Τριαδικού Θεού, ο κόσμος των ανθρώπων και μεταξύ τους τα τάγματα των Αγγέλων.

Γ. Οι ενέργειες του Θεού αν και δεν αναφέρονται επαρκώς ούτε αναλύονται, ωστόσο διαχέονται και στα τέσσερα εγχειρίδια του ΘΜ.

Δ. Δεν υπάρχουν στα τέσσερα υπο έρευνα εγχειρίδια προσεγγίσεις για τα θέματα της ενότητας της Αγίας Τριάδας, του θανάτου, του προσωπικού και ατομικού εαυτού.

Ε. Ανταποκρίνεται στην Θεολογική αλήθεια και τον χαρακτήρα του ΘΜ η κατανόηση από τους μαθητές ότι ο συνάνθρωπος ως εικόνα Θεού όπως και ο κόσμος ως δημιούργημα Θεού προσεγγίζονται μόνο με αγάπη.

ΣΤ. Με την ουσιαστική συμμετοχή στην λατρευτική ζωή της Εκκλησίας γίνεται επαρκώς αντιληπτό από τους μαθητές στο ΘΜ, ότι έρχονται σε άμεση επικοινωνία με τον Τριαδικό Θεό και τα εν Χριστώ αδέρφια τους και έτσι ακολουθούν την οδό της σωτηρίας.

Ως προς το δεύτερο υποερώτημα Θεός και άνθρωπος επιγραμματικά τα κύρια αποτελέσματα στα βιβλία του ΘΜ είναι τα εξής :

A. Είναι επαρκής η παρουσίαση και κατανόηση από τους μαθητές της ελεύθερης βούλησης(αυτεξούσιο) του ανθρώπου σε σχέση με τον Θεό.

B. Ο Θεός δημιουργός δεν παρουσιάζεται ανθρωπομορφικά αλλά οι μαθητές κατανοούν ότι ο σεβασμός και η αγάπη στο συνάνθρωπο που είναι εικόνα Θεου κατευθύνεται στον Θεό

Γ. Οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι ο Θεός του βοηθά στη ζωή τους με την Αποκάλυψη του Υιού Του που η ζωή Του και η διδασκαλία Του αποτελούν πρότυπο για όλους.

Δ. Δεν εντοπίζονται αναφορές για την αναγκαιότητα ή μη αναπροσαρμογής της μορφής, της διδασκαλίας και της Θείας λατρείας της Εκκλησίας στις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες. Όμως στα βιβλία του ΘΜ της Ε΄ και ΣΤ΄ εντοπίζονται πολλές συσχετίσεις μεταξύ Ιερής Παράδοσης και σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας.

Ε. Είναι παράληψη των βιβλίων του ΘΜ ότι ο χαρακτήρας του πανανθρώπινου μηνύματος αγάπης του Χριστού που εμπεριέχει και υπαρκαλύπτει όλα όσα αποτελούν σύγχρονα κοινωνικά θέματα, δεν αναδεικνύονται με επάρκεια και αναλυτικά ώστε να κατανοηθεί από τα παιδιά.

Ως προς το τρίτο υποερώτημα Θεός και κόσμος ως προς τα βιβλία του ΘΜ επιγραμματικά τα κύρια αποτελέσματα είναι τα εξής :

Α. Στα εγχειρίδια του ΘΜ της Ε΄ και ΣΤ΄ εντύνεται η προσπάθεια βιωματικότητας και στην ΣΤ΄ ιδιαίτερα υπολανθάνει η προσπάθεια ανακεφαλαίωσης της ύλης του ΘΜ στο δημοτικό.

Β. Εντοπίστηκαν άστοχες, παρωχημένες αναφορές και παραδείγματα παραλληλισμού του βιωματικών εμπειριών των μαθητών με θεολογικά κείμενα που διδάσκονται στα πλαίσια του ΘΜ

Γ. Παρουσιάζεται με επάρκεια ότι το πρόσωπο του θεού φανερώνεται στο πρόσωπο κάθε συνανθρώπου ωστόσο οι προεκτάσεις και τα συμπεράσματα αυτού του μηνύματος είναι ανύπαρκτα. Η αποδοχή του συνανθρώπου σημαίνει αποδοχή του Θεού και αποδοχή σημαίνει αγάπη, σεβασμός, εκτίμηση. Έτσι μέσω της εσωτερικής γαλήνης και ισορροπίας, επιτυγχάνεται η ειρηνική συνύπαρξη όλων με συγχωρητικότητα στην βάση της αποδοχής της διδασκαλίας του Χριστού. Ο δάσκαλος καλείται να καλύψει το κενό αυτό και να αναδείξει τα κρυμμένα νοήματα.

Δ. Η ανάδειξη, συσχέτιση της γνωσιακής συνάφειας μεταξύ του ΘΜ και των άλλων μαθημάτων στα πλαίσια της Διαθεματικότητας είναι μηδαμινή. Και πάλι ο δάσκαλος καλείται να καλύψει το κενό.

Ε. Ο σχεσιοδυναμικός χαρακτήρας των βιβλίων του ΘΜ επιτυγχάνεται επαρκώς ως βιωματική πορεία πράξης αγάπης και ελευθερίας με την μετοχή στην Κοινωνία της

Εκκλησίας και έχοντας ως πρότυπο τη διδασκαλία του Χριστού και τις σχέσεις των προσώπων-υποστάσεων της Τριάδας.

Τα βιβλία του ΘΜ με τα θετικά και αρνητικά που εντοπίστηκαν στην έρευνα μας, παρέχουν τη δυνατότητα στους μαθητές να γνωρίσουν τις θεμελιώδεις αλήθειες της Ορθόδοξης πίστης και των Μυστηρίων της Εκκλησίας, ώστε να βιώσουν την παρουσία του Χριστού στην ζωή τους.

Ωστόσο το ΘΜ δεν είναι αποκλειστικά γνώση ή βίωμα είναι και τα δύο. Τα ερευνόμενα βιβλία του ΘΜ (2013-2016) αφενός έχουν στο επίκεντρο την διδασκαλία της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας και διανθίζονται με τα πιστεύω και άλλων θρησκειών και αφετέρου ωθούν τους μαθητές από την γνώση στην εμπειρία. Όμως για την επάρκεια της γνώσης και της ώθησης αυτής, εκτός από τα ΑΠΣ, την ποιότητα των διδακτικών εγχειριδίων, τις μεθόδους διδασκαλίας με βάση την ηλικία και την ψυχοσυναισθηματική κατάσταση και την αντιληπτική ικανότητα των μαθητών, τα σχετικά λογισμικά, απαραίτητη είναι η ειλικρινής ενεργοποίηση όλων των παραγόντων της παιδείας, γιατί πραγματικά αξίζει με αφορμή το ΘΜ να μάθουμε τα παιδιά μας να ζούν με την εν Χριστώ αγάπη.

Περιορισμοί

Η έρευνα της διατριβής εστιάστηκε όπως άλλωστε και ο τίτλος της δηλώνει στο περιεχόμενο και μόνο των βιβλίων του Θρησκευτικού μαθήματος του μαθητή. Θα μπορούσε να γίνει έρευνα παρατήρησης της μαθησιακής διδασκαλίας της τάξης.

Προτάσεις

- Ερευνητικές

Υπάρχει πεδίο έρευνας σημαντικό ως προς τα βιβλία του δασκάλου, τα βιβλία του Θρησκευτικού μαθήματος παρελθόντων και μελλοντικών ετών. Επίσης είναι σημαντική η έρευνα για διαρκή και ποιοτική επιμόρφωση των δασκάλων ως προς το

Θρησκευτικό μάθημα αφενός και η έρευνα για εμπλουτισμό του νοήματος, της φαντασίας και του ελκυστικού τρόπου παρουσίασης των βιβλίων του Θρησκευτικού μαθήματος.

Η ερευνητική μεθοδολογία θα παρουσίαζε ενδιαφέρον αν με συνεντεύξεις αξιοποιούσε τα συμπεράσματα από την εμπειρία των δασκάλων ως προς τη διδασκαλία των συγκεκριμένων θεολογικών εννοιών που προσεγγίσαμε ποσοτικά στο παράρτημα.

- Παιδαγωγικές

Η χριστιανική αποκάλυψη δεν αποδεικνύεται πειραματικά ώστε να διδαχτεί ως «έγκυρη» γνώση στους μαθητές. Προϋποθέτει λοιπόν αναλυτικό πρόγραμμα και βιβλία του Θρησκευτικού μαθήματος που να εμπνέουν δασκάλους, μαθητές και γονείς προς την κατεύθυνση της εγκυρότητας της αλήθειας του Χριστού. Άρα στο Θρησκευτικό μάθημα είναι απαραίτητα η ύπαρξη επιμορφωμένου δασκάλου ώστε να μπορεί να εμπνεύσει τους μαθητές του να αποδεκτούν και να μεταλαμπαδεύσουν αναπόδεικτες λογικά πεποιθήσεις.

Το Θρησκευτικό μάθημα στο Δημοτικό σχολείο είναι απαραίτητο να προσεγγίζεται με αναλυτικά προγράμματα διαθεματικά και εγχειρίδια που είναι προσαρμοσμένα στις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας ώστε να μπορεί να ανακουφίζεται και να αντλεί κατευθύνσεις ο μαθητής από την παράδοση της Εκκλησίας, τη διδασκαλία του Χριστού και τις ερμηνείες των Πατέρων. Η διαδραστική παρουσίαση του Θρησκευτικού μαθήματος, η παραστατική διδασκαλία για να λειτουργεί ανατροφοδοτικά είναι καλό να βασίζεται στη σχεσιοδυναμική και να αναδεικνύει τους συμβολισμούς του δόγματος της Αγίας Τριάδας και της λατρευτικής ζωής, σε συνάρτηση με την καθημερινότητα του μαθητή.

Σημαντικός παράγοντας βέβαια είναι ο διδάσκων που αφενός μεν πρέπει να διαθέτει τη γνωστική επάρκεια διαρκώς εμπλουτισμένη και αφετέρου την πίστη και τη διάθεση να ψηλαφίσει, να προσεγγίσει και να αναδείξει μαζί με τους μαθητές και στα πλαίσιά του Θρησκευτικού μαθήματος, την εγκυρότητα της αλήθειας του Χριστού.

Η ιδιαιτερότητα της διδασκαλίας του Θρησκευτικού μαθήματος έγκειται στο ότι δια μέσου γνώσεων και εμπειριών λαμβάνουν οι μαθητές απαντήσεις και κατευθύνσεις

για την αντιμετώπιση θεμάτων της καθημερινότητας και διαμορφώνουν στάσεις ζωής ως προς το συνάνθρωπο, το Θεό και τον κόσμο. Αν ο δάσκαλος δεν έχει ο ίδιος λάβει από την προσέγγιση του Θρησκευτικού μαθήματος τις σχετικές απαντήσεις, δεν είναι δυνατό να διδάξει επαρκώς και να εμπνεύσει τους μαθητές του ως προς το Θρησκευτικό μάθημα. Ωστόσο, ο δάσκαλος της Π.Ε. και της Δ.Ε. είναι αναγκαίο να εμπνευστεί από τους πανεπιστημιακούς δασκάλους του σχετικά με το θέμα. Άρα, αναπροσαρμογή περιεχομένου και μεθοδολογίας είναι απαραίτητο να γίνει και στις Πανεπιστημιακές σχολές με βάση τα αναλυτικά και γενικά συμπεράσματα της μελέτης μας και βέβαια συναφών άλλων μελετών και προτάσεων.

Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

Ζούρας, Π., Βούκανου, Μ., Θερμός, Δ., Μαστρομιχαλάκη, Α., Παναγάκης, Α. Θρησκευτικά Γ΄ Δημοτικού. Ο Θεός στη ζωή μας, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»

Ζούρας, Π., Θερμός, Δ., Παναγάκης, Α., Βούκανου, Μ., Μαστρομιχαλάκη, Α. Θρησκευτικά Δ΄ Δημοτικού. Η πορεία μας στη ζωή, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Κορναράκης, Κ., Πρέντος, Κ., π. Γιαννακόπουλος, Δ. Θρησκευτικά Ε΄ Δημοτικού. Οι Χριστιανοί στον αγώνα της ζωής, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Γούλας, Κ., Δελικωνσταντής, Κ., Κομνηνού, Ι. Θρησκευτικά Στ΄ Δημοτικού. Αναζητώντας την αλήθεια στη ζωή μας, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Βασιλείου του Μέγα, *Ανατρεπτικός του άπολογητικοῦ του δυσσεβοῦς Εὐνομίου (τόμοι 5)* MPG 29

Παλαμά Γρηγορίου, *Υπέρ των ιερῶς ησυχάζοντων τομ. 3, Θεσσαλονίκη 2004*. Γρηγορίου Παλαμά: Άπαντα τα Έργα, Θεσσαλονίκη: Γρηγόριος ο Παλαμάς (Πατερικές Εκδόσεις) (Ομιλία 56-57)

Άγιος Διονύσιος Αρεοπαγίτης (1978). *Περί θείων ονομάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης; Γρηγόριος Παλαμάς, *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικών*, Τόμ. Γ΄. Ανακτήθηκε στις 27/07/2017 από: <https://greekdownloads.files.wordpress.com/2013/06/filokaliam-tomos-3os.pdf>

Αγίου Θεόδωρου του Στουδίτου, *Επιστολή 28 Βασιλείω Μονάζοντι*

Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Εις τας Πράξεις PG.60*

- Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου, Κατήχησις ΙΣΤ, Συγγράμματα, τόμ. Β΄
- Γρηγορίου Νύσσης (1987). Απολογητικός περί τῆς Ἑξαήμερου. Στο *Γρηγορίου Νύσσης Ἔργα*, Τεύχ.5, Θεσσαλονίκη: Ε.Π.Ε.
- Γρηγορίου Νύσσης, *Κατά Ευνομίου λόγος*, PG.45, 601B
- Γρηγορίου Νύσσης, *Περί του βίου Μωσέως ἢ Περί της κατ' αρετὴν τελειότητος*, MPG 46
- Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐκλογαί μαρτυριῶν προς τους Ιουδαίους*, MPG 46, 197
- Γρηγορίου Παλαμά *Ομιλίες 5,12,16,21,22,36 PG 151*
- Γρηγορίου Παλαμά: *Κεφάλαια Φυσικά 39,44,54 PG150*
- Γρηγορίου Παλαμά, *Προς Ξένην PG 150, 1077A*
- Ευσέβιου Καισαρείας (1977). *Ἄπαντα τα ἔργα 1, Α' 1,2*, Χρήστου, Π. (εις, μτφρ, σχόλια), Ἑλληνας Πατέρες της Εκκλησίας, Ν.28, Ἱερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης: Πατερικές Εκδόσεις Γρηγόριος Παλαμάς
- Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις Ἀκριβῆς της Ὀρθοδόξου Πίστεως 45, Περί της θείας οικονομίας και περί της δι' ἡμᾶς κηδεμονίας και της ἡμῶν σωτηρίας*, Δογματικά Α, Ἄπαντα τα ἔργα, Χρήστου, Π., Σάκκος, Σ. (επιμ), Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Γρηγόριος Παλαμάς
- Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἡ Θεοτόκος. Τέσσερις Θεομητορικές Ομιλίες. Λόγος εις την υπερένδοξον Μεταμόρφωσιν του Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ* PG.96, Γιεβτιτς, Α. (επιμ., σχόλια), Αθήναι: Εκδόσεις Ὁσιος Ἰωάννης ο Ρώσσος
- Μαξίμου Ομολογητοῦ, *Μυσταγωγία PG.91, 704D*
- Μαξίμου Ομολογητοῦ, *Σχόλια εις τα Ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου PG.4, 308A*
- Μαξίμου Ομολογητοῦ, *Περί διαφόρων ἀποριῶν PG.91, 1076B*
- Μαξίμου Ομολογητοῦ, *Ζήτησις μετὰ Πύρρου PG.91, 304C*
- Μαξίμου Ομολογητοῦ, *Πνευματικός τόμος PG.91, 156D*
- Μαξίμου Ομολογητοῦ, *Ἑρμηνεία εις τον Ψαλμόν , PG.90, 861A*
- Μαξίμου Ομολογητοῦ, *Ἔργα θεολογικά και πολεμικά PG.91, 28D-29A*

Μαξίμου Ομολογητού, *Περί διαφορών αποριών των αγίων Διονυσίου και Γρηγορίου. Προς θωμάν και ηγιασμένον PG.91, 1288AB και PG.91, 1288BC*

Μαξίμου Ομολογητού, *Προς Θαλάσσιον τον οσιώτατον πρεσβύτερον και ηγούμενων. Περί διαφορών απόρων της Θείας Γραφής PG.90, 333DC*

B. Βοηθήματα

Αγγελόπουλος, Κ. (2000). Διακηρύσσοντας την ελληνική εθνική ταυτότητα μέσω της διαλεκτικής στα σχολικά βιβλία της ελληνικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 1950 και εξής. Στο Καψάλης, Α., Μπονίδης, Κ., Σιπητάνου, Α. (επιμ.), *Η Εικόνα του «άλλου»/ Γείτονα στα Σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 16-18 Οκτωβρίου, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός

Αγουρίδης, Σ. (1966). *Θεός και Ιστορία κατά την Αγίαν Γραφήν. Στο Θεός και Ιστορία, Θεσσαλονίκη*

Αγουρίδης, Σ. *Θεός και Ιστορία εις τους Καππαδόκας. Στο Σεμινάριον Θεολόγων, Θεός και Ιστορία*

Αγουρίδης, Σ. (1990), Μπορούν τα πρόσωπα της Τριάδας να δώσουν τη βάση για Περσοναλιστικές απόψεις περί του Ανθρώπου, *Σύναξη*, Τεύχ. 33, Ιανουάριος-Μάρτιος

Αδραχάς, Β. (2008). Οι επιστημολογικές προκείμενες της συνάντησης Ορθοδοξίας και Ισλάμ. Στο *Η Ορθοδοξία στον 20^ο αιώνα*, Τόμ.Γ', Ο Διάλογος της Ορθοδοξίας με Δύση και Ανατολή, Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Αλαχιώτης, Σ. (2002). Για ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Τεύχ.7

Αλεξόπουλος, Θ. (2006). *Το «είναι» κατά τη διδασκαλία του αγίου Γρηγορίου Νύσσης: Διερεύνηση του Καππαδόκη Πατέρα με συγκριτικές αναφορές στη νεοπλατωνική σκέψη του 3^{ου} αιώνα και τα αεροπαγινικά έργα*, Αθήνα: Γρηγόρη

Αναγνωστάκης, Α. (1993). Η ενίσχυση της πίστεως των παιδιών στο Θεό, *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, Νοέμβριος

Ανδρεόπουλος, Θ. (20/03/2016). Στα άκρα η σύγκρουση κυβέρνησης-ορθοδοξίας-καταργούν τα θρησκευτικά προς χάριν της διύπολιτισμικής κοινωνίας. Ανακτήθηκε στις 04/09/2017 από: <http://voutospres.gr/αποδομουν-το-τριπτυχο-πατρισ-θρησκευ/>

Ανδρούτσος, Χ. (1964). *Εκκλησία και Πολιτεία εξ απόψεως Ορθοδόξου*, Θεσσαλονίκη

Αντώνοπουλος, Α.Σ. (2007). Διδακτική των θρησκευτικών και ευχαριστιακή ερμηνευτική: μεθοδολογική μελέτη περίπτωσης. Στο Σμυρναίου, Σ., Κουτσούκος, Α., *Σύγχρονη Παιδαγωγική και Ψυχολογία*, Αθήνα: Ηρόδοτος

Αρχιμ. Αιμιλιανού Σιμωνοπετρίτου (2007). *Λόγος περί νήψεως, Ερμηνεία στον Άγιο Ησύχιο, Ιερό Κοινόβιο Ευαγγελισμού της Θεοτόκου*

Ατματζίδης, Χ. Η Θεολογία του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου στο πλαίσιο της Θεολογίας της Καινής Διαθήκης

Άχλης, Ν. (1983). *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης

Ayer, A.J. (1966). "What I Believe," *Humanist*, Vol.81, (8), August

Βαγιανός, Γ.Σ. (1991). «Η σημασία της Θεολογικής μόρφωσης για το δάσκαλο της Α/θμιας εκπαίδευσης» Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, Γρηγόριος ο Παλαμάς, Παντελεήμονι Β' τω Παναγιωτάτω Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, τεύχος αφιερωτήριον επί τη εικοσιπενταετηρίδι της αρχιερατείας αυτού, Θεσσαλονίκη

Βάμβουκας, Μ. (1993). *Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική Έρευνα και Μεθοδολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης

Βασάλου, Ε. (2012). Λόγοι και Αντίλογοι για το Νέο Σχολείο, *Κοινωνία*, Τεύχ.2

Βασιλειάδης, Π. (2007). *Ενότητα και Μαρτυρία*, Αθήνα: Επίκεντρο

Βασιλειάδης Π. (επιμ.), *Ορθόδοξη Θεολογία και Οικουμενικός Διάλογος*, εκδ. Αποστολή Διακονία, Αθήνα 2005

Βασιλειάδης, Π. (1999). *Beyond Christian Universalism: The Church's Witness in a Multicultural Society*, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής. Τιμητικό αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Αλέξανδρο Γουσίδη, Τμήμα Θεολογίας, Τόμ. 9, σσ. 309-320. Ανακτήθηκε στις 28/07/2017 από: <http://users.auth.gr/~pv/Beyond%20C%20Universalism.htm>

Βασιλειάδης, Π. (2012). *Θέματα Βιβλικής Θεολογίας. Βοήθημα για το μάθημα της Θεολογίας της Καινής Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, e-book

Βασιλειάδης, Π. *Το έλλειμμα θεολογίας περί του κακού στην Κ.Δ. και το μέλλον των βιβλικών σπουδών*. Ανακτήθηκε στις 10/08/2017 από: http://www.theo.auth.gr/sites/default/files/attachments/BIBLICUM_6.pdf

Βασιλόπουλος, Χ. (1990). Συμβολή των προσωπικών εμπειριών στη κατανόηση της θρησκευτικής γλώσσας κατά την εφηβική ηλικία, *Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ.*, Τεύχ.1

Βασιλόπουλος, Χ. (1993). *Ο μαθητής ως κριτήριο του Μαθήματος των Θρησκευτικών*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αφών Κυριακίδη

Βασιλόπουλος, Χ. (1996). *Θρησκευτική αγωγή και αυτονομία του παιδιού*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αφών Κυριακίδη

Βασιλόπουλος, Χ. (1997). Η ιδιοτυπία της θρησκευτικής γλώσσας και οι προσωπικές εμπειρίες των μαθητών στα νέα σχολικά εγχειρίδια των θρησκευτικών του δημοτικού σχολείου, *Μακεδόν*, Τεύχ. 3, σσ.3-9

Βασιλόπουλος, Χ. (2003). *Διδακτική του μαθήματος των Θρησκευτικών*, 3^η Έκδ., Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη

Βασιλόπουλος, Χ. (2006). *Παιδαγωγικά Μελετήματα, Παιδαγωγικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας

Βασιλόπουλος, Χ. (2008). *Σχολική θρησκευτική αγωγή*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας

Βογιατζής, Δ. (2002). Θρησκευτικών απολογία. Πληροφορίες και σκέψεις για τη θέση του μαθήματος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, *Κοινωνία*, Τεύχ.4, σσ.341-346

- Βογιατζής, Δ. (2003). Θρησκευτικών απολογία. Πληροφορίες και σκέψεις για τη θέση του μαθήματος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, *Κοινωνία*, Τεύχ.1, σσ.41-59
- Βογιατζής, Δ. (2012). Κριτικές παρατηρήσεις για το Πλαίσιο Βασικών Αρχών του Νέου Πιλοτικού ΠΣ των Θρησκευτικών, *Κοινωνία*, Τεύχ.2, σσ.175-187
- Βουδούρης, Κ. (επιμ) (1994). «Περί του εικονίζει και ομοιούσθαι», *Φιλοσοφία και Ορθοδοξία*, Αθήνα
- Βουλγαράκης, Η. (1990). *Ιεραποστολή, δρόμοι και δομές*, Αθήνα: Αρμός, σσ.33-36
- Βουλγαράκης, Η. (2008). *Ιεραποστολή*, Αθήνα: Μαΐστρος
- Βουλγαράκη-Πισίνα Ε. (1998). Μεταρρυθμίσεις και καθημερινότητα, *Σύναξη, τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία*, Τεύχ.66, Ιανουάριος-Μάρτιος
- Βρεττός, Ι. (2005). Διαθεματική-διεπιστημονική προσέγγιση της διδασκαλίας. Στο Δεληκωνσταντή, Κ. *Ειδική διδακτική του μαθήματος των θρησκευτικών Β΄*, Τμήμα Θεολογίας, Τομέας Συστηματικής Θεολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Βώρος, Φ. (1986). *Εκπαιδευτική Πολιτική. Προσδοκίες και Πράξεις*, Αθήνα
- Berdiaeff, N. () *Πέντε στοχασμοί περί Υπάρξεως*, Τριανταφύλλου, Β., Γουνέλα, Σ. (μτφρ), Αθήνα: Εκδόσεις «Κοινότητα»
- Bria, I. & Βασιλειάδης, Π. (1989). *Ορθόδοξη Χριστιανική Μαρτυρία*, Εκκλησία-Κοινωνία-Οικουμένη, Κατερίνη: Τέριος
- Balas, D.L., (1966). Μετουσία Θεού. Man's Participation in God's Perfections according to Saint Gregory of Nyssa, Romae
- Barnes, J. (1972). *The Ontological Argument*, London: Macmillan
- Baudet, S. & Denhiere, G. (1992). *Lecture Comprehension de Texte et Science Cognitive*, Paris: Presses Universitaires de France
- Beckford, J. (2003). *Social Theory and Religion*, Αθήνα: Νεφέλη
- Berelson, B. (1952). *Content analysis in communication research*, Glencoe, III, Free Press
- Berger, P. (1969). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, NY: Doubleday

- Bryman, A. (1992). Quantitative and qualitative research: further reflections on their Integration. In Branner J. (ed) *Mixing methods: qualitative and quantitative research*, Brookfield: Avebury
- Vassiliadis, P. (1998). *Eucharist and Witness. Orthodox Perspectives on Unity and Mission of the Church*, Geneva-Boston: WCC-HC Press
- Von Balthasar, H.U. (1995). *Presence and Thought: An Essay on the Religious Philosophy of Gregory of Nyssa*, M. Sebanc (trans), San Francisco
- Γεωργιάδου, Β. (1996). *Κοσμικό Κράτος και Εκκλησία*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Γιανναράς, Χ. (1989). *Η ελευθερία του ήθους*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη,
- Γιανναράς, Χ. (1998). *Ιχνηλασία νοήματος. Πολιτική, Κοινωνία, Παιδεία στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα: Λιβάνης
- Γιανναράς, Χ. (1999). *Το αλφαβητάρι της πίστης*, Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος,
- Γιαννουλάτος, Γ. Αναστάσιος, (2000). *Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία. Μελετήματα ορθόδοξου προβληματισμού*, Αθήνα: Ακρίτας
- Γιαννουλάτος, Γ. Αναστάσιος (2005). *Ιχνη από την αναζήτηση του Υπερβατικού*, Αθήνα: Ακρίτας
- Γιούλτσης Β. (1974) Θεολογία και διαπροσωπικές σχέσεις κατά τον Ιερό Φώτιο στο *Ανάλεκτα Βλατάδων τ. 20*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών μελετών, Θεσσαλονίκη, σελ. 23-24
- Γιούλτσης, Β.Τ. (1989). *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς
- Γκότσης, Χ., π. Μεταλληνός, Γ. & Φίλιας, Γ. *Ορθόδοξη Πίστη και Λατρεία*, Α΄ Γενικού Λυκείου, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»
- Γκουτζαμάνης, Β. (2005). Εκκοσμίκευση και κοινωνικά προβλήματα, *Μακεδόν*, Τεύχ.14, Φθινόπωρο
- Γριζοπούλου, Ο. (2008). Η Θρησκευτική Εκπαίδευση (ΘΕ) και το μάθημα των θρησκευτικών (ΘΜ) στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Απόπειρα χαρτογράφησης με βάση τα στοιχεία του 2007 και 2008). Ανακτήθηκε στις 02/09/2017 από:

http://theologoikritis.sch.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=151:2009-03-10-21-32-25&catid=65:2008-12-29-20-40-10&Itemid=54

Γριζοπούλου, Ο. (2002). Γύρω από το διάλογο για το μάθημα των Θρησκευτικών, *Σύναξη*, Τεύχ.83, Ιούλιος-Σεπτέμβριος

Γριζοπούλου, Ο. & Καζλάρη, Π. *Θρησκευτικά. Παλαιά Διαθήκη. Προϊστορία του Χριστιανισμού*, Α΄ Γυμνασίου, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»

Δεληγιώργη, Α. (1996). *Ο Μοντερνισμός στη Σύγχρονη Φιλοσοφία. Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Δεληκωνσταντής, Κ. (1977) *Το ήθος της ελευθερίας. Φιλοσοφικές απορίες και θεολογικές αποκρίσεις*, Αθήνα: Δόμος

Δεληκωνσταντής, Κ. (1991). *Η αγωγή μεταξύ ατόμου και προσώπου, Θεολογικές εκτιμήσεις για τη σύγχρονη κρίση της παιδείας στην Ελλάδα*, Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, Γρηγόριος ο Παλαμάς, Παντελεήμωνι Β΄ τω Παναγιώτατω Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, τεύχος αφιερωτήριο επί τη εικοσιπενταετηρίδι της αρχιερατείας αυτού, Θεσσαλονίκη

Δεληκωνσταντής, Κ. (1996). Σχολική θρησκευτική αγωγή και κριτική θρησκευτικότητα. Στο Φωτίου, Σ. *Αγωγή Ελευθερίας. Η πρόταση της ορθόδοξης αγωγής στο σύγχρονο κόσμο*, Αθήνα: Αρμός, σσ.39-70

Δεληκωνσταντής, Κ. (2003). *Παντοπόρος άπορος;*, Αθήνα: Αυτοέκδοση

Δεληκωνσταντής, Κ. (2005). Η ευρωπαϊκή διάσταση της σχολικής θρησκευτικής αγωγής, στον τόμο *Βουλή των Ελλήνων-Διακοινοβουλευτική Συνέλευση Ορθοδοξίας «Τα θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού»* (Βόλος 15-17 Μαΐου 2004), Αθήνα, σσ.48-55

Δεληκωνσταντής, Κ. (2005) Η Σχολική θρησκευτική αγωγή σήμερα, παιδευτικές λειτουργίες, δυσκολίες, *Επιστημονική επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του εν Αθήνησι Πανεπιστημίου*, Τεύχ.ΜΑ΄

Δεληκωνσταντής, Κ. (2006). Το μάθημα των Θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο μεταξύ Παιδαγωγικής και Θεολογίας. Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Τεύχ.ΜΑ΄

Δεληκωνσταντής, Κ. (2008). Το μάθημα των Θρησκευτικών. Ταυτότητα και προοπτικές, εισήγηση στην Ημερίδα του ΕΚΠΑ *Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Εκπαίδευση*, 05/11/2008. Ανακτήθηκε στις 05/09/2017 από: <http://www.kairosnet.gr/docs/delikonstantis.pdf>

Δεληκωνσταντής, Κ. (2009). Τα δικαιώματα του ανθρώπου στα πλαίσια της σχολικής θρησκευτικής αγωγής. Στο Οικονομίδης, Β. & Ελευθεράκης, Θ. (επιμ.), *Εκπαίδευση, Δημοκρατία και Ανθρώπινα Δικαιώματα*. Αθήνα: Ατραπός

Δεληκωνσταντής, Κ. (2009). *Η παιδεία ως πολιτισμός του προσώπου*, Αθήνα: Εκδόσεις Έννοια

Δεσπότης, Σ. (2006). *Η Αγία Γραφή στον 21^ο αιώνα. Βιβλικές Μελέτες*, Αθήνα: Άθως

Δεσπότης, Σ.(2009). Ο κώδικας των Ευαγγελίων. Αθήνα, Εκδόσεις Άθως

Δημητρόπουλος, Π. (2001). *Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση*, Αθήνα: Κριτική

Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) Δημοτικού-Γυμνασίου, ΦΕΚ 303/Β/13-03-2003, Παράρτημα, τόμ. Α΄, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

Διαχείριση προβλημάτων στο Νηπιαγωγείο για την ομαλή μετάβαση στο Δημοτικό(2012).Πρώτος Τόμος,επιμ. Μέλλου Ελένη. Αθήνα

Δοΐκου Αθ. Δαμιανού. (1984) *Τάδε Λέγει Κύριος*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Δρίτσας, Δ.Λ., Μόσχος, Δ.Ν. & Παπαλεξανδρόπουλος, Σ.Λ. *Χριστιανισμός και Θρησκευάματα*, Β΄ Γενική Λυκείου, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων

Dawkins, R. (2007). *Η περί Θεού αυταπάτη*, Αθήνα: Κάτοπτρο; Λίποβατς, Θ. (2012) *Η απατηλή σαγήνη και η διαβρωτική βία του κακού*, Αθήνα: Πόλις

Ελληνική Ένωση για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Επιστολή προς την Υπουργό Παιδείας στις 16/11/2009. Ανακτήθηκε στις 15/09/2017 από: http://thriskeftika.blogspot.gr/2009/11/blog-post_3300.html

Εξαρχόπουλος, Ν.Ι. (1962). *Ειδική διδακτική*, Τόμ. 1^{ος}, Αθήνα: Έκδοση βιβλιοπωλείου Σ. Κοντού-Δ. Φυλακτού

Edmonds, D. & Eidinow, J. (2004). *Η οργή του Βιτγκεστάιν*, Μηλιώρη, Μ. (μτφρ), Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη

Fritzsche, K. (1992). Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, Τεύχ.17, σσ.173-183

Fiorovsky, G. (2006). Θέματα Ορθόδοξου Θεολογίας. Στο Αντωνόπουλου, Α., Τερέζη, Χ. Θεολογική αγωγή και διδακτική του μαθήματος των θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο: Μια μεθοδολογική πρόταση, Σύναξη, Τεύχ.98

Ζαφείρης, Γ. (1991). *Αι αμβρώσεις και η Ορθόδοξος Εκκλησία, Θέσεις και αντιθέσεις*, Αθήνα: Αυτοέκδοση

Ζηζιούλας, Ι. (1982). «Από το προσωπείον εις το πρόσωπον. Η συμβολή της πατερικής θεολογίας εις την έννοιαν του προσώπου, *Εποπτεία*, Τεύχ.73

Ζηζιούλας, Ι. (1991). «Το είναι του Θεού και το είναι του ανθρώπου. Απόπειρα θεολογικού διαλόγου» *Σύναξη Τριμηνιαία Σπουδή στην Ορθόδοξη πίστη*, τ. 37, Αθήνα

Ζηζιούλας, Ι.Δ. (1992). *Η κτίση ως Ευχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της Οικολογίας*, Αθήνα: Ακρίτας, Σειρά Ορθόδοξη Μαρτυρία, Ν.44

Ζηζιούλας, Δ.Ι. Μαθήματα Χριστιανικής Δογματικής, Κεφ.5^ο *Περί Δημιουργία, Σωτηρίας, Χριστολογίας και Εκκλησιολογίας. Η εκ το μηδενός Δημιουργία*. Ανακτήθηκε στις 24/09/2017 από: <http://www.oodegr.com/oode/dogmat1/E2.htm>

Ζησιούλας, Ι. (2013). *Ευρωπαϊκό πνεύμα και Ελληνική Ορθοδοξία*. Ανακτήθηκε στις 02/09/2017 από: http://oodegr.com/oode/koinwnia/politika/europ_entaksi_1.htm, η ενότις της εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω επι-σκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνες, Αθήνα 1990, εκδ. Γρηγόρη

Ζήσης Θ.(Πρωτοπρεσβύτερος) (1971). *Άνθρωπος και Κόσμος εν τη Οικονομία του Θεού κατά τον Ιερόν Χρυσόστομον*, Ανάλεκτα Βλατάδων, Ν.9, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα πατερικών Μελετών

Ζήσης, Θ.(1993). (Πρωτοπρεσβύτερος) *Επόμενοι τοις Θεοις Πατράσι*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Βρυέννιος

Ζήσης, Θ. (Πρωτοπρεσβύτερος) *Εκκλησία και Πολιτεία. Χωρισμός ή συναλληλία;*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βρυέννιος, Σειρά Φίλη Ορθοδοξία/ Εκκλησία και Πολιτεία

Ζήσης, Θ. (Πρωτοπρεσβύτερος) (1997). *Η σωτηρία του ανθρώπου και του κόσμου κατά τον Άγιον Ιωάννην Χρυσόστομον*, Θεσσαλονίκη

Ζιάκας, Γ. *Θεός και Ιστορία κατά τον Ωριγένη*. Στο Σεμινάριο Θεολόγων, Θεός και Ιστορία

Ζιλσόν, Ε. (2016). *Το Ον και η Ουσία. Το πρόβλημα της ύπαρξης στη δυτική φιλοσοφία από την αρχαιότητα ως τον εικοστό αιώνα*, Σαμαρτζής, Θ. (μτφρ & εισαγ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη

Zimmerli Walther (1981). *Επίτομη Θεολογία της Παλαιάς Διαθήκης*, Μετάφραση Π. Στογιάννου, Αθήνα, Εκδ. Κέντρο Βιβλικών Μελετών Άρτος Ζωής

Ζορμπάς, Κ.Β. (2011). Η δυναμική επιστροφή της θρησκείας στην Ευρώπη. Προκλήσεις και Προοπτικές. Ανακτήθηκε στις 06/09/2017 από: <http://www.amen.gr/article/i-dunamiki-epistrofi-tis-thriskeias-stin-eurwpi>

Ζουμπουλάκης, Σ. (2000). Τα θρησκευτικά ως βιβλικό μάθημα, *Νέα Εστία*, Τεύχ.1729, Δεκέμβριος, σσ.1020-1026

Η διαχρονική αξία της Αγίας Γραφής, Πρακτικά 2^{ης} Επιστημονικής Συνάντησης Θεολόγων Γ΄ Δ/σης Αθηνών, 14/03/2006, Αθήνα

Goldman, R. (1970). *Readiness for Religion*, New York: The Seabury Press

Θεοδώρου, Δ. (1999). Βασικές Έννοιες και Αρχές της Ερμηνευτικής ως Μεθόδου Παιδαγωγικής Έρευνας, *Μακεδόν*, Τεύχ.6

Θεοτοκάς, Γ. (1988). *Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθήνα: Εστία

Hill, M. (1973). *A sociology of Religion*, Heinemann, London: Heinemann, Heinemann Studies in Sociology

Ιερόθεος (Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου) (2011). *Εμπειρική δογματική της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τόμ. Β΄, Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας)

Ιερόθεος Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου. Άρθρο της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδας με θέμα « *Τα μαθήματα δεν διαχωρίζονται σε προοδευτικά και συντηρητικά*», Αθήνα 13/01/2016, ανάκτηση από την ιστοσελίδα: <http://www.iefimerida.gr/news/245454/iera-synodos-gia-ta-thriskeytika-ta-mathimata-den-diahorizontai-se-proodeytika-kai>.

Ιερόθεος (Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου) (2016). Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Εκπαίδευση, Εισήγηση Ενώπιον της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 09/03/2016 . Ανακτήθηκε στις 07/09/2017 από: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/nafpaktou_thriskeftika_2016.pdf

Ιερόνυμος Β΄ (Λάμπας), Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος. «*Επιστολή προς τον Υπουργό παιδείας περί του μαθήματος των Θρησκευτικών*» Εκκλησία, Οκτώβριος 2008 τ. 9 έτος ΠΕ, σ.701

Jackson, R., Miedema, S., Weisse W. & Willaime J.P. (eds) *Religion and Education in Europe*, Munster, New York, Munchen, Berlin, Waximann

Johnsen, E. (1993). *Textbooks in the Kaleidoscope. A critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*, Sivesind, L. (trans), Oslo: Scandinavian University Press

Καλογήρου, Ι.Ο., (1983). *Η θέσις του Μεγάλου Βασιλείου επί των Χριστολογικών Ζητημάτων κατά την εμφάνισιν του Απολιναρισμού*, Τόμος Εόρτιος Χιλιοστής Εξακοσιοστής Επετείου Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη: Θεολογική Σχολή, ΑΠΘ

Καλογήρου, Κ. (1987). *Μάθηση-Άσκηση για λήψη αποφάσεων*, Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα

Καραβιδόπουλος, Ι. *Θεός και Ιστορία κατά τον Ειρηναίον*, Στο Σεμινάριο θεολόγων Θεσσαλονίκης

- Καραβιδόπουλος, Ι.Δ. (2006). *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά
- Καραλής, Γ. (2017). Διάλογος περί Ουσίας και Ενεργείας, *Ορθόδοξος Τύπος*, 5 Μαΐου. Ανακτήθηκε στις 26/07/2017 από: <http://orthodoxostypos.gr/διάλογος-περί-ουσίας-και-ενεργείας/>
- Καραμούζης, Π. & Αθανασιάδης, Η. (2011). *Θρησκεία, Εκπαίδευση, Μετανεωτερικότητα. Η θρησκευτική Αγωγή στο σύγχρονο σχολείο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Καραπαναγόπουλος, Α. (1991). *Η Μεγάλη Σύνοδος της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας. Γ' Προσυνοδική Πανορθόδοξος Διάσκεψις (ιστορικό χρονικό από πηγές αψευδείς 1982-1988)*, Τομ. Δ' Αθήνα
- Καράσης, Μ. (2010). «Δίκαιο και Ορθόδοξη Θεολογία. Σημεία επαφής στο παράδειγμα του μαθήματος των Θρησκευτικών», Αθήνα: εκδόσεις Αρμός
- Καρατζιά-Σταυλιώτη, Ε. (2002). Η διαθεματικότητα στα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών: Παραδείγματα από την ευρωπαϊκή εμπειρία και πρακτική. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Τεύχ.7, σσ.52-65
- Καραχάλιας, Σ., Μπράτη, Π., Πασσάκος, Δ. & Φίλιας, Γ. *Θρησκευτικά Γ' Γυμνασίου. Θέματα από την Ιστορία της Εκκλησίας*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων
- Καρμίρης, Ι. (1960). Δογματικά και Συμβολικά Μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, Τομ. Α, Αθήνα, σσ.168-169. Ανακτήθηκε στις 08/08/2017 από: <http://www.theognosia.gr/el/dogmatika-symvolika-mnhmeia-orthodoksou-pisteos>
- Κάστανος, Θ. (1995). *Η εκπαίδευση των δημοδιδασκάλων στην Ελλάδα*, Φλώρινα: Δημόσια Βιβλιοθήκη Φλώρινας «Βασιλικής Πιτόσκα-Βαρνά»
- Καψάλης, Α. (2002). *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Καψάλης, Α. & Θεοδώρου, Δ. (2002). Τυπολογία και μεθοδολογία της έρευνας σχολικών εγχειριδίων, *Μακεδόν*, Τεύχ.10
- Καψάλης, Α. & Χαραλάμπους, Δ. (2008). *Σχολικά εγχειρίδια. Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα: Μεταίχμιο

Κέλνερ, Ν. (2007). *Η σκέψη του Ζαν Μποντριγιάρ: πρόκληση και αμφισβήτηση*, Σαρίκας, Ζ. (μεφρ), Αθήνα: Πανοπτικών

Κίττας Χ. «Απόσπασμα πρακτικών πρυτανικού Συμβουλίου» *Εκκλησία*, Απρίλιος 2006, Τεύχ.4 έτος ΠΓ', σ.248

Κογκούλης, Ι. (1999). *Η θεανθρώπινη διάσταση της Ορθοδόξου Παιδείας*. Στο Πρακτικά Η' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα *Η Εκκλησία ενώπιον των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων*, Αθήνα

Κογκούλης, Ι. (2004). Διαπροσωπική επικοινωνία διδάσκοντος και διδασκομένου και ορθόδοξη χριστιανική αγωγή. Στον Τιμητικό Τόμο στον καθηγητή Γεώργιο Ι. Μαντζαρίδη, *Θεολογία και κόσμος σε διάλογο*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά

Κογκούλης, Ι.Β. (2005). *Διδακτική των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

Κογκούλης Ιωάννης. «*Η Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ. για το μάθημα των Θρησκευτικών*», *Εκκλησία*, Δεκέμβριος 2008, τ. 11, έτος ΠΕ, σ.899-901

Κογκούλης, Ι. (2012). *Διδακτική των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη

Κολλιτσάρας, Ι. (1990). *Ερμηνευτική απόδοσις της Καινής Διαθήκης*, Αθήνα: Εκδόσεις Ζωή

Κονιδάρης, Ι.Μ. (1998). Η συνταγματική επιταγή για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, *Σύναξη, τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία*, Τεύχ.66, Ιανουάριος-Μάρτιος

Κόπτσης, Α. (2008). *Οι θρησκευτικές έννοιες και η βιωματική τους διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Κοσμόπουλος, Α. (1990). Το σχολείο πέθανε, ζήτω το σχολείο του προσώπου, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη

Κοσμόπουλος, Α. (1995). Το «Σχεσιοδυναμικό Μοντέλο διδακτικής εργασίας. Στο Ματσαγγούρας, Η. (επιμ), *Η εξέλιξη της Διδακτικής. Επιστημολογική Θεώρηση*, Αθήνα: Gutenberg

Κοσμόπουλος, Α. (2000). *Σχεσιοδυναμική παιδαγωγική του προσώπου*, Αθήνα: Γρηγόρη

- Κουλόμζιν, Σ. (2000). *Το ορθόδοξο βίωμα και τα παιδιά μας*, Τσαλίκαιη, Π. (μτφρ), Αθήνα: Ακρίτας
- Κουμάντος, Α.Π. (1996). «Νόμος αρχετύπων: Λόγος-Λόγοι-Λογικοί κατά τη διδασκαλία του Μαξίμου του Ομολογητού», *Φιλοσοφία του Λόγου*, Κ. Βουδούρης, (επιμ), Αθήνα
- Κούρτης, Α. (2005). Τα θρησκευτικά ως θεολογικό-ομολογιακό μάθημα, *Σύναξη, τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθόδοξη*, Τεύχ.93, Ιανουάριος-Μάρτιος
- Κούσουλας, Φ. (2004), Η επίδραση της διαθεματικής διδασκαλίας στην αποκλίνουσα δημιουργική έκφραση των μαθητών του δημοτικού σχολείου. *Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εργαστήριο «Βιοφυσικό Περιβάλλον: Νευροεπιστήμες & Μάθηση και Διδασκαλία στην κοινωνία της γνώσης*, Τόμ.Β΄
- Κρικώνης, Χ. (1981). *Η Ενότις της Εκκλησίας κατά τον Μέγαν Βασίλειον, Τόμος Εόρτιος Χιλιοστής Εξακοσιοστής Επετείου Μεγάλου Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη: Θεολογική Σχολή ΑΠΘ
- Kenny, A. (2005). *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Νεφέλη
- Kendlers, (1963). *Development of mediating responses in children*, Τόμ. 28^{ος}
- Knauth, T. (2007). Religious education in Germany: Contribution to dialogue or source of conflict? A historical and contextual analysis of its development since the 1960. In Jackson, R., Miedema, S., Weisse W. & Willaime J.P. (eds) *Religion and Education in Europe*, Munster, New York, Munchen, Berlin, Waximann, pp.243-265
- Kracauer, S. (1952). The challenge of qualitative content analysis, *Public Opinion Quarterly*, Vol.16, (4)
- Küng, H. (1978). *Existiert Gott? Antwort auf d. Gottesfrage d. Neuzeit*, München, Zürich: Piper
- Kuyk, E., Jensen, R., Lankeshear, D., Manna, E.L. & Schreiner, P. (eds) (2007). *Religious Education in Europe. Situation and current trends in schools*, Oslo: IKO
- Λακάσας, Α. (2015). Ο νέος τρόπος διδασκαλίας στο μάθημα των θρησκευτικών, *Η Καθημερινή*, 04/10/2015. Ανακτήθηκε στις 06/09/2017 από: <http://www.kathimerini.gr/833479/article/epikairothta/ellada/o-neos-tropos-didaskalias-sto-ma8hma-8rhskeytikwn>

- Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας (1980). Αθήνα, Εκδ. «Βιβλικό Κέντρο 'Άρτος Ζωής'»
- Λιάλιου, Δ.Α. , (1994). *Ερμηνεία των Διαλλαγών, των Β' και Γ' Επιστολών του Αγίου Κυρίλλου προς Νεστόριο και συναφών ιερών κανόνων της Γ' Οικουμενικής Συνόδου*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά
- Λιάλιου, Δ.Α. (2000). *Ερμηνεία των Υπομνηστικών του Αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά
- Λιάλιου, Δ.Α. (2009). *Ερμηνεία των Δογματικών και Συμβολικών Κειμένων της Ορθοδόξου Εκκλησίας τόμος Α', Ερμηνεία των Οικουμενικών Συμβόλων και την Συναφών Ιερών Κανόνων*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη
- Λουδοβίκος, Ν. (1992). *Η Ευχαριστιακή Οντολογία, τα ευχαριστιακά θεμέλια του είναι, ως εν κοινωνία γίνεσθαι στην εσχατολογική οντολογία του αγίου Μαζίμου του Ομολογητή*, Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος
- Λουδοβίκος, Ν. (2010). *Ο μόχθος της μετοχής, Είναι και Μέθεξη στον Γρηγόριο Παλαμά και τον Θωμά Ακινάτη*, Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός
- Λυοτάρ, Ζ.Φ. (2008). *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Παπαγιώργης, Κ. (μτφρ), Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση
- Lohse, E. (1980). *Επίτομη Θεολογία της Καινής Διαθήκης*, Αθήνα: Άρτος Ζωής
- Lahneman, J. & Schreiner, P. (2008). *Interreligious and Values Education in Europe*, Munster: PESCS/ Comenius Institut
- Lovat, T.J. (1989). *What is this thing called Religious Education*, Australia: Social Science Press
- Μαγκριώτης, Δ. (1966). *Βίβλος και Επιστήμη*, 3^η Έκδ., Αθήνα: Λόγος
- Μανιτάκης, Α. (2000). *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το Κράτος. Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Αθήνα: Νεφέλη
- Μαντζαρίδης, Γ.Ι. (1998). *Παλαμικά*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς
- Μαντζαρίδης, Γ. (2001). *Παγκοσμιοποίηση και Παγκοσμιότητα. Χίμαιρα και αλήθεια*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναράς
- Μαντζαρίδης, Γ.Ι. (2005). *Οδοιπορικό θεολογικής ανθρωπολογίας*, Άγιο Όρος: Ιερά Μέγιστη Μονή Βατοπεδίου

- Μαρίνος, Α.Ν. (2006). Η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών κατά το Σύνταγμα, Αθήνα: Εκδόσεις Εν Πλω, σσ.110-111. (Τμήμα Β΄ «Περί των γενικών δικαιωμάτων των κατοίκων της επικρατείας της Ελλάδος», παρ.2)
- Μαρτζέλος, Γ. (1993). *Ουσία και Ενέργειαι του Θεού κατά τον Μέγα Βασίλειο. Συμβολή εις την ιστορικοδογματικήν διερεύνησιν της περί ουσίας και ενεργειών του Θεού, διδασκαλίας της Ορθόδοξου Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά
- Μαρτζέλος, Γ. (2000). *Ορθόδοξο Δόγμα και Θεολογικός Προβληματισμός Β΄. Φιλοσοφία και Θεολογία στην Πατερική Παράδοση*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρά
- Μαρτζέλος, Γ. (2002). *Ιστορία της Ορθόδοξης Θεολογίας και Πνευματικότητας*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Έκδοση: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων
- Μασσιαλάς, Β. (1984). *Το Σχολείο Εργαστήριο Ζωής. Εισαγωγή στη μεθοδολογία της διδασκαλίας των κοινωνικών σπουδών*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη
- Ματσαγγούρας, Η. (2002). Διεπιστημονικότητα, Διαθεματικότητα και Ενιαιοποίηση στα νέα Προγράμματα Σπουδών: Τρόποι οργάνωσης της σχολικής γνώσης. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Τεύχ.7
- Ματσαγγούρας, Η. (2006). Διδακτικά εγχειρίδια: Κριτική αξιολόγηση γνωσιακής, διδακτικής και μαθησιακής λειτουργίας, *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, Τεύχ.7
- Ματσούκας, Ν. (1980). *Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή*, Αθήνα: Γρηγόρης
- Ματσούκας, Ν. (1982). Μια πρόταση για το πώς ν' αλλάξει η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στα σχολεία, *Σύναξη*, Τεύχ.1
- Ματσούκας, Ν. (1985). *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α΄, Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς
- Ματσούκας, Ν. (2001). Μια άλλη διάσταση του θρησκευτικού μαθήματος, *Καθ' οδόν*, Τεύχ.17, σσ.15-20
- Ματσούκας, Ν. (2001). *Το πρόβλημα του κακού, Δοκίμιο της πατερικής Θεολογίας*, Φιλοσοφική και θεολογική βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη: π. Πουρναράς

- Ματσούκας, Ν.(2005). *Δογματική και Συμβολική θεολογία*, Τόμ.Α΄, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς
- Ματσούκας, Ν. (2009). *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄, Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά
- Ματσούκας, Α. (Κείμενο, μτφρ, Εισαγωγή, σχόλια) (2009). Ιωάννου Δαμασκηνού, *Έκδοσις Ακριβής της Ορθοδόξου πίστεως*, Θεσσαλονίκη: Π.Σ. Πουρναράς
- Ματσούκας, Ν. (2009). *Η Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Πουρναράς
- Μαυροσκούφης, Δ. (2006). Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική ιδεολογία: Ερμηνευτική προσέγγιση του «επεισοδίου Τρίτση». Στο Χαραλάμπους, Δ. (επιμ.), *Διαχρονικές και Συγχρονικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης. Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νίκο Π. Τερζή*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Μελλισσάρη, Α. (2002). Η Ορθοδοξία και η κατάφαση του ανθρώπινου προσώπου. Στο *Η Ορθοδοξία ως Πολιτισμικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου*, Τόμ. Β΄, Η Ορθοδοξία απέναντι σε θέματα της εποχής μας, Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου
- Μεσσήνη, Ε. (2012). *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος (1910-1927) και οι μεταρρυθμίσεις για την εδραίωση και διαίωνιση της κυριαρχίας της αστικής τάξης*, Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης, (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 6^ο Πανελλήνιο Συνέδριο, 5-7 Οκτωβρίου
- Μεταλληνός, Γ. (1977). *Εκκλησία και Πολιτεία στην Ορθόδοξη Παράδοση*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας
- Μεταλληνός, (Πρωτοπρεσβύτερος) Γ.Δ. (2000). *Εκκλησία και Πολιτεία στην Ορθόδοξη παράδοση*, Αθήνα: Αρμός
- Μήλλας, Η. (2001). *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων στα σχολικά βιβλία Ιστορίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Μήλιου, Ν. (επιμ.) (2005). *Τα θρησκευτικά ως μάθημα ταυτότητας και πολιτισμού*, εισήγηση σεμιναρίου που οργάνωσε η Διακοινοβουλευτική Συνέλευση Ορθοδοξίας σε συνεργασία με το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και την Ακαδημία Θεολογικών

Σπουδών της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος: Βόλος 15-17 Μαΐου, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων

Μητροπούλου, Β. (2007). *Νέες Τεχνολογίες και Θρησκευτική Αγωγή*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Μουζέλης, Ν. (2014). *Νεωτερικότητα και Θρησκευτικότητα. Εκκοσμίκευση-Φονταμενταλισμός-Ηθική*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις

Μπέγζος, Μ. (1988), *Δοκίμια Φιλοσοφίας και Θρησκείας, Μεταμοντερνισμός και Εσχατολογία*, Αθήνα: Γρηγόρη

Μπέγζος, Μ. (2000). *Διόνυσος και Διονύσιος*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα

Μπέγζος, Μ. (2004). *Φονταμενταλισμός και Ισλάμ σήμερα. Στο Ισλάμ και Φονταμενταλισμός, Ορθοδοξία και Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίνδικτος

Μπέγζος, Μ. (2007). *Ευρωπαϊκή φιλοσοφία της Θρησκείας. Από το Μεσαιωνικό εκχριστιανισμό στο νεωτερικό αποχριστιανισμό της Ευρώπης*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη

Μπέγζος, Μ. (2010). *Εκκλησία ή Θρησκεία, Εφημέριος*, Τεύχ.2, (59), Φεβρουάριος

Μπέγζος, Μ.Π. & Παπαθανασίου, Α.Ν. *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, Γ' Γενικού Λυκείου, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος»

Μπενάκης, Λ. (2002). *Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα: Παρουσία

Μπιτσάκης, Ε. (2009). *Από την πυρά στον άμβωνα*, Αθήνα: Τόπος

Μπονίδης, Κ. (2004)¹. Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Αθήνα: Μεταίχμιο

Μπονίδης, Κ. (2005). Η αξιολόγηση των σχολικών βιβλίων: διαδικασία και κριτήρια αξιολόγησης. Στο Βέικου (επιμ.) *Διδακτικό βιβλίο και εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο: Προβληματισμοί, δυνατότητες, προοπτικές*, Πρακτικά συνεδρίου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, 17-19 Φεβρουαρίου 2005, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη

- Μπονίδης, Κ. (2009). Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης, *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, Τεύχ.13
- Μπονίδης, Κ.Θ. (2014). Η Ανάλυση Περιεχομένου ως μια μεικτή ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση ανάλυσης κειμένων. Στο Πουρκός, Μ. (επιμ.), *Δυνατότητες και Όρια μείξης των Μεθοδολογιών στην Κοινωνική και Εκπαιδευτική Έρευνα: Διευρύνοντας τις Προοπτικές στον Ερευνητικό Σχεδιασμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίων
- Μπούμης Π. (2005). Τα προβλήματα του υποβαλλόμενου χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους, *Εκκλησία* Μάιος, Τεύχ.5 έτος ΠΒ
- Martin, D. (1969). *The Religious and the Secular: Studies in Secularization*, London: Routledge
- Martin, D. (1978). *A General Theory of Secularization*, Oxford: Blackwell
- Mayring P. (2000). *Qualitative Content Analysis*, Vol.1, (2)
- McKown, D.B. (1975). *The Classical Marxist Critiques of Religion: Marx, Engels, Lenin, Kautsky*, Hague: Martinus Nijhoff
- Murray, M.J., & Rea, M.C. (2008). *An Introduction to the Philosophy of Religion*, Cambridge University Press,
- Νικολαΐδης, Α. (2000). *Προβληματισμοί χριστιανικού ήθους*, Αθήνα: Σ. Αθανασόπουλος-Σ. Παπαδάμης και Σια Ε.Ε.
- Νικολαΐδης, Ν.Ι. (2002). *Ανάλεκτα ή Περί του όντως Όντος και των όντων*, Τόμ.Α΄, Θεσσαλονίκη: Π.Σ. Πουρναράς
- Νικολαΐδης Ν.Ι. (2009). *Θέματα Πατερικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη
- Νούλας, Β.Κ. (1998). «Ζαν Φρανσουά Λυοτάρ (1924-1998). Ο πατέρας του μεταμοντερνισμού», *Φιλοσοφία και Παιδεία*, Τεύχ. 13
- Ντεμπρέ, Ρ. (2004). *Η διδασκαλία της Θρησκείας στο ουδετερόθρησκο σχολείο*, Λάνγκ, Ζ. (πρόλ), Καράμπελας, Γ. (μτφρ), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε
- Neuman, W.L. (1997). *Social research methods, qualitative and quantitative approaches*, 3rd Ed., Boston: Allyn and Bacon.

Ειώνης, Ν. (1999). *Ουσία και ενέργειες του Θεού κατά τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης*, Αθήνα: Γρηγόρης

Ξωχέλλης, Π. (2002). *Παιδαγωγική του Σχολείου*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

Ξωχέλλης, Π., Καψάλης, Α., Ισχυρλιάδου, Α., Λουκίδου, Δ., Μπονίδης, Κ., Χατζησαββίδης, Σ. (2000). Η εικόνα του «άλλου» στα σχολικά βιβλία Ιστορίας των βαλκανικών χωρών. Στο Καψάλης, Α., Μπονίδης, Κ. & Σιπητάνου, Α. (επιμ.), *Η Εικόνα του «άλλου»/ Γείτονα στα σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 16-18 Οκτωβρίου 1998, Αθήνα: Τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (Π.Ι.) (2002). *ΔΕΠΠΣ – ΑΠΣ υποχρεωτικής Εκπαίδευσης*, Τόμ. Α' και Β', Σεπτέμβριος, Αθήνα; Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (Π.Ι.) (2002). *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* (Ειδικό Αφιέρωμα στη Διαθεματικότητα), Αθήνα, Το ΔΕΠΠΣ και ΑΠΣ είναι η νέα πρόταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου που προήλθε ως αποτέλεσμα της συζήτησης με την Εκπαιδευτική Κοινότητα και της εσωτερικής αξιολόγησης. Η συζήτηση αυτή έγινε με βάση την επίσημη πρόταση του ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., όπως αυτή είχε καταγραφεί στα ΦΕΚ: 1366, τ.Β' 18-10-2001 / 1373, τ.Β', 18-10-2001 / 1374, τ.Β', 18-10-2001 / 1375, τ.Β', 18-10-2001 / 1375, τ.Β', 18-10-2001 / 1376, τ.Β', 18-10-2001, ΦΕΚ 304Β/13-03-2003, ΦΕΚ 303Β/13-03-2003, Πρόεδρος ΠΙ, Σ. Αλαχιώτης

Oppy, G. (1995). *Ontological arguments and belief in God*, Cambridge University Press

Παληκίδης, Α. (2007). Η εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας. Στο Ανδρέου, Α. (επιμ.), *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, Αθήνα: Μεταίχμιο

Παναγόπουλος, Ι. (1985). «Οντολογία ή θεολογία του προσώπου; Η συμβολή της πατερικής Τριαδολογίας στην κατανόηση του ανθρώπινου προσώπου», *Σύναξη*, Τεύχ.14, Απρίλιος-Ιούνιος

Παπαδόπουλος Μιχάλης. «Απάντηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου περί της συγγραφής νέων βιβλίων στο μάθημα των Θρησκευτικών» *Εκκλησία*, (2005). Ιανουάριος, Τεύχ. 1, έτος ΠΒ, σ.10-11

Παναγόπουλος, Ι. (1991). Η ερμηνεία της Αγίας Γραφής στην Εκκλησία των Πατέρων, τόμ.Α΄, Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας

Πατρόνος Γεώργιος, Εκκλησία και κόσμος εκδ Αποστολική διακονία

Παπαγεωργίου, Ν. (2007). Η Εκκλησία και η Εκκοσμίκευση, 2nd Orthodox Youth Conference, Ecumenical Patriarchate, 12/06/2007. Ανακτήθηκε στις 06/09/2017 από: <https://www.ec-patr.org/youth/papageorgiou.htm>

Παπαδόπουλος, Α. (1977). *Θεολογική γνωσιολογία κατά τους νηπτικούς πατέρες*, Ανάλεκτα Βλατάδω, Τεύχ.25, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών

Παπαδόπουλος Στυλιανός. Θεολογία και γλώσσα, Κατερίνη, Εκδ. Τέρτιος

Παπαδοπούλου-Τσανάνα, Ο. (1970). *Η ανθρωπολογία του Μεγάλου Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών

Παπαθανασίου, Θ. (2011). *Η κοινότητα ως βρόχος. Η αποστολή της Εκκλησίας στη σκοτεινή πλευρά της σελήνης. Πολιτισμός και Διαφορετικότητα. Εμείς και οι άλλοι*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αντ. Σταμούλη

Παπαθανασίου Θανάσης. «Προλογικό σημείωμα» (1998). *Σύναξη, τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία*, Τεύχ.65, Ιανουάριος-Μάρτιος, σ.4-5

Παπαϊωάννου, Κ. (2011). Τα δικαιώματα ως πρόκληση για την εθνική μας «ομοιογένεια». Στο Ανδρούτσου, Α. & Ασκούνη, Ν. (επιμ.), *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα. Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Αθήνα: Μεταίχμιο

Παπαπέτρου, Κ. (1969). *Η ουσία της Θεολογίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών

Παπακώστα-Χριστινάκη Ελένη. «*Επιστολή της Θεολογικής Σχολής περί του ζητήματος της απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα των Θρησκευτικών*» Οκτώβριος 2008 , τ. 9, έτος ΠΕ, σ.702-707

Παπακώστα-Χριστινάκη Ελένη. «*Πορίσματα ημερίδας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών για το μάθημα των Θρησκευτικών (05-11-2008)*», *Εκκλησία*, Δεκέμβριος 2008, τ. 11, έτος ΠΕ., σ.896-898

- Παρασκευόπουλος, Ι.Ν. (1980). *Ψυχολογία ατομικών διαφορών*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη
- Παρασκευόπουλος, Ι.Ν. (χ.χ.). *Εξελικτική Ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση, σχολική ηλικία*, Τόμ. 3^{ος}, Αθήνα
- Πελεγρίνης, Θ. (2004). *Λεξικό της φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα
- Περσελής, Ε. (1997). Παιδαγωγική Επιστήμη και Σχολική Θρησκευτική Αγωγή στην Ελλάδα: Αξιολόγηση των σχέσεων και προοπτικές. Στο: Βάμβουκας, Μ. & Χουρδάκης, Α. (επιμ.), *Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη – Τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Περσελής, Ε.Π. (1997β). Εξουσία και Θρησκευτική Αγωγή στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Αθήνα: Εκδόσεις Μ.Π. Γρηγόρης
- Περσελής, Ε. (1998). Το μάθημα των θρησκευτικών στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, *Σύναξη*, σσ.39-43
- Περσελής, Ε. (2002). *Πολιτισμική ετερότητα και σχολική θρησκευτική αγωγή στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε στις 01/09/2017 από: <http://www.kairosnet.gr>
- Περσελής, Ε.Π. (2004). *Σχολική Θρησκευτική Αγωγή*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρης
- Περσελής, Ε.Π. (2007). Η μορφωτική αξία της Αγίας Γραφής στο σύγχρονο σχολείο. Στο *Η διαχρονική αξία της Αγίας Γραφής*, Πρακτικά 2^{ης} Επιστημονικής Συνάντησης Θεολόγων Γ' Διεύθυνση Αθηνών, Δυτικής Αθήνας, 14 Μαρτίου 2006
- Πέτρου, Ι.Σ. (2001). Το μάθημα των θρησκευτικών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, *Καθ' οδόν*, Τεύχ.17, σσ.29-37
- Πέτρου, Ι.Σ. (2003). *Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρατηρητής
- Πινακίδης, Γ. (1998). *Η ρήτρα της δημοκρατικής κοινωνίας στην ευρωπαϊκή σύμβαση δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλα
- Πλατσίδου, Μ. (2001). Τα ηρωικά πρότυπα: η ψυχολογική δομή και ο παιδαγωγικός τους ρόλος, *Νέα Παιδεία*, Τεύχ.99
- Πνευματικός Δ, (1993), Η ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης στην παιδική και εφηβική ηλικία (εμπειρική έρευνα), διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, σσ.1-3

Πουρκός, Μ. (2010). Η Ποιοτική Μεθοδολογία στην Ψυχολογία και το Ερμηνευτικό «Παράδειγμα»: Η Ψυχολογία ως Ανθρωπιστική Επιστήμη. Στο Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση: Επιστημολογικά, μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα*, Αθήνα: Τόπος

Προβατάκης Θ., *Το Άγιον Πνεῦμα εἰς τὴν ὀρθόδοξον ζωγραφικὴν*, Θεσσαλονίκη

Piaget, J. (1958). *Η ψυχολογία της νοημοσύνης*, Ράλλη (μτφρ), Αθήνα: Εκδόσεις Αθηνά

Ράπτης, Ν.Σ. (1974). *Η ανάπτυξη της νοημοσύνης*, Αθήνα: Εκδόσεις Μπουκουμάνη

Ρεράκης, Η. (2006). *Ο «άλλος» στο ελληνικό σχολείο. Ορθόδοξη χριστιανοπαιδαγωγική θεώρηση*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναράς

Ρεράκης, Η. (2007). *Σύγχρονη Διδακτική Θρησκευτικών Θεσσαλονίκη*: Εκδ. Πουρναράς

Ρεράκης, Η. (2010). *Κοινωνική ένταξη και θρησκευτική αγωγή του μαθητή στο ελληνικό σχολείο*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναράς

Ρεράκης, Η. (2012). Υπόμνημα προς την Δ.Ι.Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Κοινωνία*, Τεύχ.2, σσ.146-168

Ρεράκης, Η. (2012). Υπόμνημα προς την Δ.Ι.Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Κοινωνία*, Τεύχ.3, σσ.234-243

Ρεράκης, Η. (2013). Κατήχηση ειδώλων στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο: Η απόσχιση των μαθητών από την Ορθόδοξη Πίστη η ένταξή τους σε μια πολύ-θρησκευτική θρησκευτικότητα, ως στόχος του νέου Πιλοτικού Προγράμματος Σπουδών, *Κοινωνία*, Τεύχ.4

Ρεράκης, Η. (6/7/2017). «Αλήθειες που αποκρύπτονται για το μάθημα των Θρησκευτικών. Ανακτήθηκε στις 25/11/2017 από

<http://www.ipaideia.gr/paideia/iraklis-rerakis-alitheies-pou-apokriptontai-gia-to-mathima-ton-thriskeutikon>;

Ρεράκης, Η. (23/8/2017). «Η διδασκαλία όλων των θρησκειών σε όλα τα παιδιά είναι ή δεν είναι θρησκευτικός ολοκληρωτισμός;». Ανακτήθηκε στις 25/11/2017 από:

<http://thriskeftika.blogspot.gr/2017/08/html>

Ρωμανίδης, Ι. Η Ορθοδοξία δεν είναι θρησκεία, Στοιχεία Ορθοδόξου ανθρωπολογίας και Θεολογίας. Ανακτήθηκε στις 25/09/2017 από: http://oodegr.com/oode/biblia/pateriki_theologia/10.htm

Ρωμανίδης, Ι. (1966). *Η θρησκεία είναι νευροβιολογική ασθένεια, η δε ορθοδοξία η θεραπεία της, Ορθοδοξία, Ελληνισμός, πορεία στην 3^η χιλιετηρίδα*, σσ.67-87. Ανακτήθηκε στις 25/09/2017 από: http://www.greekorthodoxchurch.org/cure_gr.html

Ρωμανίδης, Ι.Σ. (2004). *Πατερική Θεολογία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρακαταθήκη. Ανακτήθηκε στις 28/07/2017 από: http://www.oodegr.com/oode/biblia/pateriki_theologia/perieh.htm

Ρώσσιου, Α., Χριστοφορίδης, Θ. (2007). *Φύλο και εκκλησιαστική εκπαίδευση*, Κιλκίς: Εκδόσεις Ζήτη

Raiser, K. (1995). *Το μέλλον του Οικουμενισμού. Αλλαγή παραδείγματος στην Οικουμενική Κίνηση*, Εκκλησία-Κοινωνία-Οικουμένη, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής

Russell, N. (1988). *The concept of Deification in the Early Greek Fathers*, Oxford

Σαλβαράς, Γ. (2004). *Διεπιστημονικότητα, διαθεματικότητα στα Προγράμματα Σπουδών: θεωρητική θεώρηση και θεμελίωση. Στο συλλογικό τόμο Διαθεματικότητα και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης

Στανιλοάε, Δ. (1978). *Εισαγωγή, Μάξιμος Ομολογητής, Φιλοσοφικά και Θεολογικά Ερωτήματα*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία

Σταυριανός, Κ. (2003). *Η νηπιακή ηλικία του ανθρώπου κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας και τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς*, Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη

Σταυριανός Κ., *Η θρησκευτική ετερότητα στην προσχολική εκπαίδευση στο Διαχείριση προβλημάτων στο Νηπιαγωγείο για την ομαλή μετάβαση στο Δημοτικό*, επιμ. Μέλλου Ελ., Αθήνα 2012

Σταυριανός, Κ (2007). Η έννοια της Παράδοσης κατά τους τρεις Ιεράρχες, Εισήγηση στην Παμπελοποννησιακή Ημερίδα Οι Τρεις Ιεράρχες, ως Θεολόγοι και Παιδαγωγοί, υπό την αιγίδα της Ι.Μ. Αργολίδος, Δήμου Ναυπλίου, Π.Ε.Θ. Αργολίδας, Ναύπλιο 27/01/2007, σσ: 2-4

Στεργιούλης, Β.Χ. (2002). *Τα Θρησκευτικά. Μάθημα Ζωής, Αγωγή Ψυχής, χ.έ.* Λάρισα: Αυτοέκδοση

Στογιαννίδης, Α. (2016). Οριοθετώντας τον Σκοπό του Μαθήματος των Θρησκευτικών στη Δημόσια Εκπαίδευση. Παιδαγωγική Προσέγγιση, *Θεολογικά Δρώμενα*. Ανακτήθηκε στις 26/08/2017 από:

<http://blogs.auth.gr/moschosg/2016/04/17/αθανάσιος-στογιαννίδης-οριοθετώντα/>

Στυλιανίδης Ευρυπίδης«*Η επιστολή του ΥΠΕΠΘ προς τον Συνήγορο του πολίτη*», *Εκκλησία*, Δεκέμβριος 2008, τ. 11, έτος ΠΕ, σ.902-903

Stylianopoulos, T. (1997). *The New Testament: An Orthodox Perspective*, vol. I, Massachusetts

Μαντζαρίδης, Γ., (επιμ.), *Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στην ιστορία και το παρόν*, εκδ. Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου, 2000

Συνήγορος του Πολίτη (2012). *Έκθεση προς την Επιτροπή Δικαιωμάτων του παιδιού του ΟΗΕ. Διαπιστώσεις και Προτάσεις της Ανεξάρτητης Αρχής για την εφαρμογή των Δικαιωμάτων του Παιδιά στην Ελλάδα* (Ιούλιος 2003-Δεκέμβριος 2011). Ανακτήθηκε στις 22/08/2017 από: <https://www.synigoros.gr/resources/docs/ekdesh-pros-thn-epitroph-dikaiwmatwn-toy-paidioy-toy-ohe.pdf>

Σωτηρέλης, Γ. (1993). *Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα

Σωτηρέλης (1998). *Θρησκεία και Εκπαίδευση. Κατά το σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, Μάνεσης, Α.Ι., Τσάτσος, Δ.Θ., Παπαδημητρίου, Γ., Αθήνα: Αντ.Ν. Σάκκουλας

Τασιόπουλος, Γ. (2010). *Η διδασκαλία των Θρησκευτικών στην ύστερη νεωτερικότητα. Παιδαγωγική, διαπολιτισμική και θεολογική προσέγγιση*, Αθήνα: Γόρδιος

Τερέζης, Χ. (2002). Η ορθοδοξία της ανθρώπινης προσωπικότητας. Στο τόμο *Η Ορθοδοξία ως πολιτιστικό επίτευγμα και τα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου*, Τόμ.Β'. Η Ορθοδοξία απέναντι σε θέματα της εποχής μας, Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Τερέζης, Χ. (2008). Κοσμολογικά ζητήματα στη νεοπλατωνική φιλοσοφία και την ορθόδοξη θεολογία. Στο *Η Ορθοδοξία ως κληρονομιά*, Τόμ. Γ', Θεολογία και Φιλοσοφία στην Εποχή των Πατέρων, Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

- Τζάνη, Μ. (2004). *Κοινωνιολογία παιδείας*, Αθήνα: Γρηγόρης
- Τρεμπέλας, Π. (1952). Η Καινή Διαθήκη μετά συντόμου ερμηνείας (στην κοινή νεοελληνική), Αθήνα; Έκδοση Αδελφότητας Θεολόγων Ο Σωτήρ
- Τρεμπέλας, Π.Ν. (2003). *Δογματική*, Τόμ. Β΄, Αθήνα: Ο Σωτήρ
- Τσαγκαρλή-Διαμάντη, Ε. (2005). Σύγχρονα αναλυτικά προγράμματα και μοντέλα διδασκαλίας. Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας-παραδείγματα, Τεύχ.2, Αθήνα: Λύχνος
- Τσαγκαρλή-Διαμάντη, Ε. (2005). Το Αναλυτικό Πρόγραμμα και οι διδακτικές-μαθησιακές διαδικασίες, ανάπτυπον εκ του περιοδικού *Ορθοδοξία και Παιδεία*, Τεύχ.4, Δεκέμβριος, Αθήνα
- Τσάγκας, Ι.Β. (2009). Η συμβολή της διδασκαλίας των Θρησκευτικών στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των εφήβων μαθητών, *Κοινωνία ΝΒ*, Οκτώβριος-Νοέμβριος 2009, Τεύχ.4
- Τσάμης, Δ. (1971). *Η τελείωσις του ανθρώπου κατά Νικήτα τον Στηθάτον*, Ανάλεκτα
- Τσάμης Δ.Γ. (2003) Εισαγωγή στη σκέψη των Πατέρων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Θεσσαλονίκη Εκδόσεις Πουρναρά
- Βλατάδων, Τεύχ.11, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών
- Τσιάκαλος Γ. «Περί της διδασκαλίας της διδακτικής των Θρησκευτικών» *Εκκλησία*, Ιούλιος 2006 Τεύχ. 7 έτος ΠΓ, σ.500-502
- Τσανανάς, Γ. & Μπάρλος, Α. *Θρησκευτικά Β΄ Γυμνασίου. Καινή Διαθήκη. Ο Ιησούς Χριστός και το έργο του*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων
- Τσέκου Αικ, (2015), Τα σχολικά βιβλία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1974-2006) διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της εκπαίδευσης για την ειρήνη και τα δικαιώματα του ανθρώπου, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη
- Τσελεγγίδης, Δ.Ι. (2002). *Χάρη και ελευθερία κατά την πατερική παράδοση του ΙΔ΄ αιώνα*, *Συμβολή στη Σωτηριολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά
- Τσελεγγίδης, Δ.Ι. (2003) Εισήγηση στο Διεθνές Θεολογικό Συνέδριο στο Βουκουρέστη 8-14/10/2003. Δημοσιεύθηκε στον τιμητικό τόμο για τον Καθηγητή

Γεώργιο Μαντζαρίδη με τίτλο: «Θεολογία και Κόσμος σε διάλογο». Θεσσαλονίκη 2004 (σελ. 521-534).

Τσελεγγίδης, Δ. (2004). Ορθόδοξη Θεολογία και ανώτατη θεολογική εκπαίδευση σήμερα. Στον Τιμητικό Τόμο στον Καθηγητή Γιώργο Ι. Μαντζαρίδη, *Θεολογία και κόσμος σε διάλογο*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς Π.Σ.

Τσιμίγκας, Γ. & Βασιλοπούλου, Γ. (2010). Βασικές αρχές βιοηθικής και ορθόδοξης ηθικής, *Το Βήμα του Ασκληπιού*, Τόμ.9^{ος}, Τεύχ.2, Αθήνα, Απρίλιος-Ιούλιος

Τσιρώνης, Θ. (2007). Ο πολιτικός λόγος και ο ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940), διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Τσιρώνης, Χ. (2003). *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Εκπαίδευση στην ύστερη Νεωτερικότητα. Προκλήσεις στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας; Γκουτζαμάνης, Β. (2005). Εκκοσμίκευση και κοινωνικά προβλήματα, *Μακεδόν*, Τεύχ.14

Τσομπανίδης, Σ. (2015). *Ορθόδοξη Εκκλησία και Οικουμενική Κίνηση: Μια εκκλησιολογική προσέγγιση καθ' οδόν προς την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο*, Συνέδριο με θέμα «Προς την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο, Τμήμα Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 3-5 Δεκεμβρίου. Ανακτήθηκε στις 28/07/2017 από: <http://blogs.auth.gr/moschosg/page/19/>

Te Velde, R. (1995). *Participation and Substantiality in Thomas Aquinas*, BRILL, Leiden New York Köln

Thomas Aquinas, *The Summa Contra Gentiles*, Βιβλ. 1, Κεφ. 25

Thunberg, L. (1985). *Man and the Cosmos*, The vision of st Maximus the Confessor, New York: St. Vladimirs Seminary Press

Thunberg, L. (1995). *Microcosm and Mediator: The Theological Anthropology of Maximus the Confessor*, 2nd Ed.

Tsirpanlis, C. *Introduction to eastern patristic thought and orthodox Theology*, Theology and Life series 30

Tzamalikos, P. (1986). *The Concept of the Time in Origen*, Glashow: University of Glasgow

Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2001). Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, Θρησκευτικών. Το ΔΕΠΠΣ και ΑΠΣ είναι η νέα πρόταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου που προήλθε ως αποτέλεσμα της συζήτησης με την Εκπαιδευτική Κοινότητα και της εσωτερικής αξιολόγησης. Η συζήτηση αυτή έγινε με βάση την επίσημη πρόταση του ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., όπως αυτή είχε καταγραφεί στα ΦΕΚ: 1366, τ.Β' 18-10-2001 / 1373, τ.Β', 18-10-2001 1374, τ.Β', 18-10-2001 / 1375, τ.Β', 18-10-2001 / 1375, τ.Β', 18-10-2001 / 1376, τ.Β', 18-10-2001, ΦΕΚ 304B/13-03-2003, ΦΕΚ 303B/13-03-2003, Πρόεδρος ΠΙ, Σ. Αλαχιώτης

Φαράντος, Μ. (1972). *Χριστολογία, Ι, Το ενυπόστατον, Αθήναι*

Φλορόφσκυ, Γ. (1972). *Το Σώμα του ζώντος Χριστού. Μία ορθόδοξος ερμηνεία της Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών

Florovsky, G. (1972). *Bible, Church, Tradition: An Eastern Orthodox View*, Belmont

Φλουρής, Γ. & Καλλογιαννάκη, Π. (1996). Εθνοκεντρισμός και εκπαίδευση. Η περίπτωση των βαλκάνιων λαών και Τούρκων στα ελληνικά σχολικά βιβλία. Αφορμή για προβληματισμό και συζήτηση, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, Τεύχ.23, σσ.207-248

Φλουρής, Γ. & Πασιάς, Γ. (2007). Πολιτικές της γνώσης και μεταρρυθμίσεις στα προγράμματα σπουδών στην Ελλάδα (1975-2005). Μια κριτική προσέγγιση. Στο Χαραλάμπους, Δ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση & Εκπαιδευτική πολιτική: Παρελθόν-παρόν-μέλλον*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Φραγκόπουλος Ηλίας. «*Δελτίο Τύπου της Πανελληνίας Ένωσης Θεολόγων για το ζήτημα της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών*», *Εκκλησία*, Οκτώβριος 2008, τ. 9, έτος ΠΕ, σ.713-715

Φωτίου, Σ.Σ. (2009). Διαφορά και ενότητα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: προκλήσεις για την αγωγή. Στο Φωτίου, Σ. (επιμ., προλ.), *Υποδοχή του Άλλου. Ορθόδοξες πνευματικές αξίες και Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αρμός

Ware, K.T. (1984). *Ο Ορθόδοξος δρόμος*, Πάσχου, Μ. (μτφρ), Αθήνα: Εκδόσεις Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν

Windelband, W. & Heimsoeth, H. (1982). *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*. Τόμ. Β΄, Ν.Μ. Σκουτερόπουλος (μτφρ),. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Μ.Ι.Ε.Τ.

Χατζηγεωργίου, Γ. (2005). *Γνώθι το Curriculum*, Αθήνα: Ατραπός

Χελιώτης, Α.Σ. (1972). *Η θρησκευσιολογία του Ευσεβίου Επισκόπου Καισαρείας*, Αθήνα: Ανάτυπο από την Θεολογία

Χρήστου, Π. (1962). *Γρηγορίου Παλαμά Υπέρ των ιερώς ησυχάζόντων, Λόγος Α΄ 3, 42*, Τόμ.Α΄, Θεσσαλονίκη: Γρηγορίου του Παλαμά, Συγγράμματα

Χρήστου, Π. (1962). *Γρηγορίου Παλαμά Ομολογίαβ*, Θεσσαλονίκη: Γρηγορίου του Παλαμά, Συγγράμματα, Τομ.Β΄

Χρήστου, Π. (1965). Κύριλλος Αλεξανδρείας, Οικουμενικός διδάσκαλος της Εκκλησίας (375-444). Στο *Θρησκευτική ηθική εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ.7^{ος}, Αθήναι

Χρήστου, Π. *Κύριλλος Αλεξανδρείας, Οικουμενικός Διδάσκαλος της Εκκλησίας*, ΘΗΕ7

Χρήστου, Π. (1978). *Ο Μέγας Βασίλειος, βίος και πολιτεία, Συγγράμματα, Θεολογική σκέψις*, Θεσσαλονίκη: Ανάλεκτα Βλατάδων

Χρήστου, Π. *Μάξιμος*, Θ.Η.Ε., τόμος Η΄

Χριστινάκη-Γλάρου, Ε.Π. (2008). *Θρησκευτική αγωγή και προσηλυτισμός στην ελληνική πραγματικότητα. Στο Η θρησκευτική αγωγή στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Προβληματισμοί και προοπτικές*, Αθήνα: Γρηγόρη

Χριστόδουλος (Παρασκευαΐδης), τ.Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος. «*Επιστολή της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας προς την Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων περί του περιεχομένου των νέων βιβλίων του μαθήματος των Θρησκευτικών*», *Εκκλησία*, Δεκέμβριος 2006, τ. 11 έτος ΠΓ, σ.855-858

Χριστόδουλος (Παρασκευαΐδης), τ.Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος. «*Απάντηση της Ιεράς Συνόδου στο παιδαγωγικό τμήμα του Α.Π.Θ.*» *Εκκλησία*, Ιούλιος 2006 τ. 7 έτος ΠΓ, σ.502-505

Χριστόδουλος (Παρασκευαΐδης), τ.Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος. «*Επιστολή προς τον Πρόεδρο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου περί των βιβλίων των Θρησκευτικών*», (2004). *Εκκλησία*, Δεκέμβριο, Τεύχ. 11, έτος ΠΑ, σ.884

Χριστόδουλος (Παρασκευαΐδης), τ.Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος. «Επιστολή προς τον Ελλογιμώτατον κ. Αθανάσιον Τριλιανόν Πρόεδρον του Παιδαγωγικού Τμήματος του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών» *Εκκλησία*, Απρίλιος 2006, Τεύχ.4 έτος ΠΓ', σ.247

Χριστόδουλος (Παρασκευαΐδης), τ.Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος. «Επιστολή προς τον Ελλογιμώτατον κ. Χ. Κίτταν, Αντιπρύτανιν του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών» *Εκκλησία*, Απρίλιος 2006, Τεύχ. 4 έτος ΠΓ', σσ. 249-250

Χριστοφορίδης Χ. (2003) «Η φύση του συμβόλου και η κτιστή πραγματικότητα» *Σύναξη τ.87* Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2003, (σελ. 51-70), σελ. 59-60

Χρυσ αφίδης, Κ. (2003). *Βιωματική –Επικοινωνιακή διδασκαλία. Η εισαγωγή της μεθόδου project στο σχολείο*, Αθήνα: Gutenberg

Χρυσόγονος, Κ. (2006). *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 275

Werpehowski, W. (2009). *Anders Nygren's Agape and Eros*, *The Oxford Handbook of Theological Ethics*, Meilaender, G., Werpehowski, W. (eds), Oxford Handbooks Online, Scholarly Research Reviews

Wright, A. (1993). *Religious Education in the Secondary Schools. Prospects for Religious Literacy*, London: David Fulton Publishers

Ψυχάρης, Σ. & Γιαβρής, Α. (2003). Η εκπαίδευση ως σύστημα. Στο Κ. Αγγελάκος (επιμ.), *Διαθεματικές προσεγγίσεις της γνώσης στο Ελληνικό Σχολείο*, Αθήνα: Μεταίχμιο

Zembylas, M., Charalambous, P. & Charalambous, C. (2010). Teachers' emerging and repertoires towards reconciliation: potential and challenges in Greek-Cypriot education, *Journal of Peace Education*, Vol.8, (1), pp.1-18

Zizioulas, J. (2010). *The One and the Many*, Studies on God, Man, the Church and the World Today, Edward, G., (ed), *Sebastian Press*, Alhambra California

B1. Νομοθεσία

Βουλή των Ελλήνων (2013). Σύνταγμα της Ελλάδος, Επανεκδοση Απρίλιος 2013, Διεύθυνση Εκδόσεων & Εκτυπώσεων της Βουλής των Ελλήνων. Ανακτήθηκε στις 25/08/2017 από: http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/SYNTAGMA1_1.pdf

N.1566/1985 (ΦΕΚ.167/A/30-09-1985). Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις (1§1, 6§2, 14§17). Ανακτήθηκε στις 24/08/2017 από: http://www.pi-schools.gr/preschool_education/nomothesia/1566_85.pdf

N.1566/1985 (ΦΕΚ.167/A/30-09-1985). Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις (1§1). Ανακτήθηκε στις 24/08/2017 από: http://www.pi-schools.gr/preschool_education/nomothesia/1566_85.pdf

Διοικητικό Εφετείο Αθηνών, 2704/1987, Νομική Βιβλιοθήκη 1988, 1509

Συμβούλιο της Επικρατείας, 3356/1995, ΤοΣ 1996, σ.1996; Συμβούλιο της Επικρατείας 2176/1998, Νομική Βιβλιοθήκη, 1999

N.2525/1997 (ΦΕΚ 188/A/23-09-1997). Ενιαίο Λύκειο, πρόσβαση των αποφοίτων του στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευσης, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις (άρθρο 24). Ανακτήθηκε στις 24/08/2017 από: http://dide.flo.sch.gr/web/wpcontent/uploads/2013/05/DIDEFlorinas_N_2525_1997_Me_Oles_Tis_Allages.pdf

Σύνταγμα 1975/ 1986/ 2001 (Άρθρο 16§2)

N.4186/2013 Αναδιάρθρωση της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και λοιπές διατάξεις (άρθ.1§2γ)

Υπουργικές Εγκύκλιοι 91109/Γ2/10-7-2008, 104071/Γ2/4-8-2008 και Φ12/977/109744/ Γ1/ 26-8-08)

Εγκύκλιος του ΥΠΕΠΘ 104071/Γ2/04-08-2008

Εγκύκλιος του ΥΠΕΠΘ Φ12/977/109744/Γ1/26-08-2008